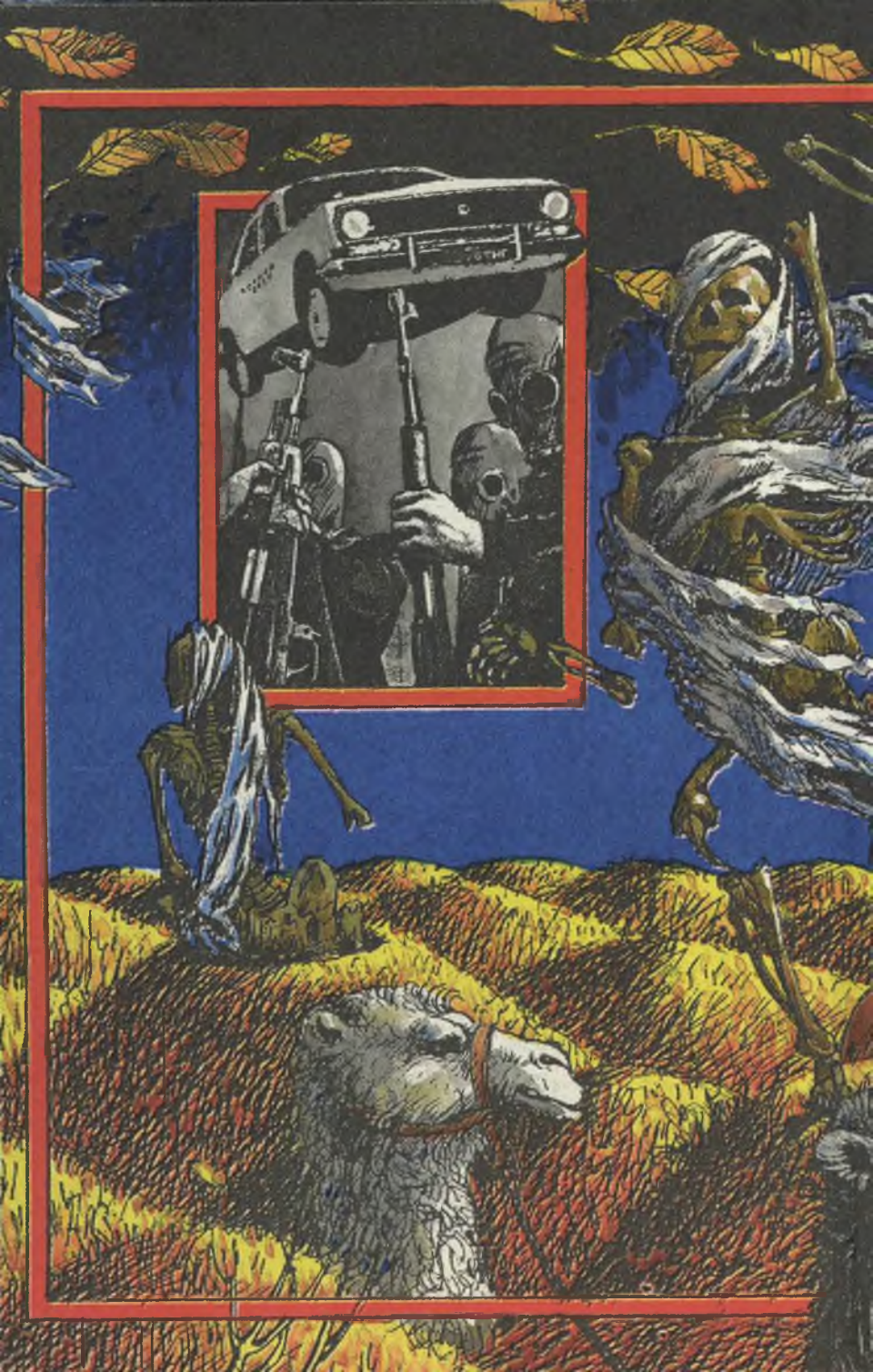

Тоҳир Малик

ШАЙТАНАТ

«Шарк» нашриёт-матбаа
концернининг
Бош тахририяти
Тошкент — 1994

Тоҳир Малик

ШАЙТАНАТ

Қисса

Биринчи китоб

«Шарк» Нашриёт-матбаа
концернининг
Бош тахририяти
Тошкент — 1994

Безакловчи расом *Хушид Зиёхонов*

Катта шаҳарга донғи кетган қўшиқчи тунда уйига қайтади-ю, қўқсига
ничоқ қадалган хотинини кўради. Гарчи қотилликка алоқаси бўлмаса-да,
зибни ўз бўйнига олади. Отишга ҳукм этилиб, ўлиб кетишни истади. Аммо
жиноятчилар тўдаси бошлиғининг аралашуви билан у отувга ҳукм этилмай-
ди. Қамокдан юрагида қасос ўти аланга олган ҳолда чиқади. Ва... қасос оли
бўшлайди.

ТОҲИР МАЛИК
ШАЙТАНАТ

«Шарқ» нашриёт-матбаа
концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1994

Мухаррир З. А. Мирзоҳакимова, бадний муҳаррир М. М. Аъламов,
техник муҳаррир Е. Р. Лукьянова, мусаххих Н. Г. Муҳамедиева

Теришга рухсат берилди 29.10.93 й. Босишга рухсат этилди 01.02.94 й. Формати
84×108 $\frac{1}{32}$. Адабий гарнитура. Офсет босма. Шартли босма листи 20,16. Нашриёт ҳисоб
листи 21,72. Тиражи 75 000. Бўйртма № 2474. Баҳою шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси
700083, Тошкент ш., «Буюк Турон» кўчаси, 41-уй.

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти, 1994.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلْمُزُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ مَا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِخِي إِنْ كَفَرْتُمْ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (سورة الإبراهيم ٢٢ - آيت)

"Шайтан Ғалиб, жан бирарде шашдим мана"

Аҳмад Йисовӣ

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм. ۱

Яратганга минг-минг шукрлар бўлсинким, Сиз — азизларга айтмоқ учун дилимга яна бир гап солди. Оллоҳнинг ўзидан мадад сўраб, қўлимга қалам олдим. Умид шулки, айтар сўзларим сизларни бефарқ қолдирмас...

Оллоҳ субҳанаҳу ва таоло бандаларига «шайтон йўлидан юрманглар», деган. Надоматким, ҳақ йўл тур-

1 Мазмун будир: «Қачонки (бу) иш тугагач (яъни жаннат аҳли жаннатга сазовор бўлиб, дўзахийлар дўзахга ҳукм қилинган), шайтон деди: «Албатта Оллоҳ сизларга ҳақ ваъда қилган эди. Мен эса (ёлғон) ваъдалар бериб, сизларни алдаган эдим. (Лекин) мен учун сизларнинг устингизда ҳеч қандай ҳукмронлик йўқ эди, илло мен сизларни (куфр йўлига чакиришим билан (оқ) ўзингиз менга итоат этдингиз. Энди мени эмас, ўзларингизни маломат қилингиз. Мен сизларга ёрдам бера олмайман, сизлар ҳам менга ёрдам бергувчи эмассиз. Албатта, мен сизлар илгари (Оллоҳга) мени шерик қилганингизни инкор қилурман. Албатта, золимлар (яъни кофирлар) учун аламли азоб бордин...» (Иброҳим сурасининг 22-ояти.)

«Шайтон ғалиб, жон берарда шошдим мано».

ганида шайтон йўли бизга дурустроқ кўриниб, шу томон оғамиз. Оёқларимиз яхшилик эмас, зулм сари юришни маъкул кўради. Пешонамиз деворга урилганда эса, «шайтон йўлдан оздирди», деб кўксимизни доғлаймиз.

Шайтон ҳам киши билмас улуғ кудрат эгаси. У ҳасад, рие, жаҳолат, разолат, хиёнат, ғазаб, шахват, сафохат, ҳасосат, анонийят, намимат, кизб, зулм, тама салтанатларининг султони. Унинг салтанати қурғоқчиликни билмайди — у эккан уруғларга Сиз билан биз сув бериб, ўзимиз англамаган ҳолда ҳолис хизмат қилиб ётамиз. Шу боис унинг салтанатида қадалган ҳар бир уруғ ниш бериб, униб чиқади, ўсиб, мева тугади...

Ён-атрофимизда шайтон салтанатининг фуқароси кўпми ё иймон ва виждон сўзига итоат қилгучи тобунларми? Албатта, шайтонни енга олганлар кўп. Аммо шайтон йўлидагилар кўзимизга кўпдай кўринаверади. Чунки улар эккан ёмонлик дарахти тез шохлайди, мўл мева беради. Мен шу ёмонлик дарахтининг илдизини излаб топарман деб яна сизларга мурожаат этипман, вақтингизни оляпман. Уни топмоққа бир одамнинг ақли қосирлик қилмоғи аниқ. Кўплашиб фикрлашайлик-чи, иншооллоҳ, тўғри ҳулоса чиқариб олсак.

Ҳаёт турфа ранг. Кўзни яшнатиб, дилга қувват бергучи чиройли ранглар ҳам, кўнгилни вайрон қилгучи қора ранг ҳам бор. Авваллари қора рангни ишлатишга бир томондан ижозат, иккинчи томондан журъат йўқ эди. Қоранинг ёнида албатта оқ, пушти, зангори... ранглар бўлиши шарт эди. Замон берган эркинликдан фойдаланиб, турмушимизнинг қора қўчаларига киришга жазм этдим. Ёзганларимни ўқиб, қор атрофимистон-ку, деб ваҳимага берилманг. Ёруғ кунда барча яхши нарсаларни кўриб турамиз. Қоронғида эса кўрмаймиз. Урилиб, сурилиб, қокилиб юрамиз. Алқисса, ёруғ куннинг кадрига етмоқ учун қоронғуликни ҳам кўриш лозим эмасми?

Асарни охиригача ўқий олсангиз, бунга сабрингиз ва вақтингиз етса, бир қанча одамлар билан танишасиз. Улар балки кўшингизга, балки дўстингизга, балки қариндошингизга ўхшаб кетар. Шу ҳол юз берса, «фалончини ёзибдилар» деб юрманг. Бу шунчаки тасо-дифий ўхшашликдан бошқа нарса эмас.

Ҳеч бир инсон ёмонлик учун яратилмайди. Инсон

дунёдан лаззатланиш, бу дунё синовларидан ўтиш учун келади. Одам ерда юради. Шоир айтмоқчи:

*Самодаги тузоқ нима билмагай,
У ҳеч кимга итоат ҳам қилмагай.*

Афсус, оёқлар остида тузоклар кўп. Бу тузок одам боласининг ҳаёт йўлида ҳал қилувчи восита ҳам бўлиши мумкин. Мен асарда сизга ҳамроҳ бўлгучи фуқаронинг айримларини аввалдан таништирай. Шу мақсадда бироз ортга қайтишимизга тўғри келади.

ЭЛЧИН

1978 йил, 8 сентябр.

У момик булутлар устида сархуш сузарди. Бирдан булут чоки сўкилиб, пастга қараб шўнғиди. Юраги шув этдию кўзини очди. Чиндан ҳам булут устида сайр қилардимиз, чиндан ҳам пастга шўнғидимиз — дафъатан идрок этолмади. Ҳаёлини жамлашга уринди. Кўриб тургани — нақш билан безатилган шифт — демак, ўз уйида. Ажаб, уйга қачон, ким билан қайтди экан?

«— Мен ҳазил ўйин деб ўйлабман...

— Қиморда ҳазил бўлмайди, эркак.

— ...Тўлайман... фақат бугун эмас. Бир-икки йил ичида.

— Пулни-ку, тўларсан-а, хотининг-чи? Хотининг-ни ҳам тикворгансан-ку».

Бу хирилдок овоз бошига гурзи бўлиб урилиб, сап-чиб тушди. Беихтиёр:

— Ноила! — деби бақирди.

Жавоб бўлмади. «Олиб кетишдими?!» деган фикр вужудини парчалаб ташлади. Бу сафар жонҳолатда бақирди: «Ноила!!!» Айвондаги кафасда мудраётган тўтикуш патирлаб, бир чуғурлаб кўйди-ю, тинчиди. Ташкарида ит ўлиди.

У сесканиб, атрофга олазарак бокди: ўнг томондаги ётоқ эшиги қия очик. Ичкарида чироқ ёниқ. Ноила ёлғиз қолган тунлари чирокни ёкиб ётарди. «Уйда экан...» — шу фикр унинг парчаланган вужудига жон қайтарди. Эшик томон юрди. Остона хатлади-ю, тошдай қотди: икки кишилик каравотда, умрининг энг

ширин дамлари ўтган ўринда ёпила сочлари паришон холда ётарди. Агар чойшаб қонга беланмаган, чап кўкрагига пичок қадалмаган бўлганида уни ширин уйкуда деб ўйлаш мумкин эди. Ачомлашган узун киприклар пастки ковоғига соя ташлаган, бежириб лаблари қимтилган, қалдирғоч қанотидан нусха олган кошлари эса таранглашган. У ҳозир хотинининг на кипригига, на қошига қарайди. У ҳозир Ноиланинг бўйни, бақбақалари тишланганини ҳам кўрмайди. Унинг кўзи ҳозир кўкракка қадалган пичокда. Дастаси қийик шоҳидан ишланган пичок жавонда сакланар эди. Уни қим олди? Қим Ноиланинг кўкрагига санчди?

У бир неча дақиқа телбаларча турди. Сўнг, эси ўзига келгач, шошилиб бориб кўкракдаги пичокни суғуриб олди...

АСАДБЕК

1949 йил, 31 декабр.

Тонгга яқин онасининг инграётганини эшитди. Кейин отаси нимадир деди. Танча совуб қолган, бадани совукдан жунжика бошлаган эди. Оташқуракни олиб қулни титиб қўйса-ку олам гулистон, аммо эринчоклик совукдан устунлик қилди. Бу юмушни эрталаб онаси бажарар эди. Учовлон танчанинг уч томонида ётишарди. Ҳозир онаси нариги уйда инграяпти, отаси нимадир деяпти. Совук уйда нима қилишяпти экан?

— Уйғондингми, тойчок? — деди дадаси останада туриб. — Турақол, аянгни касалхонага ташлаб келаман. Бугун қорбобо сенга ҳам чана, ҳам ука олиб келадиганга ўхшайди. Сен яхши бола бўлиб ўтириб тур.

Аяси дадасининг қалин ёқали катта оғир пальтосини қийиб олибди. Унинг назарида аяси пальтонинг оғирлигидан қийналиб инкиллаётганга ўхшарди. Аяси танча олдида тўхтади. У турди. Аяси уни ўпиб, йиғлади.

— Дадаси, танчанинг чўғини очиб қўйинг. Тойчоғингиз совқотибди, — деди. Дадаси энгашиб, кўрпанинг бир томонини кўтарди-да, қулини титиб, чўғни очди.

Кейин чиқиб кетишди.

У жойига ётди. Аввалига ёлғизликдан биров кўрқди. Сўнг ухлаб қолди. Бу сафар ошқозон таталаб

уйғонди. Сандал устини коплаб турган турт бурчакли катта патнисда бир бурда нон, бир сиким туршак бор эди. Туриб, ювинишга эринди. Қўлини чўзиб нонни олди.

Кўча томондан болаларнинг қувнок кийкириклари келди. Нон билан туршакни еб бўлгунча «кўчага чиксам дадам уришадилар», деб ўзига ўзи сўз бериб ўтирди. Корин ғами бироз аригач, дик этиб ўрнидан турдию аяси тикиб берган пахталикни эгнига илди.

Ана шу пайтда кўча эшиги очилиб, икки киши кириб келди. Айвонга чикиб оёқларини тап-тап уриб, корни қоқишди. Сўнг эшикни очиб танчали уйга киришди.

— Уйда ким бор? — деб сўради паст бўйли киши.

— Отанг қаерда? — деб сўради новчароғи.

— Дадам аям билан кетдилар.

— Қаёққа?

— Ука олиб келгани.

Улар бир-бирларига ғалати қараб олдилар.

— Жойингда кимирламай ўтир, — деб буюрди паст бўйли киши.

Қўрқиб кетганидан кимирлашга ҳам холи қолмади. «Булар ўғри, яхши ҳам нонни еб қўйганим», деб ўйлади.

Улар этикларини ечмай, эски кигиз устида из қолдириб, тоқча томонга ўтишди. Қитобларни титкилашди. Кейин сандикни очишди.

У титрай бошлади.

— Танчага ўтир, — деб буюрди паст бўйли киши.

У совуқдан эмас, қўрқувдан титраётган эди. Танчага ўтирганда ҳам қалтироғи босилмади. «Ҳеч нарса топишолмаса, мени ўлдиришади», деган ҳаёлга келиб, йиғлаб юборди.

— Йимага йиғлаяпсан, қўрқаяпсанми? — деди новча одам.

Тили гапга келмай, бошини ирғади.

— Қўркма, биз ўғри эмасмиз. Биз халкни ўғри, муттахам, душманлардан химоя қиладиган одамлармиз. Сенинг отанг ҳам душман. Оддий эмас, халқ душмани!

— Болага бу гапларни гапирманг, фойдаси йўқ.

— Фойдаси бор. Билиб қўйса чакки бўлмайди.

Тинтув тугагач, биттаси патнисни суриб қўйиб, қур-

си устига, иккинчиси дераза тоқчасига ўтириб, па-
пирос тутатди.

Улар узок кутишди. Ниҳоят, кўча эшиги оғзида
дадаси кўринди. Кўлида чана! У суюнганидан ирғиб
туриб, ташқарига югуриб чиқиши керак эди. Аммо
ўрнидан жилолмади. Ўғлининг пешвоз чикмаганидан
дадаси ҳам ажабланиб, «Тойчок, уйдамысан?» деб кўй-
ди. Эшикни очиб, танчали уй ичкарасига бир одим
ташлади-ю, хайратланиб тўхтади.

— Сиз камокка олиндингиз, — деди паст бўйли
одам, унинг орқасига ўтиб.

— Халк душмани сифатида, — деди новча одам,
унинг рўпарасига туриб олиб.

Дадаси индамади. У «Дадам иккаласини уриб-уриб
кўчага отворсалар эди», деб жуда-жуда истаган эди.
«Нимага урмаяптилар, кучлари етмайдими? Мен бор-
ман-ку!»

— Дадамга тегманг! Тегманг дадамга! — дафъатан
келган хайкирикни тўхтата олмади. Ирғиб туриб узун
бўйлининг елкасига тирмашди.

— Жим бўл, илонвачча! — у шундай деб итариб
юборди.

— Болага тегманг! — деб бакирди дадаси.

— Бўлди, томоша тамом, юр, — деди паст бўйли
одам.

— Биродарлар, — бу сафар дадасининг овози тит-
раб чикди, — ахир бугун янги йил, ўғлим ёлғиз. Эртага
тонг сахар айтган ерингизга ўзим етиб бораман.

— Мумкин эмас, юр.

Дадаси уларга бошқа ялинмади. Фақат «Ўғлим
билан хайрлашиб олай», деб изн сўради. Рухсат тек-
кач, уни бағрига олиб, юзини юзига босди. Шунда
юзига дадасининг кўз ёши тегиб, у ҳам йиғлаб юборди.

— Йиғлама, ўғлим, Жалил ўртоғингникига чиқиб
ўтир. Мен эрталаб қайтаман. Аянг сенга ука олиб
келади. Отини Самандар деб кўямиз. Эсингдан чикма-
син — Самандар!

Дадаси шу кетганича қайтмади.

1980 йил, 10 июн.

Улар тўрт киши эдилар. Ака-ука уларга бас келолмасди. Кочдилар. Кўча узун, гўё адоксиз эди. Хаммаси худди тушдагидай кечди: жонҳолатда тез югурамиз дейдилар-у, югуролмайдилар — кочоклар билан кувлоклар орасидаги масофа тобора кискаради. Ана, уч кадам колди... икки кадам... Орқадагиларнинг хансирашлари яккол эшитилади. Сўнг ўнг чаккасига орка томондан мушт тушди. Оёқлари чалишиб, мувозанатни ушлолмай колди — мункиб бориб дераза тоқчасининг киррасига қалласи билан урилди. Кўзлари тиниб, аъзойи бадани бўшаши. Шу ахволда эканида акасининг ихраганини эшитди. Кейин акаси жони борича бакирди:

— Зоҳид, коч!!!

У ҳам «ака, кочинг!» деб бакирмокчи эди, овози чикмади. Фақат лабларини аранг кимирлата олди.

Касалхонада ўзига келиб, бўлган воқеаларни эслади: шанба окшомида ака-ука дарсдан чиқиб, кишлокка қайтдилар. Онаси тандирга гўзапоя қалаб, нон ёпишга хозирланарди. Совчилар ишни пиширишган, эртага кизнинг уйида нон синдирилади. Қарабсизки, ёзги имтихонлар оёқлаши билан тўй бошланиб турибдида. Ака-ука эртага бўладиган шодликни билишса ҳам билмаганга олишади. Фақат ука айёрлик билан кўз кисиб, акасига қараб қўяди.

— Ўртоқларинг келиб кетишди. Афзалинг ҳарбийдан қайтибди. Ўша ерда ўтиришаркан, — деди она бўлажак куёвга меҳр билан бокиб.

Ака ўша ёкка отланди.

— Хай, ўртоқларингга қўшилиб ичмагин-а! — онаси шундай деб уни ҳам акасига қўшиб меҳмондорчиликка юборди.

Жўралар кучоклашиб кўришдилар. Бир кўчани чангитиб улғайган йигитлар фотиҳа тўйидан дарак топишган, улар учун Афзалнинг ҳарбийдан қайтгани бир шодлик бўлса, улфатларидан бирининг бўйдоқлик кўрғонини бузиб уйланаётгани ўн шодлик эди. Чин шодлик шишалар бўшатилогунча экан. Бир-бировларига битта гап кам, иккитаси ортиқча даражага етишгач, барчаси унутилди. Акасининг қайси гапи жўрабошига

ёкмади — у эслолмади. Зиёфат тугаб, кўчага чикишди. Ана шунда жўрабоши:

— Ҳали нима девдинг, куррук! — деб ёкасига ёпишди.

Акаси ҳам хайрон. Нима дегани эсида йўқ. Уларни ажратиб қўйишди. Ака-ука тинчгина кетишаётган эди. Йўл яримлаганда оркадан тўртталаси кувиб келди...

...Фотиҳа тўйига атаб ёпилган нон жанозага келганлар учун ёзилган дастурхонга қўйилди. Мурда ювиладиган уйга гуллар сочилди. Чимилдик тутилди...

Бу пайтда у касалхонада хушсиз ётарди.

Тўртта эди улар. Қора курсида эса ёлғиз жўрабоши ўтирибди. У ака-ука билан муштлашиб, «бехос уриб ўлдириб қўйибди». Жиноят касддан қилинмаган. Давлат кораловчиси ҳам, окловчи ҳам шу фикрда.

Судхонага акасининг суратини олиб киришди. Жўрабоши йиғлаб туриб, суратни олиб қўйишни илтимос қилди. Гувоҳлар ҳам ўтиниб сўрашди. «Ҳа, буларда инсоф бор экан-ку», деб ўйлади. Лекин жўраларнинг барчаси ёлғон гапиришди. Марҳум хотираси ҳам булғаб ташланди. Тўртовлон акасини ураётганда мард эди. Энди, жавоб беришга келганда номард кимсага айланишди. Жон ширин экан. Шу ширин жон учун хонлиқ қилиш осон экан, жуда осон экан.

* * *

Баён қилганим — уч воқеа уларнинг ҳаётидаги алғов-далғовнинг бошланиши холос. Шу воқеалардан сўнг уларнинг аҳволлари не кечди, бошларига яна не савдолар тушди?.. Ана энди мукаддимани якунлаб, асосий муддаога ўтсак бўлар.

Асарни сўнгги нуктасигача ўқиб чикишингизда яратгандан Сизга сабр тилайман.

Ассалому алайкум ва раҳматулиллоҳу ва баракотух.

І Б О Б

1

Қишлоқда тонгни хўрозларнинг қичкириғи, қушларнинг чуғури, ниҳоят, эшакнинг ханграши уйғотади.

Рухий хасталар шифохонасида эса деразаларига темир панжаралар маҳкамланган хоналардаги жинниларнинг ҳайкирган овозлари тонгни бир титратиб сўнг уйғотди. Янада аниқроқ айтсак, бу овозлар шомдан тонгга қадар тинмайди. Бу бакириклардан безор бўлган тун бу ерлардан тезроқ кочмоқ истайди. Учинчи қаватдагилар туннинг ожизлигию ўзларининг қудратларидан масрур — гўё улар тонгни уйғотиш учун бетиним хизмат қилиб чиқадиғандай. Анвар буни биринчи келган куниёқ фаҳмлаган. Гаплари алмойи-алжойи одамлар билан ҳамхона бўлгач, «чиндан ҳам менинг эсим оғанми?» деб ўйлади. Унга меҳрибонлик кўрсатганларнинг чин максadini англамоқ ниятида ҳаёлнинг турли кўчаларига кириб чиқди. «Меҳрибон»лар сафининг бошида «халқ отаси» тургани аниқ. Умрини мактов эшитишу чиройли киз-жувонлар билан айш қилишга тиккан идора бошлиғини Холидий эмас, балки киноя билан «халқ отаси» деб аташ расм бўлган эди. Холидий «халқ отаси» деган сўзни эшитганида заррача ранжимасди, балки унвон сифатида қабул қилишга кўникканди. Аниқроғи, бу «унвон» унга жуда хуш ёқар, вақт ўтган сайин чиндан ҳам халқ отаси эканига ишониб борарди. Холидий хорижга кўп сафар қилгучи эди. Агар туғмас хотинлар делегацияси чет элга борадиган бўлса ҳам бу одам рўйхатнинг бошида турарди. Мабодо рўйхатга кирмай қолса, «ахир мен ҳам туғмаганман-ку», деб даъво қилишдан тоймас эди. Сафардан қайтгач эса албатта идора ходимларини тўплаб, бир неча соат давомида хотираларини сўзлаб берарди. Халқ тарихини ўрганиши лозим бўлган илмгоҳ асосан Холидийнинг хизматини ўташ билан машғул эди. Навбатдаги сафардан қайтган Холидий хотирагўйликларнинг бирида «мажлисдаги ажнабийлар нутқимни эшитиб, «сиз оддий олим эмас, халқнинг отаси экансиз!» деб олқишлашди» деб бир яйради. Бу гапни эшитиб Анвар «шу одам ота бўлган халқнинг падарига лаънат!» деди. Ёнидаги ҳамкасблар аввалига бу бурама гапнинг мағзини чақишмади. Кейин тушуниб қолиб, қулиб юборишди. Шубҳа йўқки, Анварнинг гапи Холидийга етиб борган. Бирок, уни жиннихонага юбориш учун бу гап кифоя эмас. Холидийнинг шогирди диссертация ёклаётганида Анвар бу илмий иш эмас, лўттивозлик деб фикрини исбот қилишга уринган эди. Унинг гапларини барча маъқуллаган, лекин уни химоя қилмаган эди.

Диссертация яхши баҳо олди. Холидий истаса Анварни ўша кунӣёк ишдан бўшатар эди. Бунақа идораларда «штат қисқариши» деган гаплар бўлиб туради. Анвардай чўрткесар олимнинг баҳридан ўтиш Холидийга чўт эканми? Лекин у Анварни ишдан ҳайдамади. Яхши муомалада бўлиб юраверди. Яхши муомаласини дариг тутмаган ҳолда жиннихонага жўнатди. Аммо нима учун бундай қилди — Анвар учун ҳам, унинг атрофидагилар учун ҳам сир эди. Анвар биринчи кечада шу жумбоққа жавоб топишга ҳаракат қилди. Ўша кеча учинчи қаватдан таралаётган овозларни эшитиб, юраги сиқилди. «Мени бу хаваскор жиннилар хонасига келтиришга қуч топган одамлар учинчи қаватга ҳам қўтаришга қудрат топарлар?» Анвар тунлари ижод қилиб ухламас эди. Бу ерда эса дам ваҳимали, дам аянчли овозлардан ухлай олмади. Аввалига даҳлизда юриб чикди. Ҳамширалар норози бўлавергач, каравотида шифтга тикилиб ётишни одат қилди.

Бу тун ҳам шу зайлда кечди. Тонгга яқин ўрнидан турди. Даҳлизга чикди. Ҳамшира стол устига қўлларини ковуштириб, билагини болиш қилиб уйкуга кетибди. У беморларнинг телба-тесқари гапларига, учинчи қаватдан келаётган бақирикларга кўникиб қолган. Эшикнинг ташқари ойнаванд табақасини маҳкам ёпган, ичкариги табақа — темир панжарага қулф урган — бу ёғи хотиржамлик.

Анвар темир панжарага яқинлашиб, ташқарига тикилди. Учинчи қават ҳам жимиб қолиб, ҳаммаёқни ўлик суқунат копласа, бу ер янада ваҳимали бўлса керак. Ҳарҳолда «жиннихона» деган номи бор. Ҳар ким ҳам юрак бетлаб яқинлаша олмайди. «Мен эсам улар билан бирга яшайпман. Биз уларни «жинни» деймиз. Улар-чи? Улар бизни нима дейишар экан?.. Уларнинг кўзига биз жинни бўлиб кўринсак керак. Бу дунёга кип-яланғоч ҳолда келамиз. У дунёга кетишимизда ҳам ҳеч нарса олмаймиз. Бир одамга икки қулоқ сурп кифоя. Ана шу келиш-кетиш орасидаги бир чимдим умримизда нималарни талашамиз? Бир-биримизга ҳонинлик киламиз, ҳасаддан қуйиб-ёнамиз. Ҳатто... ўлдирамиз! Обру топмокчи, пул йиғмокчи, шуҳрат орттирмокчи бўламиз. Барчасига эга ҳам чиқамиз. Шохсупада талтайиб ўтирганимизда ҳазрат Азроил келадию паттаминини қўлимизга тутқазади. Биз — эси соғ одамлар буни тушуниб етмаймиз. Улар — жиннилар балки шу

хақиқатга етиб борганлари учун бизнинг кўзимизга руҳий хаста бўлиб кўринишар? Ахир улар орасида мансаб талашишлар, маишат, ҳасад, хонлиқ... йўқ-ку?...»

Анвар шуларни хаёлидан кечириб, юраги тошиб кетди. Темир панжарани бузиб учинчи қаватга чиққиси келди. Панжарани силтаб тортди. Темир шараклаб кетиб, ҳамширани чўчитиб юборди. У уйқусираган ҳолда шошиб бошнинг кўтарди-да, атрофга аланглади. Анварни кўриб, ўрнидан турди.

— Сизмидингиз? Қўрқиб кетибман, — деди.

«Демак, мендан кўркмайди. Демак, менинг эсим соғ. Бу яхши», деб ўйлади Анвар.

— Хавотир олманг. Келажаги порлоқ хаваскор ёш жинниларингиз ором қўйнида жавлон урмоқдалар, — деди у ҳамширага, ҳазил оҳангида.

— Нимага унака дейсиз! Қўйинг, ҳамма тузалиб кетади, — деди ҳамшира, соддадиллик билан.

— Ҳамма тузалиб кетса сиз ишсиз коласиз. Одамларга ҳам қийин бўлади. Ким соғ, ким жинни — ажратолмай эзилиб кетади.

— Гапларингиз қизик.

— Жинничами?

— Йў-ўқ. Ҳечам унакамас. Сизни нимага чиқариб юборишмаяпти, хайронман. Сизга яна янги дорилар буюришибди.

— Кучлироқми? Яширмай айтаверинг. Кучлироқ дори буюрган. Кеча бошлиғингизга қараб туриб: «Сизни сўйса етмиш кило гўшт чикса керак», дедим. Қўрққанидан кўзи олайиб кетди.

— Нимага шу гапларни айтасиз-а?

— Кимгадир китмирлик қилишим керак-ку? Келинг, қўйинг, бу гапларни. Дафтарингизга «шу кучли дори билан эмлаб қўйдим» деб белгилайверинг. Бунинг эвазига битта латифа айтиб бераман.

— Яна жиннилар ҳақидами, керакмас.

— Сиз эшитинг, бу янгиси. Хуллас бир жинниҳонада жиннилар тузалдими ё йўқми, билмоқчи бўлишибди. Жинниларни самолётга жойлаб осмонга учишибди-да, қўлларига бўш шишалар тутқазибди. Бир маҳал қарашса, салонда бир киши ўтирганмиш. Бошқалар қани, деб сўрашса, шиша топширгани кетишди, дебди. Сен-чи, деб сўрашса: «Нима мен жинниманми бугун душанба, магазин ишламайди», дермиш.

Хамшира кулиб, юзини четга бурди.

— Агар мени олиб чикишса, шартта ташлаб юборар эдим, — деди Анвар.

— Қўйинг-е, — деди хамшира. Назарида Анвар чиндан ҳам осмондан ўзини ташлаб юборадигандай туюлиб чўчиб тушди. — Кириб бироз дамингизни олинг.

Анвар унга маъюс тикилди. У белгиланган дориларни ичмаслик, эмлатмаслик учун хамшираларнинг кўнглини кўтаришга, кулдиришга ҳаракат килар эди. Кейин эса ўзининг масхарабозлигидан ғижиниб, ранжирди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Хамширани кулдири-ю, ўзи эзилди. Энди ортиқча гапга ҳожат йўқлигини англаб, хасталар ётоғига қараб юрди. «Агар осмонга олиб чикишса, ўзимни ташлардим, худо ҳаққи, ташлардим. Бу ердан кутулишнинг бошқа чораси йўқ», деб ўйлади.

2

«Сизни йўқлашяпти» деган гапни эшитиб ажабланди. «Ким йўқлаши мумкин? Яқшанбадан бошқа кунларда бу ерга ҳатто Азроил ҳам киритилмасди-ку?» Табиббошининг хонаси томон юришгач, Анварнинг хаёлига «халқ отасими?» деган фикр урилиб, тўхтади. «Нима хунар кўрсатаркин? Мени бу ердан бўшатадими ё учинчи қаватга йўллайдими?»

— Юраверинг, — деди хамшира, унинг тўхтаб қолганидан ажабланиб.

Остона хатлаб ичкари кирди-ю, кўзларига ишонмади.

Элчин!

Ўн йиллик айрилик жиннихонада барҳам топар, соғинган кўнгиллар шундай жойда қоникар, деб ким ўйлабди?!

Анварнинг Элчинга ёзган хатлари жавобсиз қолаверди. У дўстини кўриш илинжида ҳатто Учқудукка ҳам борди. Бироқ, Элчин у билан учрашишни хоҳламади. Кейин уни Сибир томонларга жўнатишди. Анвар: «Ошнамендан каттиқ хафа экан-да», деган хулосага келишдан ўзга чора топмади. Ана шу дўсти, хатларига жавоб қайтармаган, кўришишни истамаган кадрдони

жиннихона табиббошисининг хонасида унга жилмайиб караб турса!

Хархолда узоқ айрилувдан кейинги бу дийдор кўришув айтарли ширин кечмади. Элчин унга соғинч тўла кўзи билан тикилар, Анвар эса бу қарашга ўзгача маъно бериб, «соғманми ё ростдан жинниманми, шунини аниқламоқчимиз?» деб ўйлар эди. Шу хаёли ўзи учун ҳақиқат туюлиб ўзини жинниликка солди:

— Мана, ошна, — деди у кулиб, — шу оромгоҳда давлатнинг текин овқатини еб ётибман. Беш кун ишламаймиз, икки кун дам оламиз. Келажаги порлоқ хаваскор жиннилар юксак онглилик намуналарини кўрсатмоқдалар. Ҳалигача бирорта дўхтирни еб қўйишгани йўқ, — у шундай деб табиббошига караб қўйди. — Мен бу ерда дунёнинг тузилиш формуласини ишлаб чиқдим. Биргина масала қолди: шу опамни сўйсам неча кило гўшт бераркин? Чамамда етмиш кило. Ўйима дейсан? Қалла-почалари бунга кирмайди.

У шундай деб дўмбоққина, оппоққина табиббошига кўзларини лўқ қилиб олди.

Элчин унинг бу аҳволига ишониб-ишонмай бироз ўзини йўқотди. Сўнг табиббошига караб, илтимос қилди:

— Мен ошнам билан гаплашиб олай, малол келмаса сиз чиқиб турунг.

Табиббоши малол келганини яширмай чимирилиб қўйди. Элчин буни сезиб энди қатъийроқ, буйруқ оҳангида деди:

— Сиз хужжатларни тўғриланг, ҳозир кетамиз.

— Мен дарров чиқара олмайман, яхши йигит. Маслаҳатлашиб олишим керак.

— Маслаҳат пишган! — деди Элчин овозини бир парда кўтариб. — Асадбек иккита гапни ёқтирмайди.

Табиббошининг ранги бўзарди. Лаблари титради. Бинойи кийинган, хушсурат бу йигит кириб келганида табиббошининг тош юраги юмшаган эди. Бу қорақош йигит кўзларини сал сузиб қараса, унча-мунча аёл зоти дош беролмай қоларди. Олти йилдан бери беваликнинг тахир ошидан безган табиббоши учун биргина шундай қараш етарли эди. Аммо «Асадбекнинг истаги билан келдим», деган гапдан баданига муз югурди. Асадбекнинг кимлигини, қўлидан нималар қелишини ҳеч ким билмаса ҳам шу аёл билади. Бевалик унвони ҳам унга шу Асадбек истаги билан берилган. Асадбек турган

жойда «халқ отаси»нинг сариқ чакалик кадри йўқлиги ҳам табиббошига маълум. Бу хушсурат йигит, хотинини ўлдириб камалиб кетганидан кейин ҳам шуҳрати сўнмаган бу машҳур қўшиқчики Асадбек билан боғлиқ экан, кичкина жиннихонанинг бошлиғига тайсаллашни ким қўйибди?! Табиббоши ношуд, бефаҳм аёллардан эмас эди. Бунинг дархол тушуниб етди. Рангининг бўзаргани, лабларининг титраши ғазабдан эмас, кўркүвдан эди. У ортиқча гап айтиб юборганини сезди. Ўзини оклаш, Асадбек истагига зид иш қўриш нияти йўқ эканини маълум қилиш учун гапни бошқа томонга бурди:

— Ўртоғингизни билмаган одам ҳозирги ҳазилларини эшитса, ростданам... — «жинни» дейишга унинг тили айланмади, — ҳалидақа деб ўйлайди.

Элчин аёлнинг мақсадини англади. «Бу бечора бир ижрочи, дилини вайрон қилиб кетмай», деган фикрда жилмайди, орадан совуқ гап ўтмагандай ҳазил оҳангида деди:

— Бу ошнам шунақа ҳазилкаш. Асли артист бўлиши керак эди-ку, худо уриб олим бўлиб қолган. Яна шоирлиги ҳам бор. Эсингдами, Анвар, мактабда «Тумов бўлган ошиқ» деган шеъринг бор эди. Ўқиганда кулавериш ичаклар узиларди.

— Сен ҳам яхши бола эдинг, худо уриб ашулачи бўлиб қолгансан.

Анвар бу гапни жуда совуқ оҳангда айтди. Элчин унинг кўзидаги совуқ нурни кўриб, нафаси қайтди. Ўзини мажбурлаб қулиб, табиббошига тушунтирган бўлди:

— Бунга гапиринг-у, кочинг. Гапи шунақа, жонни суғуриб олади. Зўр-да, зўр. Ҳа, сиз хужжатларини тўғрилайверинг.

Табиббоши ҳам зураки жилмайиб, чиқиб кетди. Ҳоли қолишгач, Элчин гапни нимадан бошлашни билмади. Орадаги сукутни Анвар бузди.

— Мени худо ургани рост. Лекин сен айтганча эмас. Олим, балки бироз шоир бўлганим учун урган. Мен бу дунёдан ҳақиқат топарман деб юрган эдим.

*Шоир бўлиб туғилмасайдим,
Кўрмас эдим бунчалар хўрлик...*

— Анвар, кўйсанг-чи, ҳазиллашдим-ку? Шунча йиллик айриликдан кейин бир ҳазиллашсам...

— Мен сени соғиндим... Хатларимга нима учун жавоб бермадинг? Мени кўришни ҳам истамаган эдингми?... Энди нимага келдинг? Мен сени қутқаришга ожиз эдим. Энди сен мени озод этмоқчимисан? Унамасам-чи?

— Анвар, хатларингга жавоб бермай, Учқудукда кўришишга чиқмаганимнинг сабабини бошқа сафар айтиб берай. Мана бу еримда, — Элчин кўкрагини муштиради, — жон қолмаган, зардобга тўла. Дардим тўлиб-тошган, сенга айтмасам кимга айтаман?

— Ноилани сен ўлдирмаган эдинг. Бунга ҳамманинг ақли етиб турувди. Сен унинг руҳига хоинлик қилдинг.

— Мен қамок муддатини ўтаб қайтдим. Ўзим чиқарган ҳукм эса ҳали ижро этилгани йўқ. Жазоимни тортиб юрибман. Агар ўшанда отишга ҳукм қилишганида биратўла қутулар эдим... — Элчин шундай деб хўрсинди.

Анвар унга тикилди: сочларига оқ тушган, миждалари атрофини ажин босган. Руҳини тетик кўрсатишга интилаётган бўлса ҳам, кўзларидан нур қочган. Қарашларида илгариги жон йўқ...

— Отишганида хоин сифатида ўлиб кетардинг.

— Жон ошнам, мени қийнама. Ҳозир менга ёрдамнинг керак.

— Ўз кучинг билан мени бу ердан чиқариб кетганингга раҳмат айтардим. Сен бир боши бузукнинг марҳамати билан менга озодлик бермоқчи бўлибсан. Миянг айниб қолибди. Мен ҳали сенга дунёнинг формуласини топдим, дедим. Бу сен ўйлагандек жиннича ҳазил эмас. Чиндан ҳам топганман. Эшит: ҳақиқат деган нарса бу нўл! Дунёни кўзга чиройли кўрсатиб берувчи нуқоб, чойшаб. Ўликнинг устига гулли чойшаб ёпиб қўйганинг билан мурда чиройли бўлиб қолмайди-ку, тўғрими? Ҳаётда ҳеч қандай ўзгариш йўқ. Фақат чойшабнинг номи ўзгариб туради. Чойшабнинг ҳозирги номи нима, биласанми? Қайта қуриш!

— Анвар, қўй, бу гапни кейин гаплашамиз.

— Йўқ, эшит, менинг нимадан жинни бўлганимни билишинг керак. Демак, дунёнинг формуласи: ҳақиқатни икс деб турайлик, — Анвар стол устидаги қоғозни, чиройли қаламни олиб тез-тез ёзди-да, Элчинга узатди. — Мана, қара:

Х (хакиқат) = хиёнат + риё + (хасад + очкузлик) +
+ адоват + гийбат + нифок + шуҳратпарастлик + ман-
сабпарастлик — виждон + иймон + хаё = 0

Элчин қоғоздаги сатрларга узок тикилиб қолди.
Сўнг уни икки буклаб стол устига ташлади.

— Ўрисларда бир мақол бор: Американи иккинчи марта кашф этмайдилар. Оддий хақиқатни кимга исбот этмоқчисан? Дунёда ҳамма нарса нисбий. Мен фалончига нисбатан инсофлиман, сен эса менга нисбатан, яна бир одам сенга нисбатан инсофлироқ. Ҳар биримиз хақиқатни ўзимизча тушунамиз.

— Бизнинг нодонлигимиз ҳам шу тушунчалардан сув ичиб кўкаради.

— Бўпти, сен ҳақсан. Баҳслашган билан қорин тўймайди. Нарсаларингни йиғиштир.

— Мен... кетмайман. Менга шу ер ёқиб қолди.

— Жиннилик қилма.

— Йўқ, шу имкониятдан фойдаланмасам, чиндан ҳам жинни бўламан.

— Бу ишга Асадбек аралашганини билмасанг индамай чиқардинг. Мен атай айтдим. Билиб қўйишинг керак буни... Сени бу ерга жўнатган одамга фақат Асадбек бас кела олади, — Элчин шундай деб бошини эгди. Худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандек давом этди: — Қайтган кунимок сеникига бордим. Ўлардай соғинувдим. Сўнг... айтадиган гапларим кўп эди сенга. Мен энди пулга муҳтож бўлмайман. Болалигимизда сен кучли эдинг. Мени ҳимоя қилардинг. Ҳозир бу ҳимояга муҳтож эмасман. У томонда орттирган ошноларим бор. Сен ёнимда бўлсанг бас. Нафасингни ҳис қилиб турсам бўлгани. Мен адолатга сиғинай десам, қайга бораман, хақиқатга сиғинай десам қайга бораман? Эзгуликкачи? Билиб қўй, мен учун ҳаммаси — сенсан! Кейин, мен сени бу ҳолда ташлаб қўймайман. Мен хунхўр одамман. Ҳа Ноилани мен ўлдирмаганман. Лекин у менинг аблахлигим туфайли ҳалок бўлди. Шунинг учун жазо олишим керак эди. Бу — бир. Иккинчидан, бегуноҳлигимни исбот қила олмас эдим. Улар бунга йўл қўймас эдилар. Биламан, ўлим жазосини ўшалар бекор қилишган. Менга яхши бир сабоқ беришмоқчи эди. Сабоқ олдим. Лекин улар мўлжаллаган хулосага келмадим. Энди менинг суратим одам. Аслида эса мен илонман! Уларни бўғиб қийнайман, сўнг конини сўраман. Мен уларнинг кўзларини ўяман, тилларини суғураман, кўл-

ларини синдираман, кулокларига кўрғошин куяман. Умримнинг мазмуни ҳам, тотадиган лаззатим ҳам шу! — Элчин хўрсиниб, Анварга қаради. Унинг кўзида ёвузлик ўти чакнади. Энди у ёш дилларни вайрон қилувчи «лирик хонанда»га сира-сира ўхшамас эди. Анвар унинг сўзларини эшитиб, кўзларига тикилди-ю, бир сўз айтмади. Элчин ундан жавоб кутмай гапини давом эттирди:

— Сен менга кераксан. Рад этишга ҳақкинг йўқ. Бу дунёдаги умрим ўлчовли, мени ранжитсанг гуноҳга ботасан, билиб қўй.

Анвар жавоб қайтармади. Оғир кулфат тоши елкасидан босиб тургандай букчайганича ўтираверди. У дўстининг максadini тушунди. Асадбек ҳузурига бош эгиб боришининг маъносини ҳам англади. Элчин жонини тикиб, хавфли ўйинга кирган эди. У уч бошли аждаҳони енгиласан касдида чиққан уловсиз, яроғсиз паҳлавон ҳолида эди. Бир пайтлар бу аждаҳо кўзига фаришта бўлиб кўринган эди. Анвар «Адашяпсан!» деб уни йўлдан қайтаришга кўп уринди. Аммо ҳаракати зое кетди. Энди-чи? Энди нима қилсин? Яна йўлдан қайтаришга уринсинми? Илгари Элчиннинг кўзлари ожиз эди. Энди кўрабила туриб, ўлимга рози бўлиб кетяпти.

Анвар бир қарорга кела олмай доғда эди. Шу бонс бошини кўтариб ўйчан кўзларини дўстига қадади.

— Сенинг орқангда тоғ бўлиши керак. Мен... афсус, тоғ эмасман. Бир тошчаман. Ҳаёт мени эрмак қилиб ўйнаб, истаган пайтда улоктириб ташлаши мумкин. Менга ишонма.

— Яхши, буни кейин гаплашамиз. Бу ер масала сўқишадиган жой эмас. Тур, лаш-лушларингни йиғиштир.

Анвар ҳазин жилмайди.

— Мен кетмайман.

— Истасанг, сени бу ерга жўнаттирган ит эмганларнинг ҳаммасини ҳайдаб келиб, қаршингда тиз чўқтираман.

— Бундан нима фойда? Шу билан инсофга келишадими, деб ўйлайсанми? Ўзингни ҳам, мени ҳам қийнама, оғайни.

Элчин тиззасига уриб, ўрнидан туриб кетди.

— Қайсарлик ҳам эви билан-да... — у бироз жим қолди. Сўнг Анварга яқинлашиб, уни елкасидан тут-

ди. — Хеч бўлмаса бир кунга чиқарсан. Тўйимга борарсан, куёвжўра бўларсан?

Бу гапдан кейин Анварнинг кўзларига инсоф нури қайтиб, юзига кизиллик югурди.

— Уйланияпсанми? Қутлуғ бўлсин. Шуни олдинроқ айтмайсанми? Хўп, бир кунга чиқаман. Қимга уйланыпсан, сир эмасми?

Элчин янгиликни эшитиб қочиб кетмасин, дегандек Анварнинг елкасини янада маҳкамроқ ушлади:

— Асадбекнинг кизини оляпман, — деди дўстига тикилиб.

Элчин «жодугар кампирга уйланыпман» деганида Анвар бунчалик ҳайратланмас эди. Лекин Асадбекнинг кизига уйланиш!!! Тўғри, Элчин хушсурат йигит, аввалги шухрати ҳам унчалик сўнмаган. Энг лобар қиз ҳам унга жон-жон деб тегиши мумкин. Лекин Асадбекнинг кизи?.. Қиз хоҳлаган тақдирда ҳам, Асадбекнинг рози бўлиши?.. Анвар учун бу ечими оғир жумбоқ эди.

3

Аслида эса бу жумбоқнинг ечими унчалик оғир эмас. Ечимга Ноила ўлдирилган тунда киришилган бўлса-да, ҳал қилувчи палла деб 1988 йил 31 декабрни белгилаш мумкин.

Отасини олиб кетишганидан бери, ўттиз биринчи декабр, насарий ҳисобидаги янги йил кечаси Асадбек учун мотам тусини олган эди. Улғайиб, уйланиб, болачакали бўлганидан кейин ҳам, атрофида одамлар тўпланиб, қудратли кучга айланганидан кейин ҳам йилнинг сўнгги кунида ёлғиз колар эди. Бу куни уни ҳеч ким безовта қилмасди. Аниқроқ айтсак, бу куни унга биров юрак ютиб бетлай олмасди. Бу куни у энг муҳим ишларини ҳам четга йиғиштирарди.

Олди пешайвон, икки хонали ўша эски уйига бориб, чироқларни ёкмай, танчага чўғ ташламай тонг оттирарди. Янги йил кечаси унинг энг сара, энг содиқ тўрт йигити учун ҳам ҳаром эди. Уларнинг иккиси кўчанинг у бошида, иккиси бу бошида сергак турарди. Шу тун қор тугул тош ёғса ҳам, совуқ минг даражага чиқиб кетса ҳам бу ҳол ўзгармас эди.

...Асадбек ўша кеч отасининг айтганини бажармади — қўшниси Жалилларникига чикмади. Назарида

ҳалиги одамлар ҳазиллашгандай, дам ўтмай отаси қайтиб келадигандай туюлди... Ана, кўча эшик «ғийт» этиб очилди. Ана, дадаси ҳалига икки киши билан бирга кулиб кириб келди. «Қалайсан, тойчок! Менинг ўғлим азамат, ҳеч нарсадан кўркмайди, десам, булар ишониймай мен билан гаров ўйнашган эди. Синаб кўриб ютқизишганини тан олишди. Қойилман сенга, уларни бопладинг!» Шундай деб дадаси уни ўпди... Кўча эшигига илҳак тикилиб ўтирганида кўзига кўриндими ё бир зумгина мудроқ енгган чоғида ширин туш кўрдими — фарклай олмади. Ҳарҳолда дадасининг қайтишига каттик ишонди. Танча совуди. Чирокни ёкмади. Кўркмади. Ишонч кўркувдан устун келди. Нигоҳи коронгулик бағрини титиб, тимирскланиб кезди. Ой кўтарилгач, ховлини коплаган кор оппоқ оқариб атрофни ёритди. Ой нури синган кўзи ўрнига коғоз копланган дераза оркали уйга ҳам кирди.

Кўча эшик эрталабгача килт этмади. Дадасининг кетиши ҳазил эмас, чинга айланаётган дамда кўча эшик очилди. «Дадам!» У ирғиб ўридан турди-ю, эшик оғзида ошнаси Жалилни кўриб ўша заҳоти жойида қотди. Жалил ховлига кириб, бир-икки қадам босгач, тўхтаб атрофга аланглади. Унинг бунақа одати йўк эди. Тўғри уйга кириб келаварарди. Ҳозир эса бир нарсадан кўркиб тўхтади.

— Асад!

Жалил ховлига кириши билан шундай деб бакириб қўйиб, уйга қараб юрарди. Бу сафар паст овозда, бировни чўчитиб юборишдан кўркқандай аста чакирди. Жавобни қутди. Сўнг яна ўша овозда «Асад» деб қўйди.

Асадбек ўртоғини кўриб йиғлаб юборай деди. Баданидан ўтган совукни ҳам энди сезди. Кўркув ҳам энди исканжага олди.

Жалил яна чакирди. Жавоб бўлмагач, изига қайтмоқ учун ўгирилди. Шунда Асадбек жонҳолатда «Жалил!» деб бакирди-да, ховлига отилди. Жалил ранглари оқарган, кўзлари киртайган, кўкарган лаблари титраётган ўртоғини кўриб бақрайиб қолди. Кейин югуриб келди-да, қўлларини ушлади.

— Совқотдингми? — деди соддадиллик билан.

Асадбекнинг кўзларидан тиркираб ёш чиқди. Ҳўнграб юбормаслик учун пастки лабини каттик тишлади. Ўзидан қаттарок ёки зўрроқ боладан қалтак еса ёхуд

ўйин чоғи йиқилиб у ер бу ери оғриси йиғлаб юборарди. Кузда бирданига ўн еттита ёнғокни ютқизганида ҳам аламидан йиғлаб юборувди. Ҳозир ўзини йиғидан тутди. Вужудида ўзи ҳам англамаган куч уйғониб ундаги йиғини бўғди. Ҳозир дадасини олиб кетганларини, янги йил кечаси қоронғи, совуқ уйда бир ўзи ўтирганини айтиб йиғласа ҳам ўртоғи айбламасди, калака ҳам қилмасди. Бу ҳолатни у кейин, улғайган чоғларида кўп эслади. Йиғини бўға олган қандай куч экан, деб ўйлади. Аммо ўйлаб ўйига ета олмади. Бу ғойиб кучи уни фақат йиғидан тўхтатмай, ожизлигини ҳам енгган, сирли қудрат ҳам берган эди. Ўша онда у мутелик кишанини ўзи билмаган ҳолда парчалаган эди. Шу билан бирга инсон боласига хос энг покиза туйғуларни қувган ҳам эди. Қоронғу кечада унга қўрқув яқинлашмади, лекин митти юрагига ёвузлик тухум қўйди. Ёвузликнинг биринчи овозини ўртоғи Жалил эшитди:

— Уларни ўлдираман!..

Титроқ, йиғи аралаш овозда айтилган бу сўзни эшитиб, Жалил қўрқиб кетди. Кўчада жанжаллашиб қолишганида «қараб тур, ўлдираман сени» деб кўп марта айтишган. Ўлдириш қанақа бўлишини билишмас, шу боис ҳам бу пўписадан чўчишмас эди. Аммо Асадбекнинг лабидан учган ҳозирги сўзлар... Булар пўписа эмас, амалга ошиши ҳақ бўлган ҳукм эди...

Ўшандан бери янги йилнинг биринчи куни Жалил бу хонадонга киради. Асадбекнинг онаси вафот этган йили ўттиз биринчи декабр окшомида чиққан эди, «мени холи қўй», деб изига қайтарди.

1949 йилнинг 31 декабри Асадбекка «ҳаёт бешафкат, ҳаёт нақ урушнинг ўзи, оғзингни очиб лалайганинг — ўлганинг», деган ҳақиқатни ойдин қилиб берган эди. Ўша куни у урушга кирган эди. Орадан йиллар ўтиб, урушда мутлак ғолиб бўлдим, деган тўхтамга келиб эди. Ғалабасига ишонган эди. Кутилмаганда мутлак ғолиб эмаслиги маълум бўлиб қолди.

Икки кун бурун кизи ўқишга кетди-ю, қайтмади. Йигитлари шаҳарнинг тити-питини чиқариб ҳам топишолмади. Қиз ўқишда бўлган, танаффусдан сўнг эса дарсга қайтмаган. Ота-онадан ҳафа бўлиб ёки бирон кўнгил қўйган йигити билан қочди, деган фараз Асадбек учун беҳуда эди. Асадбек ғанимлари учун тошбағир, фарзандлари учун ғоят меҳрибон эди. Аммо меҳрининг чегарасини билар, болаларини эркалатмасди. Шу

боис кизининг енгилтаклик билан қадам босишига ишонмасди.

Ғанимлари билан ҳар кун, ҳар соат олишувчи, ҳар дақиқа бирор фалокат рўй бериши мумкинлигини ҳисобда тутиб яшовчи одам нохуш дамларда тез фикрлаш, тез хулоса чиқаришга одатланади. Асадбек ҳам тезда бир тўхтамга келди: унинг ҳокимлиги туздан ясалган қаср экан. Ёмғир ёккан маҳали қасрнинг эриб битишини ҳисобда тутмаган экан. Қизининг ўғирланиши (айнан ўғирланганига Асадбек шубҳа қилмайди) ана шу ёмғирдан нишон эди. Қизининг ўғирланиши яна бир нарсадан — шаҳарда янги тўда пайдо бўлганидан ҳам дарак эди. Асадбек фақат шаҳардаги эмас, бутун ўлкадаги йирик тўдаларни билади. Барча тўдабошилар «Асадбек!» деганда унинг ҳурматини жойига қўйишади. Айримлар эса қўрқувдан зир титрашади ҳам. Асадбекка қарши бирор иш қилиш у ёқда турсин, шаънига мос келмайдиган хунукрок сўз айтишдан ҳам чўчишади. Уларга «худо бор» десангиз ишонишмас, лекин «деворнинг қулоғи бор», десангиз ишонишади. Уларнинг назарида дарахтларнинг, ҳатто ўт-ўланларнинг ҳам қулоғи бор. Тилдан учган ҳар бир ножўя сўз Асадбекка етиб боришини билишади. Улар Садирқиморбозга ўхшаб ўлим топишдан қўрқишади...

...Садирқиморбоз водийда бели бакувват йигитлардан эди. Бир кечада бир ярим миллионни ютиб олиб, катта зиёфат берди. Шунда манманлиги тутдими ё ажал тилини қичитдими «Асадбекларинг менга қулук қилиб келсин. Истасам олдига бир бурда нон қўяман, истасам суяк ташлайман», деб юборди. Садирқиморбоз бу сўзларни кайфнинг кучи билан айтди-ю, унутди. Икки кундан кейин кўчаларида асфальт босадиган машиналар, эгнига пушти камзул кийган ишчилар пайдо бўлишди. Ўтган ҳафта у ижроқўм раҳбарларидан бирига «бизнинг кўчага ҳам сон битадими ё йўқми», деган эди. Кўчадаги ҳаракатни кўриб, «бизнинг гапимиз ҳам ерда қолмайдиган бўлибди», деб ғурурланиб қўйди. Кўни-қўшнилари «пулнинг кучи шу-да, қиморбоз бўлмаганида кўчамизга ит ҳам, бит ҳам қармас эди», дейишди. Узун кўча икки кунда асфальтланди. Ўша кундан эътиборан қиморбоз ҳам қўринмай қолди. Қиморбоз «сафар»га кетса, бир-икки ойсиз қайтмас эди. Буни кўни-қўшнилари ҳам билишарди. Лекин бу гал беш-олти кундан кейин «қиморбоз ҳеч қал-

йўкмиш», деган мишмишлар таркаб қолди. Ўн кундан кейин эса Садиркиморбознинг уйи сотиладиган бўлди. Унинг хотини уйга харидор чиқишини ҳам кутмай «Садир акамлар катта шаҳардан жой олибдилар», деб кўч-кўронини юклаб жўнаб кетди. Ҳамшираликка ўқиб, турмушга чиққунича бир йилгина ишлаган аёлнинг катта шаҳардаги жиннихонага бошлиқ бўлиб қолганини эшитган кўни-қўшнилари хайратдан ёқа ушлашди. Айримлар «пулнинг кучи шу-да», деб қўйишди. Шу кўчадан кўп қатнайдиган аравакашлар киморбознинг уйига яқинлашганда отларининг ҳуркишидан бир нима сезишди-ю, аммо «астағфируллоҳ!» деб қўйишдан нарига ўтишмади. Ҳаммага ҳам жон ширин-да!

Асадбекни билганларга шу воқеанинг ўзиёқ кифоя эди. Унинг қудратига ишонкирамай турганлар ҳам таъзим қиладиган бўлишди. Чунки Асадбек манмансиратган ғанимдан бу атрофлар учун бутунлай янгича бўлган, ғоятда ваҳший тарзда ўч олган эди.

Шундай экан, Асадбекка қим қўл кўтара олиши мумкин? Қўл кўтарганда ҳам пичокни дуч келган жойга эмас, юракни мўлжаллаб урибди. Асадбек ҳар бир тўданинг имконияти, иш усулини фикр ойнасидан ўтказиб, «йўқ, улар журъат этишолмайди», деган қарорга келди.

Бу иш тасодифан рўй берган эмас. Пухта ўйланган. Узок вақт пайт пойланган. Балки ғанимга Асадбекнинг яқинларидан бири ёрдам бергандир? Қиз куппа-кундуз кунни, кўпчилик орасидан ўгирланган. Демак, қиз кўчага чиқиб, машинага қадар ҳам ўзи юриб борган. Қизи танимаган одамнинг орқасидан юриб бормайди. Қизининг дугонаси ҳам ном-нишонсиз йўқолгани маълум бўлгач, Асадбекка калаванинг бир учи кўрингандай эди. Ана шунда Асадбек кейинги бир йил ичида камокдан қайтганлар билан қизикди. Элчиннинг ҳам қайтганини билиб ўйланиб қолди: «Орадан ўн йил ўтибдими? Икки ойдан бери нима қилиб юрибди экан, нима учун менга рўпара келмади? Отувдан олиб қолганимни аниқ билади. Била туриб келмагани қизик...» Асадбек йигитларига Элчини, камокдан қайтган яна беш одамни каттик назорат остига олишни тайинлади.

Қўнгли нотинч бўлганига қарамай ўттиз биринчи декабр кунни эски уйига қараб кетди.

Асрдан ўтиб, шомга яқинлашган пайтда кўча эшининг қилиб, хотини қўринди.

Дадаси ҳам худди шу пайтда кириб келган эди. У эшикни шарт очиб, ичкари кириб, «тойчок!» деб суюнчилаган эди... Хотини эса эшикни охиста, худди синдириб қўйишдан авайлагандай очди. Ховлига хорфин-хорфин кадам ташлаб кириб келди.

Дадаси кўринганида болалигига бориб, ёт кишиларни бир нафасгина унутиб, ирғиб ўрнидан турган эди.

Хотини кўринганда эса... тош котди. Иссиқ жон оёқ-қўлларини тарк этиб, баданига совуклик югурди. Дастлаб хаёлига «қизим топилибди!» деган хушхабар келди. Аммо бу фикр умри яшин умридан ҳам киска бўлди. «Шум хабар келтирган!» — шу фикр унинг та-насидан жонни қувиб чиқара бошлади.

Манзура — эрининг кўзига бирон марта бўлсин тик қарамаган, бирон марта бўлсин ишига ара-лашмаган, «нима қияпсиз, пулни қаердан топяпсиз» демаган, «вазифам эримни суйиб-эркалаш, бола туғиб бериш, уйни саришта тутишдангина иборат» деб бил-ган аёл ёстикдоши учун мукаддас бўлган бу кунда уни бежиз безовта қилмас эди.

Кўча эшикдан айвонгача ўн беш кадам, айвон икки кадам. Асадбекнинг назарида Манзура бу йўлни бир неча соатда босиб ўтгандай бўлди. Аввалига «тез-рок юр!» деб бакириб бермокчи эди. Аммо совуқ хабарни бир сония бўлса-да, кечроқ эшитганим маъкул, деган яширин ўй бунга йўл қўймади.

Манзура остона хатлаб кадам қўйишга журъат этмай, эрига бакрайиб қараб қолди. Унинг қарашида изтиробдан кўра қўрқув зоҳир эди. Асадбек у билан салкам ўттиз йил бирга умр кўриб, бирон марта урмаган, сўкмаган эди. Шунга қарамай хотини ундан қўрқарди. Одамлардан Асадбекнинг ёвузлиги ҳақидаги гапларни эшитиб юрак олдирган десак, бу овозалар кейинроқ чикди. Асадбек чимилдикка кириб келганида унинг кўзидаги ўтни кўргану юраги шув этиб кетганди. Ҳолбуки у дамда Асадбек кўзида ёвузлик эмас, қуёвлардагина бўладиган хирс ўти мавжуд эди.

Манзуранинг отаси баджаҳлроқ эди. Онаси эса худа-беҳудага қалтак тушиб қолишига қўниқиб кетганди. Эр зоти хотинини мана шундай ураверади, деган тушунча Манзура онгига сингиб кетган, шу боис эрининг бир кунмас бир кун қаттиқ дўппослаб қолишидан қўрқиб яшарди. У баъзида ўзича «бунака қўрқиб қутгандан уриб юборганлари минг марта яхши эди. Қал-

так еб ўладиган бўлса, онам аллақачон ўлиб кетардилар», деб қўярди.

Асадбек хотинини беҳад ҳурмат қилади, бошига кўтариб юради, десам, сизни алдаган бўламан. Асадбекка муҳаббат бегона, десам сиз ишонинг. Ҳаётдан аламзада юрак кўзлари ёвузлик пардасида тўсилган, муҳаббат отлиғ покиза фазилат бундай бирик ва қоронғи бўшлиқда яшай олмас эди. Лекин шунга қарамай, хотинига бир буюм ёки ўйинчоқ сифатида ҳам қарамас, Манзуранинг айрим қилиқлари, ишлари ёқмаганда ҳам қаттиқ гапирмас эди. Манзуранинг ҳатто «овқат тайёр» дейишга қўриқиб туришидан аччиқланиб, «болаларни ўзингга ўхшатиб муте қилиб қўйма» дерди.

Сезиб турибман. Сиз бу гапларимга унчалик ишонмадингиз. Одамни ўлимга ҳукм этганида юраги жиз этиб қўймайдиган Асадбекнинг уйда мусулмоншева бўлиши сиз учун ғалати туюлиши мумкин. Лекин мен сизга Асадбекнинг онаси ҳақида ҳали сўзлаганим йўқ. Тўнғич фарзанди эмаклай бошлаганида эрини урушга кузатган, икки ойдан сўнг қора хат олганига қарамай, беш йил йўлга кўз тиккан, оғзим ошга етди деганда эса боши тошга теккан, иккинчи ўғлини туғиб чиққанида эрининг қамалаганини эшитган, сўнг «дада» деб тили чиққан Самандарнинг ўпкасини совуққа олдириб, эгамга топширган, ҳар сахар туриб, самовар қўйиб эрини кутган мушфик аёл ҳақида кейинроқ сўз очаман. Қани, айтинг-чи, онасининг дардли ҳаётини қўриб улғайган одам аёлга қўл кўтариши ёки ҳақорат қилиши мумкинми? Шунинг учун ҳам Садирқиморбознинг хотинини ёлғиз ташлаб қўймади, шунинг учун ҳам ёпиолага пичок санчган йигитни сургун қилиб юборди, десам ишонарсиз? Ҳозир бу гапларнинг ўрни эмас. Ҳозир Асадбекнинг эски ховлисидамиз. Асадбекнинг ўзи нимқоронғи уйда, хотини эса остонада турибди.

Асадбек остонада туриб қолган хотинига «ишкилиб хушхабар айтсин» деган илинжда тикилди. «Тезроқ гапир!» деди ички бир ҳайкирик, «Йўқ, индамай турсин!» деди бошқа бир овоз.

Эр-хотиннинг бир-бирига унсиз тикилиб туриши уч-тўрт нафас давом этди. Аммо Асадбекнинг назарида сониялар соатлар каби кечди. Беихтиёр: «Гапир!» деди. Бироқ, овозини ўзи ҳам эшитмади. Ҳатто тили ҳам музлаб қолгандай ғўдиранди. Манзурага бу овоз го-

йибдан эшитилгандай бўлди. Гапиришга мадор тополмай ютинди.

Асадбек ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди:

— Топилдими?

Манзура «ха» дегандай бош ирғаб, йиғлаб юборди.

— Тирикми?

Асадбек нима учун бундай деб сўраганини ўзи ҳам билмади.

— Худога шукр, тирик... — Манзура шундай деб лабни тишлади.

Шу сўз Асадбекка жонини қайтариб берди. Шарт ўрнидан туриб хотинига яқинлашди-да, уни икки елкасидан тутиб, силкиди:

— Унда нимага йиғлайсан, нимага ваҳима қиласан?

Манзура бошини эгиб, йиғлаб юборди. Асадбек, шу пайтгача хотинини чертмаган одам, тарсаки қўйганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Гапир, деяпман!

Ўзини қўлга олиш учун Манзурага шу тарсаки кифоя эди.

— Менгина ўлай... кизингиз... айтолмайман, даси...

— Гапир, худди бўғиб ташлайман, — Асадбекнинг овози таҳдидли, бу шунчаки бир пўписага ўхшамас эди.

— Қизингизни бир аҳволда ташлаб кетишди...

Асадбек нима гаплигига тушунди. «Бундан кўра ўлдиришгани яхши эди, — деди ўзига ўзи, — бу шунчаки тасодиф эмас. Қим бўлса ҳам мени ўтмас пичок билан сўйди. Ўла-ўлгунимча ит азобини тотишимни истаган одам қилган бу ишни. Ўч олишни биларкан. Мени ўлдириб кета қолганда лаззат ололмасди. Энди азобда тўлғонишимни кўриб, лаззатланмоқчи... Йўқ... чучварани хом санабди. Лаззатлана олмайди. Мен ўзим юрагимни суғуриб олиб чайнаб ташлашим мумкин, лекин у кўзларимда азоб учқунини кўрмайди. Бу мени жангга чақирдим, демак курашаман!!»

4

— Унингни учир! — деди Асадбек дағал овозда. — Уйга бор, овозингни чиқарма. Битта-яримта сўраса... аммасиникида эди, де.

— Вой... — Манзура эрига ажабланиб каради. — Аммаси йўк-ку?

— Хе, ношуд, — Асадбек шундай деб ғижинди. «Бу лалайган хотин эплаб бир баҳона тополмаса...» — аммаси бўлмаса... кўчада машина сал туртиб кетибди, де, касалхонада экан, де... Бор... Тўхта, ким билан келдинг?

— Жамшид билан.

— Сени ташлаб, Жалилни олиб келсин.

Жалил хозир шаҳарнинг кунчиқар томонигаги кўп-кават уйда туради. Укалари улғайиб, сикилиб қолиш-гач, Асадбек шаҳар ижрокўмига биргина имо билан тўғрилаб берганини ўзи билмайди. Ишхонадагиларим лутф кўрсатишди деб кувониб юрибди. Асадбек шаҳар марказидан, ғиштли уйлардан олиб бериши мумкин эди. Бу холда Жалил дарров сергакланиб, хомийси ким эканлигини англаб қолар ва бу марҳаматдан, шубҳасиз, воз кечарди. Қайси бир ўзбек ишчисига шаҳар марказидаги ғиштли уйдан насиб этибди — Жалилнинг бунақа икир-чикирларга фаҳми етади.

Жалил шом чоғи кириб келди. Асадбек қоронғи уйда, писиллаган танчада қунишиб ўтирарди. Дўстининг саломига жавобан бир қараб қўйиб, лом-мим демай ўтирган ерида қўл узатди. Жалил Асадбек йўклаётганини эшитибок нохуш воқеа юз берганини сезган, «Нимага? Нима бўлди?» деб ўтирмай, норин тўғрашни ҳам йиғиштириб, чаккон отланган эди. Ошнасининг қунишиб ўтирганини кўриб, хунук воқеа юз берганига ишонч ҳосил қилди. Шу сабабли ҳам Асадбекдан ранжимади. Бошқа пайт бўлганида «Азроилнинг қавмидан бўлсанг ўзингга, мен билан одамга ўхшаб сўраш!» деб бобиллаб берарди. Асадбекка бу ёруғ оламда шу Жалил бас келиб тик гапира олади. Жалил кези келса отасини ҳам аямайдиган, гапирганда ҳам ҳамиша баланд пардада оладиган тоифадан. Бурни бироз пучук, юзи думалокдан келган, калин қора қошли бу одам хунук кўринса-да, бежирим бурун, бежирим лаб, бежирим юзли одамларга нисбатан истаралироқ эди. Лекин у Асадбекка яқин бўлгани учун аъёнлар ҳам астойдил уни ҳурмат қилишади, десак адашамиз. Ҳурматнинг сабаби бошқа: ҳаётнинг қалтис ўйинларида иштирок этаётган, ҳамиша тиф устида юриб, эртага кимнинг қаҳрига учрашию кимнинг фатвоси, кимнинг қўли билан умрларига нукта қўйилиши-

ни билмай хамиша хатарда яшайдиган аъёнлар бу беғубор одамнинг рост гапларини эшитганларида ўзларини дунё ташвишларидан бироз фориғ бўлгандай ҳис этардилар. Аммо худонинг бу адашган бандалари инсон умри факат яхши гаплар учун, яхши ишлар учун берилганини англаб етмас эдилар. Асадбекнинг юрак кўзини алам, қасос ўти кўр қилган, уларнинг аксари эса ҳасаддан, шухрат, майшат илинжида ожиз эдилар. Жалил бунини билгани учун ҳам уларни аямас эди. Тўғри, баъзан у қуюшқондан чиқади. Уларнинг, ҳатто Асадбекнинг ҳам ҳамиятига тегади. Шундай бўлса-да, уни кечиришади. Бошқа одам Жалилнинг тилидан учган гапларни айтиб юборсами — ҳукм тайин. Аммо Жалил бу даврада, ўз ибораси билан айтганда «шайтонсарой»да, мозий ёдгорхонасининг қирилиб кетаётган покизалик рамзи сифатида сақланувчи анжомини каби асралади.

Асадбек кўпинча, дам хурсандчилигида, дам кўнглига қил сиғмай қолганида Жалилни йўқлатарди. Йўқлов борганда у «хўжайининингнинг қайфияти қандок?» деб сўрайди. «Аъло» деган жавобни эшитса, «мени кўрмоқчи бўлса, ўзи келсин» дейди. «Чаток» дейилса, «Сен кетавер, мени онам машинада туғмаган, автобусда бораман», деб йўлга отланади. Асадбекнинг бугун — 31 декабрда чақиртиргани уни ҳам ажаблантирди, ҳам бироз ташвишга солди. Шу сабабли юборилган машинага ўтириб келаверди.

— Ҳа, укам, тинчликми? — деди Жалил, фотиҳа ўқилгач.

Асадбек аста «ҳа» деб бош ирғаб қўйди. У Жалилнинг чақиртиришга чақиритиб, гапни нимадан бошлашни билмай гаранг ўтирарди. У дардини факат шу ошнасига айта оларди. Уни шунинг учун ҳам чақиртирган эди. Ғанимлар қизининг эмас, ўзининг номусини булғганини англагани учун ҳам дардини айтиш оғир эди.

Ташқарида қор бўлмагани, ой кўтарилмагани учун атроф тезда зимистонга айланди.

— Самандар ўлмаганида қирққа қадам қўярди, — деди Асадбек, хорғин овозда. Жалил бу хорғинлик замирида титроқ ҳам сезди. Жуда кўп йиллардан бери ошнасини бу ҳолда кўрмаган эди. Шу сабабли дарров жавоб қайтаришга сўз тополмади.

— Ҳа, энди... умри қалта экан... Хур кетди, — деди.

— Бу оламда на акам бор, на укам... ёлғизман...

— Гапинг уйингдан ҳам совук, а? Одам ҳам ёлғиз бўларканми? Фақат худо якка! Сенинг бола-чақанг бор, акам йўқ дейсан, мен кимман, катта холангнинг эриманми?

Ярим пўписа, ярим ҳазил оҳангидаги бу гап орадаги совукликни пича кўтаргандай бўлди.

— Акамсан, сен акамсан... — деди Асадбек ўзини жилмайишга мажбур қилиб. Лекин бу ҳазин жилмайишини қоронгулик ютиб юборди — Жалил ҳам кўрмади. — Самандар тирик бўлганида...

— Тўхта! Гапни чайнама. — Жалил унинг тиззасига шап этиб урди. — Дипломим бўлмаса ҳам миям ишлаб туради. Ўзингни қийнама, бўладиган гапдан гапир. Самандарни худо раҳмат қилсин. Сен билан мен бир қоп-бир қоп гуноҳни орқалаб борамиз у ёққа. Самандар эса бегуноҳ кетди. Бу дунёнинг ғалваларини кўрмай кетди. Худонинг суйган бандаси экан. Энди у дунёда хуру ғилмонлар билан айшини суриб юргандир.

Жалилнинг баланд овозда айтган бу гаплари Асадбекка қувват бергандай сергаклантирди. Ўзидан ўзи нафратланди. «Бу қанақаси, мишиқи боладай пинғиллаб қолдимми? Энди унга кўз ёши қилайми? У мени юпатсинми? «Кўявер, бунақалар кўп хозир» дейдими ё «Сен бирга бўлган қизларнинг ҳам ота-онаси шундай куйгандир» дейдими? Мен... чарчабман... кучдан қолбман... Бу яхшиликка олиб бормайди. Менга қарши уруш очдилар... Мен эса пинғиллаб ўтирибман...»

— Жалил, — бу сафар Асадбекнинг овози дадилроқ янгради, — сен кетавер.

Жалил «нимага чакирдинг-у, нимага хайдаяпсан?» демади. Тушунди шекилли. Индамай ўрнидан турди.

— Машина кутиб турибди, — деди Асадбек.

— Ойим мени машинада туғмаганлар. Беш тийин тўласам фирр этиб олиб бориб қўяди.

— Эрталаб келиб, овора бўлиб ўтирма.

— Ўзинг биласан.

Асадбек ўрнидан туриб, уни кузатиб чиқди. Муюлишга қадар бирга борди. Жалил хайрлашиб, қўналға томон юргач, Асадбек олча дарахти панасида тўхтаб турган кўк «Жигули»га яқинлашди. Эшик очилиб, жингалак сочли йигит тушди.

— Элчин деган отарчини ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келларинг.

Асадбек шундай деб йўлида кетаверди. Бу ҳолат

ташкаридан кузатган кишига гўё жингалак сочли салом бергану у алик олиб ўтгандай туюлиши мумкин. Асадбек уч кадам қўймай кўк «Жигули»нинг мотори ўт олиб, жойиндан худди пойгачи машинадай учиб кўзғолди.

5

Элчин ёнбошлаган холда телевизор томоша киларди. Кўзи телевизорда, хаёли эса ўзга томонда эди. Қамокдан қайтганига тўрт ой бўляпти. Қамокнинг дастлабки кунлари, ойлари зах ҳужраларга, сассик баракларга кўникиши қанчалик оғир кечган бўлса, уйга қайтгач, шинам хоналарга, юмшоқ ўриндикларга ўрганиш шунчалик оғир бўлди. Тўғри, юмшоқ ўриндикда тан роҳатланади, аммо руҳи тиканаклар ўзра ётгандай азобда.

Бу уйда ўн йил бўлмади. Ноиласи ўн йилдан бери бу уйда нафас олмайди, юрмайди, ширин кулгиси, пичирлаб айтувчи эхтиросли сўзлари эшитилмайди. Қамокнинг биринчи йиллари у Ноиласи билан бирга эди. «Мархумни сўнгги марта қай холда кўрсанг, уни шу холда хаёлингга муҳрлайсан. Мархум сенга кулиб қараган бўлса, умринг бўйи уни шу холда тасаввур этасан...» дейдилар. Чиндан ҳам аввалига кўзлари юмук Ноила билан суҳбатлашарди. Кейинроққа бориб хаёлидаги Ноиласи кўзларини очди. Лекин бу Элчин суйган кулиб турувчи кўзлар эмасди. Бу нигоҳда «Гуноҳим нима эди?» деган ажабланиш зоҳир эди. Элчин бу савол назарига жавоб беришга мажбур эди. Ўзини, фақат ўзини айблаб жавоблар қайтарар, бироқ, Ноиланинг ажабланган нигоҳи бундан таскин топмасди. Мана шу ҳолат, шу нигоҳ таъкиби Элчин учун олий жазодан баттар эди.

Учкудук куёшида жизғанаги чиқиб кетай деганда ҳам, Сибир ўрмонларидаги қаҳратон кишнинг совуқ нафасларида музлаб қолай деганида ҳам бунчалар азобланмас эди. Рух азобини душманингга ҳам раво кўрмасин экан.

Оқловчи сўнгги суҳбатда «яхши одамлар орага тушиб сизни отувдан олиб қолишди. Гиёҳвандлик, котилик олий жазога лойик эди. Сиз менга эмас, ўша одамларга қуллуқ қилинг», деганди. Элчин, руҳи киймаланган кезлари, «яхши одамлар»нинг «мархама-

ти»ни эслади. Бу «марҳамат» уни азоблардан халос қилмай, балки бир умрлик жабру жафоларга ҳукм қилганини англаб етди. Шунда «Пичокни суғуриб ўз юрагимга санчмайманми!» деган ўйда афсус чекди.

Қамоқ муддати яримлаганда Ёиоланинг нигоҳидаги «Гуноҳим нима эди?» деган савол «Ўч олинг!» деган ундов билан алмашди. Ўч олиш фикри унда ўша мудҳиш куннинг эртасигаёқ туғилган бўлса-да, «мен бир қучсиз ашулачи бўлсам, улар бақувват бир тўда, қўлимдан нима келарди?» деб бечоралигидан қуярди. Қамоқда турли тақдирли, турли феъл-атворли одамларни кўргач, «Мен ҳам эркакман. Уларга бас кела оламан!» деган ишонч туғила борди.

Элчин қамоқдан шу ишонч билан қайтди.

Қамоқ азоби тугаб, руҳий азоб ҳуруж қилганини уйга келибкок хис қилди. Озодликнинг бунчалик беаёв кечишини у тасаввур этмаган эди. Биринчи тунни худди жиннидай алаҳсираб ўтказди. Кейинги тун яримламай, кўчага чиқиб кетди. Қўчаларда тентиради. Эрталаб уйига қайтиб, ўзини лаънатлади: «Ёиоланинг руҳи мени бу ўйда ўн йил қутган эди. Мен уни ёлғиз ташлаб, кўчага қочдим. Ёиоламнинг руҳидан кўрқиб қочдим-а?! Ўзимни эркак деб юрибманми, хали?!»

Агар кўкрагида қасос ўти бўлмаганида бу руҳий азоблар уни эзиб ташларди. Вужуди уч-тўрт кун мобайнида жанггоҳга айланди. Бир томондан хотира изидан эргашувчи руҳий кечинмалар уни эзишга чоғланди, иккинчи томондан эса қасос ўти аланга олиб бу кечинмаларни қувишга ҳаракат қилади. Алқисса, қасос ўти ғолиб чиқиб, у қаддини ростлашга муваффақ бўлди.

Қасос олишнинг турлари кўп. Қамоқдан чиққан қуниёк «яхши одам»ларнинг бирини ёки бир қанчасини сўйиб ташлаши ёки уйларига ўт қўйиши мумкин эди. Лекин бу осон йўл Элчинга маъқул тушмади. У ниҳоятда узун, ниҳоятда ҳатарли йўлни танлади. Элчин «яхши одамлар» тўдасига кириши шарт эди. Шу ниятда қамоқдан чиққан қуниёк уларнинг оёқларига бош урса олам гулистон бўларди. Лекин у бундай ҳам қилмади. Янада бошқа йўл тутди. Ҳатар қўчасининг эшигини очиб биринчи қадамини қўйди. Энди «яхши одамлар»нинг ўзи қорлайди. Элчин бу қорлов икки-уч кун орасида бўлар деб ўйлаган эди. Бирок, янги йил

киришига ярим соат қолганида Асадбекдан элчи келиши унинг учун қутилмаган ҳол бўлди.

Жингалак сочли йигит — Жамшид гапдан кўра ишни маъқул кўрадиган йигит эди. У билан ўн кун туриб, бирга юриб тўрттагина гап сўрасангиз, ҳушига келса иккитасига жавоб қайтарар, хоҳламаса шу иккита гап ҳам йўқ эди. Индамас бу йигитни кузата туриб, ёрилиб кетмаётганига ажабланасиз. Бунинг ёшидаги йигитлар ўйнаб-қуладилар, аския қиладилар. Жамшиднинг қулганини кўрганман деган одам дунёда йўқдир-ов. Лекин унинг жилмайганини кўриш шарафига муяссар бўлган бахтиёрлар бор. Бунга ишонинг. Қамгаплик ҳеч замонда, ҳеч ерда фожиа саналмаган, балки фазилат ҳисобланган. Шундай экан, сиз ҳам асардаги янги танишингиз Жамшиднинг қамгаплигини асосий фазилат деб билаверинг. Бир воқеа сабаб бўлиб меҳр, лутф, ҳаё қаби тушунчаларнинг яқинига ҳам йўламай қўйган бу йигитдан ўзга фазилат қидириб овора бўлмайлик. Ҳа, дарвоқе, садокатни унутибмиз. У Асадбекка садокатли эди. У ўша воқеадан кейин қучли, шафқатсиз одамларни яхши қўриб қолган. Асадбек унинг назарида энг қучли одам. Гарчи ундаги садокат бизнинг назаримизда яхшилиқка эмас, зулмга хизмат қилса-да, ўзига хос фазилат деб қабул қилишимиз мумкин.

Элчин бу йигитни зимдан биларди. Яқинлари билан бирга Асадбек хонадонини кузатганида уни бир неча бор кўрган. Шу сабабли Жамшидни дарров таниди. Жамшид ўзбекларга хос лутф билан салом бериб, «Сиз фалончи акамисиз?» «Сизни фалончи акам йўқлаяптилар» деб латта чайнашни ёқтирмас эди. Эшик қия очилиб, Элчин кўриниши билан «Сизни Бек акам чакир-яптилар» дедию машинаси томон юрди. Элчин унинг феъл-атворини билмагани сабабли тўнг муомаласидан таажжубланди. Кўнгли ёмонлик юз берганини сизди. «Асадбекка маълум бўлдики? Ким сотиши мумкин?» Қийинаётганида ҳам, мошинага чиқиб ўтирганида ҳам ҳаёли шу савол билан банд эди.

Жингалак сочли йигит гапиравермагач, Элчиннинг юраги тошди. Уни гапга солиш учун:

— Чаксам майлими? — деб сўради.

Жамшид йўлдан кўз узмаган ҳолда «Ҳа» деб қўйди.

— Бек акангиз саломатмилар, кўрмаганимга ҳам ўн йил бўлди, — деди Элчин. Жамшид унга бир қараб олди-ю, индамади. «Демак, ахвол чаток, — деб

ўйлади Элчин. — Агар Асадбекка маълум бўлса... Нимага хузурига чакиртирди? Бу йигитга «олиб кел», демай, «ўлдириб кел» деса иш осонроқ пишарди-ку? Ўн йил аввал ўлимдан олиб қолган эди. Энди нима қилмоқчи?»

Элчин Асадбек салтанатига қарши уруш очганида дадил эди. Ҳозир нима учундир чўчиюпти. Учқудукда эканида камок аҳлини ётқизиб-турғизадиган маҳбуслар унга озор беришмасди. Кейинроқ ўзига маълум бўлишича, у «Асадбекнинг одами экан». Бу таъриф Сибирда ҳам уни қийноқлардан халос этган эди. Тўғри, у ёқларда Асадбек, десангиз биров билмас эди. Лекин «Ўқилон» кўпчиликка таниқли эди. Элчин умрида ўқилонни кўрмаган, бироқ, ўзи қичкина бўлган бу илон ўқдай учиб юради, одамга дуч келса товонидан тешиб, миясидан чиқади, деб эшитганди. Асадбекка «Ўқилон» деб лақаб қўйган одам шуни назарда тутганми?

Элчин овозаси узоқларга кетган ана шу даҳшатли ўқилонга қарши чиқди. Биринчи кадамни қўйди. Бу ҳам биринчи, айни чоқда сўнгги кадам бўлиб қолмасмикин?

— Оғайни, танишиб олайлик, исмингиз нима эди? — Элчин бу йигитни аввал яхши таниган-у, шу дамда исмини унутиб қўйгандай сўради.

Жамшид жавоб бермади. Қараб ҳам қўймади. Элчин: «Тирик бўлсанг билиб оларсан, деганими бу?» деб ўйлади.

Мошина эски шаҳар томон бурилганида Элчиннинг ташвиши ортди. У Асадбекнинг болалиги ўтган ховлини, унинг одатини билар эди. Қоронғи ховлига, сўнг қоронғи хонага кирганида «курагим остига ҳозир пичок санчилади» деб қутди. Йўқ, у ўлимдан кўркмади. Элчин ўлимни бўйнига олиб, шу йўлга кирган эди. У йўл бошидаёқ панд еганидан, муддаосига ета олмаганидан аламда. У неча йил қасос ёғида қоврилди. Энди эса... У ўзини қасасга тушиб қолган қуёндек ҳис этди. Лекин бир неча дақиқадан сўнг эса бу ожизлиги учун ўзини ўзи лаънатлади.

Элчин кураги остига пичок санчилишини қутди. Бунинг ўрнига қоронғуликдан Асадбекнинг овози келди.

— Ҳа, ҳофиз, эсон-омон чиқиб келдингизми?

Асадбекнинг овозида пичинг ёки таҳдид оҳанги йўқ эди. Элчин бундан енгил тортди. Хавотири бекор эканини англаб, овоз келган томонга қараб салом берди.

— «Келдим» деб ҳам кўймайсиз-а, хофиз, — деди Асадбек саломга алик олиб. — Ҳарҳолда мен сизга бегона эмас эдим. Ака-укалигимиз бор эди, а?

Асадбекнинг «сизни отувдан олиб қолган мен бўламан» демокчи эканини Элчин фаҳмлади. Кўзи қоронғуликка ўрганиб, уйнинг чап томонида дўппайиб турган танчани, деворга суяниб ўтирган одам қорасини илғади. Учрашув нима учун қоронғида бўлаётганига тушунмади.

— Қамокдан қайтган укадан хабар олиш акадан лозим, деб ўйлабман, — деди Элчин гина оҳангида.

— Келганингизни билганимда учиб борар эдим, — гап оҳангида энди киноя сезилди. Сўнг оҳанг кескин ўзгарди: — Хофиз, чайналмасдан эркакча гаплашайлик. Хотинингизнинг ўлимида менинг заррача айбим йўқ. Сиз менинг зиёфатларимни гуллатар эдингиз. Сизни йўқотишдан мен нима наф кўрарканман? Аксинча, зарар кўрдим. Сиз кимгадир ёкмай қолгансиз. Жаллодни бизнинг ичимиздан эмас, ўзингизга ўхшаган отарчилар орасидан қидиринг. Бир-бирига сурма ичириб овозларини бўғадиган отарчиларнинг кўлидан бундан баттар ишлар ҳам келади. Айбни бўйингизга олиб, аҳмоқлик қилдингиз.

Чиндан ҳам қотиллик Асадбекнинг ихтиёрисиз содир бўлган ва у айбдорни беаёв жазога тортган эди. Ҳозир бунга айтмай, гуноҳқорни отарчилар ичидан қидириш керак, деб кўя қолди.

Элчин учун Асадбекнинг гаплари янгилик эмас эди. Қамокда ўтирганида гумонлар кўчаси уни ҳамкасблари томон ҳам бошлаганди. Тўғри, «фалончи хофиз фалончи ашулачининг чойига сурма кўшиб ичирибди», деган гапларни кўп эшитган. Бироқ, ўз кўзи билан кўрмаган, бундай воқеага шохид бўлмаган. Мана-ман деган ашулачи иккита-учта бўлса шундай қилиши мумкин. Ҳозир кунда бир арава кўшиқчи ёғилляпти. Микрофонни тумшуғига тираб қучанади. Овози бор-йўқлигини ҳам билиб бўлмайди. Аммо ҳар бири ўзини зўр хофиз деб фаҳмлайди. Латифа қилишларича, бир тасодиф билан юзта хофиз ҳарбийга чиқирилибди. Зобит уларни сафга тизиб «бир чеккадан сананглар» деб буюрибди. Саф бошида тургани бир дебди, иккинчиси «икки» дейиш ўрнига у ҳам «бир» дермиш. Учинчи... қирқинчиси ҳам «бир» дермиш. Зобит аччиқланиб турганда саф бошидаги унга аста тушунтирибди. «Ўр-

ток бошлик, биз ашулачилармиз. Бизда иккинчи деган гап йук, ҳаммамиз биринчимиз». Хофизлар майда қабихликларни қилар-у, лекин бегуноҳ аёлни зўрлаб, сўнг юрагига пичок санчишга журъат этишолмас. Элчин бунга қаттиқ ишонади. Шу сабабли ҳам Асадбекнинг гапларини безътибор эшитди. «Ўша воқеадан олдин одамларингиз мендан бож талаб қилишди. Ҳар ойда фалон минг сўмдан тўлаб туришим лозим эди. Рад этдим. Шунда ҳазиллашдик, деб мени зиёфатга олиб боришди. У ерда ҳазиллашиб қимор ўйнадик...» демокчи ҳам эди, лекин «Тўғри, улар ҳазиллашишганди» деган жавобни эшитишини билиб, индамади.

— Мендан бир хатолик ўтган: ҳасадгўйларингиз қўплигини ҳисобга олмаганман. Сизни ҳимоя қилишим керак эди. Бир ашулангиз бор эди:

*«Ўйнамаса ким ўзганинг найига,
Шум ният-ла тушадилар пайига!»*

Сиз энди ўша найчини қидиряпсиз, биламан. Қидирмаганингизда сизни ўғил бола демас эдим. Ўайчи билан... аллақачон ҳисоб-китоб тўғри бўлган. Сиз уни ўйламанг. Сиз... ўйландингизми?

— Йўқ.

— Тирикчилик нима бўляпти?

— Ўзбекнинг тўйи бор экан, хор бўлмаймиз.

— Тўйнинг ҳам тўйи бор. Ким айтса бораверсангиз обрўйингиз қолмайди. Сиз энг зўр ашулачи бўлишингиз керак. Одамлар «хўп» дейишингизга маҳтал бўлиб ҳафталаб остонангизда ётади. Бу ёғини менга қўйиб беринг. Телевизор, радио фақат сизнинг ашулаларингизни беради. Шералию Ғуломларингиз сарик чақа бўлиб қолади. Сиз ашула айтганингизда Ортиқлар «амма-холаси ҳаводор» деб этак очиб ўтиради.

— Раҳмат, Бек ака, буларнинг эвазига мен нима қилишим керак? Ҳарҳолда «ҳисобли дўст айрилмас», деганлар. Сиз қўп сўрамайсиз, биламан. Ўлари борса сизга қўл бўлишим керак-да, а?

Асадбек Элчиндан бунақа игнали гапни эмас, балки самимий миннатдорчилик кутган эди. Асадбек лоф урмаётган эди, айтганларини албатта рўё қиларди. «Бу отарчи нимасига ишониб катта кетяпти?» Асадбек бир ғижиниб олди. Қимда ким зид сўз айтса, у гапини қалта қиларди. Унинг нима ҳукм чиқаргани бир қа-

рашидаёк аъёнларига маълум бўларди. Асадбекка ботиниб гап қайтарган одамнинг шўрига шўрва тўкилиши аниқ эди. Элчин буни биларди. Била туриб беихтиёр ножўя гап айтди, деган гапимга ишониб чалғиманг. Элчин била туриб айтди, бу гапни. Унинг мақсади Асадбекнинг канотига кириш эди. Лекин муте бўлиб эмас, қаддини ғоз тутиб кирмоқчи эди. Хозирги марҳаматга жавобан миннатдорчилик билдириш яна мутелик жандасини кийиш билан баробар бўларди. У ҳолда Асадбекнинг атрофидаги парвона фоҳишалардан фарқи колмас эди. Элчин шу учун азоб чекибдими, шу учун пайт пойлабдими, режа тузибдими?!

Асадбек Элчинни аввал ҳам дурустрок билмас эди. Элчин Асадбек учун бир кўшиқчи, пул кистирганда иршайиб қуллук қилувчи отарчи эди. Асадбек ман-ман деган ашулачини ҳам одам қаторига кўшмас эди. Ун-вони, шуҳрати улуг ашулачиларни эса кўпчилик олдида мазах қилишни, камситишни ёктирарди. Тўйда ви-кор билан юриб ўртага чикарди, ашулачига яқинлашиб чўнтагига қўл соларди. Агар марҳамат қилса иккита юзталиқни чиқариб ашулачининг икки елкасига «погон» қилиб кўярди. Қайфияти чатокрок бўлса — ёқасига кистирарди. Асадбекнинг изидан чиққан бошқалар ҳам фақат юзталиқ кистирарди. Шунинг учун ҳам ёқасига пул кистирилган ашулачи ўзини камситилган деб ҳисобламас, балки «акахон»нинг ҳазиллари деб билиб, иршайган ҳолда таъзим қиларди. Элчин биринчи марта Асадбекнинг қаҳрига ўшандай ҳолатда дуч келган. Асадбек ёқасига пул кистирмоқчи бўлганида бўй бермаган эди. Ўша куни енгил жазо олди — икки йигит яхшигина дўппослаб, торини мажақлаб ташлади.

Асадбек ҳозир ўша воқеани эслади. Эслаб туриб «қамокда ҳам акли кирмабди бу баччағарнинг», деб қўйди.

Коронгуликни титратиб чиққан Асадбекнинг қаҳрли овози орага тушган бир дамлик сукутни бузди.

— Менинг қулларим ажиб-бижиб ётибди. Сендан дурустрок қул ҳам чиқмайди. Сен... ашулангни билсанг бас. Бошқа ишларга тумшуғингни сукма.

Элчин Асадбекнинг сенсирашга утганидан билдики, у ғазаб отига минди.

— Сен мол эмассан. У ёқдан бурнингни окизиб келмагансан. Тишингни қайраб юрибсан.

— Бек ака...— Элчин «менинг ҳеч қандай ёмон ния-

нинг ўз-ўзидан тинчишига ишонарди. Бошлик Зоҳидни «менинг кўричагим», деб пичинг қиларди. Осонгина ташриҳ туфайли бу озорли дарддан қутулганига шукр қилди. Лекин Зоҳид кўричак эмас, буйракдаги тош экан. Ўқтин-ўқтин кўзгаб, безовта қилиб туриши мумкин экан.

Зоҳид прокуратурада вазифасини ўташга киришган кунийёқ унинг кўлига шу депарага оид иш берилди. Кеча тантана билан кузатилган лейтенант бугун яна бошлик хузурида пайдо бўлди. Илгари бошлик унга бақариб, ҳатто чиқариб юбориши мумкин эди. Энди эса жилмайиб кўришишга мажбур. Бошлик Зоҳидни бутунлай йўқ бўлиб кетади, деб ҳисобламаган. Бирок бунчалар тез келар, деб ўйламовди.

Усти чойнак изларидан доғ бўлиб кетган битта стол, ошик-маъшуғи аранг илиниб турган китоб жавони турган тор хона Зоҳидга мерос бўлиб қолди. Стол тортмасида «ВТ» сигаретасининг бўш қутиси, бешолти дона чўпи қолган гугурт бор эди. Зоҳид уларни олиб симтўрхалтага ташлади-да, стол устини чангдан тозалаш учун уч-тўрт бора қаттиқ пуфлади. Шу пуфлаш оқибатида кўккис уйғониб кетгандек телефон жиринглади.

— Шарипов,— деди у, телефон гўшагини қулоғига тутиб.

— Лола кўчасидаги ун еттинчи уйдан кора дори топилган. Кидирув гуруҳи жўнади. Бу иш сизга топширилади.

Буйруқ қиска ва қатъий эди. Зоҳид шошилиб ўрнидан турди-да, гўшакни жойига қўйиб, ташқарига йўл олди. У Лола кўчасини биларди. Ўзи хизмат қилган милиция бўлимига яқин, маҳалла гузаридан чапга бурилишдан шу кўча бошланарди. Бу маҳалла тинч, йилда бир-икки муштлашиш бўлиб туриши ҳисобга олинмаса жиноятдан анча йироқ эди. Маҳалланинг осойишталиги милиция бўлими яқин жойлашгани учун эмас. Милисахона кўчиб келмасидан олдин ҳам маҳалла тинч эди. Бу ердагиларнинг айтишича, биз тилга олган «бир-икки муштлашув» ҳам милисахона кўчиб келганидан сўнг бошланган. Бу қанчалик тўғри ё нотўғри — яратганга маълум. Маҳалланинг осойишталигига сабаб бу ердаги одатларга на «тургунлик» деб ном олган йиллар таъсир ўтказа олган, на қайта қуриш деган гаплар. Маҳалла азалдан қариялар ҳукмига бўй-

синиб келган. Умри адосига етган кариялар энг яхши одатларни ўзлари билан олиб кетмай, ортларида қолаётганларга мерос қолдиришган. Қимга ёлгон, кимга чин, шаҳарда бўкиб ичиб, оёқда туролмайдиган даражага етган одам ҳам маҳалла ҳудудига қандам босиши билан сергак тортиб қоларкан. Саломни қанда қилмай гузардан ўтиб, уйига етиб оларкан.

Зоҳид маҳалланинг одамларини яхши билгани учун ҳам боши қотди: қорадори билан ким шуғулланиши мумкин?

Бирон жойда жинойт содир бўлса қидирувчиларнинг кўз олдига дастлаб яқин орада қамокдан қайтганлар келади. Бир уйни ўғри уриб кетган бўлса аввал ўғирлик усули билан қизиқишади. Ёзувчининг ўзига хос услуби бўлганидек, жинойтчиларнинг ҳам ўз услублари мавжуд. Али ўғрининг иши ҳеч маҳал Вали ўғрининг ишига ўхшамайди. Баъзан жинойтчиларнинг ўзлари милицияга ёрдам беришади: услуб қимники эканини айтишади. Қора дорининг топилиши ҳам шундай «хотис хизмат» оқибати бўлиши мумкин.

Лола кўчасидаги ўн еттинчи уй олдида иккита енгил ва бир тез ёрдам машинаси турарди. Хангоматалаблар ҳам тўпланишиб қолишган эди. Уй ташқи томондан қараганда харобгина кўринади. Ёндаги иморатлар кўкрак қериб тургани учунми, чиройли пештоксиз бу уй оддий бостирмага ўхшарди.

Зоҳид ичкари қирди. Ўзунасига эллик қадамча келадиган ҳовли ишқомдан иборат эди. Ташқарисидан ғарибгина кўринган уй ичкарисини ҳам шу аҳволда экан. Ўртада дахлиз, дахлиз тўрида обреза. Чап томонда кичикрок уй қимёгарликка оид турли-туман идишларга тўла. Ўнг томонда каттарок хона — ётоқ ҳам, емакхона ҳам шунда мужассам.

Жинойт қидирув бўлимининг ходимлари — Зоҳиднинг кечаги ҳамкасблари шу ерда. Ўртада думалок стол. Стол устида оқ қукунли шаффоф халтачалар — таниш манзара. Дераза ёнидаги курсида ёш жувон бошини ушлаб ўтирибди. Йиғлайверишга кириб кетган. Хона тўрида — диван. Диванда бир йигит беҳуш ётибди. Қидирувчилар бошлиғи — Ҳамдам Толипов ахборот берди:

— Уй эгаси Шариф Ҳаммазов. Анави ётган йигит вино заводида бош муҳандис экан. Бир халта портфе-

лидан чикди. Қолганлари нариги хонада. Тажриба-хонаси эмиш.

— Ўзи мастми?

— Ғирт маст. Билагида игна изи бор. Хозир кон олишди, натижасини айтиб қолишади. Анави аёл хотини экан. Ҳеч нимани билмайман, дейди.

— Изига қандай тушдинглар?

— Иккита гиёҳванд йигитни тутувдик. Қаердан олдиларинг, десак, шу ерни айтишди.

— Осонгина айтишдими ё қийнадингларми?

Ҳамдам «мени биласан-ку», дегандай кулимсираб қўйди. Зоҳид бўш стулни олиб, аёлнинг рўпарасига ўтирди-да, ўзини таништирди.

— Исмингиз нима?

— Насиба,— жувон шундай деб унга нажот кўзи билан тикилди.

— Эрингиз нима иш қиладилар?

— Вино заводида ишлайдилар. Икки ойгина бўлди, кўтаришувди. Португалияликлар бу кишининг ишларини сотиб олишгандан кейин одамларнинг ўзлари сайлаб қўйишди. Кўнмасалар ҳам зўрлашди. Бошлиқ бўлишга сираям тоқатлари йўқ эди.

— Португалияликлар қанақа ишни сотиб олишди?

— Мусаллас қилишнинг янги усулини топганлар. Беш йилдан бери сарсон эдилар. Ўзимизникилар ҳеч ўтказишмади. Улар қаждандир эшитиб қолишиб, атай келиб текшириб қўришди.

— Эрингиз кўп ичармидилар?

— Йў-ўқ, бунақа ичмасдилар. Синаш учун бир хўплам-бир хўплам ичардилар холос. Бунақа аҳволда ҳеч кўрмаганман. Ўзим ҳам кўркиб кетдим.

— Соат нечада келган эдилар?

— Ўн иккиларда. Бунақа кеч юрмасдилар. Тўйга борсалар ҳам вақтли қайтардилар.

— Ўзлари юриб келдиларми?

— Билмадим,— Насиба ўйланди.— Мошинада келдилар шекилли. Ҳа, аввал мошина тўхтади. Кейин кўнғирок чалинди. Чиксам, деворга суяниб ўтирибдилар. Уйга зўрға олиб кирдим.

— Булар қаердан келди? — деди Зоҳид стол устидаги халтачаларни кўрсатиб.

— Билмадим... Булар келишди. Уйни титишди. Мен анқайиб туравердим.

Зоҳид ўрнидан туриб дахлизда чекаётган Ҳамдамга яқинлашди.

— Тинтувга рухсатномангиз бор эдими? — деди. Ҳамдам кулиб кўйди.

— Рухсатнома олгунча булар кутиб ўтиришмайди. Тинтиб, топиб кўйибмиз-ку?

Зоҳид унинг иш услубини биларди: Ҳамдам ҳамisha шошилиб ишларди. Баъзан қонун-қоидаларга риоя ҳам қилмас эди. Жавобдан бўйин товлаётган жиноятчининг қорнига беҳос мушт тушириб қолишни яхши кўрарди. Мушт еган одам букчайиб, ихранаётганида у хотиржам сигарет тутатарди. Зоҳидга унинг бундай усуллари ёқмас эди. Лекин ҳалоллиги, жиноятчига бешафқат бўлгани учун уни ҳурмат қиларди.

— Гиёҳвандларнинг сурати борми?

Ҳамдам кўкрак чўнтагидан бешта сурат чиқариб, иккитасини ажратди:

— Мана булар. Кўрсатдим, танимади.

— Бу ерга қачон келишган экан?

— Уч кун олдин.

Зоҳид суратни олиб, изига қайтди.

— Мана буларга диққат билан қаранг. Шошилманг. Биронтаси уйингизга келганми?

Аёл синчиклаб қараб, бош чайқади.

— Яхшилаб эсланг. Балки биронтаси уч кун олдин келиб эрингизга учрашгандир?

— Келса билардим. Адасига учрашишлари мумкин эмас. Уч кун олдин у киши Ереванда эдилар.

— Қачон келдилар?

— Кеча эрталаб келиб, чой-пой ичиб кейин ишга кетдилар.

— Бу ерга нотаниш одамлар келиб туришармиди, масалан, бир нарса сўрабми?

— Йўқ, одам кам бўлади уйимизда. У киши доим иш билан бандлар. Бекордан бекорга гаплашиб ўтиришни ёқтирмайдилар.

— Мусаллас сўраб келишмайдими?

— Кўни-қўшнилари чиқиб туришади.

Дахлизга ок ҳалатли аёл кириб, Ҳамдамга нимадир деди. Ҳамдам ичкари кириб Зоҳиднинг қулоғига шивирлади:

— Қонидан қора дори топилган.

Зоҳид ўрнидан туриб дахлиз томон бошлади.

— Гиёҳванд йигитларингиз қаерда?

— Ўзимизда.

— Юринг, улар билан гаплашишим керак.— Зо-
хид шундай деб ташқарига йўналди.

Гиёҳванд йигитлардан бирининг пастки лаби осил-
ган, кўзлари чакчайган, иккинчисининг карашлари со-
вук, ўнг юзида узун тиртик бор эди.

— Билагингни кўрсат,— деди Зоҳид тиртикка.

У «шу ҳам ишми?» дегандай эринибгина курткаси-
ни ечиб, кўйлагининг енгини шимарди. Лаби осилган
йигитнинг билагида ҳам игна излари бор эди. Уларнинг
гиёҳвандлигига Зоҳидда шубҳа колмади.

— Кукунни қаердан олардиларинг? — деб сўради
Зоҳид.

— Братанга этганмиза, каёқдан оганувзани,— де-
ди лаби осилган йигит.

— Менга ҳам айт.

— Лола кўчасида... ўн... еттинчи уйда турадиган
Шариф ака деган киши.

— Икковинг бирга борганмисан?

— Бир хил пайтда ман борардим, бир хил пайтда
у борарди, бир хил пайтда иккалавуза борардик.

Зоҳид ҳали Ҳамдамдан олган суратларни чўнтаги-
дан чиқариб, учтасини ажратиб олди-да, стол устига
ёйиб, лаби осилганни чақирди.

— Қара, Шариф аканг қайси бири?

Йигит ўрдакка ўхшаб лапанглаб келиб суратларга
узок тикилди-да биттасини кўрсатди.

— Жойингга ўтир,— Зоҳид шундай деб суратлар-
нинг жойини алмаштирди-да, тиртикни чақирди.
У бошқа суратни кўрсатди.

— Охирги марта қачон борувдиларинг? — деб сў-
ради Зоҳид.

— Уч кун бўлди.

— Балки тўрт кундир?

— Вей, братан, ман ўзим борганман. Сокка йўғи-
ди, қарзга берган. Ништак одам у. Ўзини лаборатория-
си бор. Айн момент тайёрлаб беради.

— Лабораториясига кирганмисан?

— Кирганманде. Шундок чап томонда.

— Айвондан ўтгандами?

— Ҳа-де, билиб туриб сўруврасизми?

Зоҳид «бу ёғига нима дейсиз?» деб Ҳамдамга
қаради.

— Айвоннинг олди ромми?

Лаби осилган йигит ўйланиб қолди.

— Ром бўлса керак,— деди иккиланган ҳолда.

— Ёлғон гапирма! — деди Ҳамдам бакириб.

— Братан, алдаётганим йўқ.

Ҳамдам унга яқинлашиб, ёқасини чанғаллаб ўрнидан турғизди.

— Ёлғон гапирма, хунаса, уйида бўлмагансан. Айвони йўқ унинг.

Лаби тиртиқ бирдан тутканоғи тутган одамдек бакириб юборди:

— Қўйворинг! Мен кечаси борганман. Айвонига қарабманми, ўзи зўрға турувдим.

— Борганмисан?!

— Ҳа, борганман!

— Уч кун олдинми?

— Ҳа, уч кун олдин.

— Жуда яхши! — Ҳамдам уни қўйиб юборди.— Менга шу керак эди. Ёзиб қўйинг, ўрток прокурор. Борганини тан олди. Энди билиб қўйларинг: уч кун олдин у уйида ўлдирилган!

Иккала йигит аввалига «хато эшитмадикми?» дегандек қараб олди. Сўнг худди келишиб олишгандай Ҳамдамга бараварига даҳшат билан боқишди.

— Йўқ! — деди тиртиқ жон ҳолатда.

— Йўқ, йўқ? — деди Ҳамдам ғолиб кишининг мулоҳим овозида.

— Бормаганмиз.

— Ўрток прокурор, бунисига нима дейсиз?

— Сокчини чакиринг, олиб кетсин.

Гиёҳвандлар чикиб кетишгач, Ҳамдам диванга ўтириб, оёқларини стол устига чалиштириб қўйиб олди.

— Ҳамдам ака, дарров топганингиздан ажабланмадингизми? — деди Зоҳид унинг ёнига ўтириб.

— Ажабланишга вақт бўлмади. Ана энди ўзинг, мазза килиб ажабланаверасан. Мен топдим. Сен тергайвер. Оператив ишлаганим учун окахонинг раҳматнома эълон қилади, менга.

— Юварканмиз-да,— Зоҳид шундай деб елкасига аста уриб қўйди. Кейин жиддий оҳангга кўчди:— Буларни ким ишга солган бўлиши мумкин?

Ҳамдам дарров жавоб бермади.

— Вино заводида нима гап экан? — деди у маънодор қилиб.

— Мен ҳам шуни ўйлаб турибман.

— Ўйласанг ўйлагин-у, аммо винзаводга осила кўрма.

— Нимага?

— Кимга қарайди завод биласанми?

— Озик-овкат вазирлигигами?

Ҳамдам кулиб, тиззасига шапати урди.

— Эй, прокурор, кўзингни оч! Шунча йил у-ро 'да сакич чайнаб юрган экансан-да, а? Винзавод Асадбекнинг тасарруфида-ку?! Бунн кўчадаги мишики бола ҳам билади, сен билмайсанми, кишлоқи?

Зоҳид ҳам эшитган бу гапларни. Завод директори Асадбекнинг тавсияси билан кўйилади, ҳатто коровул ҳам унинг рухсатисиз ишдан бўшолмайди, деган гаплар юради. Халк оғзидаги миш-мишнинг қандайдир асослари мавжуд. Бирок, Асадбек ҳақидаги гаплар кўпинча ғирт ёлғон бўлиб чиқади. Зоҳид ўтган йили бунга ишонди: кутилмаганда бир гап таркалиб одамлар беҳаловат бўлиб қолишди. Эмишки, бир одамни кўшниси машинасида қаергадир олиб бориб қўйиши лозим экан. Машина айтилган томонга эмас, бўлак ёкка бўрилибди. «Нимага бу томонга бурилдинг?» деб сўраса, машина эгаси «жим ўтираверинг, кўрасиз» дебди. Хуллас, машина гадой топмас кўчалардан юриб, шаҳар ташқарисига чикибди. Бориб-бориб йўл қамишзорга такалибди. Машина эгаси ўтириб туринг, деб ғойиб бўлибди. Ҳалиги одам кўркиб, машинадан тушибди. Қамишзор оралиб қараса, бир чуқурда аллақанча мурдалар ётганмиш. У «мени ҳам ўлдириб ташлашар экан-да» деб ўйлаб, ўликларни суриб, тагига тушиб ётаверибди. Бироз вақт ўтгач, беш-ўнта одам пайдо бўлиб, уни кидиришибди. Кейин «бизни алладингми, хали» деб машина эгасини дўппослашибди. Тонгга яқин ҳалиги одам ўликлар орасидан чикиб қараса, узоқда бир чирок милтиллаб турганмиш. Бориб қараса, бир козок чўпоннинг уйи экан. Козок уни уйига олиб кириб, ювинтириб, ўзининг тоза кийимларини берибди. Гапнинг қисқаси, ўша одамлар Асадбекка тегишли экан. Шу ваҳима гаплар кучая боргач, текшириб кўриш Зоҳидга топширилди. У бир ҳафта уриниб, чуванган ипнинг учини, ўша одамни топди. У одам ўн етти йилдан бери рухий хасталиклар шифохонасида рўйхатда тураркан. Зоҳид бир қараса, унинг гапи ба-

¹ Жиноят кидирув.

маъни, бир караса, ғалати эди. У қўшнисини кўрсатди. Қўшни ажабланди. Устига-устак унинг машинаси йўқ. Ҳалиги одам камишзорни кўрсатаман, деди. Зоҳид кўнди. Қадимда «Хотинкўприк» деб аталган жойга бошлаб борди. Қамишзор йўқ. Ҳаммаёқ кўпқаватли иморат эди. Ҳалиги одам мўлтиллаб туриб, сўнг йиғлаб юборди. Зоҳид уни уйига эмас, шифохонага элтиб қўйди.

Бу воқеага бир йилдан ошибди. Зоҳид ўша одамнинг мўлтиллаб туриши, йиғлаб юборишини ўқтин-ўқтин эсларди. Ҳозир винзавод ҳақида гап чикканида яна ёдига тушди. Ён дафтарига «жинни одам, Хотинкўприк» деб ёзиб қўйди.

— Демак, бу иш Асадбекка бориб такаладими? — деди у дафтарчасини чўнтагига солиб.

— Бўлиши мумкин, — деди Ҳамдам. — Лекин бу икки галварсдан гап оламан, деб овора бўлма. Улар Асадбекни билишмайди. Шариф Намозов билан суҳбатлашсанг кўп нарса ойдин бўлади. Олимлиги бор экан. Бунақа одамлар ҳақиқатпараст бўлишади. Адолат қиламан, деган бўлса, қопқонга туширишган! Энди истасанг-истамасанг, камоқка оласан. Қони текширилиб гиёҳванд деб турилибди. Уйидан қуқунлар чикди. Юз минг сўмнинг нари-берисидаги мол-а! Юз мингдан кечишибдими, демак, иш катта.

— Агар сиз айтгандай Асадбекнинг йўлига тўғанок бўлса, осонгина йўқ қилишмасмиди?

— Майдарок одам бўлганида балки сен айтган йўлни туттишарди. Намозов бирон-бир масалада очикчасига қарши чиккандир. Умуман... Юз минг сўм уларга трамвай паттасидай гап. Агар Намозовни камоқка олишга рухсат бермасанг, эртага уйингга беш юз минг ташлаб кетишлари мумкин. Унда ҳам қўнмасанг...

— Ўлдирадими?

— Йўқ, ўлдирмаса керак. Лекин йўлни топади. Ҳарҳолда иш Асадбекка бориб такалса, у билан ўчакишма. Сендан зўрлар ҳам эплаша олмаган уни. Биз сен билан комиссар Катани бўллоймаймиз. Лекин Асадбек адвокат Теразинига дарс бериши мумкин. Сenga маслаҳатим: Намозовни камаш керак. Қамасанг, унинг жонини сақлаб коласан. Ўйлаб кўр.

Ҳамдамнинг таклифини ўйлаб кўришга улгурмай депара ички ишлар бўлими бошлиғи капитан Мирсултонов кириб келди.

— От айланиб қозигини топаркан. Биздан кутулиб бўлсиз! — у шундай деб Зоҳид билан қўшқўллаб кўришди. — Яхши, яхши. Ишни ўзимиздан бошлаганингиз яхши бўлибди. Қийналмайсиз. Мана, бу ёкда биз бор. Бориб кўргандирсиз? Ўйима қилмоқчисиз?

— Ҳали тайин бир ҳулосага келганим йўқ.

— Бу кўп ўйлайдиган иш эмас. Камоққа олиш ҳақида санкция бераверинг.

Зоҳид ўзини қувноқ тутишга уринаётган капитанга қараб ажабланди. «Ўйамозовни камоққа олишимга бунча қизиқиб қолди? Яна эски ҳаммом, эски тос десангчи? Ашъвий далил бор, сохта гувоҳлар бор. Мен камоққа оламан, у ёкда ҳакамлар енг шимариб шай туришибди. Ўйеча йилга ҳукм қилишни яхши билишади. Ресторанда машшоқларга уч сўм бериб истаган куйини чалдиргани каби пул ташлаб истаган одамни истаган муддатга қаматиш чўт бўлмай қолди. Мен адолат қиламан, десам, булар «овора бўлма, қўлингдан келмайди. Сен уч сўмлик ресторан машшоқисан», дейишмоқчимиз?» Зоҳид ҳаёлидан шуларни ўтказиб, асабийлашди. Ҳамдамдан сигарет сўраб олиб тутатди. Бошлик столни ногорадай чертиб, жавоб кутарди.

— Тўғри айтасиз,— деди Зоҳид, унга синовчан тикилиб,— камоққа олиш керак. Аммо бу ерда эмас, шаҳар турмасида ўтира туради. Ҳалиги иккита гувоҳ ҳам уч-тўрт кун камоқда ўтирса, анча ўзига келиб қолади.

«Ҳалиги иккита гувоҳ» деган гапни эшитиб, Мирсултонов сергақланди:

— Гувоҳларни... мажбурий даволанишга юбориш керак,— деди у Зоҳидга.

— У ёкка юбориш вақти ҳам келади. Аввал терговни тугатиб олайлик.

Бошлик Зоҳиддан тайинли гап ололмаслигини билиб, Ҳамдамга савол назари билан қаради.

— Гувоҳлар сохтага ўхшайди,— деди Ҳамдам бошлиғига. Кейин Зоҳидга юзланди.— Менга қара, прокурор, мижғовлик қилмай тўғриси айтиб қўя қолмайсанми,— у яна бошлиғига қаради.— Бу бола винза-

водни ҳам кавлаштирмоқчига ўхшайди. Феълини биласиз-ку?

Мирсултонов яна столни чертди.

— Яхши, яхши,— деди у Зоҳидга қарамай.— Феълини биламан, бу ўжарнинг. Аввал гапирсам, инсофга чақирсам амалидан ажрашдан қўрқади, дерди. Энди амалидан қўрқадиган бошлиғи бошқа,— у бошини кўтариб Зоҳидга қаради.— Букирни гўр тўғирларкан. Сен кўзингни очиб юр. Букир бўлсанг ҳам шу ёруғ дунёда юравер. У ёққа шошилма. Сенга «Чоксунла»ни айтиб берибмидим? — бошлиқ кулимсираган бўлди.— Бир тажанг уйғур йигит сочини устарада кирдириб яйраб келаётган экан, қаёқданам ари учиб келибдию нақ бошини чақибди. Йигит арининг изидан югурибди. Етиб, қараса, эски пахса девор ёриғида отнинг калласидай келадиган ин бормиш. У шартта чўп олиб арининг инини обдон кавлабди, ари роса тўзигандан кейин ёрикка бошини тутиб, «Чоксунла эмди, одаш!» деган экан.

Одатда бошлиқ буни латифа оҳангида айтиб, мириқиб куларди. Бу сафар ҳазил аралаштирмай, жиддий туриб айтди.

— Сен ўша «чоксунла»га ўхшайсан. Лекин сен арининг эмас, нақ ўлимнинг уясини кавлашни ният қилибсан. Жонинг текинга келган бўлса ҳам қадамингни ўйлаб бос. Бола-чақанг борлигини эсдан чиқарма. Мени қандай тушунсанг тушунавер. Қурқок дейсанми, олчок дейсанми — нима десанг деявер. Мен осмондаги ҳақиқатдан ердаги жонимни азизроқ биламан. Хар куни ҳақиқат, адолат деб жавраётганларга ҳам жон ширин. Сен уларнинг гапларига учма. У ҳақиқат деб бошимизни айлантириб, бизни кушхонага бошлайди. Ўзи қўнғирокли серка сингари ўтиб кетади. Пичокка сенга ўхшаган лақмалар дуч келади.

Зоҳид собиқ бошлиғининг гапларини токат билан эшитди. Авваллари бирон масала хусусида гап талаш-гудай бўлса, бошлиқ кўрс муомала қилар, силтаб-силтаб ташларди. Ҳозирги муомаласи, синикрок оҳангда, насихат тарзида гапириши Зоҳид учун янгилик эди. Бошлиқнинг асл қиёфаси қайси — ҳозир жонли одамдай қуйиб гапиришими ё аввалги темир одамдай терслигими — Зоҳид фаркламай қолди. У собиқ бошлиғига «ҳа» ҳам, «йўқ» ҳам демади. Кишлокка ҳар борганида онаси ҳам шундай гапларни кўп айтарди. Ўзингни

ўкка, чўкка ураверма, деб илтижо қиларди. Онаси-ку унга куйганидан айтарди. Бошлик-чи? Нахот, Зоҳиднинг тақдирига у ҳам куйинса?

Зоҳид сиз билан биз каби дунёдан адолат изларди, ҳақиқат топмоқ истарди. Унинг назарида ҳақиқат қаредадир кул остида ёки бир уюм ахлат остида ётган хайкалу уни топиб, тозалаб, тиклаб қўйса олам гулистон бўлади. Мана шу кучли истак уни ён атрофидаги одамлардан руҳан узоклаштирарди. «Излаб овора бўлма», деганлар у учун ожиз махлукка айланарди. Бу одамлардан фазилат излашга ҳаракат қилмаёқ қўйган. Собик бошликни ҳам шулар қаторига қўшган эди. Бошликнинг ҳам одам эканини, озгина бўлса-да, инсоний фазилатлардан баҳраманд эканини ўйламасди. Собик бошлик уни ёмон кўргани билан тақдирига бефарқ қараёлмас эди. Мана, ўзингиз тасаввур қилиб кўринг: сиз ҳам кимнидир ёмон кўрасиз. Ҳа, ҳа, яширмай бўйнингизга олаверинг. Барчани бирдай яхши кўриш мумкин эмас. Хуллас, сиз ҳам кимнидир ёмон кўрасиз. Лекин ўша одамни ўлдириб кетишса ачинмайсизми? Ачинасиз. Ҳатто уни ёмон кўриб юрганингиз учун, саломига алик олмай қўйганингиз учун ўзингизни лаънатлайсиз. Агарчи бу фожиадан қувонсангиз, «ўлдириб кетишгани яхши бўлибди», десангиз у ҳолда сиз одам эмассиз. Шу ўринда «одам эмассиз, ҳайвонсиз», десам қўполлигим учун ранжийсиз. Аммо бошқа бир сабаб билан «ҳайвон» дея олмайман. Буни айтсам ўша бегуноҳ жониворларни ҳақоратлаган, балчикка булғаган бўламан.

Чекинишни бас қилиб, яна депара ички ишлар бўлимига қайтайлик. Энди сизга Зоҳиднинг туйғуси қисман маълум. Собик бошлигининг гаплари у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқмайди. Бу гапларни сўнгги нафасда, жон таслим қилаётганида ҳали эслайди...

3

Зоҳид эрталаб идорасига кирмай Шариф Намозов билан гаплашиш учун шаҳар турмасига келди. Темир тўсиқлардан ўтиб, тергов хонасига кирди. Беш-ўн дақиқадан сўнг эшик очилиб, соқчи кўринди-да, махбус олиб келинганини маълум қилди. Сўнг қўлларини орқасига қилиб олган Намозов кирди. Унинг оёқларига

кишан урилмаган, лекин кадам босиши занжирбанд маҳбусларникидай оғир эди. Озғин, сийрак сочлари тўзғиган бу одамнинг думалок кўзлари ич-ичига ботган, қарашларида эса кишининг раҳмини уйғотувчи илтижо зоҳир эди. Елкасидаги дунё юки оғирлик қилаётгандай бироз букчайган. У ерга маҳкамланган каттик курсига ўтириб, бошини ҳам қилди.

Зоҳид чекмаса ҳам ёнида сигарет олиб юарди. Маҳбусга бир неча нафас тикилиб тургач, чўнтагидан сигарет чиқариб, унга узатди.

— Чекинг.

Шариф индамай қўл узатиб, титрок бармоклари билан кутидан битта сигаретни ажратиб олди. Зоҳид унга гугурт узатди. Шариф аввал гугуртга, кейин Зоҳидга қаради. Сўнг сигаретни стол устига қўйди.

— Узр, чекмайман.

Чиндан ҳам Шариф чекмас эди. Ҳозир нима учун сигаретни олганини ўзи ҳам билмади. Қайфи таркаган бўлса ҳам у хануз қарахт эди. Турмага қандай қилиб тушиб қолганига ҳайрон, ҳаёл уни турли кўчаларга ҳайдарди. Берк кўчаларнинг бирига кириб, тентираб, ундан чиқарди-да, сўнг яна бошқа берк кўчага рўпара бўларди. Унинг эсида қолгани — бошқонга¹ шартта-шартта гапиргани, «фош қилиш қўлимдан келади!» деб катта кетгани. Бошқон «осмон қўлингда бўлса ташлаб юборавер», деди. Шариф «энди бошқон билан юз кўрмас бўлдим», деб ўтирганида, пешинга яқин хонасига кириб келди. Бошқон иши бўлса уни хонасига чакиртирарди. Шариф унинг кириб келганини кўриб «гапим жонидан ўтибди-да», деб ўйлади. Лекин бошқон, уни ҳайрон қолдириб, бир соат илгари бўлиб ўтган нохуш суҳбатни эсламади. Ё «сиздан ўтганини мен кечирдим, мендан ўтганини сиз кечиринг» демади. Кирдию:

— Юринг, кетдик, — деди.

— Қаёққа? — деб ажабланди Шариф.

— Сатторникига, бугун отасининг йигирмаси.

Шариф бир баҳона топиб, тўйга бормаса бормасди, аммо маъракалардан қолиб бўладими? Шу боис индамай туриб, бошқонга эргашди. Бошқоннинг машинасига яна идоранинг икки ходими ўтириб, тўртовлон йўлга чиқишди. Маърака бўлаётган кўчани тўпланиб турган беҳисоб машиналардан ҳам билса бўларди.

¹ Директор.

Одамлар ҳам катор тизилишиб, ичкари кириб ош еб чиқиш учун навбатда туришарди. Тўғри, уларнинг мақсади коринни тўклаб кетиш эмас. Ният — мархум руhini эслаш, хонадон эгаларига ҳамдардлик билдириш. Шундай бўлса-да, Шарифга навбатда туриш малол келарди. У ўзича «оббо», ярим соат турарканмиз-да», деб кўйиб машинадан тушди-да, одамлар каторида туриб четга чикмоқчи эди, бошкон «бу ёкка юраве-ринг», деб ҳеч қаёкка карамай тўғрига йўл олди. Саттор уларни кўриб-пешвоз чиқиб, кўшкўллаб сўрашди-да, уйга бошлади. Катта ҳовлидаги барча ўринлар банд. Хизматдагиларнинг кўли кўлига тегмайди. Бошкон билан келганларни алоҳида иззат билан ичкарига, уйга бошлашди. Кенг, нақшинкор уйга зиёфатлардагидай дастурхон ясатиғлик, ташкаридан эшитилиб турган тиловат овозлари демаса, зиёфатга келдик, деб ўйлаш ҳам мумкин эди. Бошконнинг ўзи, Шарифни хайрон қолдириб, кироат билан қуръон тиловат қилди. Чой кирди, нон синдирилди. Шариф «энди ош кирар», деб ўйлади. Аммо яна чой кирди. Иккала чойнакни олган идора ходими бошконга қаради:

— Оқиданми ё кизилиданми, хўжайин?

— Ўлдирса ҳам кизили ўлдирсин.

Шариф «маъракаларда ичиляпти», деган гапни эшитган, аммо ўзи бунга ҳали гувоҳ бўлмаганди. Унга ҳам кўйиб узатишгач, бир ижирғанди-ю, олмади. У хужоғи эмасди. Бошкон каби тиловат қилиш ҳам кўлидан келмас эди. Аммо бундай маросимда ичишдан ҳазар қиларди. Кўкрагида уйғонган бир хис нафрат уйғотар эди. Ҳозир шу нафрат билан бошконга қаради:

— Бу ёғи ўрисча бўп кетди-ку? — деди.

— Олаверинг, гуноҳи менинг бўйнимга, — деди бошкон. Кейин кўшиб кўйди: — Ният билан олса гуноҳи йўк. Бунинг кайфи ҳаром, ўзи ҳалол. Узумнинг сувини шу пайтгача биров ҳаром демаган. Саттор «отамнинг жойи жаннатда бўлсин», деб ният қилиб дастурхон ёзган. Кимда ким шу ниятига етмасин деса, майли, олмасин.

Шариф шу гапдан кейин ҳам ичмади. Кейин шунга ўхшаган гап яна қайтарилгач, уни ҳам шайтон йўлдан урди. Гуё унинг айби билан мархум дўзах оловида қоврилаётгандек туюлиб, бир-икки хўплам ичди. Кейин эса... Сўнг бу «маърака»дан чиқиб, кимникигадир зиёфатга киришди. Гапдан гап чикди. Бошконга нимадир

отгани эсида. Кейин... ўзини камокда кўриб «битта-яримтани ўлдириб қўймадимми», деб ҳам ўйлади.

Ҳозир терговчи узатган сигаретни олганида шу даҳшат исканжасида ўтирган эди. Шу талвасага банди бўлиб, сигаретга қўл узатганини ўзи ҳам сезмади.

— Мен Зоҳид Шариповман. Шаҳар прокуратурасининг терговчисиман. Айбингизни биласизми? — деди Зоҳид унга тикилиб.

— Йў-ўк... — Шариф Намозов ўзининг овозини ўзи базўр эшитди.

— Сиз қорадорифурушликда айбланияпсиз. Уйингиздан катта микдорда қорадори кукуни топилган. Портфелингиздан ҳам. Халтачаларда бармоқ изларингиз бор.

— Ёйима дедингиз? Қорадори... фурушлик? Менинг уйимдан... Портфелимдан... — Намозов Зоҳиддан «адашибман, гуноҳингиз бошқа» деган гапни кутиб, илинж билан тикилди. — Сиз... адашмаяпсизми? Гуноҳим бошқадир?

— Яна қандай гуноҳингиз бўлиши мумкин?

— Гуноҳимми? — Намозов дафъатан жавоб беролмай чайналди. — Масалан... бировни ургандирман... Қайфда бўлади-ку?

— Бировни урган бўлсангиз бу иш билан шаҳар прокуратураси шуғулланмас эди. Адашганимиз йўк. Ёнамозов енгил тин олди. Елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлди. Зоҳид ундаги ўзгаришни сезди. У Намозов айбномани дарров рад этади, исбот талаб қилади, деб ўйлаган эди. Индамай ўтиришига қараб, «бўйнига олдимми», деб таажжубланди.

— Нимага индамаяпсиз?

— Мен... очигини айтсам, одам ўлдириб қўйибманми, деб кўрқувдим.

— Қорадорифурушликни енгилроқ жиноят деб ўйлаяпсизми?

— Сизнинг тилингизда енгилми ё оғирми, билмайман. Балки униси учун ҳам, буниси учун ҳам отарсизлар. Лекин мен учун одам ўлдириб отилди, деган номус ёмон.

— Қорадори ўнлаб ёш жонларни ҳалок қилади. Бунисига нима дейсиз?

— Ёйима дердим, бунга қорадори сотадиганлар жавоб бераверсин.

— Сиз-чи?

— Умримда қилмаганман бунақа ишни.
— Ўзингиз ҳам истеъмол қилмаганмисиз?
— Нимани? Қорадоринимн? — Намозов бош чай-
кади.

— Қонингиз текширилганда таркибида қорадори
топилган. Сиз факат арокдан эмас, қорадоридан ҳам
маст эдингиз.

— Елғон.

— Сизга судмедэкспертиза хулосасини кўрсатамиз.
Хозир эса... билагингизга қаранг.

Намозов шошилиб пиджагини ечди-да, егини ши-
мариб билагига қаради. Йўғон томир устида билинар-
билинемас игна изини кўриб, Зоҳидга даҳшат назари
билан қаради. Унинг юмалок кўзлари янада катта-
лашгандай бўлди.

— Тамом! — деди у титрок овозда.

— Нима тамом! — деди Зоҳид тушунмаган
одамдай.

Намозов бошини эгиб, худди ўзи билан ўзи гапла-
шаётгандай деди:

— Мен ажал билан ўйнашган эканман... — у бо-
шини кўтариб Зоҳидга қаради. — Менинг бўларим бўп-
ти. Бола-чакам омонми, факат тўғриси айтинг.

— Хотинингизни кўрдим. Болаларингизни...

— Болаларим ойимникида эди.

— Сиз кимдан кўрқяпсиз?

— Кимдан кўрқяпсиз? Мен кўркмайман. Кўркка-
нимда бу ерда ўтирмас эдим...

Зоҳид калин дафтар очиб, таомилга кўра Намозов-
ни сўроқ қила бошлади. Исм-шарифини, туғилган
йили, куни...ни сўради. Намозов саволларга қисқа,
совуқ оҳангда жавоб берар эди.

— Қорадорини сизга ким етказиб берар эди? —
деб сўради Зоҳид асосий мақсадга кўчиб.

— Танайман, — деди Намозов гап оҳангини ўз-
гартирмай. У қамокқа кимнинг истаги билан келиб
қолганини англаган, пухта ўйланган тузокқа тушгани-
ни фаҳмлаган эди. Тузокдан қандай қутулишни билмас
эди. Терговчи ҳам балки уларнинг одамидир, деган ўй
уни ночор аҳволга солиб қўйган, на очиқ гаплашишни,
на ўзини гўлликка солишни биларди. Қисқа муддат
ичида танланиши мумкин бўлган ягона йўл — «бил-
майман» деб туриш. Зоҳид унинг тутган йўлини кўра

билди. Шунинг учун арконни узун ташлаб, сўрокни давом эттирди:

— Мижозларингизни айтинг?

— Танимайман.

— Қанчадан олиб, қанчадан пуллардингиз?

— Килосиними?

— Айтайлик, килосини?

Намозов ўйланди. Ўзича чамалади.

— Минг сўмдан олиб, бир ярим мингдан сотардим.

— Демак, килосидан беш юздан қоларкан-да?

— Ҳа, шунақа.

— Кўпдан бери сотармидингиз?

— Кўпдан... уч-тўрт йил бўлди.

— Пулни нима қилардингиз?

— Пулними? Ёб-ичиб...

— Мени лакиллатмоқчимисиз?

— Саволларингизга тўғри жавоб беряпман-ку?

— Қорадорининг килоси минг сўм эканми? Қайси аҳмоқ ишонади бу гапга? Сиз илмдан бошқа нарсаларга ҳам ҳеч аралашганмисиз?

Намозов «илм» деган сўзни эшитиб, худди «дафтарим уйда қолибди», деб ёлгон гапириб қўйиб уялган боладек бошини эгди.

— Ёлғонни элаган одам гапириши керак,— деди Зоҳид аччиқланиб.

«Тўғри,— деб ўйлади Намозов,— бунга ҳам истезод лозим. Мен ҳатто оддий ёлғонни ҳам эплай олмайман. Ёлғондан қуллук қилсам, ёлғондан жилмайиб қўйсам... аллақачон академик бўлиб кетармидим... Насиба «бунчаям ношудсиз-а», деб тўғри айтади...»

— Менга тўғри гапни айтинг. Мен қорадорифурушлигингизга ишонмайман. Агар «йўқ, чиндан ҳам қорадори сотардим», десангиз, кани, мени ишонтиринг-чи?

Шариф котмадан келган, қорача бу йигитга ажабланиб қараб, базўр кулимсиради.

— Ишонтиринг, дейсизми? Мен жиноятчи эканмига сизни ишонтиришим керакми? Қизиқ-ку?

— Ҳа, кизик. Аслида мен сизни ишонтириб, айбингизни бўйнингизга қўйиб, қаматишим керак.

— Айблайверинг. Мен тонмайман. Бошга тушгани кўз кўрар экан. Бир-икки йил ўтади-кетди. У дунёдан ҳали ҳеч ким қайтмаган. Қамокдан эса эсон-омон қутулиб чиқиш мумкин.

— Бир-икки йил денг?..— Зоҳид ўрнидан турди-да, столни айланиб ўтиб, маҳбуснинг қаршисида тўхтади. Ҳамозов «урмоқчими?» деган хавотир билан қараб, турмоқчи бўлди. Зоҳид уни елкасига қўлини қўйиб, «жилманг» деган ишора қилди.— Бир-икки йил эмас, сайру саёҳат узокрок давом этса керак.

— Ўн йил бўлмайдами, менга деса.

Зоҳид аччикланиб, маҳбусни икки елкасидан маҳкам ушлаб бир-икки силтади.

— Сиз мен билан олди-сотти қилманг. Бўладиган гапни айтинг: кимдан кўрқяпсиз?

Шариф унинг кўзига қараб олди. Яқиндагина мулоҳим бокиб турган, ишонч уйғотиши мумкин бўлган нигоҳда жаҳл учкунларини кўриб, «Энди дўппослайди», деб ўйлади. Бошини эгиб, гарданига мушт тушишини кутди. Ҳатто гардани тошдай котиб, зириллай бошлади. Мушт тушса-оғрик тарқаб енгил тортадигандай туюлиб, «урса ураколмайдимин» деб ўйлади. «Кейин калтакдан одам ўлмайди. Одам каторига кириб калтак есам ебман-да. Бола бўлиб биров билан муштлашмабман, бировдан тузукрок калтак емабман. Ана энди, донғим чет элга чикиб турганида бир бефаросат саваласа. Лиссабонда ҳозир менинг таърифимни келтириб макташаётгандир. Бу ерда калтак еяётганимни тасаввур ҳам қилишмаса керак...»

Шариф кутгандай мушт тушмади. Зоҳид уни қўйиб юбориб, жойига қайтди.

— Сиз олим одам экансиз. Агар заводда оддий хизматчи ёки оддий ишчи бўлсангиз, нимадан кўраётганингизга тушуниб етардим. Бирга ўғирлик қилган шерикларидан чўцияпти, дердим. Ҳозир жойингизга қайтиб, ўйланг.

Эшик очилиб, соқчи кирди. Маҳбус томон икки кадам қўйди.

— Тур,— деди сувук оҳангда. Шариф турди.— Қўлингни орқага қил.

Шариф итбат этиб, буйрукни бажарди.

«Жойингизга бориб, ўйланг» эмиш,— деб фикр қилди у, камоқхонанинг узун даҳлизидан борар экан.— Энди бу ер менинг жойим бўлиб қолдими? Менинг жойим... Ёмон эмас. Лаҳадга нисбатан шу ер тузук. Болаларим омон бўлса бас. «Катта микдорда қорадори топилди», дейди. Катта микдори қанча? Ўн минг сўмликми? Ё кўпрокми? Шунча қорадорини уйимга таш-

лаб кўйган бўлса, бу терговчиларига ҳам сарф-харажат қилишгандир? Агар бу болага ҳам беш-ўн минг сўм берилган бўлса, умумий ҳисобда... нарҳим чакки эмас экан-да? Ўн беш, йигирма минг сўмлик одам эканман-да? Баъзи бировларни сарик чақага ҳам олишмайди. Менга шунча пул сарфлашибди. Бойваччалар бировни камокдан чиқариш учун пул сочишарди. Менга келганда камокка тикиш учун сарфлашди. Ўн беш, йигирма минг уларга пулми? Бир кунда чиқариб олишади. Мен уларга ёкмай қолган эканман, шунча овора бўлиб, найранг ишлатиб, пул кетказиб юрмай, шартта ўлдириб юбора қолишса яхши эмасмиди?

Е ўлдириш кимматроқ тушармиди? Бе, уч-тўрт юз сўм билан тинчитишарди. Битта алкашни ёки гиёҳвандни ишга солишса тамом-да. Лекин қон тўқкилари келмабди. Нимага? Инсоф қилишдими? Инсофни қаёқдан олишди? Е кўркишдими? Келиб-келиб мендан кўркишадими? Е менинг бурнимни ерга ишкаб, мулла қилишмоқчи бўлишдими? «Мулла» бўлган тақдиримда улар нима наф кўришади? Барибир энди ўша заводга қайтиб бормаيمان-ку?»

— Тўхта, деворга юзланиб тур.

То шу буйруқ янграгунча, камера эшиги тараклаб очилгунча мана шу хаёллар Шарифга ҳамроҳ бўлди.

4

Зоҳид маҳбус чиқиб кетганидан кейин ҳам бир неча фурсат ўрнидан кўзгалмади. Прокуратура терговчиси билан жинойт кидирув инспекторининг ишида катта фарқ борлигини мана шу биринчи қадамидаёқ аниқ ҳис қилди. Унинг назарида прокуратурадаги иш осонроқ туюларди. Прокуратура ходимлари унинг кўзига лоқайд тўралар сифатида кўринарди. Унинг аввалги иши жинойт изига тушиш, жинойтчини ушлашдан иборат эди. Қолганини жинойтнинг катта-кичигига қараб ё шахар, ё депара прокуратурасига ўтказиларди. Терговчилар савол-жавоб қилиб ишни судга оширишарди. Энди эса собиқ ҳамкасби — жинойт кидирув инспектори ушлаб берган жинойтчининг тақдири унинг қўлида. Биринчи жинойтчи — олим. Яқиндагина олимлик шохсупаси томон дадил бораётган, акаси ўлимидан сўнг шартта бурилиб, бошқа йўлга ўтган, дам-бадам

олимплик кўчаларида хаёлан сарсари кезувчи йигит янги ишда илм одамига йўлиқиб турса! Такдир уни синамоқчими?

Зохид юраги сиқилиб, дафтарга формулаларни беихтиёр ёза бошлади. Унинг одати шу — юраги сиқилса, калаванинг учини йўқотиб, гаранг бўлса, беихтиёр равишда формулалар ёзиб, ечиб чиқара бошларди. Ёд бўлиб кетган Эйнштейн назариялари ёки ҳисоб оламининг ечими мушкул рақамлари дафтар саҳифаларини тўлдирадди.

У ҳуқуқ соҳасига буюк умид билан ўтган эди. Адолат тикламоқни истаб эди. Бир дехконнинг боласига ҳаётда нима керак? Кунда бир коса овқатга қорни тўйган, овқат бўлмаган тақдирда нон-чойга қаноат қилган, эғнидаги кийимининг еңги то тирсагига келиб, калта бўлиб қолгунича янгисини кўрмай ўсган бола подшолик тахтини талаб қилармиди? Отасининг ёнида кетмонига сизиниб яшаган, раис бува марҳамат этган дамда мактабда ўқиб, бошқа пайт далада кесак ялаган бола дунёга танилувчи олим бўлиш орзусида юрармиди? Қарангки, шундай бўлиши мумкин экан. Ақаси шаҳардаги олий ўқишга кирганида Зоҳид тўққизинчи синфда эди. Бир томондан ақасига ҳавас қилиб, яна бир томондан риёзиёт муаллими кизиктириб ўқишлари бир мунча яхшиланиб, оқибатда олтин нишонга даъвогар бўлиб қолди. Дунёнинг ажабтовурлигини қарангки, сувчининг ўғли шундай эътиборга, яъни, даъвогарликка лойиқ экан. Аммо паловнинг масаллиғи билан шавла пишириш мумкин бўлганидек, аълочи бола олтин нишон олавермайдди. Паловни дамлаётганда бир пиёла сувни меъёридан кўпроқ қуйиб юборсангиз қўлбола шавла ейсиз, ўқув давомида мингта «беш олиб, биттагина «тўрт»га илинсангиз, олтин нишонни тушингизда кўриб, аълочи бола сифатида мактабдан учирма бўласиз. Албатта, билим берган муаллимларингизга мингдан-минг раҳматлар айтишни унутмайсиз.

Сизни билмайман-у, аммо Зоҳиднинг бошига шундай савдо тушган. Пешонасига «жамиятшунослик» деган фандан битта «тўрт» олиш ёзилган экан, нима қилсин бечора. Риёзиёт муаллими бир ёндан, ақаси бир ёндан тарғиб қилиб, уни Масковдаги олий ўқишга боришга кўндиришди. Шу муносабат билан отаси битта сигирни сотадиган бўлди. «Иккита сигирни боқиш азобидан қутуламан. Бир оилага битта сигир етади-да,

кузга бориб туғиб берса, яна иккита-да...» деди отаси. Отаси кўп аломат одам-да. Худо уни яратишга яратиб, сўнг унутиб қўйганми, ҳарҳолда шундайгина яралганича қолаверган — устамонлик, ҳийла, макр, ёлғон деган неъматлардан бебаҳра юраверган. Йўкса, битта сизирнинг пули билан ўғлим катта ўқишга кириб, катта одам бўлиб кетади, деб ўйлармиди. Телевизорни дастлаб кўрган маҳалда гунча лабли қизга кўз қисиб, имлаб қўйиб бир ҳафта ўзича хурсанд бўлиб юрган одамнинг ўғли вояга етиб Масковдай жойда ўқир экан-у, сизгидан воз кечиши нима экан?..

Ҳам тижорат, гам саёҳат деганларидай, риёзиёт муаллими ҳам борган эди Масковга. Ёзма имтиҳондан «уч» олгач, тарвузлари қўлтиқларидан тушди. Зоҳид масалани ёд қилиб олган эди, муаллимига ёзиб кўрсатди — тўғри чикди. Муаллим имтиҳон олувчилар билан бахслашди. Фойда бермади. Оғзаки имтиҳонни «тўрт» баҳога топшириб, рус тилидан «икки» олдию «сизирнинг жони шуларга худойи бўлди-да», деб қайтишди. Улар «Тошкент ўқишхоналарида порахўрлик кучли, Масковда инсоф бор», деган умидни, ўйни ўша ёкнинг ўзига кўмиб келаверишди. Зоҳид кетмонни елкасига ташлаб, отаси билан далага чикди.

Қолхозда ўн беш кун озодлик эълон қилиниб, қунига тўрт-бештадан тўй ўтаётган кунларда кишлокка тепакал бир ўрис жингалак сочлари оқариб кетган бир ўзбек билан бирга келиб, Зоҳидни суриштирди. Зоҳид уни таниди: Масковда оғзаки имтиҳонни шу одамга топширган эди. Унинг муаллим эканини биларди, бироқ, риёзиёт бўйича етук мутахассис эканидан беҳабар эди. Жингалак сочлари оқарган ўзбекни эса Зоҳид танимади.

— Ёзма имтиҳондаги масалани мен тузган эдим. Унинг иккита ечими бор эди. Сен ечимнинг учинчи йўлини топган экансан. Кейин фикрласам, сен топган йўл маъқулроқ экан. Сен келгуси йили Москвага албатта боришинг керак. Мана, Ҳабиб Сатторович сендан хабар олиб турадилар. Бу киши менинг шогирдим. Сен менга кенжа шогирд бўласан.

Зоҳид бундан беҳад хурсанд эди. Гўё олий билимгоҳни битириб келгандай қувонганди. Бироқ, муаллими тушмагур ишни бузди.

— Зоҳид энди Масковга бормайди, ўртоқ профессор. Билимгоҳингизда Ўзбекистон учун нечта ўрин аж-

ратилган? — деб сўради. — Биттами? Бу йил ким кирди? Сизга ёлғон, менга чин — министрнинг ўғли кирди. Карра жадвални биладими ё йўқми, менга қоронғи. Лекин у имтиҳонларни «беш»га топширди. Сиз тузган масалани ҳам зўр қилиб ечиб бергандир. Ўзбекистонда министр деганлари кўп, уларнинг болалари кўп. Хар йили биттадан сигир сотишга бизнинг қурбимиз етмайди. Камбағалнинг боласи қадимда ҳам ўқиёлмаган, ҳозир ҳам ўқиёлмайди. Катта олимлар, катта одамлар таржимаи ҳолида камбағалдан чиққанман, етимхонада ўсганман, деб ёзишади. Бари ёлғон! Ҳаммаси бойнинг болалари. Ҳаммаси отасининг олтинлари туфайли ўқиб одам бўлган!

Муаллимнинг бу гаплари Зоҳиднинг отасига маъқул келиб, «ўғлим Масковда ўқисин» деган умидидан воз кечди.

Кетмонини тинчгина чопиб юрганида, келгуси ёз бошларида Ҳабиб Сатторович деган одам яна келиб, эски гапни қўзғади. Узок давом этган музокаралардан сўнг томонлар сулҳга келишдилар — Зоҳид Масковда эмас, Тошкентда ўқишга рози бўлди. «Майли, олий маълумотни Тошкентда олсин, бироқ, аспирантурани албатта Москвада ўқийди» деди Ҳабиб Сатторович. Ўқишнинг иккинчи йилиёқ, Зоҳид олимлар назарига тушди. Унинг имкониятлари, келажаги ҳақида умидли гаплар бошланганди. Бироқ, акасининг ўлими, терговчилар, ҳакамларнинг номардлиги барча имконияту умидни парчалаб ташлади. Зоҳиднинг елкасига бир шайтон миниб олиб «бу ўқишни ташлайсан, ҳуқук илмини оласан, бу аблахларга қарши курашасан, адолатни тиклайсан, бечораларга суянчик бўласан», деб минғирлайверди. Зоҳид бу гапларга кўнди. Тўнғич ўғли дардида қадди букилган отага ҳам шу фикр маъқул келди.

Мана, орадан йиллар ўтиб, риёзиётчилар умид билан қараган йигит шаҳар турмасининг сўроқхонасида ёлғиз ўтириб, рақамларга рақамлар улаяпти: қўшув, бўлув, олув, сўнг илдиз остидаги рақамлар... Буларни ечиш унга чўт эмас. Аммо адолат формуласига тиши ўтмаяпти. Не-не алломаю донишмандлар еча олмаган масалага унинг қурби етармикин?

Шаҳар марказидаги эътиборли идоранинг ертўла-
сида видеобар очишди. Ертўлага иморатнинг биқини-
дан тушилади. У очилмасидан илгари ертўлада идора-
нинг эски-тускилари сақланарди. Икки йил муқаддам
идора ертўлани таъмирлаш учун катта миқдорда маб-
лағ ажратди. Айрим маҳкамалар эшикларини бўятиш
учун пул тополмай сарсон юрганида бу идорага икки
юз минг сўм ажратилиши ҳукуматнинг хотамтойлигими
ёнки идоранинг эркалигими, билиб бўлмади. Қайта
қуриш деган нарса билан боғлиқ воқеалар шунчалар
шиддатли эдики, «халқ аранг тирикчилик қилаётганида
ертўлани таъмирлашга бало борми» дейдиган одам
топилмади. Зимдан караганда халқ ғамини чекиб
юрувчи бу идора ходимлари ҳам гўё оёқлари остида
нималар содир бўлаётганидан беҳабар эдилар. Ертўла
таъмир этилиб, Асадбек ихтиёрига ўтгач ҳам «халқ
фидойилари»да ажабланиш уйғотмади. Улар оламшу-
мул ишлар билан — халққа озодлик бериш ўйи билан
банд эдилар. Оёқлари остида нималар бўлаётгани эса
уларни кизиктирмасди.

Асадбекнинг қароргоҳи учун жой лозим экан, ту-
зукрок иморатга қаҳат келибдими? Айниқса идоралар
сони қисқараётган дамда бирон иморатни ижарага
олишдан осонроқ иш йўқ. Шаҳар ижрокўмининг раҳ-
барларидан бири бу юмуш билан шахсан шуғулланиб,
Асадбекнинг янги идораси учун кўп жойларни тавсия
этди. Асадбек барча қулайликларга эга иморатлардан
воз кечиб, шу ертўлани танлади. Ертўлага иморат
ичидан йўл бор эди. Асадбек ихтиёри билан иморат
биқини қавланиб, зинапоя қилинди, қалин пойдевор
тешилиб, эшик очилди. Ертўлага икки томондан кириб-
чиқиш имкони туғилди — шуниси беҳавотирроқ-
да. Давлат ажратган икки юз минг сўм билан бир
ишнинг урдасидан чиқиш мушкул. Асадбекнинг беш юз
минг сўми хароб ертўлани ўн икки хоналик шинам
саройчага айлантирди. Унинг бир хонаси видеобар,
қолганлари иш юритишга, хордик чикаришга мўлжал-
ланган эди. Майшатхона, ҳатто ҳаммом ҳам назардан
четда қолмади.

Юқорида халқпарварлар мажлисдан бўшамай то-

мок йиртишади. Пастда эса Асадбек ўз ишини юритади. Ҳамманинг назари юкорида. Паст билан бировнинг иши йўқ. Видеобарда чой, кахва, шарбатдан бўлак ичимлик йўқ. Очилганидан бери бирон марта ҳам хориж фильмини кўрсатмади. Бисотида уч-тўрт мул்தфильм, эски хинд фильмлари, Шералининг, Ғуломнинг концертлари... Бу ерга кунда бешта одам кирса киради, бўлмаса йўқ. Булар — кундузнинг манзараси.

Тунда видеобар ўзгача манзара касб этади. Соат ўн бирларга якин иморат олдида иккита милиционер пайдо бўлади. Сўнг оппоқ «Волга»лар бир дақиқага тўхтаб ўтишади. Ундан тушган сипо одамлар атрофга аланглаб олиб, ертўлага шўнғишади. Мажлислардан хориған халқпарварларнинг етакчилари кўча томондан эмас, ичкаридаги зинадан тушиб борадилар. Тун хукми заптига олганида оқ «Волга»лар яна бирин-сирин пайдо бўладию эгаларини олиб жўнайди. Шундан кейин милиционерлар ҳам ғойиб бўлишади. Тонгга якин усти берк юк машинаси идора орқасидаги дарвозадан ховлига киради. Бўш шншаларни ортиб жўнайди. Унинг изидан «РАФ» келиб тўхтайди. Бирин-бириндан ширин қизлар машинага илдам чикиб ўтиришади. Соатга қараган киши юк машинасининг уч, «РАФ»нинг бир дақиқада иш битириб жўнаганига гувоҳ бўлади.

Идорада қоровуллик қилувчи ёш, чапдаст йигитлар барча ишни вақтида, аниқ бажарилишини таъминлайдилар. Қайта қуриш шарофати билан барча идоралардаги кекса ходимлар ўрнини иктидорли ёшлар эгаллаганидек, пенсия пули тирикчилигига етмай, шу қоровуллик маошига кўз тикувчи қариялар тантана билан кузатилиб, улар ўрнига беҳосдан тоғни уриб юбориб талқон қилиб юбормасликлари учун камтаринроқ ишни истаган йигитларни олишди. Бу йигитлар идорага қирувчи ҳар бир кимсага салом бергучи, бағоят одобли ҳам эдилар.

Асадбек ҳар уч йилда қароргоҳини ўзгартирарди. Дастлаб гуруҳбоши бўлиб иш бошлаганида Эски Жўвадаги паскам уйни ижарага олган эди. Вассажуфт, қорасувок уйда тунни билан ароқ ичиб, чекиб чиқиларди. Лекин эртасига бу уйга қирган одамнинг димоғига қўланса хид урилмасди. Шунинг учун ҳам Асадбек ўша дастлабки қароргоҳини кўпроқ ёктирарди. Орадан йиллар ўтиб, қароргоҳларини кўп ўзгартирди. Мана бу

янгиси хон саройидек безалди. Лекин кўнгил курғур барибир ўша корасувок уйни кўмсаб қолади.

2

Янги йил кутиш баҳонасида тунни бедор ўтказган шаҳар тонгни кўзда уйку билан кутиб олди. Кимдир туни билан телевизор кўриб, кимдир улфатлари билан тўйиб ичиб, кимдир жононлар билан тўйиб маишат қилиб, энди ҳордик чикарар эди. Бундай байрамлар Асадбекнинг одамлари учун ҳаром, у байрам кунлари яйрашни, маишат қилишни қатъиян таъқиқлайди. Унинг назарида айнан шундай кунда қопқонга тушиб қолиш мумкин. Одамлари бунга кўникиб қолган. Асадбек вазият ва имкониятга қараб эълон қилган байрам кунлари яйраб олишади.

Янги йилнинг биринчи куни шаҳар уйкудан турмай, видеобар эшикларини очди. Бошқа кунлардан фарқли ўларок, бу тун видеобар ишламади. Оқ «Волга»лар ҳам тўхтаб ўтмади.

Видеобар оғаси, чакчайган кўзларидан бирон-бир маъно уқиш мушкул бўлган, қалин мўйлови туртиб чиққан тумшугига ҳусн бериш ўрнига баттар хунуклаштирган барзанги йигит хорижнинг қизил духоба қопланган юмшоқ курсисига ястаниб олган эди. У гўё телеэкрандаги мультфильмни тамоша қилар, ҳаёли эса ён курсида ўтирган, башанг қийинган, кўзларида саросима сузаётган одамда — вино заводи бошқони Қилич Сулаймоновда эди.

Бошқон саҳар чоғи видеобар эшиги очилиши билан пайдо бўлди. Видеобар оғаси ҳам, пештахани артаётган хушбичим қиз ҳам унга «нима учун келдингиз?» демади. Ўн саккизни қоралаган хушбичим қиз вазифасини аниқ билади: чой, қахва қайнатиш, келган-кетганларга эътибор бермаслик, видеобар эғаси имо қилган одамга қараб ширин жилмайиб қўйиш. Видеобар оғаси ҳам вазифасини аниқ билади: салом-аликни жойига қўйиш, келган одамларнинг, танишми ё нотанишми барибир, ҳаракатини синчиклаб кузатиш, ортиқча гаплашмаслик, савол бермаслик. Ана шу вазифасига амал қилгани учун ҳам, Қиличнинг яхши таниса-да, салом-аликдан нарига ўтмади. Сўфи таҳорат қилишга улгурмай бу одам етиб келибдими, демак, сабаби бор.

Демак, аъёнлар, сўнг хўжайин ҳам келадилар. У ичкарини тайёрлаб қўйган. Бундан кўнгли тўқ. Видеобар янги йил кечасида ташкаридан зулфинлангандай кўринса-да, ичкарида ҳаракат тўхтамаган эди. Тўртта телефон қўйилган хонадаги икки киз, пештахта ортидаги хушбичим киз гўё хуру филмон сингари видеобар эгасига бир кечалик жаннатни беришган, базм қуришган эди. Тонгга яқин базм энг ширин ерида барҳам топган, хоналар саришта қилиб қўйилган эди. Базм иси хўжайин димоғига етиб борса, қай кунларга тушишларини билишса-да, бу тун шайтон йўриғидан чиқишолмаганди. Уларга биров келиб «бу гуноҳингиз яратганга маъқулмас, энди жазолайди», деса «тавба қиламиз, худо кечиради», дейишлари мумкин. Аммо «Асадбек бу ишингиздан хабар топди» деса, юраклари ёрилиб ўлишлари ҳеч гап эмас. Чунки Асадбекнинг кечирмаслигини барчалари билишади. Била туриб ўзларини тийишолмади. Ўйи-ма қилишсин, тирик жон...

Қилич иккинчи пиёладаги чойни ичиб улгурмай эшик очилиб, жуссаси кичик, эти устихонига ёпишган, қалдирғоч мўйлаби ўзига ярашган одам кўринди. Бу одамни яхшилаб таниб олинг: Ҳайдар Асроров, лақаби Кесак полвон. Асадбекнинг унғ қўл аъёни. Озғин, чайир бўлгани учун Кесак полвон, деб аташгандир, десангиз янглишасиз. Ҳар бир жамоанинг ички тартиби, расм-русуми бўлганидек, бу оламнинг ҳам ўзига яраша қонун-қондаси бор. Шулардан бири — бу оламга қандам қўйган ҳар бир тирик жонга лақаб берилади. Лақаб осмондан олинмайди, балки хатти-ҳаракати, феълига қараб топилади. Жуссасига қараб танланганида Ҳайдар Кесак эмас, Тошполвон ёки Темир полвон бўлиши керак. Унинг панжаларини Худо суяқдан эмас, темирдан яратган. Гарчи сигир йилида туғилган бўлса-да, Асадбек ҳазиллашиб бунинг мучали мушук, дейди. Бунга сабаб, ёшлик чоғларида, хали «қаратэ», «у-шу» деган гаплар йўқ пайтида Кесак полвон муштлашгудай бўлса мушукдай сапчиб, уч-тўрт давангирга бас кела оларди. Кесак полвон анчадан бери ўзи муштлашмайди. Ёнида биргина имосига маҳтал бўлиб турган ўзи сингари чайир йигитлари бор.

Кесакполвон хонага кириб Қилич билан сўрашиб олгунича бир-икки дақиқа вақт ўтади. Салом-алик чоғида эътиборга молик гап-сўз бўлмагани учун, вақтдан

фойдаланиб Хайдарга Кесак полвон лақаби берилишининг тарихини баён қилай:

Бу воқеа эллик саккизинчи йилда бўлиб ўтган эди. Хайдар Асадбек билан янги танишган кунлар. Эрталаб кўпроқ темир йўл бекати атрофида «ов» қилар эди. Поезддан тушган одамларни зимдан кузатиб, пули бор, деб гумон қилинганларининг изидан тушарди. Бир кунги Хайдар Намангандан келган икки одамни мўлжалга олди. Яктаги устидан кўшбелбоғ боғлаган ўрта яшар киши унинг эътиборини тортди. Иккала одамнинг қўлида арзирли юк йўк, белбоғ эса дўмпайиб турибди. Демак булар бозорга мева-чева олиб келувчи деҳқонлардан эмас. Пулни белбоққа боғлаб тўй-пўй ташвиши билан шаҳарга тушишган. Хайдар бунақа одамларнинг феълини билади. Пулни ё маҳси кўнжига ё белбоққа яширишади. Кўпчилик белбоғни маъкул кўради: пул белга дармон, дейишса керак-да. Хайдарнинг «мижоз»лари, аксига олгандай, трамвайга чиқишмади. У ёкка тентираб, бу ёкка галдираб изғигунларича бекат майдонидан одамлар таркаб, уч вагонли трамвайлар бемалол бўлиб қолди. Энди ишни трамвайда эп-лаштиришнинг ҳеч иложи йўк эди. Хайдар уларнинг изига тушиб, Олой бозорига қадар борди. Лозим бўлганида ҳимоя қилиш мақсадида Асадбек унга соядек эргашиди. Чўнтак, белбоғ кесишга Хайдардан ўтадигани йўк эди. Хуллас, белбоғ кесилди. Кесишга кесдию оғирлигидан хайрон бўлди. Панароққа ўтиб қарасаки, белбоғда сарик чақа ҳам йўк — беш олтита кесак ҳафсала билан териб қўйилган. Хайдар «бу кишлоки кўзни шамғалат қилмоқчи экан», деб ўйлади. Аслида шаҳарни бир томоша қилиб келай, деб йўлга отланган бу деҳқон «тахоратга кесак топиладими йўқми» деб ҳар эҳтимолга қарши белбоғига тугиб олган эди. Ўшанда аламдан бўзариб турган Хайдарга қараб туриб Асадбек роса қулди. Лақаб ҳам ўшанда туғилди. Икки ошна бу воқеани тез-тез эслаб, мириқиб қулишади.

Кесакполвон Қилич билан омонлаша туриб, пештахта ортидаги хушбичим қизга қараб олди. Қиз унга ширин жилмайди. Видеобар эгаси бу қарашнинг маъносини дарров илғади.

— Окаҳон, гап йўқ, шкалад егандай бўласиз,— деди қўлини кўксига қўйиб.

Хайдар ичкари кириб кетгач, худди қелишиб олингандай Эҳсонов пайдо бўлди. «Чувринди» деган лақаб

барваста, юзлари хамиша кип-кизил, овози темир жарангидай бу одамга унча мос келмайди. Ёшлигида олган бу лақабига кўникиб кетган. Асадбек билан Ҳайдар Андижондан келган ўн уч ёшли чувринди бу болани олтмишинчи йилда қанотларига олиб янглишмаган эдилар. Камгап, сермулоҳаза, урушганда эса отасини ҳам танимайдиган беаёв эди бу Чувринди.

Ҳайдар бирон-бир масала хусусида фикр юритилганда тез, аммо саёзрок хулоса чиқарарди. Маҳмуд эса аксинча эди. Асадбек шунинг учун ҳам кўпроқ Маҳмудга суянарди.

Аъёнлар ичкарига кириб кетишгач, орадан ярим соат ўтиб, телефон жиринглади. Қиз гўшакни қулоғига тутиб, видеобар оғасига кўз тикди.

— Хўжайин келмас эканлар. Бегавотга кетибдилар,— деди айбдор одамнинг овози билан.

Бу гапни эшитган Қилич «кетаверсаммикин?» дегандай видеобар оғасига қаради. Йигит кизнинг хабарига ҳам, Қиличнинг савол-назарига ҳам эътибор бермади. Чунки бу хабарнинг сири хушбичим кизга ва Қиличга номаълум, видеобар оғасига эса ойдай равшан эди. «Хўжайин келолмайдилар» деб кўнғироқ қилиндими, демак, Асадбек ярим соатлардан кейин пайдо бўлади. Ҳозир ичкари хонага ўрнатилган тўрттала телефон ҳам жиринглаб шундай хабар эшитилган. Асадбек, кўнгли нотинч маҳалларда ана шундай найранг ишлатиб турарди. Биронтаси изимга тушса, пойлаб турган бўлса чалғийди, деб шу усулни қўллайди. Бу найранг фақат энг ишончли одамларгагина маълум. Асадбекнинг белгиланган жойга, белгиланган соатда келмаслиги, ё ярим соат аввал, ё кейин пайдо бўлиши ҳам унга аён.

Видеобар оғаси бепарво бўлгани учун Қилич ҳам ноилож мультфильмга тикилиб ўтираверди. Ярим соатда юраги сиқилиб, жони ҳалқумига келди. Охири чидай олмади:

— Мен кетаверайми? — деб сўради.

— Окахон, ўтирибмиза-де чакчаклаши-иб... Чойдан олинг. Бугун оддих ¹ бўлса, шошиб қаёққаям борасиз. Ҳозир Шерни кўйиб бераман. Бир мазза қилинг,— у шундай деб хушбичим кизга қаради. Телеэкран пирпираб ўчди. Дам ўтмай пирпираб ёришиб, торини

¹ Дам олиш куни дегани.

қўлтиклаб олиб қўшиқ айтаётган Шерали кўринди. Шерали учинчи ашулани айтаётганда Асадбек келди. Саломга алик олдию ҳол-аҳвол сўрашмасдан, индамай ўтиб кетди. Видеобар эгаси Қиличга «Окахон, аҳволингиз чаток, хўжайиннинг феъли айниган», дегандай караб қўйди. Қилич бефаҳм одамлардан эмас. Асадбекнинг ранги-рўйига караб, аҳволи ёмонлигини ўзи ҳам билди.

Асадбек кенг хонага кириб аъёнлари билан саломлашгач, ўртада туриб атрофга синчиклаб қаради. У ичмас ҳам, чекмас ҳам эди. Шунданми, димоғи ҳар қандай исни илғаб, ажрата оларди. Хайдар ҳам, Маҳмуд ҳам ярим соатдан мўлроқ вақт шу хонада ўтириб ҳеч нимани сезишмаган эди. Асадбек хонани кўздан кечиргач:

— Бўтка! — деб бакирди.

Бўтка — видеобар эгаси Кенжанинг лақаби. У Асадбек кириб кетгач, жойига бориб ўтирмай, эшик оғзида турган эди. Хўжайиннинг қаҳрли овозини эшитгач, шошилиб кирди.

— Лаббай, окахон, — деди қўл ковуштириб.

Асадбек ҳеч нарса демай тесқари шапалок тортиб юборди. Оғиз-бурни аралаш тушган қутилмаган зарбдан Бўтка мувозанатини йўқотиб йиқилай деди. Бир уришда одамнинг жонини сугуриб оладиган бу йигит гавдасини ростлаб, «хўжайин, яна уринг, мазза қилдим» дегандай қўл ковуштириб, бошини эгди.

— Шу ерни ҳам ҳаром қилдингми, хайвон! — деди Асадбек унга карамай. Бўтка хўжайин тикилиб турган нуқтага караб, жони чиқиб кетгудай бўлди. Кечаси маишат қилиб, хонама-хона изғишганда гангиб бу хонага ҳам кирган, чордона қуриб ўтириб, яланғоч қизларни ўйнатган эди. Хонага кирганида қўлида пиёла бор эди. Қоньякни ичиб бўшаган пиёлани стол тагига қўйганича унутган экан. Хўжайин кира солиб, шуни ҳам қўрибди. Бўтка шошилиб пиёлани олди-да, чиқиб кетди.

Асадбек ўз ўрнига ўтмай диванга, Чувриндининг ёнига ўтирди.

— Буларни бичиб қўйишим қолди, — деди ўзига ўзи гапиргандай.

Хайдар ҳам, Маҳмуд ҳам Асадбекнинг қизи топилганини, уйга қай ҳолда кириб келганини биларди. Лекин «қизингиз топилибди, энди нима қиламиз», деб

сурашмади. Узок йиллар бирга бўлиб, Асадбекнинг кўзига карабок ниятини фахмлаб олувчи бу аъёнлар шу вақт мобайнида сабрга ҳам урганган эдилар. Улар Асадбекдан олдин гап бошламасдилар.

— Анави тўнкани нима қиламиз? — деди Асадбек, жаҳлдан тушиб.

Гап вино заводи бошқони Қилич Сулаймонов хусусида эди.

— Ўтган куни Ҳосилбойвачча билан учрашган, — деди Кесакполвон.

— Беш кун аввал ҳам учрашган эди, — деб эслатди Чувринди.

— Топган одамини кара, — деди Асадбек..

— Тинчитиб қўя қолиш керак, — деди Кесакполвон.

Асадбек Чувриндига каради. Агар у «ҳа» деб қўйса, масала анча ойдинлашарди. Асадбек бошқа фикрда эди, Чувриндидан шу фикрини қўлловчи, ҳеч бўлмаса яқин келувчи гап кутди.

— Ўзи пиширган шўрвани ўзи ичсин, — деди Чувринди. Бу гапдан Асадбек кўнглига равшанлик кирди.

— Тўғри, чақир уни, — деди.

Учовлон йиғилиб, ёнларида бошқа одам бўлмаса, дастёрлик вазифаси Чувриндига юкланар эди. Ҳозир ҳам бу буйруқни малол олмай ўрнидан турди. Унинг эшикни очиб кўриниш беришиёқ Қиличга ваҳм сочди. «Такдиримни бирпасда ҳал қилишдими?» деган хавотир билан катта хонага кирди. Ҳозир у завод бошқони, шаҳарнинг мана ман деган бойига ўхшамас, балки бир тўп оч мушукларга рўпара бўлган бечора сичқон аҳволида эди. «Пулинг бўлса, чангалда шўрва» дейишади. Пули кўп одам балки шўрвани чиндан ҳам чангалида ушлаб туриши мумкин. Аммо ўз жонини ушлаб қола олармикин? Ҳар куни ўнлаб одамларнинг таъзимига беписанд қаровчи Қилич, «сенга раҳбарман» деб пўписа қилувчиларнинг овозини беш-ўн сўм пул билан ўчириб қўя олувчи бошқон иштонини беҳос ҳўл қилиб қўйган боладек шалвираб қолди.

Асадбек хонага икки қадам қўйиб, тўхтаб қолган бошқонга тикилди. Четдан қараган кишига Қилич ҳам, Асадбек ҳам қотиб қолган ҳайкалдай туюлиши мумкин эди. Фақат Қиличбек кўзларини пирпиратиб ҳайкал эмас, тирик жон эканидан далолат бериб турар эди. Асадбекнинг нигоҳи илон авровчисиники сингари ўткир эди. Шундай тикилганда ҳатто Ҳайдар билан Махмуд

хам баъзан каловланиб қолишарди. Мана шу нигоҳнинг ўзи юз дарра туширишдан афзалроқ эди. Чунки бундай қарашнинг оқибати даҳшатлироқ ҳукм билан якунланиши Асадбекнинг феълани билганлар учун сир эмасди.

— Бу ёкка ўтиринг, ўғил бола.

Асадбек киноя билан шундай дегандан кейин ҳам, то Қиличбек рўпарадаги юмшоқ курсига ўтиргунча ҳам нигоҳини узмади.

— Эшитдингларми, бу акамиз шаҳарга ҳоким бўлибдилар? — деди Асадбек. Гарчи унинг саволи аёнларига қаратилган бўлса-да, кузи хануз Қиличда эди.

— Ё мен хато эшитдимми? Балки дунёга ҳокимдирсиз, а?

Қилич Асадбекка тик қараёлмай, мадад истаб аёнларга бокди.

Шу пайтгача улар орасида бундай оҳангда гап-сўз бўлмаган эди. Асадбек бирон нарсадан ранжиса одамлари орқали маълум қиларди. Ўзи майда-чуйда гапларга аралашмасди. Қилич заводдаги ишни юритишда, ишга одам олиш ёки бўшатишда Асадбек чизган чизикдан четга чиқмас эди. Бош муҳандис камалган куни чопар келиб «хўжайин ҳафалар» деди-ю, унинг оромини олди. У Шарифнинг юқори лавозимга нолойик экани, ишни бузаётганини айтиб огоҳлантирган эди. Сўнгги суҳбатда Асадбекнинг ўзи «йўлини қилинг» деб эди. У йўлини топди. Энди хўжайин нима сабабдан ранжийди?

— Асадбек ака, гуноҳим нима, айтинг,— деди Қилич.

— Гапини қара-я! Гуноҳини билмасмиш,— деди Асадбек тиззасига шап этиб уриб.— Шарифни нима қилдинг?

— Ўзингиз айтдингиз... йўлини топ, дедингиз. Ишларимиздан ҳид олиб, очаман, девди.

— Очса нима?! Кимга очади? Ким келиб сени қишанга солади? Пул топишни билган, ақл топишни ҳам билиш керак! Қаматишга сарфлаганингнинг ярмисини ўзига бермайсанми.

— Пул олмайдиган қайсар эшшак-ку, у?

— У олмайдиган эшшак бўлса, сен пул беришни эплолмайдиган молсан! Пул олмайдиган одам йўқ бу дунёда, пул беролмайдиган лавашанлар бор. Билиб қўй, уч кунга қолмай Шариф уйда бўлиши керак.

Қилич Шарифнинг иши ёш бир йигит кўлида эканини биларди. Шаҳар прокуратурасида сўзини икки қилмайдиганлар ҳам бор. Шу сабабли Асадбекнинг буйруғидан чўчимади. «Шу ҳам ишми!» деб енгил тортди.

— Ўзинг ўрнига бориб ўтирсанг ҳам чиқарасан,— деди Асадбек янада қатъийроқ оҳангда.

«Бунча ваҳима қилади бу», деб ўйлади Қилич. Лекин бу гапни тилига чиқармай «Хўп» деб кўя қолди. У осонгина қутулдим, деб ўрнидан турмоқчи эди, Асадбекнинг гапи жойига қайта михлади-қўйди:

— Ҳосилбойваччага салом айтиб қўй.

«Билибдими?!» Осонгина қутулдим деб ўйлаган Қиличнинг юзига энди кизиллик югура бошлаган эди. Бу гапдан кейин ранги қув ўчиб, мурдадан фарқи қолмади.

— Ҳосилбойваччага айтиб қўй: сеникини артгунча, ўзиникини эпласин. Қелиб-келиб ўшандан паноҳ изладингми, э, сўтак!

— Мен... паноҳ изламадим... бошқа иш билан борган эдим.

— Қанака иш? — Асадбек шундай деб ўрнидан турди. Савол беришга бериб қўйиб, жавоб қутмади. Стол томонга ўтиб, ғаладондан катталиги сигарет қутисидай келадиган магнитофон олиб жажжи тугмасини босди.

«Илтимосингизни бажардим, ора очик энди» — бу Ҳосилбойваччанинг овози эди.

«Унинг камалганини билиб Асадбек қутурибди». Қилич ўз овозини эшитиб ўрнидан туриб кетди. Асадбек ҳам, аъёнлар ҳам унинг ҳаракатига парво қилишмади.

«Биз фақат олимваччани йўқотишга қелишган эдик. Бу ёғига ўзингиз балоғардонсиз».

«Шу иш баҳона бўлиб Асадбекни йўқотиш керак! Бу шаҳарга хўжайинлик қилиш фақат сизга ярашади...»

Бу гапдан кейин орага сукут чўкди. Қиличнинг кўз олдига мийигида қулимсираб турган Ҳосилбойвачча келди. Асадбекнинг қанотида юрган одамдан бундай гапни эшитиш Ҳосилбойвачча учун тушунарсиз, завод бошқони чин дилдан айтяптими ё иғво бошляяптими — унга қоронғи эди. Шаҳардаги икки кўчқорнинг бири Ҳосилбойвачча саналса-да, куч Асадбек томонда экани барчага маълум эди. Икки кўчқор кўприк устида уч-

рашса, бирининг кулаши тайин. Бу хақиқат хар иккисига ойдин бўлгани учун калла кўйишга шошилишмайди. Икки кўчқор орасида келишув борлиги жуда оз одамга маълум. Қилич нодонлик қилганини, буларнинг тили бир эканини англаб етди. Энди магнитофондан чиқаётган овозлар унинг кулоғига кирмади. Хаёлига аста-секин ўрмалаб кириб портлаган, «Ўлдиради!» деган ваҳимали фикр танасидаги жонни кувиб чиқаргандай эди. Кесак полвон ғазабдан жўшиб, сапчиб туриб тумшугига мушт туширди-ю, унинг танасига жон қайтди. Йикилиб ётган ерида аввал думбасидан сўнг белидан бир-икки тепки егач, хаёли янада равшанлашди.

Чувринди Кесакполвонни кўлидан ушлаб ажратиб кўйгач, Қилич ўрнидан турди. Чўнтагидан рўмолчасини чиқариб, бурнидан оқаётган конни артди. «Энди ўлдиришади. Мени бу ерга ажал хайдаб келган экан,—деб ўйлади у.— Битта бошга битта ўлим. Ўзим аҳмоқман. Буларнинг бари бир гўр эканига аклим етмабди. Ўзимни ўлдиришса майли, болаларимга тегишмаса бўлгани...» У ўлим олдида сўнгги гапимни айтиб олай, деган мақсадда «Болаларим...» деб сўз бошламокчи эди ғудиранишдан нарига ўтмади. Кесакполвоннинг бир зарбидан синган тилла тишлари гапиртирмади.

— Сенга ижозат,— деди Асадбек, юмшоқ оҳангга ўтиб.— Айтилган ишни кил. Шарифнинг ўрнини совутма.

Қилич «хато эшитмадимми?» деган ажабланиш билан Асадбекка боқди. Асадбек юмшоқрок оҳангда гапирган бўлса-да, қараши ўша-ўша ўткир, совук эди. «Шарифнинг ўрнини совутма, деб нимани назарда тутди? Вазифасига тиклаб кўй, дедими ё камокдаги ўрнини совутма, демоқчими?» Қилич синган тишларини рўмолчасига тупуриб, шу муаммони ойдинлаштириш мақсадида сўради:

— Жойида ишлайверсинми?

— Қаерда ишлашини бизга кўйиб бер. Сен унинг ўрнини совутма.

«Демак, камокдаги ўрнини... Бир жихатдан шу дурст. Булардан бир-икки йил нари яшайсан...» Қилич жонини қайтариб берган хотамтой акаларига таъзим қилди. Таъзимга жавоб бўлмагач, чиқиб кетиши лозимлигини уқди. Тисланиб юриб эшикка яқинлашди.

— Бир умр кулингиз бўлмасам, каломулло урсин, кўзим очилди, ака!

Бу гапдан улар қувониб ҳам кетишмади, ажабланишмади ҳам.

Қилич қувониб кетганидан ёки меҳри товланганидан ичмади бу қасамни. Унинг назарида қиркка кириб, лаҳадга тушиб чириб ётгандан кўра қолган йигирма йилми, ўттиз йилми умрини ёруғ оламда, қулликда ўтказгани маъқул эди. Ер юзидаги одамлар турфа хил умид билан умр ўтказадилар. Бировлар Ватан учун жонни тикадилар, баъзилар дин поклиги, яна айримлар фан ривожини учун... Қиличлар алоҳида тоифага мансуб — улар ширин жонлари учун Ватанни ҳам, динни ҳам... тикиб юборадилар. Шундай экан, жони фойдага қолган дамда битта қасам ичиб юборса осмон узилиб ерга тушибдими?

3

— Бекорга қўйиб юбординг. Тинчитиш керак эди, — деди Ҳайдар, бармоқларини қисирлатиб. Унинг одатини билмаган киши ҳозир мушт урганда панжалари чиқиб кетган экан, энди жойига соляпти, деб ўйлаши мумкин. Бармоқларини қисирлатиш — асабийлашаётганидан дарак. Асадбек уч нарсага тоқат қилолмайди: лаганга қошиқ ёки санчки тегиб тарақласа, ёнидаги одам овқатни чапиллатиб эса, бармоқлар қисирласа ғашини келиб миясига игна санчилгандай бўлади. Такдирнинг ғирром ўйини бу «фазилат»ларнинг барчасини Ҳайдарга насиб этган. Йиллар мобайнида Асадбек унга танбех беравериш чарчади. Агар бу танбехлар молга айтилса, у туппа-тузук одамга айланиб қолиши мумкин эди. Лекин Кесакполвон яратган эгам ато этган бу «фазилат»ларига заррача хиёнат қилмай яшайпти.

Асаб торлари таранг тортилган Асадбек унга ўқрайиб қараб туриб, охири портлади:

— Жим ўтирсанг-чи. бирпас!

Дунёнинг оромини шу бармоқлар қисирлаши бузиб тургандай, хонани бирданига сукунат босди. Иккала аъён Асадбекка тикилиб ўтираверишди. Бир неча нафаслик сукут Асадбекнинг ҳам жонига тегиб, охишта гап бошлади:

— Уни тинчитиш осон... Ўша ёкда тинчийди. Мен хоинларни ҳеч қачон кечирган эмасман. Ёзувларни менга Ҳосилбойвачча берди. Нима учун берди, ўйлаб кўр-чи? Мени яхши кўргани учунми? У «Асадбек Кесакполвон деган аҳмоқ ошнасининг маслаҳатига юради», деб ўйлаган. У пайт пойлаяпти. Унинг пули кўп, аммо акли калта.

— Акли калталардан кўпроқ кўрқиш керак,— деди Чувринди.

Асадбек унга ялт этиб қаради. «Кўрқиш керак» деган ибора унга ёкмади. Чувринди бу қарашнинг маъносини тушуниб, гапига тузатиш киритди:

— Эҳтиёт бўлиш керак, демокчиман. Акли калталар ўйлаб, ишни пишитиб сўнг жангга кирмайди, қутилмаганда чанг солиб, ўзини ҳам, бошқани ҳам вайрон қилади.

— Ҳосилбойвачча хали-бери менга уруш очмайди. Янги пайдо бўлаётган майда тўдалардан эҳтиёт бўлиш керак.

— Гапингиз тўғри,— деди Чувринди,— бир ҳикмат бор: тарикдай мамлакатнинг раҳбарлари камбағалликдан чиқиш йўлларини излаб, охири Америкага уруш очмоқчи бўлишибди. Уруш очсак, улар бизнинг юртимизни босиб олишади, сўнг халқимизни боқишга мажбур бўлишади, дейишибди. Шу қарорга қелишганда улардан бири «Агар биз уларни енгсак-чи, халқини қандай боқамиз?» деб ташвишланган экан.

— Агар катта мамлакат лаллайса ҳар бало бўлиши мумкин,— деди Асадбек. Сўнг Кесакполвонга юзланди: — Отарчининг қайтганини эшитганмидинг?

— Қайси отарчи?

— Элчин. Эсингдан чиқдими?

— Ҳа, уми? Эшитувдим.

— Нега менга айтмадинг?

— Чакки қадам босгани йўқ. Тинчгина юрибди.

— Тинчгина юрибдими? Сен унинг ўрнида бўлганинга тинчгина юрармидинг?!

— Мени ўша сўтакка тенглаштирасанми?

— Бўпти, гапни чайнама. Энди қарзимизни узишимиз керак. У сен ўйлаган сўтакларданмас. Эркак у, билиб қўй! Депутатнинг кизи бўйига етиб қолганми?

Чувринди Асадбекнинг мақсадини англаб, бош ирғади.

— Хайдар, Шилимшиқдан хабар борми?

— Юрибди, Челябинскда.

— Уни қайтариш керак. Отарчига рупара киламиз. Ўчини биздан эмас, ўшалардан олаверсин. Махмуд, Шарифнинг иши ёш боланинг қўлида экан. Вин-заводга кизиқаётган эмиш. Қимлигини билиб қўй.

— Билиб қўйганман. Тўйтепалик бола. Ота-онаси кетмончи. Ўзига илмдан худо берган экан. Лекин илмни ташлаб бу ёкка ўтибди.

— Йега?

— Акасини ўлдириб кетишган экан. Шунга алам қилгандир.

— Ким ўлдирган экан, аниқлаб қўй.

Бу буйруқ Кесакполвонга қарата айтилган эди. У нима қилиш лозимлигини тушунди. Махмуд Хайдарга нисбатан зийрак, мулоҳазали эди. Асадбек атрофидагилар уларни бир одам танаси аъзолари, яъни Хайдар — қўл-оёқ, Махмуд — бош, Асадбекни эса юракка киёс қилар эдилар. Асадбекдан марҳамат истаганлар аввал Махмудга учрашишни маъқул кўрадилар. Унинг лақаби «Чувринди» бўлгани билан ақлан бой эди. Кўп йиллар муқаддам бекатда хароб ҳолда тентираб юрганида Асадбекка эмас, бирон илм эгасининг назарига тушганида катта олим бўлиб кетиши шубҳасиз эди. Банданинг эмас, яратганининг амри вожиб бўлади, деганларидек, мана ҳозир Махмуд Фанлар академиясида эмас, қасрга айлан-тирилган ертўлада Асадбек билан юзма-юз ўтирибди. Олимлар тунги зиёфатдан хали ўзларига келганларича йўқ, у эса тиник ақли билан тетик ўтирибди. Асадбек юрагидаги зардобни яширишга қанчалик уринмасин, Махмуд унинг вужудида уйғонган ғалаён ўтини аллақачон сезган. Бу зардоб, бу ғалаён факатгина кизининг тақдирига боғлиқ эмаслигини ҳам фаҳмлади. У Асадбекнинг бироз жим қолганидан фойдаланиб, ўрнидан турди-да, эшикни очиб қараб қўйди. Бўтқага шу қарашнинг ўзи кифоя қилди. Зум ўтмай патнис кўтариб кириб, пиёлалардаги қаҳваларни таъзим билан бир-бир узатди.

Асадбек пиёлани олди-ю, қаҳвани ичмади. Бўтқа чиқиб кетгач, Махмудга юзланди:

— Ўглинг неччига кирди?

— Йигирма иккига.

— Кичик ўғлим йигирма олтига қараб кетяпти.— Асадбек шундай деб маъюс тортди.— Топган-тутганла-

римиз неварачевараларимизга ҳам етиб ортади. Бизга яна нима керак?

Маҳмуд жавоб бермади. Ҳайдар эса ажабланиб, кўлидаги пиёлани юмшоқ курсининг ёнсуянчигига кўйди.

— Бек, тинчликми ўзи, сенга нима бўлди?

— Менгами? — Асадбек маъюс жилмайди. — Менга ҳеч нима бўлмади. Лекин... осойишта ҳаётимиз тугаганга ўхшайди.

Асадбек салкам қирқ йиллик безовталиқни, курашни, таҳликали йилларни, жон талвасасида юришларни осойишта ҳаёт, деган экан, бу осойишталик тугаган бўлса нималар юз бериши мумкинлигини тасаввур этиб кўринг.

— Биз урушга қираётганга ўхшаймиз, — деди Асадбек ўша синиқ оҳангда. — Бизга уруш очганлар — майда тўда. Майда тўда уюшганроқ бўлади. Улар бизга уруш очганларини маълум қилдилар. — Асадбек қизи воқеасини назарда тутган эди, аъёнлар буни тушундилар. — Лекин мен урушни истамайман. Мен уларнинг мақсадини билишим керак. Дарди бойлик бўлса, бераман. Шаҳарга ҳокимликни истаса — олсин. Агар мақсади ёлғиз ўч олиш бўлса, ноиложмиз, урушамиз. Аммо бу сўнгги уруш бўлади. Энди мен винзаводдаги тентак олим болага жон куйдираётганининг сабабини сенларга айтиб қўяй. Биз бу заводни давлатдан сотиб олишимиз керак. Бу олим бола бизга шунда аскотади. Чет элнинг назарига тушган олимни кўлдан чиқарсак, ўтакетган аҳмоқ бўламиз. Шу бола орқали Португалия билан алоқа боғлаймиз. Заводдан олаётган сариқ чақаларимиз олтинга айланиши керак.

Бу гап Маҳмуд учун янгилик эмас эди. Корхоналар ижарага берилган бошлаганида Асадбек бир неча йигитларига такси машиналар олиб берди, аммо каттарок ишга қўл урмади. У кутган пайт энди келди: корхоналарни сотиб олиш фурсати етди. Бунинг учун завод хароб ҳолга келиши, сўнг сотиб олиниши зарур. Корхона хароб ҳолга олиб келиш қийин иш эмас. Бирок уни дунё билан тиллаша оладиган даражага етказиш қийин. Бунинг учун ақл керак. Ақлни Асадбек Шарифда кўрган, уни бош муҳандисликка тайин этишда ана шу мақсадни кўзлаган эди.

Асосан ижрочиликка кўникиб қолган Кесакполвон Асадбекнинг шу ишларига қўпам тушунмас, шу ишдан

бир гап чикар, деб, унча аралашмас ҳам эди. Мана
хозир «бир иш чиқаётганига» ишониб, хайратга тушди.

IV Б О Б

I

— Сизни чиқариб юборишмоқчи бўлишган экан,
ўзингиз кўнмаганмишсиз? — деди ҳамшира.

— Сизни ташлаб кетгим келмади, — деди Анвар,
жилмайиб.

— Э, кўйинг-е...

— ...Мен сизни ўйласам

Чарогон бўлади олашим.

Мен сизни ўйласам

Қора кон бўлади олашим...

— Анвар ака, кўйинг, бунақа гапларни... Шунақа
десангиз... гаплашмай кўяман...

Ҳамшира шундай деб кафтларини юзларига босди.
Анварнинг ширин сўзлари унга ёккан, бу сўзлар вужу-
даги шайтонни уйғотган, шайтон эса фурсатни кўл-
дан бермай, аёлнинг нозик ҳисларини кўзгата бошла-
ган эди. Айни чокда сергак фаришталар аёлнинг уят,
номус, ҳаё томирларини уйғотмоққа киришган эдилар.
Осмондаги булут тўдалари тўкнашиб яшин чаккани
каби бу вужудда икки куч аёл юрагини ёндириб, ларза-
га солди. Бу кучдан жувоннинг юзларигача кизариб
кетди. Чироқнинг хира нурида ҳамширадаги бу ўзга-
риш сезилмаса-да, у ўнғайсизланиб, юзларини кафтла-
ри билан тўсган эди.

Анвар жувондаги бу ўзгаришни сезди. Кундузи бир
шифохонада ҳамширалик қилиб, бу ерда ҳафтанинг
икки тунида навбатда турувчи, устига устак кўшни
идорада фаррошликни ҳам бўйнига олган бу аёл ҳар
қандай эркакнинг ҳаёлини ўғирлаши тайин эди. Бу
хушрўй аёлнинг эри мажруҳ экани, тўшакдан турол-
маслигини билган эркак эса унга бир қармоқ ташлаб
кўрмаса кўнгли тинчимас. Ҳамшира бунга кўникиб
қолган. Кўзларини чақчайтириб туриб кўнгил изҳор
қилган, айниқса билагига кўл юборганларида у эркак
зотидан, ҳатто баъзан ўз эридан ҳам нафратланиб
кетди. «Эрим соғ бўлганида шуларга ўхшар эдим»,
деб ўзига ўзи савол беради. Болалигида ҳасталаниб,

сўнг тўшакка бир умр миҳланган бу йигитни яхши кўриб теккан. Кўнглида уйғонган хис нима эди — муҳаббатми ё раҳм-шафқатми аниқ билмайди. Йигитни хастахонада илк кўрганида юраги ғалати бўлди. Юзида кулгичи бор, кўзлари кискикрок, қошлари калин бу йигит истарали, сўзлари эса ширин эди. У худди хиргойи қилаётгандек ширин гапирарди... Бошқа ҳамширалар муолижа қилишса, гапга солишса унинг ғашини келадиган бўлди... Отаси кўнглида норизо бўлса-да, сиртига чиқармади. «Шу ғарибга бахт берса, савоб», деди. Дунёдаги энг хушсурат йигитни куёв қиламан, деган умидда юрган онаси кўз ёши тўкдию барибир кўнди. Баъзилар тўрт мучаси соғ гўзалларга етишгунча дард чекишади. Ҳозир юзларига кафтларини босиб турган жувон эса хаста йигитга етгунча кўп қийналди. У кечирган тўлғокли тунлар тасвири алоҳида дoston бўлар. Кўнглини муҳаббат чакмоғи озгина бўлса ҳам ёритган инсонга бу кечмишлар бегона эмас.

Ҳамшира кўнглида шилқимлик уйғонган эркакларга дуч келганида тўшакда ётган эри кўз олдига келарди. Шунда унга хиёнат қилгандай, ўзини ўзи лаънатлар эди. Билагига бегона эркакнинг қўли теккудай бўлса вужуди кирлангандай, ёмон бир касал илашиб қолгандай туюлар, уйига қайтгач, эрининг кўзига боқишга қурби етмас, болаларини ўпишга ҳам юраги бетламас эди. Уйига гўё харомни бошлаб келгандай ўзидан ўзи нафратланар, дунёни бунчалар яралганидан хафа бўлиб кетарди. Баъзи ҳолларда «эрим соғ бўлганида шу йўлда юрарми эди» деб савол ташлаб, юраги баттар эзилиб кетарди. Номусни жондан азиз билган аёл хиёнатга дуч келса нима бўларкин? Минг йиллар мукаддам ўтган Еврипид деган шоир:

*Номуссизлик гар илашса никоҳ ипига
Аёл қалби шу қадарли қонсирагайки,
Тополмайсиз ер юзида бунақасини,*

— деганида балки бизнинг ҳамширани назарда тутгандир.

Хуллас, рашиқ мавжуд, аммо хиёнатга бегона оила соҳибаси гарчи Анварга меҳри бўлса-да, чегарадан чиқа олмас эди. Чегарада номус, иффат, ҳаё деган кўрикчилар борки, улар иблиснинг зарбаларига йўл бермайдилар. Ҳамшира «шўнака десангиз... гаплаш-

май кўяман» деганида шунчаки пўдиси қилмади. Ҳозир Анвар гапни шу оҳангда давом эттирса чиндан ҳам суҳбатга чек қўяр эди.

Анвар ҳамширанинг гапини ёлғон пўписи деб англамади. Балки гаплари нотўғри талқин этилганидан афсусланди:

— Дилобар, — деди у, — сиз мени тушунмадингиз. Эркак билан аёл бир-бирини яхши кўрса мақсад фақат тушак бўлмайди-ку? Ака-сингилдай яхши кўриш мумкинми? Мен сизнинг кошу кўзингизни эмас, фақат инсон боласига хос одатларингизни яхши кўришга ҳаққим йўқми? Ёруғ оламда беш миллиардга яқин одам яшаркан. Лекин кўнгил баъзан бешта яхши одамга мухтож бўлади-ку? Шу беш одамнинг бири аёл бўлиши мумкин эмасми?

Дилобар «Гапингиз ростми?» дегандай унга бир қараб олди. Анвар бошини эгиб, кўзларини бир нуқтага қадаб ўтирар эди. Ҳамширанинг қараб қўйганини сезмади.

— Сиз мендан нафратланманг. Агар сиз мендан ранжисангиз... мен дунёдан нафратланаман.

*Олисларни кўриш учун умр қарвони,
Сабоқ экан, кипригимни ёш қилиб қўйди.
Кейинчалик ҳар бир кузнинг барги хазони
Юмшоққина юрагимни тош қилиб қўйди.*

Дилобар орадаги синикликни кўтариш учун гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди:

— Янги шеърингизми?

— Йўқ, — Анвар бошини кўтармай жавоб берди, — Асқар Қосим деган шоирники. Такдирим ўхшайди, аммо шеъриятига етишим мушкул. Балки умрим ҳам ўхшар.

— Умрим?.. У одам тирикми?

— Йўқ... ўзини осган.

Дилобар титраб кетди.

— Осган?

— Ҳа.

— Нимага?

— Буни тушунишингиз қийин. Охирги шеърини айттайми?

— Айтинг.

— «Бошгинамга ағанаган, катта тоғлар, алвидо!

Мен кетарман ҳасратланиб, руҳи соғлар, алвидо!
Бу дунёнинг шўришига навнихоллар тебранинг,
Эслироқ боғбони йўқ, колди боғлар, алвидо!»

— Вой, бечора...

— Бечора эмас. Чорасини топди, мард экан.

— Қўйинг, бунақа гапларни. Ўзини ўлдириш... мардлик эмас.

Анвар ўрнидан турди. У аёл билан баҳслашишни истамади.

— Эрталаб яна ишга борасиз. Дамингизни олинг, — деди у.

Анвар хуррак овози эшитилаётган ҳонасига кириб кетди.

Ҳазил оҳангида бошланган суҳбатнинг эзгин руҳда тўсатдан узилиши Дилобарни кийнаб қўйди. Устига чойшаб солинган тахта каравотда уч-тўрт соат бўлса ҳам ухлаб оларди. Анварнинг гапларидан кейин кўзларидан уйқу қочди. Хунук хаёллар тинчлик бермай хонага бир-икки ўғринча қараб олди.

Анвар каравотида ўтирарди. У тонг отгунча ҳам ётмади.

2

Навбатдаги тун бедор эди. Умрнинг яна бир қоронғу кечаси тўлғоқлар билан ўтаётганди. Руҳлари хасталанган беморлар орасида соғлом бир йигит дунёнинг қирлигига имон келтириб ўтирарди.

Ҳамшира билан бўлган суҳбатдан эзилди, шоир эсига тушиб ўртанди, деб, сиз азизларни чалғитмай. Нафсиламрини айтганда суҳбатни кескин узишига нима сабаб бўлганини Анварнинг ўзи ҳам аниқ билмайди. Юраги сиқиладию томоғига бир нима тикилиб гапиролмай қолади. Қулоғи шанғилайди. Хотини кўргани келганида ҳам туппа-тузук гаплашиб ўтириб, бирдан шу аҳволга тушади. Хотини «касаллари тутди шекилли», деб ўйлайди. Ўзи ҳам баъзан шу фикрга келади. «Чинданами жинни бўляпманми», деб хаёл қилади. Бу фикрга банди бўлмаслик учун «Дорилар таъсир қил-япти», деб ўзини ўзи ишонтирмоқчи бўлади. Руҳни созловчи, тинчитувчи кучли дорилар соғлом одамни гангитиши турган гап.

Ҳозир ҳам шундай бўлди. Хонага кириб ўтириб

ютинди. Ўша «бир нима» томоғига кадалиб тураверди. «Жоним ҳалқумимга келиб қолдимми? Кадалиб нима қилади, чиқиб кета қолмайдими? Жон чиқиши шунчалик қийинми? Уни қувиб чиқариш учун бўйинга сиртмоқ солиш шартми? Аскар ака ҳам шундай қийналганми? Қандай умидлар билан тонг оттирганлар? «Бандасини яратган худо инсофни ҳам берар», дебми? Шох Машрабдай одамни осган бандага инсоф берилишини умид қилиш мумкинми?»

Юраги сиқилиб, ҳаво етишмаётгандай бўлди. У чуқур-чуқур нафас олди. Томоғидаги «бир нима» йўқолди. «Жон анойи эмас. Мендай мўминни ташлаб қаёққа кетсин? Лекин юрак безовта. Нимага потирлайди? Озодликни қўмсаяптими? Қаерда бор озодлик? Мана шу деворлар ортидами? Ё учинчи қаватдами? Озодлик девор ортида эмас, шу ерда-ку? Озодликни асраш учун девор билан ўраганлар. Энг улуғ озодлик эса учинчи қаватда. Шунинг учун ҳам деразаларга темир панжара тўсилган. Девор орти — жиннихона. Амал талашадилар, обрў, шон-шуҳрат илинжида худодан қўшимча бармоқлар тилаб олиб ишга киришадилар... Бу ерда эса ундай жиннилик йўқ. Ҳамма теппа-тенг...»

Анвар шу ҳаёларга банди бўлиб ўтирганида дераза орти ёришди. У аввалига кўча чироғи ёнди, деб ўйлади. Лекин ёруғ оқим фақат рўпарадаги деразадан оқиб қираётганини англаб сергакланди. Оппок нур худди пояндоз сингари юкоридан тушиб оёқлари остида тўхтаган эди. Анвар ажабланди. Дам ўтмай бу ажабланиш кўркүвга айланди. Ҳозиргина жони чиқиб кетишига рози бўлиб ўтирган йигит кўркди — хархолда жон ширин-да! Кўркүв оёк-қўлига муз югуртирди.

«Кўркма, биз сенга фақат яхшилик истаймиз».

Анвар бу мулоҳим овоз қаердан келганини билмади. Дилобарнинг овозига ўхшатиб, аланглади. Эшик қия очик — ҳамшира кўринмайди.

Овоз яна такрорланди.

«Кўркма, биз сенга фақат яхшилик истаймиз. Деразага қара».

Анвар дераза ортида гўзал бир кизнинг юзини кўрди.

— Қимсиз?

— Биз бошқа сайёраданмиз.

— Қайси сайёрадан?

— Сизлар Чаён юлдузлар туркуми деб атайсизлар. Биз эса Зурру деймиз. Зурру — нур ўлкаси дегани.

— Учар ликопчаларда юрган сизлармидингиз?

— Йўқ. Улар сизларнинг яқин қўшнингиз. Қуёш мажмуасига энг яқин жойлашган Заура юлдузидан. Заура — тараккиёт дегани. Улар тараккиёт учун ҳамма нарсадан кечганлар. Сайёралари ҳалокат ёқасига келиб қолган. Улардан кўркишинг керак. Сен биз билан бирга бўласан. Заураликларнинг тараккиёти бизникидан минг қарра паст. Шунинг учун ликопчага ўхшаган жисмда учиб юришади. Уларнинг вакиллари орангизга тушган, сизлар билан бирга яшайди, сизлар эса буни билмайсизлар. Халқ отасиман, деб юрган, сенга қун бермаётган одам асли зауралик. У — одам боласи — онасидан чала туғилган, ўлимга маҳкум эди. Ўша онда зауралик унинг танасига жон бўлиб кирган. Шунинг учун унга ҳеч нима қор қилмайди. Очарчилик йиллари тенгдошлари ўлганда ҳам бу тирик қолган. Очарчиликда омон қолган тенгдошлари урушга кетиб қирилди. Бунинг ҳам эркак экани, урушга бориши лозимлиги бировнинг ҳаёлига келмади. Урушдан тирик қайтган тенгдошлари қамокқа ташланди. Сен билмайсан, дўстлари унинг фатвоси билан қамокда қирганлар. Сен унинг келажакни кўра билиш хусусияти борлигини ҳам билмайсан. Унга эртага нима бўлиши маълум. Шунинг учун ўзи ҳам бир ярим йил қамокда ўтириб қолган. Қамокдан чиққан дўстлари қил бўлиб, қас бўлиб бўлиб қетдилар. У етмиш ёшида ўн етти ёшли йигитдан ҳам бақувватроқ.

— Унинг мақсади нима?

— У Ерни Заура фуқароси учун тайёрлаши керак.

— Қандай?

— Руҳан тайёрлайди. Заурада тарихдан кўз юмганлар. Тарихдан сўз очган зауралик ўша заҳоти қатл этилади. Уларнинг юраги тош қаби қаттиқ. Қимдаки ҳис-туйғу уйғонса — ўлимга маҳкум. Халқ отасининг вазифаси ерликлар қалбидан меҳр-оқибат деган туйғуни ҳайдаб чиқариш, тарихни унутишга эришиш. Ҳудабехудага бармоқлари билан соч тараши, «с»ни айтолмаслиги, лабларини тили билан ялаб қўйиши, кўзини лўқ қилиб ёлғон гапириши — зауралик эканига исбот. У биттагина эмас, ёнида шериклари кўп. Ҳаммалари одам либосида. Билиб қўй: улар одамларни қириб ташлаб, сўнг Ер сайёрасини эгаллайдилар. Билки, улар

жон бўлиб одам танасига кирадилар. Ҳозир Ер одамларининг жуда кўпи заураликдан иборат. Ер ҳалокат сари боряпти. Биз энг покиза ерликларни қутқариб қоламиз. Сени ҳам олиб кетамиз. Сен менинг гапларимга ишонмайсан. Сенга яна озгина фурсат берамиз. Ерда юрган икки оёқли махлуклар аслида Ер одами эмас, зауралик эканига ишонч ҳосил қилганингдан сўнг биз билан кетишга ўзинг рози бўласан. Ҳозир ўрнингдан тур. Нур устига қадам қўй.

Анвар нур пояндоз устига қадам қўйиши билан ўзини енгил ҳис этди. Кўзлари нурдан камашди. Қанча вақт ўтганини билмайди. Бир вақт нур кучдан қолиб, кўз олди равшанлашди.

— Гаплашиш мумкин эмас, фақат кўришинг мумкин.

Шаршара ёнидаги мажнунтол соясида ўтирган одамни таниди: Аскар Қосим. Ўй суриб ўтирибди. Ерда ҳам шундай эди — кўп ўй сураётган эди. Атрофдаги одамлар ҳам таниш. Шийпондагилар... Наҳот? Қодирий, Чўлпон... «Тушимми, ўнгимми?»

— Ўнгингда кўряпсан.

— Уларни ҳам сизлар...

— Ҳа, биз олиб кетганмиз. Ердаги заураликлар зулмидан халос этганмиз. Покиза одамларнинг барчаси шу жойда ором топади — билиб қўй! Энди изингга қайт. Вақт етди. Мен сен билан яна учрашаман...

Кўз олдидagi нур яна кучайди. Ўзини яна енгил ҳис қилди. Сўнг... нур йўқолди. Гира-шира хона... Хурак овози...

3

— Уйқунгиз келмаяптими?

Кўрганлари тушми ё рўё эканини билолмай гаранг ўтирган Анварга эшик томондан келган овоз худди ер қаъридан чиққандай туюлди. Шу сабабли саволга жавоб қайтармади. Овоз келган томонга қарамади ҳам.

— Бу ерда менам ухлолмайман.

Анвар овоз ер қаъридан эмас, эшик томондан келганини фаҳмлаб, бошини кўтариб қаради. Янги йилдан уч кун олдин келган ўрта ёш киши тирсагига тиралиб унга қараб гапирар эди.

— Гапларингизни эшитиб ётувдим. Аскар деган

болани эсладингиз. Мен ҳам танирдим у болани. Темир йўлнинг нарёғидаги жиннихонада бирга ётганмиз. Юраги тоза бола эди. Аммо соғлом эди. Бекор увол кетибди. Эшитмаган эканман. Худо раҳмат қилсин.

Анвар гап пойлаб ётган бу кишига нима деб жавоб беришни билмади. Овқат устида бир-икки оғиз суҳбатлашгани ҳисобга олинмаса бу одамни билмайди. Ким у, дарди нима — хабарсиз.

Анвардан садо чиқавермагач, гап ташлаган одам ўрнидан туриб келиб ёнига ўтирди. Каравот симлари унинг оғирлигига дош беролмай зорланиб, ғижирлаб кўйди.

— Мен бу ерларда ётавериб кўзим пишиб қолган. Ким соғ, ким носоғ — дарров ажратаман. Керак бўлса дўхтирларингизни ўқитиб қўяман. Сиз соғлом йигитсиз. Бу ерга тушиб қолганингиздан эзиляпсиз. Эзилманг, ука. Бу ернинг номи хунук. Ўзи яхши жой. Мен шу ерда жон саклайман. Агар жиннихона бўлмаганида аллақачон... асфаласофилинга жўнатворишарди. Бир куни, денг, окшом кўчага чиксам кўшним турибди. Яп-янги «Газ-21» олган эди. «Юринг, кўшни, хизматингизда бўлай», деди. Ўзи муттаҳамроқ бола эди. Мен унинг устидан ўрганга ёзиб юборган эдим. Хай, худо инсоф берибди, дедим. Ўтирдим. У кизиғар мошинасини Қорақамишга қараб учирди. Гадоё тонмас ерга етганда «кимирламай ўтир!» деб дўк урди. «Вой, кизиғар, ўлдиради, шекилли», деб мошинадан тушдим. Қочай, деб ўзимни қамишзорга урдим. Бундай қарасам, чуқурда одам ўликлари ётибди...

Анвар бу ҳикояни кечки овқатдан кейин эшитган эди. Шу сабабли эшик ёнидаги каравотда ётувчи бу одамнинг гаплари қулоғига кирмади. Бошка пайт бўлганида балки зерикмай тингларди. Аммо, ҳозир, кўзига кўринган нур, дераза ортидаги гўзал узор, шаршара, мажнунтол ҳаёлга чўмиб ўтирган шоир... уни ёлғизликка ундарди. Аммо бу ёруғ олам аро ҳеч бўлмаганда бир неча дақиқа якка қолишни истарди. Банданинг кўнгли нималарга суст кетмайди. Воҳидлик фақат яратган парвардигорга ярашади. Фақир бўлиб яралганингдан кейин ёнингда ит ўтирса ҳам, бит ўтирса ҳам чидайсан.

Анвар бу одамни эси оғиб қолганлардан деб билгани учун ёнидан ҳайдамади. Гапини қандай бўлиб, жойига қандай жўнатиш йўлини излади. Ножўя сўз айтиб

юборса бу тоифа одам айюҳаннос солиб жиннихона-ни бошига кўтариши ҳеч гап эмас.

— Мен боятдан бери сизга караб ётибман. Хайкалга ўхшаб котиб ўтирибсиз. Мен сизга айтсам, — у Анварнинг кулоғига шивирлади, — мен ҳам соппасоғман. Лекин ҳамма мени жиннига чиқаргани учун баъзан ўзим ҳам ишониб кетаман. Давлат ҳам ишонади. Ишонади. Ишонмаса йигирма уч сўм пенса берармиди. Энди ука, менинг отим Шоқаям, туз-насиб экан, шу ерда жон саклаймиз. Мен хангоматалаб одамман. Кўп гапириб бездирворсам, шартта уришиб ташлайверинг, хафа бўлган — номард. Лекин ҳадеб бунақанги сикилиб ўтираверманг. Ўзингизни еб кўясиз. Мен ҳам олдинига шунақа бўлганман. Кейин билсам, қайтага шу яхши экан. Одамлар мени жиннига чиқаргандан бери мазза қилиб яшайдиган бўлдим. Олдин тўғри гапни айтолмай эзилиб кетардим. Энди шартта-шартта айтаман. Бировнинг кулоғига кирадими, йўқми, айтавераман. Шунақа қилиб юрагимни бўшатиб оламан. Сиз ҳам шартта-шартта гапириб юбораверинг. Бунақа ўтирманг.

«Бунақа ўтирманг... Ростдан ҳам кимирламай ўтирдимми? Нур-чи? Шаршара-чи?»

— Шоқаям ака, кирганимдан бери хайкалдай котиб ўтирдимми?

— Ҳа, де! Асқар раҳмати ҳам шунақа эди. Деразага тикилиб ўтираверарди. Қоронғида нимани кўряпти, деб хайрон бўлардим. Аммо уни гапга солиш қийин эди. Бир куни «нима қилиб ўтирибсиз, ука?» десам, «қудук кидиряпман», дейди. «Ҳазиллашяпсизми, қанақа қудук?» деб сўрасам, «Искандарнинг шохи бор», дегани бир қудук керак манга» дейди. Шунақа ғалати гаплари бор эди. Кўп гапларига тушунмасдим.

Анвар «бу оддий гап, ҳар бир шоир ҳақиқатни айтишни истайди. Ривоятдаги сартарош каби айтолмай қийналади. Бир қудук топсаю айтса, юрагини бўшатиб олса...» демоқчи бўлди-ю, Шоқаямнинг гап халтасини баттар кавламай, деб индамай кўя қолди. Шоқаямнинг гап халтаси биров тегмаса ҳам қайнаверар эди. Анвар индамагани билан гапи тошиб чиқаверди. Анвар унинг сўзларини узук-юлук эшитарди. «Демак, кўзимга кўринган. Ўтирган еримда ухламай туриб, туш кўрганман. «Учар ликопчани кўрдим», деганлар ҳам менга

ўхшаб хаёлан учрашганлар. Бу — жинниликнинг бош-ланиши эмасмикин?»

— Бу ердан чикиб кетмай, яхши қилибсиз. Шу ерда кишлаб, бахорнинг ўрталарида чикиш керак. Бахорда қулинг ўргилсин одамлар келишади, зерикмайсиз.

«Қанақа одам бу ўзи! Жинниларни масхара қил-ляптими? Тавба! Иштони йўкнинг иштони йиртикка қулгани шуми? Чикиб кетмасам бўлмайди бу ердан».

Анвар Элчин кетганидан бери қайта-қайта «қолиб тўғри қилдимми?» деган саволни ўзига-ўзи бериб «Тўғ-ри қилдим!» деган қайсар жавобдан нарига ҳатламас эди. Шоқаяумнинг эзмалиги бу қайсарлик тўғонини бузиб, «чикиб кетишим керак!» деган тушунча дарвоза-ларини очиб юборди.

В Б О Б

I

Элчин Янги йил кечаси Асадбекнинг коронғи, со-вук уйида бўлиб ўтган суҳбатни Сибирда орттирган ошнаси Зелихонга айтиб берди. Қиррабурун, кўзлари бургутникидек ўткир Зелихон уй сурганида ҳам ни-гоҳини бир нуқтада тўхтатмас эди.

— Асадбек молодец! Висший класс! — деди у. — Аниқ топибди. Энди у билан ҳазиллашиб бўлмайди.

— Шошилма, — деди Элчин. — Бошқалар билан ҳам худди шундай гаплашган бўлса-чи. Шаҳарда нима кўп, тўда кўп. Аввал уларга қўл солган. Кейин ҳар эҳтимолга қарши мендан ҳам хавотири борлигини бил-дириб қўйган бўлса-чи?

— Барибир. Энг муҳими — сени назаридан четда қолдирмаган. Фақат ўзи билган тўдаларни кавлаштир-ганида аҳмоқ бўларди.

— Биз мўлжални аниқ олдик, муҳими — шу!

— Аниқликка аниқ, лекин сен йўлбарснинг пешо-насини мўлжалга олмадинг-да. Ўқинг ковуғасини ялаб ўтди. Энди ярадор йўлбарсдан қўрқининг керак.

— Менга унинг ўлими эмас, яраланиб, азобланиб ўкириши керак. Бир ўк билан ўлишининг кераги йўк.

Зелихон Элчиннинг елкасига қўл ташлади. Унинг одати шу — меҳри товланиб кетса, шундай қилади.

Элчин Сибирдаги лагерга кўчирилганда, ҳали «ўқ-

илон»нинг овозаси етиб келмай туриб, шу Зелихоннинг паноҳида жон сақлаган эди. Ўзбекистондан келган, бўш-баёв кўринган бу йигитни дастёрга, аникроғи кулга айлантирмокчи бўлган зўравон махбуслар Зелихоннинг «бу менинг землягим» деган гапидан кейин тинчишди. «Сенам мусулмонсан, мен ҳам мусулмонман. Ёнимда юр», деган гапи Элчинга «Мен акангман» дегандай туюлди. Чўнтаккесарликдан иш бошлаб, катта хазинага хужум қилишгача бориб етган Зелихон турмаларнинг ҳам, махбусларнинг ҳам турли тоифасини кўриб кўзи пишган эди. У Элчининг биринчи марта камалганини юриш-туришиданоқ билган эди. То Элчиннинг ўзи айтиб бермагунича камалиши сабабини сўрамади. Элчин Сибирда юрганларида тўғри гапни яширди. Ҳақиқатни кейинрок, камокдан чиққач айтди. Режасини амалга ошириш учун ишончли, мард одамлар керак эди. Энг ишонгани Зелихон бўлгач, ундан ҳақиқатни яширолмасди.

— Сенга бир қарашдаёк юрагингда ўч борлигини сезганман. Эркакнинг ўч олиши яхши. Чеченлар ёмонликни ҳеч қачон кечира олмайди. Биз майда-чуйда гапларга ўралашмаймиз. Қасос яхши нарсас. Дунёнинг лаззати шу қасосда. Сен қасос олиб мазза қилсанг, мен ҳам мазза қиламан. Аммо менсиз бир қадам ҳам босмайсан. Сен атак-чечак қилаётган боласан. Мен бу оламда югуриб юриб катта бўлдим. Қайси тешикда илон, қайси тешикда чувалчанг ётиши менга аниқ.

Чиндан ҳам Зелихон биз жинойтчи деб атайдиган одамлар оламининг пасту баландини яхши биларди. Биринчи марта чўнтак кесганидан то сўнгги хазинани урганига қадар ягона ақидага амал қилади — у фақат ўзигагина ишонади. Шерикларига «Мен ҳатто ўзимга ҳам ишонмайман!» дерди. Бу гапида ҳам жон бор эди. Зелихон ёлғиз ишлашни ёқтирарди. Лозим бўлганда бир-икки шерикка суянарди. Унинг қондасига кўра, шериклар кўпайгани сайин ишнинг муваффақиятли якунланишига ишонч қамайиб, аксинча, ҳоинлик учун шароит ортиб боради. «Иш тақдирини қуч эмас, ақл ҳал этади». Зелихон фақат шу қондани тан оларди. Элчин қасос ҳақида сўз очиб, одам тўплашни таклиф этганида Зелихон «уш киши етарли» деди. Жинойтчилар оламининг тўс-тўполонини чиқармокчи бўлган Элчин бу гапдан ҳайратланди. У атрофига қамида юз кишилиқ лашкар тўпламокчи эди. «Юз киши» деган

гапни эшитиб, Зелихон кулиб қўйди. Кейин шу бола-нинг сазаси ўлмасин, деб беш кишига рози бўлди. «Канча одам керак бўлса, кейин сотиб олаверамиз», деб кўнглини тинчитди.

Зелихон ўттиз йилдан ортиқ от суриб юрган бўлса, уч марта қўлга тушган. Ўсмирлигида бир ярим йил, сўнг уч йил, охирги марта беш йилга кесилган эди. Биринчисида айб ўзида, тан олади. Қолган иккитаси шерикларининг ландавурлиги туфайли бўлди. Барча қилган жиноятларини қамокдаги кунларига тақсимлаб чиқилса ҳар бир иши учун беш-ўн дақиқа ўтирган ҳисобланарди.

Зелихоннинг лақаби «академик» эди. Бунга сабаб — у пухта ўйлаб олиб, сўнг ишга киришарди. Унинг бошқалардан фарқи — одамлар руҳиятини албатта ҳисобга оларди. Лозим бўлганда катта идораларга бошқа бир идора бошлиғидай бемалол кириб чиқаверарди. Эшик оғзидаги соқчига киборлик билан сўз ташлаб, «ҳа, ўтирибсанми» деб кириб кетаверарди. Элчин унинг бу «фазилати»ни шаҳарда учрашганда билди. Бир куни Зелихон машинасини кириш мумкин бўлмаган кўчага бурди. Милиса таёғини кўтаргач, тўхтади-ю, тушмади. Милиса лапанглаб келиб, энгашиши билан ойнани тушириб:

— Ҳа, турибсанми, — деди. Милиса жавоб қайтаришга улгурмай яна савол берди: — Лейтенант қани?

— Собировми? — деди милиса йигит талмовсираб.

— Ҳа, ўша, нимага лаллаясан, қаёққа кетди?

— Ҳозир келади.

— Менга учрашсин.

Зелихон шундай деб машинани юргизди. Милиса эса гарданини қашиб қолаверди.

— Собиров деганингиз ким? — деди Элчин.

— Қаёқдан биламан, — деди Зелихон кулиб. — Сенам милисага ўхшаган лакма экансан-ку.

— Лейтенантлигини билдингиз-ку?

Зелихон қаҳ-қаҳ отиб кулди:

— Буларда нима кўп, лейтенант кўп...

Зелихон шундай одам эди. Элчин Асадбекнинг қизи ҳақида гапирганида Зелихон кўп ҳам бош қотирмади. Атрофида юрган қизлардан бирини ишга солди. Қиз сиртқидан кундузги ўқишга ўтаётган толиба қиёфасида Асадбекнинг қизи билан дарсларга кириб юраверди. Асадбекнинг қизини танаффус пайтида машина-

гача олиб боргач, ўша куниёк Кавказ томонга учиб кетди. Зелихон «канча одам керак бўлса, сотиб олаверамиз», деганида шу киз кабиларни назарда тутган, ҳар бир иш учун алоҳида одам ёллаш унинг назарида бежавотирроқ эди.

2

— У сени ўзига якин одамнинг кизига уйлантиради. Шу билан ҳар бир қадамнинг эмас, ҳар бир нафас олишининг ҳам кузатишади.

— Бу жуда яхши! — деди Элчин, — улар мени кузатишади, сиз эса ошни пиширасиз.

— Мен пишираман, сен сузасанми?

— Ҳа.

— Бўлмайди, земляк. Энди ош сузишинг кийин. Бир марта, бор, ана, икки марта сузарсан. Учинчисида ўзингни сузиб қўйишади. Бошқа йўл топиш керак. Сен... мен билан энди яширин учрашма. Ака-укадай келиб-кетиб юравер. Аммо йигитларимиз билан кўришмайсан. Сен уларни танимайсан, улар сени танишмайди, билдингми? Сен ашулангни айтиб юравер. Асадбек ростданам ақлли бўлса, бизга ўзи ёрдам беради.

— Қандай килиб?

— Котиллар кимлигини ўзи сенга айтади. Сен уларни ўлдирасан. Шу билан орани очик қилади.

— Лақиллатиб, бошқа одамни кўрсатса-чи?

— Йў-ўқ. Ўқилон фирромлик қилмайди. Фирромга суянган одам бу оламда узоқ яшай олмайди. Ўқилон — фигура! — Зелихон шундай деб кўрсаткич бармоғи билан ҳавода ундов белгисини ясади. — Сен мени гўрга тикасан, земляк. Минг марта айтдим сенга: ўч олиш фикри ақлингни ўтмаслаштириб ташлаяпти. Чукур ўйламайсан. Ҳар бир ишга алоҳида режа тузиш керак. Бир иш иккинчисига сира ўхшамасин. Биз уларни чалғитиб ташламасак, дарров думимизни босишади.

Зелихон хонтахта устидаги шишадан пиёлага мусаллас қуйиб сипкорди, сўнг сигарет тутатди. Чордона қуриб ўтирган Элчин худди тасбеҳ ўгираётган мулладек нигоҳини бир нуктага қадади. У Зелихоннинг зехнига, садокатига ишонар эди. Қамокда юрган кезларида, вужуди касос алангасида қовжираётган дамларда

Элчин йўл-йўрик изларди. У аввалига бир ўзи жангга кирмокка касд килди. Ўша машъум кечада ховлисига кадам қўйган ҳар бир одамнинг калласини сапчадек узишни истади. «Каллани сапчадек узиш» — айтмокка осон. Умида чумчуқ сўймаган йигит одам боласига пичок ура олармикин? Элчин душмани билан юзма-юз келганида қўллари калтирашини билиб, ўзини бу ишга руҳан тайёрлади. Хаёлан юзлаб одамларнинг юрагига пичок кадади, калласини узди. Зелихон камокдалигида кўзлари чакчайган бир йигитни кўрсатиб «отасининг калласини арралаб ташлабди, хайвон» деганида Элчин бир неча кун давомида душманларига шу жазони раво кўрди. Хаёлан арралаганда уларнинг дод-фарёдлари орасида арра тишларига дош беролмаган суякларнинг киртиллаганини эшитиб ўзи ҳам сесканиб кетди. Кейин «уйимга кирганларнинг турки балки шу йигитга ўхшандир», деб ўйлаб душманларини шу кўзлари чакчайган тимсолида кўра бошлади. Ана шунда кўкракка пичок кадаш қўлидан келмаслигига фаҳми етиб, Зелихонга суянишни ўйлади. Зелихон одам ўлдириш, деган тушунчадан йироқ эди. Иложи бўлса бировнинг бурнини қонатмасам, дерди. У «ақл иш бермаган ерда кон тўкилади», деб хисобларди. Зелихон фақат ўз ақлига ишонади. Камокдан кейин учрашишиб, касос хакида сўз очилганида у «йўлбарсни бир ўк билан ўлдиришининг қизиғи йўқ, уни яралаб, ўкиртириб лаззат олиш керак», деди. Бу гап Элчинга мойдек ёкқан, ҳозир шуни ўз тили билан Зелихонга қайтармокда эди.

Зелихон рўпарасида ўйга чўмиб қолган бу йигитни нима учун ёктириб қолганини ўзи ҳам билмайди. Элчин истарали йигит, десак, Зелихон бунақаларни кўп кўрган, мусофирликда икки мусулмон фарзанди бир-бирига суянди, десак, камокда бошқа мусулмонлар ҳам бор эди. Зелихон бегуноҳларга хайрихоҳ эди, десак, камок фақат гуноҳкорларнинггина бошпанаси эмас. Кўзларига «мен нима учун бу азобларни тортяпман?» деган савол муҳрланиб қолган маҳбуслар кўп учрарди. Зелихон камок, айрилиқ азобларига чидай олмасдан ҳўнг-ҳўнг йиғловчи эркаклардан нафратланарди. Тўғри, йиғи эркакка хос ҳўсн эмас. Аммо, Зелихон уларнинг дардини ҳис қила олмас эди. На фарзанди, на тайинли хотини, на тайинли қариндош-уруғи бўлган одам соғинч ҳиссини туйиши мумкинми? Элчинда Зелихонни нафратлантирадиган нарсаси йўқ эди — Элчин ўзининг

беғуноҳлигини кўрсатишга ҳаракат қилмас, нолимас эди. Бу йигитнинг муштдек юрагини қоядек дард босиб турганини Зелихоннинг синчков нигоҳи илғади. Зелихон дардини яшира оладиган одамни яхши кўрарди. Ҳасратини ҳар кимга тўкиб солувчи эркакдан дўст чиқмайди, деб ишонарди.

Зелихон Элчиндан қасос ҳақидаги гапларни биринчи марта эшитганда сергакланди. У муштдек юракни қоядек дард босиб турибди, деб юрса, бу вужудда вулқон куч тўплаётган экан. Вулқон отилса ҳаммаёқни барбод қилади. Бирок отилган чокда баҳайбат тоғларни поралаб ташлагани каби кўкракни ҳам, аламли юракни ҳам тилка-тилка қилиб юборади. Зелихон айнан шундан хавотирга тушди. Камокда юриб ҳамма нарсани ўргандим, деган бу гўдак (Зелихоннинг олдида Элчин бир гўдак эди) биринчи тўқнашувдаёқ нобуд бўлиши аниқ эди. Зелихон бу катта шаҳарга бегона, бу томонларда ризқ териб ейиш унга насиб бўлмаган, камокда Элчиннинг тарғиботидан кейиш шу ерларда юрган эди. Қиморбозликдан иш бошлаб жуда катта тўдага бош бўлган, энг муҳими, бирон марта бўлсин қўлга тушмаган Асадбекнинг қимлигини у яхши билмас эди. Асадбек тўғрисида юрган гапларга ишонмаган тақдирда ҳам, шаҳар ҳокимига нисбатан кўпроқ мавкега эга бўлган бу одам аҳмокмасдир, деб қўйган эди. Зелихон аввалига Элчинни бу йўлдан қайтармокчи ҳам бўлди. У дунёда уч нарса очик кўзни кўрмайдиган қилиб қўяди, деб ҳисобларди. Бу — муҳаббат ўти, қасос ўти ва бойлик ўти. Зелихон муҳаббат ўтида ёнмаган. Бирон-бир киз ишқида ўртанмаган. Муҳаббат муаммоси тўшақда бир неча дақиқада ҳал этилади, деган ақидага амал қилиб яшаган.

У бойлик ўтидан ҳам кўрқмайди. Чунки у ўғри бўлгани билан, ҳеч маҳал бойлик тўплашга уринмаган. Яшаши учун акчаси бўлса бас, бошқалардай данғиллама иморату орзу-ҳавасларга берилмаган. Шу ёшга кириб ҳали ўз уйи бўлмаган. Чўнтақ бўшаб қолган тақдирдагина «ов»га чиққан. Ҳатто қўлга тушиб қамалиб кетсам, чиққанимда асқотади, деб жамғармаган ҳам.

Қасос ўти болалигида бир ёнгану бобосининг саъй-ҳаракати билан ўчирилган эди.

Уруш чеченлар яшайдиган кишлоклардан узокроқ-да бўлса ҳам унинг совуқ нафаси уфуриб турарди. Кишлокка корахатлар билан бирга нохуш мишмишлар ҳам етиб келарди. Мишмишлар окибатда ҳақиқатга айланиб бутун кишлок бир кечада иссик уйлардан хайдаб чиқилди. Бир ҳафта бурун Зелихонларникига кора хат келиб аза очилган эди. Олти ёшга тўлган бола дам онасига қўшилиб йиғларди, дам бобосига қўшилиб қўлини фотиҳага очарди. У нима учун аза очилганини тушунди — отасини фашистлар ўлдирган. Энди қотилларни кечириш мутлако мумкин эмас! Зелихон — энди хунхўр! Томирларида чечен кони оқаётган олти ёшли бола аждодлар қонунини биларди. Унга на онаси, на бобоси «ўч ол!» деди. Бу гапни унинг юраги айтарди. Шунга ақли етган бола нима учун уйкудан уйғотишганини, иккита тугунни орқалаб тун бўйи йўл юришганини, сўнг поездга чиқишганини билмади. Биров «фашистлар яқин келиб қолишибди, бизни асрашяпти», деди. Бундан Зелихон ажабланди: фашистлар яқин келса яхши-ку! Ўч олиш имкони туғилган экан-ку?! Яна биров «ичимиздан сотқин чиқибди, ҳаммамиз шунинг касофатига қолибмиз», деди. Зелихон бунга ҳам ажабланди: қанақа сотқин, нимани сотади, кишлокда сотадиган нима бор?..

Узун кечалар йўл юриб, ниҳоят бир кишлокдан паноҳ топишди. Унинг кўнгли, кўзлари тоғларга, чўқкиларга ўрганган эди. Бу кишлок тоғдан анча узок экан. Аммо бобоси ҳам, онаси ҳам шукр қилдилар. Бир деҳқон уйининг ярмини бўшатиб берди. Девор ўрнига эски шолча тортиб яшайверишди. Етти ёт бегонага ҳам мурувват кўрсатувчи имонли одамларга учратгани учун бобоси Оллоҳга шукрлар қилди. Яхшиям бобоси туркчани биларди, бўлмаса кунлари имо-ишора билан гаплашишга қолармиди...

Зелихоннинг онаси бетобланиб, икки кунгина ётди. Учинчи кун узилди. Бобоси доно эди. Ортиқча кийим-бошни қўйиб, ўлимлигини олволган экан, ўзига эмас, келинига насиб этди. Уч йил оралатиб ўзи қайтиш қилганида кафанликни шу уй эгаси топиб берди.

Бобоси бир ойдан зиёдрок ётди. Унинг умри тугаган, бу ҳаётдан насибаси қирқилган эди. Бирок, Худога ёлбориб яна бир-икки ой умр сўрарди. Бегона юрда

гирт етим бўлиб қолаётган набирасини озгина бўлса-да, оёкқа қўйиб омонатини топширса, кўзи очик кетмас эди. Насиба қиркилса, банда чорасиз экан. Бобоси то сўнгги нафаси чиккунча Зелихонга насиҳат қилди. Сўнгги кечада, сўнгги кучини жамлаб бир гап айтди:

— Болам, биз чеченлармиз! Унутма! Чеченлар ҳеч қачон ўзларини хор қилиб қўймаганлар. Сен ҳеч қачон номардларга бўйин эгма! Аммо яхшилик қилганларни умринг адо бўлгунча бошингда кўтариб юр. Сен ўз номусинг учун жанг қилмасанг, кечираман. Лекин сенга яхшилик қилган ўзбекларнинг номуси учун жон бермасанг, рози бўлмайман. Оллоҳ ҳам сени кечирмайди, билиб қўй! Ўзбеклар ҳам биз каби хорланган экан, вақти келса жонингни аяма...

— Бизни хўрлаганлардан қасос оламан! — деди Зелихон. Тўққиз ёшли чечен боласининг томирида қасос қони кўпириши учун етарли асос бор эди. Бобо буни биларди ва шундан кўрқарди. Қасос ўти боланинг кўзини кўр қилиб ҳалокат жари томон етаклаши муқаррарлигини билгани учун ҳам кўрқарди.

— Зинхор! — деди бобо, кейин кўзларини юмиб тин олди. У хўрликни кечири олмайдиган чечен эди. Айни чокда мусулмон ҳам эди. Чолнинг уришдан тўхтаб деб турган юрагида армон билан биргаликда қасос ҳам бор эди. Қасос — хўрликдан, армон эса қасоснинг қиёматга қолаётганидан. Чечен учун хўрликдан ҳам чорасизлик ёмон. Улар чорасиз эдилар. Тўққиз ёшли бола қасос оламан, деб қасам ичяпти. Аммо кимдан қасос олади? Биргина шуларнинг ўзини хайдаб чиқарганларида эди, сўраб-суриштириб, айбдорни топарди. Агар бу мўйловнинг (бобоси Сталинни «мўйлов» деб атарди) истаги билан амалга оширилган бўлса бошини қайси тошга уриши керак?! Бобоси кўзларини юмиб шуларни ўйлади. Унинг бу ўйлари Зелихон учун сир бўлиб қолаверди.

— Зинхор, — деди бобоси кўзини очиб. — Бундай қасам ичма! Ота-онам гўрида безовта бўлмасин, десаңг, тинч юр!

Уй эгаси, эски дўппининг устидан қийикча боғлаб олган мўйсафид ярим пиёла сутга тўрт тўғрам нон ташлаб, бир тишламини хастанинг оғзига тутди. Зелихоннинг бобоси лабини қимтиб бош чайқади.

— Э, биродар, жонга дармон керак. Нима деяётга-

нингизни англамадим-у, аммо болани кўрkitиш ярамайди. У хали ҳеч нимани тушунмайди.

Бобоси уй эгасининг максadini англаб, оғзини базур очди. Анчагача тамшанди. Аммо нонни юта олмай аста чиқарди. Қўзлари бежо бўлди.

— Болам, сен бир айланиб кел, — деди уй эгаси Зелихонга.

Зелихон чикиб кетди. Уй эгасининг нима учун чиқариб юборганини улғайганидан сўнг фахмлади. Бобосининг тамшаниши то ханузга қадар қўз олдидан кетмайди. Бобосининг ризки тугаганмиди ё ўлим олдидан бировнинг лукмасини ютишни истамадими — бу Зелихон учун муаммолигича қолди.

Зелихон Элчин билан шаҳарда учрашганидан бери бобосининг сўнгги гапларини кўп эслайди. Бир томондан бобоси қасосга йўл бермай кетди. Бир томондан Элчин — ўзбек, уларга ҳам бошпана, ҳам насибасидан бир улушини, ҳатто кафанлигини баҳам кўрган халқ фарзанди. Яна бир томондан эса Элчин қасос олмоқчи бўлган одамлар ҳам шу халқ фарзандлари.

Аланга Зелихонни уч томондан ўраб келарди. Бир томон очиқ — қочоклик, кўрқоклик йўли. Чеченнинг энг номарди ҳам бу йўлдан юрмайди. Зелихон Элчинни қасос йўлидан қайтара олмаслигини биларди. Зелихон қасосга шерик бўлиш учун эмас, балки Элчинни аждаҳо комидан асраб қолиш учун ҳам унинг ёнига кирди.

Уч-тўрт киши бўлиб хазинани уриш ёки бирон бойни қакшатиш Зелихонга чўт эмасди. Аммо Элчиннинг бошлаётган иши уни анча гангитиб, ташвишга солди. У Асадбекдан чўчиди, дейиш бўҳтон. Асадбекдан жони ўзига ширин одамлар кўркишади. Шу пайтгача Зелихон жонини сира аямаган. Унинг ташвиши — мақсад сари бир-икки қадам қўйганда бевақт йиқилиб қолиш. Эркак одам бир ишга қўл урдими, ўлса ҳам охирига етказиб ўлиши керак — шу ақида асосида улғайган Зелихон бошқача йўл тутолмас эди.

Зелихон пиёладаги мусалласни сипқориб, нигоҳини бир нуқтага қадаб ўтирган Элчинни елкасига аста туртиб қўйди.

— Зелихон ярим йўлда ташлаб қочмайди. Мен — чеченман! Унутма! Асадбек сенга уйлан дебдими, уйлан. Туйга тайёргарлик кўравер.

Бу гапдан кейин Элчин бошини кўтарди.

— Ўзига қуёв қилса-чи?

Зелихоннинг режасида ишнинг бу томонга оғиши назарда тутилмаган эди. Асадбекнинг кизини ўғирлаш, унинг номусига тегиш ғояси Зелихондан чикканди. Ишни бошидан охиригача ўзи пиштиб берган эди. Элчиннинг вазифаси коронғи уйда кўркувдан титраб ўтирган кизнинг қўнига кириш эди. Элчин биринчи кирганида «Ойижон!» деб ўзини ҳимоя қилган, жонхорлатда типирчилаган кизни енга олмади. Унга раҳми келди. Агар киз «отажон!» деб бакирганида кўз олдига Асадбекнинг қахрли нигоҳи келиб, балки кўнглидаги раҳмини парчалаб ташлармиди... Кейинги сафар киз «ойижон!» деб бакирганда Ноиланинг ноласини эшитгандай бўлди. Киз унинг бағрида типирчилганда кўкрагига пичок кадалиб жон талвасасида ётган хотини кўзига кўринди.

Ўша тун Элчин учун синов кечаси эди. У ўч олишнинг азобини ҳам, лаззатини ҳам татиб кўрди. Лаззат шахватини кондиришдан эмас, балки дастлабки касоснинг ширин сувидан эди. Азоби — ноҳақ жабр тортиш нима эканини тотиб кўрган йигит бегуноҳ бир покиза вужудни булғади.

Зелихон бу режани тузаётганида Элчиннинг икки ўт орасида коврилишини ҳисобга олган эди. Чунки у биринчи марта бегона одамнинг чўнтагига қўл солганини, пулини олгандан сўнг уятдан ёниб кетай деганини ҳали-ҳали унутмайди.

У Асадбекнинг феълини билмас эди. Бундай воқеага қўл силтаб қўядими ё қуйиб-ўртанадими — бу яратганга аён бўлмаса, Зелихон учун коронғи эди. Унинг назарида Асадбек — ота. Қизининг номусига бефарқ қарайдиган ота бу юртда йўқдир. Айниқса, кўпнинг назарида турган одам номусга бефарқ қарамас. Тўғри, унинг олдида шўрлик кизи ҳақида оғиз очишга журъат этмайдилар. Лекин пана-панада висир-висир бўлишини Асадбек сезмасмикин? Гап-сўзларга барҳам беришнинг энг тўғри йўли — уни турмушга узатиш. Қуёв ким — Элчинми?

Зелихон Элчиннинг сўзларидан кейин ўзини Асадбекнинг ўрнига қўйиб кўрди. Ўзини марҳаматли, одампарвар кўрсатаман, деса «камалиб чиққан отарчи»дан ҳазар қилмай, елкасига қуёвлик сарпосини ёпади. Мисқоллаб тўплаган обрў-эътиборини ўйласа — бу ишга қўл урмайди. Хўш, Асадбек учун қай бири қадрли?

Зелихон бу муаммога жавоб топа олмади. Бу саволга жавобни орадан кунлар ўтиб Асадбекнинг ўзи айтди.

VI БОБ

1

Шариф гаранг эди. Кўргани, эшитгани тушми ё ўнг эканини фарклай олмас эди. Дам баданига ҳаловатли, ҳузурли куч ҳукм ўтказади. Бундай пайтда у булутларга ёнбошлаб олиб осмонда сузади. Баъзан эса қандайдир кўринмас бир куч темирчининг омбури билан юрагини сика бошлайди. Ана шунда дунё кўзига тор бўлиб кетади. Эсини таниганидан бери кўрган хўрликларини, аламларини, ташвишларини эслайди. Эслаб туриб «омбурингни қаттиқроқ сиксанг-чи, бу юракни биратўла вайрон қилиб юбора қолсанг-чи», деб нола қилганини ўзи ҳам билмайди.

Шариф ҳозир ҳам шу аҳволда эди. Икки қаватли каравотнинг юкорисида юзтубан ётиб, дардли бир тўлғокни бошидан кечирар эди. Бировларни оналари дуру гавҳар устида туғиб, зарҳал чойшабларга йўргаклайди. Шариф эса, ўзининг назарида, аламлар тиконзори устида туғилиб, ташвиш чойшабига йўргакланган. Бировлар бу дунё неъматларидан тўйиб баҳраманд бўлиш учун туғилган бўлса, Шариф, ўзининг назарида, бу дунёдан нафратланиш учунгина туғилган. Гуё поко Парвардигор уни яратиб «мана, қараб қўй, бу дунёда ҳавас қиладиган ҳеч нима йўқ», дегану Шариф туғилганидан бери мана шу ҳақиқатни қадам-бақадам англаб бораётгандай. Бу дунёда ҳамма нарса ўлчовли, ҳамма нарсанинг чеки-чеғараси мавжуд. Алқисса, Шарифнинг бошига ёғилаётган абри бало ҳам ўтай деб қолдими? Бу булут унинг бошига ҳам турли аламларни, ғуссаларни ёғдирди. Энг сўнгги бало — ўлим уруғими, камокда чириш қисматими?

Шарифнинг баданига титроқ югуриб, тан азоби рух азобини қувиб чиқара бошлади. Энг чеккадаги каравотда карта ўйнаб ўтирган давранинг дам жимиб қолиши, дам асабга тегувчи ғўнғиллаши, дам баланд овозда гап талашишлари ҳам туманли уфқ бағрига сингиб кетди. Кўнгли айниб; аъзойи бадани какшади.

Гүё ичига катта илон кириб олиб, буралиб, тўлғона кетди. Шариф шу ёшга кириб сира бу ҳолга тушмаган эди. Тумов каби неъматлардан эл катори баҳраманд бўлиб юрарди. Аммо бунақа азобли дардни сира тортмаган эди. «Ўладиганга ўхшайман, — деб ўйлади у. — Ичимда буралаётган жон бўлса керак. Жон чикиши шунақа огирми?» Азоблар мавжи биров пасайган дамда отасини эслади. Отаси мулойим гапира туриб жон таслим қилган эди. Гүё гапдан ҳориб пича тин олиш учун кўз юмгандай эди. Ўшанда «ўлиш ҳам осон эканда», деб қўйганди. Ҳозир бу дунёни ташлаб кетиш осон эмаслигини англади.

Шариф ҳаётдан тўйган банда эмасди. Тўғри, у тўйиб еб-ичмади, тараллабедодлар унга насиб этмади. Агар шуларга интилса, балки эришарди. Нолимай яшарди, ўз ишини билди. Шу аҳволда бўлса ҳам яна узок йил умр кўришни истарди. Аммо начора... куни битганга ўхшайди.

«Куним битганга ўхшайди...» Шарифнинг хаёлига бу фикр каттик ўрнашиб олган эди. Сокчи оркали дўхтир чакиришни ўйламасди. Бу дард ўлим даракчиси эмас, балки мастлигида томирига юборилган корадориннинг хумори экани хаёлига ҳам келмас эди. Терговчининг гаплари, билагидаги игна изи оқибатда бунчалар азобларга қўйишини ўйлаб кўрмаган эди. У гнёхвандларнинг телба кўзларини, кийноқдан тўлғонишларини телевизорда кўрган, аммо бу аҳволга тушиб қолиш мумкинлигини билмас эди.

Унинг букчайиб титраши, ўкчиши хона бурчагида кимор ўйнаб ўтирган йигитлар диққатини тортди. Улардан бири Шарифга яқинлашиб пешонасида тўзиб ётган сочини сикимлаб, бошини кўтарди-да, ярим очик кўзларига қаради.

— Пахан ўзимиздан экан-ку, — деди у шерикларига қараб. — Нима қиламиз?

— Ишинг бўлмасин, — деди тўрда ўтирган киши.

— Одам қилиб қўя қолай, ҳаққини тўлар? — деди йигит.

Тўрда ўтирган кишидан садо чикмади. Йигит ўзи ётадиган каравот томон юрди. Ёстигини кўтариб, тугунча олди. Тугунчада эм игнаси, икки қарич ингичка резина ичак бор эди. У Шарифга яқин келиб уста ҳамширалардай резина ичакни Шарифнинг билагига ўради. Сўнг бўртиб чиққан томирга игна санчди.

Шарифни азоблар тарк этди. Ичидаги илон ҳам тинчиди. «Жоним чиқиб кетдимиз?» деб ўйлади. У роҳат кучоғида суза бошлади.

Ширин тушлар адогига етиб маст уйқудан уйғониш вақти етди. У кўзини очиб пича карахт ётди. Қамокда экани, азоб билан тўлғонгани туш эмас, ҳақиқат экани аён бўлгач, ёстикдан бош кўтарди. Темир панжарали дераза ортида туннинг қора башараси кўринди. Икки қаватли темир каравотларда махбуслар ухлаб ётишибди. Хона бурчаги одатдагидай бедор. Улар Шарифнинг уйғонганини дарров сезишмади. Шариф қаддини кўтариб оёқларини пастга осилтириб ўтирганидан кейин даврадаги бир йигит ўрнидан турди.

— Ҳа, пахан, ахвол қандок, зўрми? — деди у Шарифга яқинлашиб.

Шарифга унинг юзи таниш кўринди. «Қаерда учратган эканман?» деб ўйлади.

— Пастга тушинг мундок, ҳисоб-китоб қилиб кўяйлик.

«Нимани ҳисоб-китоб қиларкан», деб ўйлади Шариф.

Йигит Шарифни эшик томон бошлади. Ювингич ёнидаги қўпол қутини имлаб деди:

— Ўтириб ёзинг, пахан. Қеннайимга бизадан салом этинг. Эртага бештагина кусок тайёрлаб қўйсинла.

— Тушунмадим, — деди Шариф, — кусогингиз нима?

Йигит ростдан тушунмадими ё лақиллатяптими, деб ўйланиб, унга қаттиқ тикилди. Кейин қўпол оҳангда:

— Беш минг, — деди. — Эртага беш минг сўм етказиб бермаса тилла тишларингни суғуриб оламан.

— Менда... тилла тиш йўқ, — деди Шариф, соддалик қилиб.

— Қани оғзингни оч-чи?

Шариф йигитнинг амрига бўйсинди.

— И-е, — йигит ажабланди, лекин бўш келмади, — унда қаллангни суғуриб оламан. Беш мингга арзийдими ўзи бу қалла?

— Оғайни, уйда беш мингим йўқ менинг. Мен...

— Гапни чўзма. Ёз хатингни. «Беш минг топиб бермасанг, мени ўлдиришаркан», деб ёз. Агар бу ҳам сенга етмаса, бола-чақанг билан қириб юборамиз. Беш минг топилади, бола-чақа топилмайди!

Шариф чинакамига кўриб кетди. Бу йигит ха-

зиллашаётганга ўхшамайди. Шариф бундай қаҳри каттик одамларнинг қилмишларини кўп эшитган. Одамнинг калласини олиб ҳузур топадиган бу бандалар шунчаки пўписа қилишмайди. Шариф йигит узатган қаламни олиб иккитагина жумла ёзди: «Онаси, менга беш минг жуда зарур. Хатни олиб борган одамга топиб бер». Йигит хатни ўқиб жилмайди.

— Вей, пахан, одам экансан-ку, а? — деб елкасига уриб қўйди-да, эшикни тақиллатди. Дарча очилиб соқчининг юзи кўрингач, хатни узатди.

— Шу акахонимизнинг хатлари бор экан, бериб қўйинг, дуо қиламиз.

Шариф бу ҳолатни кўриб лол қолди. Бу йигит ким ўзи — маҳбусми ё турманинг эгасими? «Ҳарҳолда паचाкилашмаганим дуруст бўлди», деб ўзига таскин берди. Йигит уни даврага бошлади. Шарифга ҳам карта узатдилар.

— Мен... ўйнамайман... билмайман, — деди Шариф картани нари суриб.

— Билмасанг, ўрганасан, бундан осон иш йўқ. Эркакмисан ўзинг? — деди йигит қатъий оҳангда. Сўнг Шарифнинг олдига бир сиким пул қўйди. — Бу қарз. Халигидан ташқари.

Шариф аввалига бироз ютди. Йигит унга маслаҳатчи бўлди. Сўнг ютқизик бошланди. Қарзга берилган бир сиким ғижим пул учдию кетди. Даврадагилар хотамтой эдилар, бу бечорага раҳм қилиб қарзга ўйнашга рози бўлдилар. Тонгга қадар «Шариф бойвачча» ўттиз минг сўм...к қарзга ботиб, ўрнидан турди.

— Кеннайимга яна бир хат ёзасан. Пул уч кунда шу ерда бўлиши керак, — деди йигит. — Бўлмаса...

— Биламан, — деди Шариф, — молим ҳам, жоним ҳам талонда.

— Ҳа, баракалла, бор, ёза қол.

Соқчига яна битта хат берилди. Шариф ўрнига чиқиб ётиб ўйга толди. Боши берк кўчага кириб қолди, десак унча тўғри бўлмас. Боши берк кўчага кириб қолган одам орқасига қайрилиб қайтиб чиқиб кетиши мумкин. Шариф назарида боши берк кўчага кириб қолмади, балки нақ жаҳаннамнинг ўзига қулади, энди ортга йўл йўқ. Шу ерда қуйиб қул бўлиши керак. Ўзику қуйиб қул бўлишга маҳкум этилган экан, оиласини нима сабабдан жаҳаннам оловига рўпара қилди? Шариф мана шундан доғда эди. Энди нима қилсин? Тер-

говчига айтсинми? У ҳам буларнинг одами бўлса-чи? Бу йигитнинг кўриниши бинойи, ўзини раҳмдил, ҳақиқатпарвар қилиб кўрсатяпти. Бирок... ҳамма балони шулар бошлайди — Шарифнинг биринчи учрашувдан чиқарган хулосаси шу.

Янги йилнинг биринчи куни Шарифни ўттиз минглик қарз ботқоғига ботирди. Хотини бу пулни қаердан топади, кимларнинг оstonасига бош уради — ўйлаб ўйига етолмади. Пулдор қариндош-уруғи, ошна-оғайниси ҳам йўқ. Синфдошлари орасида бойваччалар бор, лекин уларни ҳаромхўр деб билиб, ҳатто ҳазар қилиб борди-келдини йиғиштириб қўйган эди. Энди улар ёрдам беришармикин?

Нонуштадан кейин Шарифнинг тунги «улфатлари» дам олиш учун қаравотларига чўзилишди. Уларга ҳалакит беришнинг қандай оқибатга олиб келишини барча билармиди, ҳарҳолда айтадиган гапларини пичирлаб айтишди, юрсалар оёқ учида, товуш чиқармай юришди. Тунда ҳориган маҳбуслар пешингача ухлаб, худди келишиб олгандай бир вақтда уйғонишди. Бир-иккитаси юз-қўлини ювган бўлди. Қолгани турибок, бир эснаб, бир керишиб тунда эгаллаб ўтирган жойига борди. Тартибли идора ходимларидай, хизматни бир дақиқа кеч бошласа — қиёмат юз берадигандай жам бўлиб олишди. Лекин ўйинни — хизматни бошлашмади. Идоралардаги «беш дақиқалик мажлис» каби буларнинг ҳам издиҳоми мавжуд эди. Идоралардан фарқи — бу ерда мажлис бир-икки соат эмас, бир-икки дақиқа давом этарди. Тўроғасининг гапи қисқа эди:

— Олиб келишмабдими?

Жавоб ундан ҳам қисқа:

— Вақт ўтди.

Ҳукм ундан-да қисқа:

— Бошла.

Шариф талвасада ётганида унга жон ато этган йигит ўрнидан туриб эшик яқинидаги қаравотга яқинлашди. Қаравотда узала тушиб ётган гўштдор одамни туртди:

— Тур ўрнингдан, тўнка! — деб бақирди. Хонадагилар ҳозир даҳшатли воқеа юз беражагини фаҳмлаб, нафас ютдилар. Қаравотдаги одам — ўттиз беш ёшлардаги бақалок йигит — пинакка кетган эканми, қаддини кўтарди-ю, аммо нима гап эканини англамай, жавдираб қаради.

— Соатингга кара, бир бўлми? Ўн иккига етканининг керакми?!

— Олиб келишади, гап йўқ, окахон.

— Кани, оғзингни оч.

— Жон окахон, худо урсин, олиб келишади.

— Оч деяшман!

Йигит эланавергач, даврадан бир одам турди-да, унга яқинлашиб бошини чангаллади. Худди тарвуз танлаётгандай қаттиқ сикди. Йигит оғрикка чидаёлмай додлади. Шунда у одам иккита бармоғини йигитнинг бурнига тикиб, бир кўли билан пастки жағини пастга тортди. Япалоқ омбир билан йигитнинг тилла тишларини бир-бир суғуриб олдилар. Маҳбуслар, жумладан Шариф ҳам орага тушишга кўрқиб, ҳеч нарсани эшитмагандай, сезмагандай жим ётавердилар. Ташкаридаги сокчилар эса, дод-фарёдга аҳамият ҳам бермадилар. Шариф бу манзарани кўриб титраб кетди. «Бунинг-ку, тилла тишларини суғуриб олдилар. Мени нима қилишар экан?» деган ўй уни «ўзимни ўлдирсам қутуламанми шу азоблардан», деган тўхтаб сари бошлади.

2

Зоҳид Шарипов прокуратура жойлашган иморатнинг рўпарасидаги катта чинор ёнида турган аёлни дарров таниди. Унинг шундай фазилати бор — бир кўрган одамани анча вақтдан кейин ҳам дарров танийди. Эгнига одми, биров уринган пальто кийиб, жун рўмол ўраб олган бу аёл — Шариф Намозовнинг хотини — Насиба эди. Бу ҳол Зоҳидни ажаблантирмади. Хибсга олинганларнинг яқинлари мелисахонага, прокуратураларга катнайвериб тинкалари қурийди. Аёллар йўл пойлаб, кўз ёш тўкиб чарчашмайди. Эрларининг ёки оталарининг, ака-укаларининг бегуноҳ эканини исботлашга уринишади. Бу фарёдларга қараб туриб, «факат бегуноҳлар камалар экан-да», деб фикрлаш мумкин. Зоҳид ҳозир ҳам шу ҳол такрорланади, деб ўйлади. Хотинни кўрмаганга олиб ўтиб кетмокчи ҳам бўлди. Лекин ўзи сезмаган қандайдир куч уни бир нафас тўхтатди. Аёлнинг ҳаракатга қилиши учун шу бир нафаслик тўхтаб кифоя эди.

— Сизда гапим бор, — деди аёл синик овозда.

— Юринг, — деди Зоҳид.

Аёлга совукрок муомала қилгани ўзининг ҳам гашини келтирди. «Бу хотин неча соатдан бери совукда турган экан, гапи бордирки кутган... Эрининг айби йўқлигини ўзим ҳам сезиб турибман. Бу бечорага нима учун хўмрайдим?» Зоҳид иморатга ярашмай турган кичкина пешайвонга чиқиб ортига ўғирилди. Насиба «келиб тўғри қилдимми ё адашдимми?» дегандай битта-битта босиб чиқарди.

— Кеннойи, юраверинг, — деди Зоҳид.

Бу гапдан кейин аёл сал дадилланди. Машойихлар «сўз ханжар бўлиб жонни олиши ҳам, тириклик суви бўлиб ўликка жон бериши ҳам мумкин», деганларидай, Зоҳиднинг «кеннойи» дейиши аёлдаги хавотир булутини бироз таркатди.

Ўтган куни пешинда бир йигит келиб: «Шариф акамгила хат бериб юбордила», деганида хуфтон дили бирдан ёришиб кетди. Аммо «Беш минг бериб юбор», деган гапни ўкиб ажабланди. Хаёлига урилган нарса — пулни милисадагилар сўрашган, деган фикр бўлди. Йигит яна келажагини билдириб, тезда изига қайтди. Кеча эса ўттиз минг сўралган мактубни ўкиб, эти увишиб кетди. «Агар шу пул эвазига чиқариб юборишса, уйни сотиб бўлса ҳам топиб бераман», деган қарорга келди. Кейин фикри бироз тиниклашгач, «пулни ким сўраган бўлиши мумкин?» деб ўйлай бошладди. Ўша куни уни икки йигит сўрок қилди. Бири шарттакирок эди. Ўша сўрадимиз? Кейингиси прокуратураданман, деган эди, ё ўшанисига керакми бу пул?

Насиба, гарчи маълумотли аёл бўлса-да, ҳуқуқ илмидан буткул бегона эди. Милисанинг вазифаси — ушлашу камаш, прокурорнинг вазифаси — қоралаш, суднинг иши — ҳукм чиқариш, деган юзаки тушунча барча ўзбеклар сингари унга ҳам йўлдош эди. Ўйлаган ўйлари ҳам шу тушунчалар атрофидан нари силжимас эди. Прокуратура фақат қоралаш эмас, ҳақиқатни ойдинлаштириш иши билан ҳам шуғулланиши лозимлигини билмаса-да, пул сўраса шулар сўрайди, деган фикр уни Зоҳид билан учрашишга даъват этди. «Сўрайдиган бўлса ўзимга айтсин, нимага одам қўяди», деб тонгортарда йўлга чиқди. То Зоҳид кўрингунча минг хаёлга борди. «Ўзимни қамаб қўйса-я», деб кўркди ҳам. Зоҳид совуккина қилиб «юринг», дегач, «ха, шу сўраган, келганим ёкмади», деб, кутганларига пушаймон еди.

Аммо «кеннойи» деган сўз умид ҳам берди. «Бу эмас-дир», деган илинж билан қадамини тезлатди.

Зоҳид Насибага жой кўрсатиб, ўзи ҳам ўтирди. У аёлнинг эримда айб йўқ, деб гап бошлашини кутиб, «қулоғим сизда», дегандай қаради. Аёл дафъатан тилга кирмади. Унинг нимадандир ўнғайсизланаётганини Зоҳид сезди.

— Кеннойи, бир гап бўлдим, эрта сахардан келиб турибсиз?

— Йў-ўқ, — Насиба шундай деб Зоҳиднинг кўзига бир қараб олди. Дилидагини айтиш ёки айтмаслигини билмай яна иккиланди. — Билай деб келувдим.

— Тергов энди бошланди. Сизга бир нима дейишим қийин.

— Ростдан ишонапсизми шунга?

— Биз далилларга ишонамиз. Уйингиздан корадори чиққан. Бу эрингизга қарши бир далил. Агар уни бирор одам қасддан ташлаб қўйган, десак, бунга ҳам далил керак, гувоҳ керак. Агар шу ишга оид бирон гапингиз бўлса, айтинг.

— Гапим йў-ўқ... — Насиба айтмаса, ҳозир чикиб кетиши лозимлигини билиб, сўзида тутила-тутила мақсадга қўчди. — Ўзимда йўқ, лекин қариндош-уруғ қараб турмас. Бир ҳафтада олиб келсам... далил топиладими?

Зоҳид аввалига тушунмади. Кейин аёлнинг мақсадини фаҳмлаб жони чикиб кетай деди. Одамларнинг пора таклиф этиши унинг учун янгилик эмас. Акасининг ўлими ва суд жараёнлари даврида ишга пул аралашганини сезиб қанчалар изтиробга тушган бўлса, кейинроқ бу хизматга ўтиб пора билан юзма-юз келгач, ундан беш баттар қийноқларга учради. Пора деган нарсаси бир қараганда кўриниши ёқимтой, тили ширин, онаси ўлмаган қизга ўхшайди. Бу қиз ишвали жилмайиб, кўз қисиб, нуқул тўшакка имлайди. Ҳатто чол одамни ҳам бўйдоқ йигит ҳолига солиб қўяди. Елкадаги шайтон тинмай шивирлаб, «унинг қучоғига отил», дейди. Аммо бу ишвалар, бу шивирлар Зоҳидга ҳукм ўтказа олмайди. Чунки ўша ишва билан унинг орасида акасининг руҳи бор. Ишвага учса — акасининг мурдасини босиб ўтган бўлади. Зоҳиднинг сергак онги бунга йўл қўймайди.

Ҳозир пора таклиф этаётган бу жувонга қараб, ғазабини ичига ютди. «Бу аёл чайналиб гапиряпти. Умрида

бировдан ўзи учун бир нарса сўрамаган, таъма килмаган одам шунақа бўлади. «Мен сизга шунча берай, эримни қўйиб юборинг», дейишга андишаси йўл берма-яптими?»

— Сизга бу гапларни биров ўргатдими ё ўзингиз ўйлаб топдингизми?

Зоҳиднинг овозида қаҳр, ғазаб зоҳир эди. Насиба бу йигитнинг тез ўзгаришини кутмагани учун бир сесканиб тушди, тамом ўзини йўқотди.

— Бунақа гаплар учун...

Насиба йиғлаб юбормай, деб пастки лабини тишлади. «Майли, мени ҳам қамай қолинг. Сизлар бегуноҳ одамларни камаш, майиб қилиш, хўрлаш учун дунёга келгансизлар. Сизлар биз бечораларнинг кўз ёшларини, жигар қонларини тилла тоғларга айлантирасизлар. Ҳаром нон еб қоринни қаппайтирасизлару яна бизларга дўк урасизлар?!» деган ҳайкирик кўкрагини эзди, аммо бўғзидан нарига кўтарилмади. Дарди ичида қолаверди. Ҳақиқатни айтиш шунақа кийин. Айниқса нопок одамларга (Насибанинг назарида Зоҳид ҳам нопоклардан эди) бас келиш мушкул. Ундан кўра ўттиз беш минг сўмни топиб бериш осонроқ. Насиба «бу йигитга бекор учрабман. Энди ўртага қўйган одами билан гаплашавераман», деган фикрга келиб жойидан кўзғолди.

— Кеннойи, ким нима деса сўзига учаверманг. Беш қўл баробар эмас. Ўйлаб иш қилинг.

Зоҳиднинг мулојимлашгани жувонни яна ўрнига қайтарди.

— Ахир хат олиб келишди-ку? — деди ажабланиб.

— Қанақа хат?

Насиба чўнтагида ғижимлаб турган хатни чиқариб узатди. Зоҳид шошиб олиб ўкиди.

— Дастхат эрингизникими, аниқми?

— Ўзлариники, хатларини танитайманми?

Зоҳидга воқеа равшанлашди. У турмалардаги аҳволни биларди. Лекин жувонга хатнинг ёзилиш тарихини айтолмасди. Айтса, бу хотиннинг эси оғиб қолиши ҳеч гапмас.

— Сиз... уйингизга боринг. Бу ишни бизга қўйиб беринг. Агар пулни сўраб келишса, икки соатдан кейин келинг, денгу менга хабар беринг.

Зоҳид гапини тугатиши билан эшик очилиб, башанг кийинган йигит кириб келди. Зоҳид прокурорнинг

ёрдамчиси билан якин алоқада бўлган бу терговчини танирди, аммо ҳамсухбат бўлмаган эди. Унинг хонага берухсат кириб келиб, яна ўтириб олиши ғашини келтирди. Насибага «бораверинг» дегандай қараб қўйди. Жувон ўрнидан турганида йигит уни тўхтатди.

— Кечирасиз, опа, сиз ким бўласиз?

— Бу киши Намозова, сухбатга чакирган эдим, — деди Зоҳид совуқ оҳангда.

— Э, анави бечоранинг хотинимисиз? — деди йигит ачинган одамдай. — Эрингизни тушунмовчилик билан камашибди. Бугун қўйиб юборамиз.

Аёл тушими ё ўнги эканини билмай тамом гангиди.

— Сиз кетаверинг. Ош-пош пишгунча эрингиз уйингизга кириб боради.

— Ростми... вой...

— Э, одамларга яхши гап айтсанг ҳам ишонишмайди-я! Прокурор ёрдамчиси ҳозир буйрук берди. Эрингиз озод. Тезрок боринг уйингизга.

Аёл ажабланиб, Зоҳидга бир қараб олдию хонадан шошилиб чиқди.

Зоҳид жувоннинг савол назарига жавоб беришга ожиз, чунки унинг ҳайронлиги ҳам аёлникидан кам эмасди.

— Гапингизга тушунмадим? — деди Зоҳид, аёл чиқиб кетиши билан.

— Винзавод директори прокурор ёрдамчисига келиб ҳаммасини ўзи ташкил қилганини бўйнига олди. Намозов бегуноҳ. Сизга шуни айтгани қирувдим. Ово-ра бўлиб қоғоз титиб юрманг. Омон бўлинг, ошна.

— Директор тўхмат қилган бўлса...

— Бу ёғи билан ишингиз бўлмасин, — йигит шундай деб, чиқиб кетди.

Зоҳид қандай ўйин бўлаётганини билолмай ҳайрон қолди.

3

— Намозов!

Дилгир ўтирган Шариф соқчининг амрли овозини эшитиб ўрнидан кўзғолди. Қамокхонада эзилиб ўтириш дурустми ё терговчи билан узундан-уzun сухбат қуришми — билмасди. Тилла тишлари сугуриб олинган одам ихрашларини бас қилган, аммо унинг зорли овози Шарифнинг кулоқларига муҳрланиб қолган эди. Қап-катта эркак одамнинг сўйишга маҳкум этилган буқа-

дай ўкириши, сўнг тул хотиндай пикиллаб йиғлаши. Кейин омонатини топширишга қасд қилган, сўнгги нафаслари билан ихранаётган бемор каби овоз чиқариши фақат Шарифга аталгандай эди. У бўкирганда ҳам, йиғлаганда, ихранганида ҳам Шарифга «Қўриб қўй, сенинг бошингга ҳам шу тушади. Сени азоблашдан аввал менда тажриба ўтказишяпти. Сенинг тилла тишларинг йўқ, итдан баттар хор бўласан», дегандай бўлар эди. Шариф учун бир нарса қоронғи — бу одам жон азобида инграяптими ё мол аччиғидами? Ҳар ҳолда тилланинг нархи ҳозир фалон пул...

«Иш куни» карта ўйинидан иборат бўлган одамлар эса ўз юмушлари билан банд. Ўртадаги бир тутам пул гўё шу камоқхонадагилар тақдири ёзилган ҳукм қоғози. Ўй суриб ётган, бир-бири билан паст овозда гаплашиб қўяётган, каттиқ ёстикка юзини босиб пинхона йиғлаётган катта-кичик эркакларнинг ҳар бири исталган пайтда пул ўрнига тикилиши мумкин. Бу ердаги маҳбусларнинг ишлари ҳам терговда. Судгача ҳали фурсат бор. Қимор ўйновчилар терговчи ва ҳакамларга нисбатан тез ишлайдилар.

Шариф ўзига аталган ҳукм ва ижронинг қандай бўлишини ўйлаб, эзилиб ўтирганиди соқчи уни чақирди. Шариф ярим очик эшикка яқинлашиб орқасига ўгирилиб қаради: бурчакдагиларнинг у билан ишлари йўқ, муҳим муаммони ҳал этолмай гаранг бўлаётган олимлар каби жим ўтиришибди. Гўё соқчининг овозини эшитишмаган, гўё Шарифни қулоғигача қарзга ботиришмаган. Ҳатто қўнғил учун ҳам бир қайрилиб қараб қўйишмади-я!

Соқчи дахлиздаги шеригига Шарифни топшириб, ўзи эшикни шарақлатиб ёпди. Шариф темир зиналардан пастга, ундан ҳовлига чиқди. У терговчи билан учрашувга ҳозирланган эди. Соқчи Шарифни иккита стол қўйилган чоғроқ хонага бошлаб кирди. Қалдирғоч мўйловли йигит Шарифга фақирга менсимай қараган подшо каби илкис назар ташлаб қўйди. Подшолар бундай пайтда фақирнинг таъзим бажо айлашини, тиз чўкишини, тиззалаб юриб келиб оёқларини ўпишларини кутганлар. Бу мўйлабли йигит қадим шохларнинг фақат назаринигина олган, қолган удумлардан «феодал саркити» сифатида воз кечган дейиш мумкин эмас. Агар Шариф ҳозир тиз чўкса, фақирга лозим бўлган ишларни бажарса, бу «қўнғили бўш» азамат йигит йўқ

демасди. Ҳарҳолда бу йигитнинг ўзи ҳукмдор бўлмасда, қарашлари ва айтар сўзи шоҳона эди.

— Намозов, сиз озодсиз. Айбларингиз исботланмади.

Шариф прокуратура терговчиси билан суҳбатдан кейин «бу бир англашилмовчилик бўлса керак, текшириб чиқариб юборишади», деб умид қилган эди. Қамокхона эшиги ҳар очилганда ё соқчи тирқишдан мўралаганда «мени чақиришармикин», деб нажот кўзи билан қараган одам «Сиз озодсиз» деган сўзни эшитиб ишонмади. «Сиз фалон жиноятни қилишда айбланасиз» дейиш ҳам, «Сиз озодсиз!» дейиш ҳам шунчалар осонми? Дунёнинг лаззатини фақат илм билан шуғулланишда ва оқибатда нимадир кашф этишда деб билган одамга бу идора, унинг ходимлари, уларнинг муомалалари ғалати туюларди. Одамни бу даражада хўрлаш, бу даражада калака қилиш, бу даражада тепкилаш мумкинлигини тасаввурига сиғдирилмас эди. Бу хўрликларни ўз кўзи билан кўриб, танасида ҳис этган бўлса ҳам, ишонгиси келмасди. Ҳозир қалдирғоч мўйлабли йигитнинг яна бир марта «Сиз озодсиз», дейишини кутди. Аммо йигит онасидан камгап бўлиб туғилганми, ё унга раҳбарлари «фақат бир марта айтасан бу сўзни» деб қаттиқ тайинлашганми, ё бу ширин сўзнинг қиммати фалон сўму бу пулни тўлашга Шарифнинг қурби етмаслигини билгани учунми — ҳар ҳолда такрорламади. Шунда Шарифнинг бағри ёнди. Ношуккур банда! Раҳмат, деб чиқиб кетавермайдими?! Ҳозиргина ўлимига рози бўлиб ўтирган одам бирдан ҳақиқатни айтгиси келиб қолди. «Нимага мени бу азобга гирифтор қилдинглар, нима ҳақларинг бор эди, қилгиликни қилиб қўйиб, узр сўрайдиган тилларинг узилиб тушганми?!» демоқчи эди. Сўз бошлади ҳам:

— Нимага...

Ҳар тугур йигит гапиргани қўймади:

— Нимагалигини уйингизга борганда биласиз. Яхши одамларнинг назари сизга тушибди. Бўлмаса уруғаймоғингиз билан қамокда чирирдингиз. Боринг, гапни чўзманг, — йигит шундай деб бир парча қоғоз узатди.

Шариф қоғозга қўл узатган эди, орқасидаги соқчи чакконлик қилиб, қоғозни ундан аввалроқ олди-да, елкасига «юр» дегандай туртиб қўйди.

Шариф дарвоза эшигидан ташқарига чиқиб икки-уч қадам юргач, тўхтаб, ўгирилди. Тепаси сим тўсиқли

девор баландлигини чамалагандай узоқ тикилди. Шу пайт ёнида сутранг «Жигули» тўхтаб хаёлини бузди. Ўзини четга олишга улгурмай машина эшиги очилди.

— Ўтиринг, окахон, — деди жингалак сочли йигит, меҳрибонлик билан.

— Раҳмат, ука, овора бўлманг, — деди Шариф. У «йигит бирор танишимнинг ё укаси ёки ўғли бўлса керак, тасодифан кўриб қолди», деб ўйлади. Қамокдан чиқа солиб танишга учраганидан ҳатто хижолат бўлди. Одамлар айби борми ё йўқми деб мулоҳаза қилиб ўтиришмайди. «Қамокда ўтириб чиққан», деб, ола қарашади.

— Ўтиринг, — деди Жамшид. Бу сафар унинг овозида меҳрибонлик эмас, қатъийлик, амир оҳанги зоҳир эди. Гарангсиз турган Шариф буни сезмади. Жамшиднинг атайин кутиб тургани ҳам унинг хаёлига келмас эди.

— Мен эски шаҳарга бораман, — деди Шариф.

— Ўтиринг, ўша ёққа кетяпман.

Шариф «унда майли, сизни овора қилмас эканман», деб машинага ўтирди. Таниш йигитлар ҳеч бўлмаса ҳол-аҳвол сўраб қўйишарди. Бу эса миқ этмай кетяпти. Шариф шундан ажабланиб, сўради:

— Ука, сизни танимайроқ турибман?

— Танимайсиз. Бир яхши одамни дуо қилаверинг. Шу одам сизга мурувват қилмаса, қамокда чириб кетардингиз.

«Яхши одамларнинг назари тушибди...» Шариф қамокхонадаги қалдирғоч мўйловли йигитнинг гапини эслади. Ким экан у яхши одам, нима учун унга мурувват қиляпти? Шариф яхшилик қилиши мумкин бўлган танишларини бир-бир эслашга уринди. Унинг танишлари орасида бунчалар қўли узун одам йўқ эди. Қилич Сулаймонов-чи? Аввал қамокқа тикиб, сўнг олиб чиқиб қудратини кўрсатиб қўймоқчи бўлдими? Шу фикр Шарифга тўғридай туюлиб, сўради:

— Яхши одам... Қилич Сулаймоновми?

Йигит жавоб бермади.

— Асадбекми?

— Сергап одам экансиз! — йигит шундай деб жеркиб берди.

«Демак, ўша» деган қарорга келди Шариф. Одам боласининг душмани ўз тили, деганларидек, тили жилвасиз бўлгани учун Шариф кўп панд ерди. Унинг зўр

илмларга етган акли оддий хақиқатни тушунишга қосирлик қилиб қолар эди. Қамбағал яшаши, илмда олға силжишда қийналиши, унвонлардан бенасиб қолиши ва ниҳоят, камокка тушишида суяксиз тилнинг кўп хизматлари борлигини тушунгиси ҳам келмас эди. Хотини зорланиб «тилингизни тийиброк юринг», деган пайтларида «Мен индамай кетадиган қул эмасман», деб ўжарлик қиларди. Бойвуччаларнинг ўтқир хидли атрини сепиб, ясаниб олган бу жингалаксоч йигитнинг «сергап экансиз», деб жеркиб беришидан унинг ўжарлиги тутди.

— Ўттиз мингни ҳам ўша яхши одамга бераманми?

Йўлдан кўз узмай келаётган Жамшид орқасига ўгирилиб унга ажабланиб қараб олди.

— Канақа ўттиз минг?

— Вақти келганда билиб оласиз,— деди Шариф унинг бояги гапига таклид қилиб.

— Билиб оламиз, хотиржам бўлувринг,— деди Жамшид унинг пичингига эътибор бермай.

Жамшид машинани Шарифнинг эшиги олдида тўхтатди.

— Ортикча валакламай, бошингизга ғалва орттирмасдан уйингизда жим ўтиринг. Эртага ишга чиқасиз. Яхшилаб билиб олинг, окахон: сизни паноҳига олган одам керак бўлса ўттиз мингдан ўттиз мингтасини бошингиздан сочади. Агар уни хафа қилсангиз уруғ-аймоғингиз билан, ўттиз бир минг томирингизни қури-тиб ташлайди.

Шариф эшикни очиб, бир оёғини ерга қўйган дамда бу гапни эшитиб тўхтади. Таранг тортилиб турган асаб томирлари баттар қакшади.

— Мени кўрkitманг,— деди овозини кўтариб.

Жамшид, уни хайрон қолдириб, жавоб бермади. Шариф баттар тутоқиб, тили калимага келмай қолди. «Хе оналарингни...» деб сўқиниб машинадан тушди-да, эшикни қарсиллатиб ёпди.

Шариф деярли сўқинмас эди. Сўқинган тақдирда ҳеч бўлмаса жағи ёрилиши мумкинлигини ҳам билмасди. Бахтига у энди Асадбекнинг одамига айланди. Ҳозир «онангни...» дейиши нима экан, бунинг ёнига амма-холаларини, опа-сингилларини қўшиб сўққанида ҳам Жамшид лом-мим деёлмасди. Жамшид Асадбекни кўпга хотамтойлик қилишини билади. Унинг назарида хўжайини Шарифни шунчаки паноҳига олди. Хўжайин-

нинг эътиборидаги одамга ола қараш мумкин эмаслиги унга ойдай равшан. Унга яна бир нарса аниқ — буйрукни адо этиш чоғида бегоналар билан гаплашмаслиги, айникса, пири Асадбек ҳақида бирон сўз айтмаслиги шарт. Ҳозир Шарифга пўниси қилиб шу шартни бузди. Шарифнинг гапидан аччиқланиб, «хўжайин ўттиз минг сўрайдиган гадоёй эмаслиги»ни билдириб қўйиш учун чегарадан чиққанини ўзи ҳам сезмай қолди. Чегарадан ҳатлашга ҳатлади-ю, сўнг афсусланиб, мумтишлади. Шарифнинг ҳақоратига парво қилмай ўтиришининг иккинчи сабаби шу.

Шариф эшикни ёпиши билан «Жигули» пойгачи машиналардай силтаниб кўзғолди. Йўлни авайлабгина коплаётган қор тўзғиб кетди.

Шариф эшиги олдида туриб қолди. Оппок ғиштдан қурилиб савлат тўкиб турган иморатлар қаторидаги сомон сувоқли пастак уйи кўзига етим боладай мунғайиб кўринди. назарида эгаси қамоққа олиб кетилганидан сўнг уйи шармандалик юкини кўтаролмай чўкиброқ қолгандай туюлди.

Тухматдан қамалиб сўнг озодликка чиққан одам қувончини ичига сиғдиrolмай, бахтидан ёниб, ҳазор-ҳазор шукрлар қилиб уйига учиб кириши керак. Шарифда эса бундай бахт, бундай қувонч йўқ эди. У давлат қамоғидан қутулгани билан, кўринмас тўрга чирмаб ташланганини, бу тўр уни оқибатда батамом ҳалок этишини сезиб турарди. Мана шу сезги уни озодлик бахтига бегона қилиб қўйганди. У елкасидаги дард юки билан остона ҳатлаб ҳовлига кирди. Йўлакда биттагина из — қор учқунлари ҳали бу изни кўмиб улгурмаган — демак, Насибаси яқинда кўчадан қайтган.

Ҳовли этагида «ошхона» номи билан зикр этилувчи бостирманинг эшиги зорланиб очилиб, Насиба чиқиб келди. У эри томон бир-икки қадам қўйди. Сўнг нима қиларини билмай тош қаби қотди. Кейин беихтиёр равишда югуриб келиб, Шарифни қучоқлаб олди.

Оқ ғиштли данғиллама уйларни, дуру гавҳарларни орзу қилмай яшаётгани, қозонлари бозор гўшти қандай бўлишини билмай, музлаган гўштга ҳам қаноат қилувчи, ҳалол яшамоқлик заҳматида барча лаззатлардан афзал кўрувчи, борида шукр қилиб умр кечириётган бу икки банданинг тили гапга келмас эди. Улар «гуноҳимиз нима экан?» деган жумбоққа ечим излашар эди. Яратганининг олдида уларнинг гуноҳлари йўқдир, де-

ёлмаймиз, беайб — парвардигор. Бизнинг фикри ожимизча, бошларига кулфат солган «гуноҳ»ларнинг энг улуғи — «ўйнашмагин арбоб билан...» деган ҳикматни унутганларида. Замонлар ўзгаради, тузумлар ўзгаради, подшоҳлар келиб кетаберади, булар — дунёнинг устидаги либослар. Эски кўйлак устига янгиси кийилгани, вужуд, қалб, инсоф, виждон эса ўзгармай қолабергани каби, фоний дунё аслини ўзгартирмайди. Халк яратган ҳикматлар ҳам аслича яшайверади. Авваламбор Шариф, қолаверса Насибанинг кўп нарсаларга етгувчи ақли, фаҳми-фаросати шу нуктага етганда андак ожизлик қилгани учун ҳам бу кичик кулфат тузини тотиб кўришди.

Насиба эрининг кириб келиши туши эмас, ўнги эканига ишонч ҳосил қилгач, уни бағридан бўшатиб, уйга бошлади. «Болаларни олиб келмадингми?» деди Шариф остона ҳатлаб ичкари киргач.

Насиба лабини тишлаб, бош чайқади. Шу кунлар ичи ҳувиллаётган уйда ёлғиз ўтириш унга осон кечмади. Аммо ёлғизлик азобидан «дадам қанилар?» деган саволга жавоб қайтариш минг чандон оғирроқ эди. Бу савол уни илон каби чақиши, назарида ҳатто жонини ҳам суғуриб олиши мумкин эди. Ўзи айтмаган тақдирда ҳам, болалари кўчадан эшитишарди. Дадаларининг қамокда ўтиргани мурғак қалбларни эзиб ташламасмиди?! Насиба шунинг учун болаларини онасиникидан олиб келмаган эди. Шариф бунини тушунди. «Янги йил кечаси ҳам ёлғиз ўтирибди-да, бечора», деди ўзича.

Нонушта маҳали ҳам бўлиб ўтган ноҳушликдан сўз очмадилар. Иккови бир-бирига қараб-қараб қўйиб, номигагина нон тишлаб, чой ҳўплаб ўтирдилар. Эрхотиннинг иштаҳаси йўқ эди. Улар илк марта ёлғиз қолиб бир-бирига айтишга сўз тополмай ийманиб ўтирган келин-куёвга ўхшашарди.

Шариф Насибадан саволлар кутарди. Насиба «эрим ўзи гапирар», деган илинжда эди. Ножўя савол билан эрининг дилига озор етказишдан чўчирди.

Барча кўргуликларига «фош қиламан» деб дўк ургани сабаб бўлганини тушуниб етган Шарифнинг хотинига бу ҳақда гапириш нияти йўқ эди. Шу биргина пўписа учун қамокқа тикиб қўя оладиган зотлар фош қилишга киришилган тақдирда қаерга олиб бориб тикиб қўйиши мумкинлигини хотини билса, даҳшатдан юраги ёрилиб кетиши ҳеч гапмас.

Шариф жонини сақлаб қолишнинг бирдан-бир йўли тилнинг бевошлигига барҳам бериши лозимлигини англади. Уни қийнаётган нарсa — билагидаги игна излари, камоқда хуруж қилган тан азоби. Ҳадемай яна бош кўтарувчи бу азобга энди дош бера оладими? Ё гиёҳвандга айланиб қоладими? Мана шу фикрнинг ўзиёқ уни даҳшат тўрида ушлаб турарди.

VII БОБ

1

Жалил уйига қайтди-ю, аммо тинчини йўқотди. Асадбек бошига бир оғир иш тушганига амин бўлиб, ташвишланди. Ҳали «фалончини отиб кетибди», ҳали «фалончини ёқиб кетишибди», деган ваҳимали мишмишлар бош кўтараётган таҳликали кунларда Асадбекдай одамнинг ҳам жони қил устида эканини Жалил яхши тушунарди. Аввало ғаним қасд қилмасин. Қасд қилса биров унинг жонини сақлаб қололмайди. Атрофини ўнта ишончли йигит ўраб турса ҳам битта ўқ сиғадиган туйнукча топилиб қолар. Шундай экан, бу ўйинга кирганларнинг умри хотимаси аниқ. Асадбек шуни сездими? Юраги сезгани учун биродари билан видолашиб олмоқчи бўлди? Асадбекнинг бевақт қорлови Жалилни бу фикр исканжасига топширди.

Жалилнинг назарида телевизордаги бежирим лаблари кулиб турган киз-жувонлар, тиржайиб туриб ашула айтаётган хонандалардан ташқари бутун эл ташвишга бурканган эди. Ҳамиша мириқиб кўрадиган томошалари бу кеч унга ёқмади. «Янги йил кутиш» деган гап ҳам бирданига эриш туюлди. Куёви билан пиёлани чўкиштириб қўйдию арокни ичмади. Доимо завқ берувчи фарзандлар давраси ҳам татимади. Юраги тарс ёрилгудай бўлиб ўрнидан туриб кетди. «Тобим қочди», деб хонасига кириб чўзилди. «Тинчликми, адаси, ўртоғингиз тинчмилар ишқилиб», деб кирган хотинига бобиллаб берди.

Соат ўн иккида фарзандлари бир-бир кириб янги йил билан табриклаб чиқишди. Қўшни хонада тонгга қадар телевизор сайради. Жалил тонгни ит азобида кутди. Чала-ярим понушта қилиб, ота маҳалласига жўнади. Асадбекнинг болалиги ўтган ҳовли эшиги ичкаридан танбаланган, демак, чиқиб кетибди. Жалил

уйига кириб укасини йўкладию Асадбекнинг данғиллама уйига йўл солди.

Ўртоғи уйига келмабди. Манзура одатига хиёнат қилмаган равишда ердан кўзини узмай сўрашди.

— Тинчликми ўзи, келин? Бир гап бўлганга ўхшапти, а?

— Тинчлик,— деди у наст овозда. Бу оилага самимий муносабатда бўлувчи энг яқин одамнинг Жалил эканини, ҳатто унга ҳам оила сирларини ишониб айтиш мумкинмаслигини Манзура билади. Кўз ёши тўкиб ҳасрат дафтарини очгиси келади. Аммо... эри айтмаган сирни у айтолмайди. Ҳақки йўк. Асадбек унга «фалон гапни айт, писмадонини айтма», деб тайинламаган бўлса-да, ўз фаросатига суянган ҳолда шундай қонун яратиб олган — эри айтишни лозим қўрмадими, демак, у ҳам жим. Жалилга бу аён. Манзурадан гап ололмаслигини билади. Шунинг учун саволини такрорламади.

— Агар тинчлик шунақа бўлса, галваси қанақа бўларкан,— деди у изига қайтаётиб. Болохонадаги қўриқчи йигит дераза ортида туриб унга таъзим қилди. Сўнг икки панжасини бирлаштириб юкори кўтарганча илжайди — бу унинг янги йил табриги бўлди. Жалил унга жавобан бош ирғаб қўйди.

— Мен галварс эрингизга минг марта айтдим, шу ишларни йиғиштир, деб. Яхшиликка обормайди бу.

— Ўртогингизни биласиз-ку...

Жалил тўхтаб, орқада кузатиб келаётган Манзурага қаради. Яна ўша ҳол — аёлнинг боши эгик, кўзлари ерга кадалган. Жалилда Алининг аламини Валидан олиш одати бор эди. Ҳозир хумордан чиқишнинг зап пайти эди-ю, бироқ, ерга қараб турган маъсумага захрини тўқа олмади. Манзуранинг ўрнида ўзининг сергап хотини ёки болохонадаги соқчи йигит бўлсами — эшигадиганини эшитарди. «Ҳа, биламан,— деган бўларди Жалил,— худо унга миллионлаб бойлик берган-у, тарикча ақл бермаган. Замонга қараб иш юритса ўладими? Миллион сўми йўқлар қирилиб кетяптими, шунча бойлик камми унга, гўрига ортмоқлаб кетадими? Лаҳадда бошига биттагина гувала қўйилади, пул қўйилмайди. Шунга фаросати етадими унинг?!» То ховуридан тушгунича Жалилни гапдан тўхтатишнинг ўзи бўлмайди. Дуруст, Жалил инсофга кириб, бечора аёлга бобилламади, захрини ичига ютди. Шу топда эшикдан Асадбек кириб келса, шу захар гапларини айта олар-

миди? Айтиш ҳам гапми?! Хўш, шаҳарни ётқизиб-турғизиш кўлидан келадиган Асадбек-чи? Эски юз сўмликни узокдан кўриб қолган, янгиси чиққанини кўриш у ёқда турсин, ҳали эшитмаган оддий ишчининг ҳақорат чегарасини ҳам босиб ўтиб кетувчи сўзларига нима дейди? Жалил гапира-гапира жўшиб кетса, шартта биқинини чимчилайди ё сонга шатапилаб уриб қолади — шунда Асадбек нима қиладиди? Қайфияти яхши бўлса — кулиб қўя қолади. Ҳатто ўртоғининг бу қилигидан яйрайди. Болалик дамлари эсига тушиб ширин энтикади. Болалигида бир рушнолик кўрмаган бўлса ҳам вужудига роҳат ўрмалайди... Жалил заҳарга булаб отаётган сўз ўқларига қайфияти нобоп пайтида дуч келса ҳам ғазабланмайди. Ўзини босади. «Ҳа, қилиғи совуқ» деб тўнғиллаб қўяди... Шундай экан, Жалил ичини ёндираётган гапларини Манзурага айтадимми ё соқчи йигитларгами, ё Асадбекнинг ўзигами — фарқи йўқ, сўзлар самога сочилган ўқлардек самара бермайди.

Жалил Манзурага қаради-ю, «хайр» деб ташқарига чикди. Энди қаёққа боришини билмай гарангсиди. Катта кўчага қадар қаловланиб борди. Сўнг пишиллаб тўхтаган автобусга чикиб уйига кетди.

2

Асадбек ошнасиникига деярли келмас эди. Тўймаърақаларда бирров келиб кетарди. Жалилнинг болалари, айникса куёви, Асадбекнинг номини эшитишган, аммо ўзини яхши танишмас эди. Шунинг учун эшик қўнғироғи тугмасини босиб йўқлаган башанг кийимли кишини кўриб, ажабланишди. То Камара — Жалилнинг кўз очиб кўрган хотини чиққунча Асадбек остонада турди. Камара уни кўриб хайратланди.

— Вой, Бек ака, келинг, келинг, — дейишдан бошқа гап тополмади.

— Жалил уйдаими? — сўради Асадбек.

— Йўғидилар... Эрталаб чиқиб кетувдилар... Бугун биринчи... Сизникига кетдиларми, дебман. Кириг, келиб қоладилар.

Асадбек иккиланиб ўтирмай кирди. Меҳмонхона йиғиштирилмаган эди. Камара Асадбекнинг кириши

мумкинлигини тасаввур ҳам қилмагани учун шошиб, довдираб қолди.

— Кеннойи, сиз безовта бўлманг. Мен ҳозир кетаман,— деди Асадбек уришиб қолган диванга ўтириб. У кира солиб диваннинг оёғи ўрнига газетага ўралган ғишт қўйилганини кўрган эди, шу сабабли эҳтиёт бўлиб чўкди.

— Вой, овораси борми, сиз ҳар куни келиб юриб-сизми? Кеча неварачам бир ёшга тўлди. Шунинг учун ҳамма йиғилган эди.

Кеча... ўттиз биринчи декабр... Асадбек Қамарага ялт этиб қаради. Аёлнинг гапи унга укаси Самандарни эслатди. Самандари ҳам ўттиз биринчида туғилган эди. Бир ёшга тўлганида бундай тантана йўқ эди. Танчада ўтириб, қора нонни илиқ сувга ботириб қоринни тўклаш — улар учун катта байрам бўлган ўшанда. Жалилнинг уйига ёзилган дастурхон ҳам Асадбек қаричи билан ўлчанса — харобгина тантана. Лекин ҳар кимнинг қаричи ҳар хил. Дастурхон устига бир тишлам қотган нон қўйилса ҳам, атрофига фарзандлар йиғилса тўкин дастурхондан фойзлроқ бўлиб кетади.

— Сиз зерикмай ўтира тулинг,— Қамара шундай деб телевизорни ёкди.

— Неварангизнинг оти нима!— деб сўради Асадбек.

— Ўртоғингиз китоб қараб Самандар деб қўйганлар. Ўт-оловни ҳам писанд қилмайдиган ғалати қуш бўларканми-е... Қудалари «Улуғбек» деб қўймоқчи эканлар. «Хей, дадаси, болага исмни қиз томон қўймайди», десам ҳам «Ҳамма ёкни бек босиб кетди, битта Самандар бўлиши керакми ё йўқми!» деб қайсарлик қилиб туриб олдилар. Барака топгур қудамиз жуда яхши одам-да. Хўп, деб кўниб қўя қолдилар...

Қамаранинг оёк-қўли ҳам, тили ҳам чакқонгина эди. Чўлоқ диванда ким ястаниб ўтирганини унутиб гапга тушиб кетди. Унинг сўзлари Асадбекнинг кулоғига кирмади. «Самандар» деган исмни эшитибок кўз олди хиралашди. Томоғига бир нима тикилди. Ярим соат бурун пулининг кўплигидан эсини йўқотган винзавод бошлиғининг тақдирини бир сўз билан ҳал этган Асадбек ўзини бениҳоя ожиз банда эканини ҳис этди. «Хатто шу ғалча хотиннинг бахти ҳам йўға менда,— деб ўйлади.— Невара кўрсам исмини Самандар қўяман, деб юрувдим. Жалил илиб кетибди. Китоб кўриб қўйганмиш... Жалил ўзини ҳақгўй дейди. Мен уни

ношуд дейман. Бахт ношудларга кулиб боқаркан-да? Шу ношуд кизини куёвга узатиб, невару куриб, хурсандчилик килиб утирса... Мен шундай ҳам булолма-сам... На акам, на укам бор. Фақат... пулим бор. Бу ношуднинг пули йўқ. Аммо укалари, куёви, Самандари бор... Мен ҳашамдор уйда яшайман, уйимни дев йигитлар пойлашади. Бу ношуд оёғи синик диванда ёнбошлаб ётиб, уламан деб турган телевизорни томоша қилади. Эшиги ҳамиша очик... Кўнгли ҳам очик... Янги диванни, рангли телевизорни орзу ҳам қилмайди... Ёнега орзу қилмайди?! Одам ҳам шунчалик ношуд бўлади-ми! Ўзига керак бўлмаса, болаларига лозим-ку! Болаларининг кўнгли синмайдими! Невараси шу чулок диванда ётиб, шу хира телевизорни куриб улғайиши керакми? Аблах, ношуд!» Юраги эзилиб утирган Асадбекни бирдан ғазаб чулгади. Шарт ўрнидан турди.

— Вой, утиринг, ўртоғингиз ҳозир келиб қолади-лар,— деди Қамара.

— Ҳозир келаман, — деди Асадбек, — чойингиз қайнагунча қайтаман.

Қамара бу гап шунчаки кўнгил учун айтилди, деб ўйлаган эди. Меҳмонхонани йиғиштиришга улгурмай, Асадбек қайтгач, баттар шошилиб қолди. Қамара меҳмоннинг улуғлигини ҳисобга олиб, оҳори тўкилмаган янги дастурхон ёзди. Куёв чиқиб Асадбек билан қўшқўллаб сўрашди-да, чой қуйиб узатди. Ҳашамдор уйларда, тўкин дастурхонлар атрофида ўтиришга кўнликкан Асадбекка қоғозлари сарғайиб, айрим ерлари кўчиб тушган уйда чой ичиш бошқа пайт бўлганда малол келарди. Унинг ҳозирги қайфияти айнан шундай шароитни кўмсарди. Ғариб кўнгил, ғариб уйни соғинган эди.

— Куёв бола, хизмат қаерда?— деб сўради Асадбек.

— Қурилишда ишлайман,— деди йигит айбдор одамдай бўйнини қисиб.

— Уйни тузатиш қўлдан келадими?— деди Асадбек сарғайган девор қоғозга имо қилиб.

— Ҳа, оз-моз.

— Қўлдан келса, тузатинг. Сиздай куёв қарамаса ким қарайди,— Асадбек шундай деб бир даста юзталиқ чиқариб куёвга узатди.— Қайнатангизга айтманг. Бу гап сиздан чиққан. Бир-иккита ошнангизни олиб уйни кўғирчокдек қилиб қўйинг. Харбийдаги йигит қачон келади?

— Келиб колса керак...

«Куёвни ҳам зап топган эжан-да...» деб ўйлади Асадбек.

Бир соатдан кейин Жалилнинг уйи бесаранжом бўлиб қолди. Беш-олти одам баравар бостириб кириб аввал чўлок диванни, сўнг стол-стулларни, сўнг хира телевизорни олиб чиқиб кетишди. Ўрнига янги диван, янги стол-стуллар, рангли телевизор қўйилди. Қамара «Вой, ўлмасам, вой, кизик бўлди-ку», дейишдан бошқа сўз топмади. Асадбек бу ўзгаришларга алоқаси йўқдек, пинагини бузмай турарди.

Жалил уйига қайтганда ҳамма иш саранжом бўлган эди. У Асадбекка заҳрини сочишга улгурмади. Қўрққан олдин мушт кўтарар, деганларидек, Асадбек остонада ўқрайиб туриб қолган ошнасига қараб бакирди:

— Финг десанг, абжафингни чиқариб ташлайман, бу сенга эмас, Самандарга, туғилган кунига совга!

Жалил Асадбекка бир нима дея олмади, аммо хотинига қараб ўқрайди. Қамара ўзига қандай ширин гаплар атаб қўйилганини фаҳмлаб, лабини тишлади.

— Сенга нима бўлди?— деди Жалил, Асадбекка тикилиб,— пайтавангга қурт тушганини билиб турибман.

— Менинг пайтавамга эмас, сенинг миянгга қурт тушган,— Асадбек шундай деб Қамарага қараб қўйди. У эркаклар гаплашаётганда аёл кишининг атрофда ивирсиб юришини ёқтирмас эди. Қамара Асадбекнинг максadini англаб, тезгина чиқиб кетди. Асадбек шундан сўнг гапини давом эттирди.— Невара қўрибсан, исмини Самандар қўйибсан, орадан бир йил ўтибди... Асад деган ўртоғим бор эди, хурсандчилигимга шерик қилай, укасининг оти ҳам Самандар эди, неварамга от қўйишда бир сўраб олай, дейишга ақлинг қалталиқ қилдими? Тилинг бир қарич. Бировга сўз бермайсан-у, шунака нарсаларга келганда қалланг ишламай қолади, хом ошқовок!

Жалил унга қараб жилмайди. Хозир унинг қарши-сида фақат худогагина бас келолмайдиган Асадбек эмас, қўп жабру жафоларни бирга тортган, бир қўчани қангитиб, бир ямоқ қўрпани тепишиб катта бўлган ошнаси ўтирарди. Асадбекнинг овозида амр оҳанги ҳам, қаҳр ҳам йўқ эди. Асадбекнинг бу одати Жалилга маълум. У дунё ташвишларидан эзилиб, болалигини

кўмсаган пайтларида Жалилни топтириб келиб шу оҳангда гап бошлайди. Икки ошна соатлаб гаплашиб ўтиришади. Сухбат аъёнларнинг иштирокисиз бўлади. Зарур иш билан келган Кесакполвон ҳам, Чувринди ҳам уларнинг сухбатини бузишга журъат кила олишмайди. Бунака пайтларда аъёнлар матбуот хабарларига таклид килиб «икки президент юзма-юз учрашди. Халқаро аҳволнинг муҳим масалалари келишиб олинди», деб хазиллашишади. Ёпик эшик ортидаги «халқаро аҳволнинг муҳим масаласи» — ёнғок ўйинида чиккан жанжалнинг «тинч йўл билан ҳал этилгани»дан бошланиб, битта калишни галма-гал кийиб мактабга катнаш чоғида юз берган саргузаштларни эслаш билан якунланади.

Жалил Асадбекнинг бугун бу хусусда гаплашиш нияти йўқлигини билди. Агар Ҳасаннинг ўнг биқини оғриса, Ҳусанники ҳам оғрийди, деганларидек, Асадбекнинг юрагини тирнаётган дарддан Жалил бебаҳра қолиши мумкин эмас. Асадбек дардини ичига ютмоқчи. У отаси олиб кетилган кундан бери исён йўлига кирган, аммо очик-ойдин ҳайкириш, шиорлар кўтариб майдонга чиқиш йўлидан бормай, арқонни узун ташлаб, дардини ҳам, ғазабни ҳам ичига ютиб аста иш кўришни ўрганган эди. Жалилнинг йўли бўлак — ўйчи ўйига етгунча таваккалчи уйига етади, қабiliда ишни дангал битиришга одатланган. Ҳозир ҳам ошнасининг гапни майдалашига тоқат қилолмади.

— Ерилсанг-чи! — деди у жеркиб. — Мендан бошқа дардкашинг борми?

Асадбек Жалилга тикилди. Худди рўпарасидаги одамни биринчи марта кўраётгандек тикилди. Гапириш осон. «Ёрилиш» — хотинларга хос. Эркак дардини айтгунча тўлғок азобларини бошидан кечиради. Айниқса Асадбекни эзаётган дард бировга айтгулик эмас. «Қизимни ўғирлаб кетиб, кейин ташлаб кетишибди», дейишга тил айланадими? Эркаклик номуси, ори бунга йўл қўядими? Кеча Жалилни атайин йўқлатди-ю, дардини айтолмади. Бугун эрталаб винзавод бошқони такдирини ҳал этиб уйга кетаман, деганда ташқарида савдо растаси хўжайинига йўлиқди. Хўжайин савдо аҳлига хос тавозелик билан сўрашиб, икки қўлини кўксига қўйиб, «Бағрингиз тўлиб, хурсанд бўлиб қолдингизми?» деди. Асадбек «Ҳа» ҳам, «Йўқ» ҳам демасди. Унга бир ўкрайдию машина эшигини очди. Бу одам

кизининг қайтганини эшитиб, табриклагани келган. Ўзича бу одамгарчиликка кирувчи фазилат, одат. Асадбек унинг лаганбардорлигидан бир гаши келган бўлса, бефаҳмлигидан бир ғазабланди. Қизини кимлардир ўғирлаб кетиб, қандайдир аҳволда ташлаб кетишадия у хурсанд бўладими? Қизига тегишмаган бўлишса-ку, хўп-хўп... Йўкса... тирик қайтаришмагани минг марта афзал эмасмиди... Асадбек машинага ўтиргач, хаёлида бошқа гап ўрмалади — бу одам ис олибдими, демак, кўпчилик билади. Бугун кечгача шаҳарга тарқаса ҳам ажаб эмас. Нима қилиш керак? Аъёнлари билан иш юзасидан маслаҳатлашадди. Уларни шу пайтгача оила сирлари, ташвишларига тортмаган. Асадбек учун оила — мукаддас. Хар кимнинг ҳам тумшук суказеришини хуш кўрмайди. Чувринди уйланган йили «оилавий бўлиб ўтириб турайлик», деганда, Асадбек «хотинингни бозорга солмоқчимисан», деб гапни калта қилган, шу-шу оилавий борди-келди масаласи қайта тилга олинмаган эди. Уларнинг хотинлари фақат йўқлов, тўй ва маърака баҳонасида кўришишар, «эсонмисиз-омонмисиз»дан нарига ўтишмас эди. Шундай экан, кизининг эндиги такдирини аъёнлар билан маслаҳатлашиши мумкинми?

Асадбек Жалилдан жўяли маслаҳат чиқар, деган илинжда эмас, балки таскин илинжида келган эди.

— Мишмишларни эшитгандирсан?— деди Асадбек, ошнасида кўз узмай.

— Мен миш-миш оркалаб юрадиган хотинмасман,— деди Жалил.— Сен бўладиган гапни гапир. «Ростдан эшитмаганми?»

Асадбек саволига жавоб топмоқ истагида Жалилнинг кўзларига қаради. Бу кўзларда алдов йўқ эди.

Жалил ошнасининг тўлғоқ азобида эканини ҳис қилди. Бу дардни ҳатто энг яқин одамга ҳам айтиш оғир экан, демак, иш чаток. Жалил биров юмшоқроқ гапириб, унинг кўнглини овлаш ниятида деди:

— Каттага катта дард ёпишади, гапир, ўзингни қийнама.

— Катта дард дейсанми?.. Билмадим... Шу пайтгача менга биров қўл кўтармаган эди.

— Дунёни бекорга чархпалак дейишмаган. Замон ўзгариб туради, шунга ақлинг етмабмиди?

— Етган эди, лекин...

— Етган бўлса, вақтида этакни ёп. Вақтида кетсанг — олам гулистон.

Айтишга осон. Замон саҳнасида тушишнинг ўзи бўладими? Пастдагилар сени алкаб, бошига кўтариб юришга тайёр бўлса, саҳнадан дадил туша оларкансанми? Тушишнинг қўлда найзалар билан пойлаб турганлар-чи? Шу найзалар борлигини билмаганда Асадбек Жалилнинг маслаҳатига мухтож бўлармиди? Асадбек гапни чўзишнинг ҳожати йўклигини англаб:

— Қизимни ўғирлашди,— деди. Шу гапни айтдию уятдан ёниб кетай деб кўзини олиб кочди. Айбига икром бўлган гуноҳкордай бошини эгди.

— Қачон? Топилмадими?

— Кеча ўзлари ташлаб кетишибди.

— Қимлигини билдингми?

— Аниқ билмайман. Гумоним бор.

Жалил ўйга толди. Бир неча нафасдан сўнг хўрсинди:

— Худодан қайтибди.

Асадбек бошини шартта кўтарди:

— Бу нима деганинг?!

— Сен маишат қилган кизларнинг ҳам ота-оналари бор эди, улар ҳам эзилгандир, худога нолалар қилгандир. Худо қар эмас, бу охларни эшитгандир?

— Оғзингга қараб гапир! Менинг маишат қилганимни кўрдингми?!— Бу сафар Асадбекнинг овози титраб чиқди. Жалил унинг кўзларига қараб кўрқди: бу кўзларда ғазаб учкунланаётган эди.

— Кўриб нима, мен сенинг махрамингманми, изингдан юрадиган. Эшитганман, ҳамма гапирди.

— Ҳамма гапирса ишонаверасанми, ҳе... с-сўтак!— Асадбек беихтиёр сўқинди. Бошқа вазият бўлганда Жалил қарзга ботмай, дарров қайтарарди. Ошнасининг вазоҳатини кўриб, ўзини тийди.

— Бўпти, ўзингни бос,— деди у.— Қизинг тирик экан, худога шукр қил.

— Жалил,— деди Асадбек қахрли овозда,— билиб қўй, мен номард эмасман. Мен итнинг боласи эмасман, одам боласиман. Бировларнинг бурнини қонатиб лаззат топаман, деб юрганим йўқ, бу дунёда. Аламим борлигини биласан-ку. Бу аҳмоқ гапни бошқадан эшитсам хафа бўлмас эдим. Сен ҳам шундай дединг-а!

— Сен қилмаган бўлсанг бу ишни шотирларинг қилишади. Лаънат эса сенга оқиб келаверади. Сен

одамлар кўзига бўри бўлиб кўринасан. Есанг ҳам, емасанг ҳам барибир оғзинг кон. Сен мен билан гап талашма. Бўладиган гапдан гапир. Тумшайиб юравер-массан, ахир. Ёйима қилмокчисан?

— Ҳайронман...

— Гап кайнаб чикмасидан узатвор кизингни.

Асадбек кечадан бери хаёлнинг қайси кўчасига кир-масин, шу тўхтамга келаётган эди. Жалилдан ҳам шу фикр чиқишини кутган эди. Кутилган фикр айтилди, аммо енгил тортмади. Чунки фикр айтмок осон. Тўй қилиш ҳам осон. Бирок, кизининг юзи ёруғ бўлади-ми — машаққат шунда. Куёв бўлмиш Асадбекнинг қахридан кўрқиб ҳозир индамаслиги мумкин. Кейин-чи? Замон саҳнасидан тушиб кетгач, кизи хўрланмай-дими? Кўчага ҳайдалмайдими? Шармандалик либосига ўралмайдими? Асадбекнинг хавотири шунда. Сиз «Хўш, ўзининг ор-номуси-чи?» дейишингиз мумкин. Бир доно шоир «ота-она меҳрисиз ҳам яшамок мумкин, аммо мумкин эмас номуссиз яшаш», деганда минг кар-ра ҳақ. Асадбек ота-она меҳрига тўймай ўсди. Қизи-нинг ўғирланиши — унинг номусига тегишмаган тақ-дирда ҳам — ота-она номусининг топталиши билан баробар. Шундай экан, Асадбек бунга қандай чида-син?! Чап елкада ўтирган шайтон қасосга ундайди: «Кўлингни узатсанг еттинчи осмонга ҳам етадиган ин-сонсан. Биров сенинг косангга туфлабди, оши ҳало-лингни булғабди-ю, сен эзилиб юрибсанми, кимдан гу-монинг бўлса — янчиб ташла! Бугун қасос олмасанг, эртага эл олдида башарангга тупуришади. Отангни олиб кетишганда ночор эдинг. Ана шу ночорлик сени бир умрлик армон ўтида қуйдирыпти. Энди ҳам но-чормисан? Кон тўкмасанг эркак эмассан! Ўзингни кўр-сат! Ёйомус учун кон тўкиш лозимлигини эркакларга эслатиб қўй!!» Аммо қилич яланғочланган дамда ўнг елкада ўтирган Раҳмон билагидан ушлаб тўхтатади. Кон тўкишга йўл бермайди. «Гумонинг тўрига ўралган-ларни тигдан ўтказишинг — ожизлигинг аломати. Гу-ноҳкор осонгина жон бериб қутулиб кетади. Сен эса номус азобида тўлғаниб қолаверасан. Сен ҳозир унинг гуноҳларидан ўт. Аммо шундай қилгинки, умри азобда ўтсин. Вакти келиб оёғингга бош урсин, тавбалар қил-син. ана шунда ўлдирсанг хумордан чиқасан. Ўлсанг кўзинг очик кетмайди...»

Шу овоз Асадбекни ушлаб турибди. Ёйомус азобига

чидашга мажбур этипти. Жалилнинг уйига бошлаб келган ҳам шу овоз. Агар ошнаси «уларни кириб ташла» деса бас, янги йилнинг биринчи кuni конлар тўкиш билан бошланади. Асадбек Жалилнинг бундай демаслигини билади. Билгани учун ҳам уни қора тортиб келди.

3

Дунёда энг ширин нарса нима, деб сўралганда «уйку» деб жавоб беришган экан. Бу гап ҳам тўғри. Бирок болалик хотираларини эслаш лаззати уйкудан ҳам мазалироқдир. Чунки ёш ўтган сайин, болаликдан узоклашганингиз сайин ўтган кунларни эслайверасиз, энтикаверасиз. Айникса жон-жўралар учрашганда уйкуни ҳам тарк этиб, узун кечалар хотиралар ихтиёрига берилишади. Асадбек билан Жалилнинг бундай кечалари кўп бўлган.

Жалил ошнаси кўнглидаги губорни ана шу хотиралар ёрдамида қувмоқчи бўлди. Лекин энг ёрқин воқеалар ҳам Асадбек кўнглига равшанлик бермади. У тунд киёфада ўрнидан туриб, Жалил билан хайрлашди. Жалил уни кузатиб кўчага чикди. Асадбек машина сари юрганида оркадан Жалилнинг овози келди:

— Кўчада Асадбекка ўхшаб юр, шунчалик чўқасанми?

Бу гапни эшитиб Асадбек қадди букилиб қолганини сезди. Жалил ҳеч қачон унинг қудратини пеш қилиб гапирмаган эди. Ҳозирги айтгани.. «Асадбекка ўхшаб юр...» Мана шу гап унга далда бергандай бўлди. Қаддини тиклади. Чуқур нафас олди. Машина эшигини очгач, оркасига ўгирилди.

— Қорангни кўрсатиб тур. Одамларнинг ошнасига ўхшаб йўклашни қачон ўрганасан?

Жалилнинг санчиб оладиган жавоби тайёр эди-ку, аммо биродарининг ахвол-руҳиясини ўйлаб тилини тийди. Жилмайиб, бош ирғаб кўя қолди.

Асадбек ҳовлига қадам босгач, ошхонадан чиқаётган қизига кўзи тушди-ю, беихтиёр тўхтади. Қизи ҳам уни кўриб бир он ҳаракатсиз қолди. Сўнг паст овозда салом бериб шовганича изига қайтди. Ота билан қизнинг нигоҳлари бир сониягина учрашди. Гуё тўсатдан яшин чакнаб қоронғулик бағрида ўртанаётган икки

хаста дилни ёритиб ўтгандай бўлди. Яшин нури сўниши билан уларнинг ҳар бири ўз жаҳаннамига, яна ўтда қоврилиш, азобланиш учун қайтдилар.

Қиз нима учун отаси олдига югуриб келмади, нима учун бўйнига осилиб кўз ёш тўкмади, нима учун нола-лар қилмади? Нима учун дардини ютиб жаҳаннам азобини ўзига раво кўрди? Асадбек кўрқиб кутган ҳодиса рўй бермади. Ҳа, у қизи билан учрашишдан кўркаётган эди. Қизи фарёд урган тақдирда ичини кемираётган вулқоннинг отилиши тайин эканини билиб, ташвишланаётган эди.

Асадбек қизини сира эркаламасди. Кесакполвон — ғазабга минганида отасини ҳам танимайдиган қаҳри қаттиқ одам, ойда бир марта хотинини уриб турмаса егани ичига тушмайдиган жиззаки эркак — бўйи етган қизини ҳаддан зиёд эркалаб, юзларидан чимдиб, ўпиб кўйганида Асадбекнинг гаши келарди. Баъзан танбех бериб, баъзан «қизингни эрга берганингда ўзингни ҳам кўшиб берасанми», деб пичинг қиларди. Кесакполвон Асадбекнинг бундай гапларини, пичингларини кулоғига олмасди. «Бу қизимни ўзим туққанман», деб тиржаярди холос. Ким, қандай туғишини яхши фаҳмлайдиган қизи отасининг бу ҳазилидан яйраб, баттар эркаланарди. Ҳар тўқисда бир айб, деганларидек, бегуноҳ одамнинг жонини суғуриб олишда киприги қилт этмайдиган одамнинг фарзандига нисбатан шундай меҳри борлиги оламнинг ажабтовурлигидан эди.

Асадбек баъзан «мен ҳам болаларимни эркалашим керакми?» деб ўйлаб қоларди. Ота-онага эркаланиш нима эканини билмай ўсган одам учун бу мушкул савдо экан. Фарзандга меҳрибонлик бошқа, эркалаш, талтайтиш бошқа. Шу боис Асадбек болаларини эркалатмасди, дейилганда «у фарзандларига бемехр эди», деб тушунмаслик лозим. Алқисса, ҳозиргина ошхонага кириб кетган қизи унга салом бериш билангина кифояланар эди. Асадбек шунга кўниккан бўлса-да, ҳозир андак ажабланди. Қизининг номус ўтида кўйиб кул бўлаётгани унга ҳозирча номаълум. Бунини кейинроқ идрок эта бошлайди. Яшин чақиб, чок-чокидан сўкилиб қолган қора булутлар орқасидан ой кўриниб, қоронғулик чекингани мисол, ошхонадан хотини чикдию кўнгли равшан тортди. Кўпчилик назарида даҳшатли одамхўр сифатида гапдаланувчи Асадбек шу онда хотинини бағрига босиб йиғлагиси келди, десам, албатта ишон-

майсиз. Лекин сиз ишонинг. Мол-дунёси беҳисоб, ўл деса ўладиган одамлари бор бўлган ҳолда ҳасратини эшитадиган ҳамрози йўқ кишининг ҳолига сиз ҳам раҳм қилинг. Бу фожиани ҳатто ғанимларингизга ҳам раво кўрманг.

Йиғлагиси келгани билан Асадбек йиғлай олмасди. Хотини унга далда бергиси келганда ҳам юпата олмасди. Оғир бўлганда шу Манзурага оғир. У икки ўт орасида. Бир томондан кизига ачинса, куйса, бошқа томондан эрининг ғазабидан кўркади. «Жаҳл устида бир нима қилиб қўймасалар эди», деб жони ҳалакда. Ҳозир ошхона остонасини ҳатлаб чикди-ю, кўркувдан пирпираётган кўзларини эрига тикиб, салом берди. Сўнг:

— Яхши келдингизми, адаси,— деди. Бу гапини ўзигина эшитди. Қўрқибгина, астагина айтилган сўзлар ҳавога сингиб кетди.

Асадбек уйга қараб юрди. Манзура унга эргашди. Ичкари қира туриб чакконлик билан энгашди-да, эри бетартиб ечган туфлини жуфтлаб, бир четга олиб қўйди. Сўнг ичкари кириб, Асадбек узатган палтони олиб, илгакка илди. Бу жараён кунда такрорланади. Ташқаридан кузатган одам ҳар куни бир томошани айнан кўргандай бўлаверади.

Асадбек ичкари кириб ўзи ҳуш кўрувчи тебранади-ган юмшоқ ўриндикка эмас, дераза томондаги бир қават кўрпачага ўтирди.

— Вой, тўхтанг, кўрпача солай,— деди хотини шошилиб.

Асадбек «керак эмас», деган маънода қўл кўтарди. Манзура бу ишорани кўрмагандай нариги уйга кириб кўрпача кўтариб чикди.

— Бир пасга тулинг, адаси.

Асадбек ўрнидан жилмади.

— Ўтир.

Манзура гилам устига ўтириб, кўзини ерга тикди.

Асадбек гапни нимадан бошлашни билмай каловланди.

— Тинчликми?— деди у бироз сукутдан сўнг.

— Тинчлик,— деди хотини синиқ овозда.

— Бир нима дедими?

— Йўқ ҳали.

— Сўрамадингми?

Манзура эрига шошилиб қараб олдию бошини эгди.

— Қандай сўрайман.

— Мен сўрайми бўлмаса!

— Вой, адаси...

— Ҳа, латта!

Асадбек шундай деб тўнғиллади-ю, бакириб юборишдан ўзини тийди. «Сўраганининг нима фойдаси бор?» деган фикр уни жиловдан тутди. Ҳўш, сўради ҳам дейлик, «зўрлашди» деган жавоб олди нимаю «тегишмади» деганда нима? Ҳар икки ҳолда ҳам ўғирланган қиз одамлар учун номуссиз бўлиб қолаберади-ку?..

— Энди нима қилмоқчисан?

Манзура энди нима қилиши мумкин? Унинг йиғлашдан, фиғон чекишдан бўлак нарсга қудрати етадими? Асадбек буни яхши билади. Шунинг учун савол беришга бериб қўйиб, жавоб кутмади. Шунча йил бирга умр кечириб хотини билан маслаҳатлашмаган одам шу нозик паллада фикрлашармиди? Ўйима ҳақда сўзлашишни билмагани учун ҳам шу сўрок тилидан учди. У ҳозир ёнида хотини бўлишни истарди. Манзура чиқиб кетса вужуди кимсасиз уйдек ҳувиллаб қолишини ҳис қиларди. Аммо хотини рўпарасида ўтирар экан, худди уришиб қолгандай оғзига талқон солволмайдик. Хотиннинг камгап, баодоб бўлгани яхши-я, аммо мана бунақа пайтда эрни эзиб ташлайди-да... Манзура гапга чечанрок бўлганида Асадбекни ғуборли ўрамдан олиб чиқармиди...

Ташқаридан эркак кишининг овози келиб, Манзура чаккон ўрнидан турди-да, дераза оша ҳовлига қаради.

— Мутаваллингиз,— деди ажабланиб.

— Чақир,— деди Асадбек.

Манзура тез-тез юриб чикди. Дам ўтмай эшик оғзида бўйни узунлигидан эгилиброк юрувчи, эгнига уриброк қолган палто, бошига янги сувсар телпак кийган мутавалли кирди. Соқол-мўйлов улашилганда кечроқ қолган, аммо яратган «бу ҳам эркак-ку», деган раҳм билан топиб берган беш-ўнта тукни савлат қилиб ўстириб, жамики тирик жоннинг энсасини қотиргувчи Қаримуллага Асадбекнинг ҳам токати йўқ эди. Етимхона бошқони бўлиб ишлаб, ўз таъбири билан айтганда, шайтоннинг биттагина гапига кирди-ю, олти йил умрини симтўсиқлар ортида ўтказиб қайтди. Яна фиркага тиклаш масаласида қўп уринди. Фирка аъзолигига қайта олганида турқи таровати ўзгача бўларди. Ҳатто ўзига ҳам ёқмайдиган, соқол-мўйлов деган номга иснод

келтирувчи бу туклар ўстирилмасди. Хитойнинг охори тукилмаган ок кўйлагини кийиб, Олмониянинг нўхот гулли кизил бўйинбоғини такиб, финларнинг кўзни олувчи костюмини эгнига илиб, гердайиб юарди. Айб ўзида — райкўмга узатиши лозим эди. Ўзини хокисор кўрсатиб бир янглишди. Райкўмдагилар хокисорларга раҳм қилар деб ўйлаб эди. Раҳмдиллар райкўмда эмас, бу томонда экан. Бахтига маҳаллада масжид қурилиши бошланди. Аввалига ҳайбаракаллачи бўлиб юрди. «Уни у ёққа ол, бунини бу ёққа қўй», деб туриш, чойни шопириб қайтариб ўзидан улуғрок одамларга таъзим билан узатиш ҳадисини олган эди. Қурилишда ҳар кунини ўралашиб юрувчи битта бекорчи керак экан. Шундан фойдаланиб, пойдевор битмасиданок ўзини «мута-валли» деб эълон қилди. Абдукарим деган исм, гарчи муллаликка дахлдор бўлмаса-да, Қаримулла деб ўзгартирилди. Бу «мулла» хотираси заифлиги туфайли тўрт ой бадалида «Оятал курси»ни ёд ололмай, иккита кичик сура билан тирикчилик қилади. Ўшанда ўстира бошлаган «сокол-мўйлаб» иморат томи ёпилибдики, ҳали бир энликдан нарига ўтгани йўқ. Бу ҳол Кесакполвон учун бир эрмак. Уни ҳар кўрганида «Қаримулланинг соколи ичкарига қараб ўсади», деб мазах қилади. Асадбек мутаваллининг тезроқ кетишини истайди, Кесакполвон эса уни масхаралаб ўтиришни ёқтиради. Қаримулла бу масхарани малол олса-да, сиртига чиқармайди. Кесакполвоннинг гапларидан мириккандай хихилайди. У Асадбекдан чўчийди, камгап, мулоҳазали Чувриндидан эса кўркади. Шу ҳолда аъёнлардан бири уни «ўзига яқин олиб» «ҳазил» қилар экан, нимаси ёмон?

Қаримулла Асадбек ёлғиз эмасдир, деган хавотирда эди. Ичкари киргач яйраб кетди. Илдам юриб келиб Асадбек билан қўшқўллаб сўрашди. Асадбек ўрнидан кўзғолмай, қўл учини берди.

— Ўруснинг янги йили муборак бўлғай,— деди Қаримулла ишшайиб.

Асадбек унга жавоб бермади. «Хўш, нимага келдинг?» дегандек норози киёфада бокди. Қаримулланинг мақсади янги йил билан табрик этиш эмас, балки кўнгил сўраш, шу орқали ўзининг ҳам руҳан «азият чекаётганини» маълум қилиб қўйиш эди. Аммо Асадбекнинг қараши уни шошириб қўйди. «Сизга қасд қилганлар паст бўлсин, кизингизнинг бахти очилиб

кетади, иншооллох», деб дилига тугиб келган гаплари-ни ҳам унутди.

— Битта хонага жой қилиб намозни бошлаб юбор-дик. Бутун маҳалла дуои-жонингизни қилиб ётибди. Сувоқчилар хонақоҳдан чиқишди.

Хабар Асадбекни мутлак қизиктирмаётганини се-зиб Қаримулла жимиб қолди. Шу гапларнинг ўзини айтиб чиқиб кетавериш мумкинмасди. Шу учун бироз каловланди.

— Айвоннинг... тўсиқларига темир керак экан, бор-сак бермади, зангар. Лимит-пимит дейдими-ей...

— Темир сенга ҳозир керакми? — деди Асадбек ту-тоқиб.

Шу топда Асадбекнинг кўнглига бундай гаплар сиғмаслигига, умуман, майда-чуйдалар билан шугул-ланиш бошқа аъёнларнинг иши эканига Қаримулла-нинг калта фаҳми етармиди?

Асадбек шарт ўрнидан турди. Қаримулла «тепиб қолади шекилли», деб кўрқиб, ўзини четга олди. Асад-бек эшик ёнига илинган, шапалоқдек келадиган хориж телефонини олиб, чиройли тугмачаларни босиб рақам терди.

— Алло, ким бу? — деган эринчок аёл овози келди.

— Тўхтасин керак, — деди Асадбек жерқиб.

— Ухляяптилар.

— Уйғот, гафлатни, Асадбек акам сўраяптилар, де.

— Вой, ассалому алайкум, ҳозир... Ана, туриб ке-ляптилар...

Ярим дақиқа ўтмай хирилдоқ овоз эшитилди:

— Ассомайкум, Бек ака, тинчмисиз, омонмисиз, ян-гам...

Асадбек унинг гапини шарт бўлди.

— Масжидга нима учун темир бермадинг?

— Окахон, лимит...

— Икки соатдан сўнг темирлар масжидда бўлсин.

— Бек ака, эртага эрталаб...

— Икки соатдан кейин масжидга чиқиб кўраман.

— Ахир бугун қранчи...

— Ўзинг қўл билан ортасан.

Асадбек гапни калта қилиб, телефонни жойига илди:

— Икки соатдан кейин усталаринг жойида бўлсин.

Қаримулла бу гапни эшитиб, бошига ғавғо орттир-ганини билди. Қирганига минг пушаймон еди. Топши-рикдан кутулиб қолиш учун баҳона излади.

— Усталарнинг ҳакига сал камхаржроқ бўлиб қолувдик. Чикмаймиз, деб ҳафароқ бўлиб кетишибди,— деди мижғовланиб.

Асадбек маҳаллага ёрдам бўлсин, деб пул берарди, бироқ, сарф-харажатларни текширтириб кўрмас эди. Бир ҳафта бурун «мутавалли масжид ҳақини сичқондек кемириб ётибди», деган гапни эшитиб, «етимларнинг ҳақидан кўрқмаган, масжид ҳақидан кўрқармиди», деб ғижинган, лекин чора кўришга шошилмаган эди. Ҳозир шу гап ёдига тушдию янада тутоқди:

— Усталарнинг ҳакига шерик бўлмаганинда етарди.

— Бек ака, ундай деманг-а, астағфируллоҳ!

— Ҳе, сени художўй қилиб туққанни...

Каримулла ўзини оклашга киришишнинг оқибати яхшилик билан тугамаслигини англаб, бошини эгганича жим қотди. Муъминликнинг шуниси яхши-да. Ғазабга минган одам тутоқаверади, сўқаверади, сен эса бошингни эгиб олиб унинг етти пуштини ичингда ўқий-верасан. «Онангни!» дейди у, «онангнинг онасини кўшиб...» дейсан сен. «Ҳароми!» дейди у, «ўзинг итдан туғилгансан», дейсан сен. Шу ҳолда давом этаверади. Сенга яхши. Дилингдагини овоз чиқариб айтдинг нимаю ичингда айтдинг нима? Фарқ шундаки, дилдаги тилга учса жонинг кетиши мумкин, жонингга раҳм қилинган тақдирда абжагинг чиқади. Тилни бесуюяк яратган Худога зорланиб бир-икки ой, балки бир умр кўрпа-тўшак қилиб ётарсан. Каримулла тилини тиш ҳатлашига йўл қўймади. Асадбек сўка-сўка бир тарсаки тушириб қолганини айтмасак, сувдан қуруқ чикди ҳисоб.

Асадбек тарсакидан сўнг бу кўсамулла чиқиб кетар, деб ўйлаган эди. Унинг мутелик билан қўл қовуштириб, бош эгиб турганини кўриб:

— Яна нима дардинг бор?— деди.

— Бегим, бир қўшиқ қонимдан кечинг, сизга нотўғри информация беришибди.

— Гапни чўзма. Менга қанақа хабар етказишни билишади. Ҳаж қилмоқчимисан, бу ҳам ёлғонми?

— Рост, бегим, рост. Мен асли шу гапни айтай деб қолувдим. Оксоқоллар Асадбек ака ҳам борсинлар, дейишяпти. Биллалашиб борсам бирам ярашади... Сиз билан борсак икки марта ҳаж қилгандай бўламиз.

— Сен билан юрсам ярашадими?

— Мен билан юрмасангиз ҳам... Асадбек хожи бўлиб юришингиз ярашади.

— Пулни қаердан оласан? Камбағал-фақир бўлсанг?..

— Бегим, кариндош-уруғ бор, ҳозир ўнбеш минг пулми? Гуноҳларни кўп қилдик, охиратни ўйлама-сак...

— Охиратни дегин... Ўн беш мингни тўлаб у ёқдан майда-чуйда олиб келсам, харажатни қоплармикин?

Асадбек бу саволни синов учун берган эди. Бунинг фаҳмига етмаган Қаримуллага жон кирди.

— Чикади, бегим, унча-мунча қолади ҳам.

— Харажатдан ташқари йигирма минг қолармикин?

Қаримулла бу саволга ўйламай-нетмай жавоб қайтарди:

— Йигирма минг чикмас-ов, аммо ўн мингча қолар.

— Шунақа дегин, ҳисоблаб қўйибсан-да, а?

— Энди, одамлар айтиб юришибди-ку...

Асадбек жавонга яқинлашиб, эшигини очди. Қаримулла тахланиб турган пулларни кўриб, энтикиб кетди. «Харажатни кўтаради шекилли», деб қувонди.

— Қариндошларингни тинч қўй,— деди Асадбек, пул санай туриб.— Мана сенга ўн минг,— у шундай деб бели букилмаган пулларни Қаримулла томон ташлади. Қаримулланинг пулга узатган қўллари муаллақ қолаверди.— Сен ҳаром кадамингни Маккага босма. Маккага покиза одамлар бориши керак. Йўқол энди, кўзимга кўринма.

Қаримулла пулларни апил-тапил йиғиштириб олиб, қуллук қилганича чикиб кетди. Пулларни палтонинг кенг чўнтақларига сола туриб «йигирма минг десам бўларкан», деб ўқинди.

Асадбек жойига бориб ўтириб, ёстикка ёнбошлади. Бир дам хаёлларга банди бўлди. Сўнг кўзига уйку илиниб бошини ёстикка қўйди. Қанча ухлаганини билмади. Бир уйғонганида шом қоронғуси чўккан эди. Хотини кириб «Овқатга чиқасизми ё шу ерга олиб қирайми?» деб сўради. Асадбек «чиқаман», деди-ю, яна уйку элитиб ўрнидан кўзғолмади. Худди биров икки елкасидан босиб, миясига кўрғошин қуяётгандай кўзларини ҳам очолмай қолди. Мия сергак, кулок атрофда тик этган товушни ҳам эшитди. Кўз эса ғалати уйкуда — бир жарга қулайди, юраги кинидан чиққудай

бўлади, бир босинкирайди, бир чала уйғонади... Шу ахволда тонг оттирди.

Нонуштадан кейин Жамшид келди.

— Бек ака, ҳаммаси пишди. Уйига обориб қўйдим,— деди Жамшид.

— Ғалва кўтармадими?

— У-бу девди, менам бир нима дедим.

— Бўпти, кўз-қулоқ бўлиб турларинг. Уйга майда-чуйда юбордингми?

— Бўтқанинг болалари олиб бориши керак эди.

— Ўзинг хабар ол.

— Бек ака, кўчада имом турибди.

— Нима иши бор экан, ё тавба қилиб келибдими?

— Билмадим.. эшитишимча, «Волга»сини шумо қилиб кетишибди.

— Ким?

— Бизникилармас.

— Топиб, жойига олиб бориб қўйларинг.

— Қирсинми ё жавоб бериб юборайми?

— Қирақолсин, балки бошка гапи бордир.

Қотмадан келган, кўзлари маъноли боқувчи, ўзи ёш, бироқ коп-кора қуюк сокол-мўйлови улуғроқ кўрсатаётган имом — Собитхон қори номи билан шаҳарда эътибор қозонган эди. У имомлик қилувчи кичкина, эски масжидга баъзан одам сизмай кетарди. Қариялар бу мулла йигитга ихлос қўйиб, уни маҳалла масжиди имомлигига чорлаган эдилар. Рад жавоби олишгач, Асадбекнинг аъёнлари орага тушишди. Собитхон ўжар эди. Охир-окибат Асадбекнинг ўзига ҳам йўқ дейишдан қайтмади. Асадбекка бу «олифта имомча»нинг димоғдорлиги ёкмади. Собитхоннинг «ҳаром пулларга қурилаётган масжидда мен намоз ўқимайман», дейиши Асадбекни ғазабга миндирса-да, чора кўришдан ўзини тийди. Халқ орасида ўзи хакида бўлар-бўлмас миш-мишлар юрганда бу эътиборли корининг бошидан биргина соч толаси тўкилса маломатларга қолишини билди. Тўғри фикрлаган экан — имом машинасини ўғирлатиб, ундан гумон қилибди. Бу гап аллақачон шаҳарга тарқалгандир...

Собитхон остона ҳатлаб кириб, қўлини ковуштирган ҳолда, қироат билан салом берди. Асадбек беихтиёр равишда ўрнидан туриб унга пешвоз чикди — қўшқўллаб сўрашиб, қизил духоба копланган диванга таклиф этди.

— Келинг, қори, қандай шамол учирди?— деди Асадбек, фотиҳа ўқилгач.

— Яхшилик шамоли эмас,— деди Собитхон унга тикилиб.

— Ҳай, ҳай, қорижон, совук нафас қилманг.

— Сизни инсофга чақириш фойдасиз эканини билсам-да...

— Қори, келишиб олайлик: сиз мени инсофга чакирманг. Қандай яшашни ўзимга қўйиб беринг. Мен ҳақманми ё ноҳақманми — қиёматда маълум бўлади. Сиз менга қози эмассиз. Сиз гапни чайнамай муддаога қўчаверинг. Сиз «Волга»нгизни ўғирлатиб, алам билан келган одамсиз.

— Ҳа, таксир, топиб гапирдингиз. Аммо сиз томондан фирромлик бўлди бу иш.

— Нима, фирромлик?! Қори, аввалги сафар масжидга сарфлаган пулларимни ҳаром девдингиз, энди фирромлик дейсизми? Ўйлаб гапирасизми гапларингизни? Сиз кимсиз ўзи? Тўрттагина сурани кўз юмиб ёдлаб берувчи қориваччасиз, худо эмассиз! Сизнинг китобларингизда тўхматчини нима дейишади? Тўхматчининг тилини кесиш керакми?

— Астаффируллоҳ! Тўхмат қилаётган бўлсам каломулло урсин!

— Керак бўлса уради ҳам. Ўша кун индамаган эдим. «Волга»нгиз борлигини билганимда «хўш, менинг пулларим ҳаром экан, сиз «Волга»ни қайси ҳалол пулга олдингиз?» деб сўрадим.

— Менинг отам...

— Сизнинг отангиз Андижонда машҳур телпакфуруш, биламан. Телпакфурушларнинг найранглари ҳам биламан. Шунинг учун ҳалоллик ҳақида бошқалар гапирганда сиз индамай юраверинг. Худойига бориб, Қуръон ўқиб тугун учига неча пул тугиларкин деб юрадиган мўлтони одамсиз-у, яна менга фирромдан гапирасизми?

— Тўхмат қилманг, мен Аллоҳнинг каломини пулга сотадиганлардан эмасман!

— Мен билмаган нарсамни айтмайман. Жирилланманг. Бу шаҳар бедарвозалигини билмайсизми? Шаҳарда мингта Асадбек бор. Сиз биттасидан гумонсирабсиз. «Волга»нгизни топиб беришади. Мен бунақа майда ишлар билан шуғулланмайман.

Асадбек Собитхон билан дастлаб учрашганида ан-

ча баодоб муомалада бўлган эди. Хатто қори харом пулларни тилга олганида ҳам Асадбек тутокмаганди. Унинг ҳозирги феъли, кўрслиги Собитхонни аввалига ажаблантирди, сўнг пича кўркувга солди. Агар одамлар орасида юрган гап-сўзлар рост бўлса, кичкинагина масжиднинг имоми бирданига йўқолиб қолса ҳам ажаб эмас-да. Ҳозир унинг бу хонадонга кирганини ким кўрди? Чикдими, чикмадими — ким суриштириб ўтирибди? Қори шуларни ўйлаб сесканди. Ичида калима қайтариб қўйди.

Худо имомлар орасида инсоф ва имон бобида басаломат бўлган Собитхонни ўз паноҳига олиб, Асадбек қаҳрининг тўлиб-тошишига йўл қўймади. «Майда ишлар билан шуғулланмайман», деганидан сўнг Асадбек жим қолди. Собитхон ортиқча сўзга ҳожат йўқлигини англаб, ўрнидан турди. Асадбек «бир пиёла чой ичинг» ҳам демади. Собитхон унинг қаҳрини кўзготган нарса нима эканини фаҳмламай, гаранг ҳолда изига қайтди.

VIII БОБ

I

Прокурор маҳкамасининг терговчиси Зоҳид Шарипов ҳали бунчалик хорланмаган эди. Кечагина марказдан келган прокурор терговчиларининг қонунга мос бўлмаган ишлари ҳақида кўпириб гапирилди. Гуё шу билан маҳкамалар тозаланди. Покиза одамлар тўплангандай бўлди... Зоҳид шу ҳаракатларга ишонибди. У прокурор ёрдамчисининг қилиғидан бир аччиқланса, ўзининг гўллигидан ўн газабланди. «Нима дейишмоқчи бўлишди: сен писта пўчоғисан, истаган пайтда супуриб ташлаймиз, сен кераксиз бир қоғозсан — хоҳласак гижимлаб оёқ остига отамиз, дейишмоқчимиз?»

Зоҳид анчагача ўзига келолмай ўтирди. Сўнг шарт ўрнидан туриб, прокурор ёрдамчиси хонаси томон юрди. У ёрдамчи билан олишишни қасд қилган эди. Аммо ўзига зеб бериб кийинган, қошлари қалин, кўзлари қулиб турувчи прокурор ёрдамчисининг муомаласи уни шаштидан қайтарди.

— Э, келинг, Зоҳиджон, янги йиллари қутлуг бўлсин. Оилангиз, ота-онангиз соғ-саломатмилар? Бахтингизга кўп йиллар яшашсин, тўйларингизга бош бў-

лишсин. Сизни чакираман, деб турувдим. Хизрни йўк-ласам бўларкан. Хў-ўш... Шариф Намозовни кўйиб юборишга тўғри келди. Айби исботланмаган. Гувоҳлар гапларидан тонишибди. Унга қарши иғво қилингани шундай сезилиб турибди-ку, сизлар тўппа-тўғри қамок-қа тикиб қўя қолибсизлар. Намозов анов-манов одам эмас, катта олим экан. Чет элликларни ҳайрон қолдириб турган одамни қамокқа тиксак, халқаро жанжал чикиб кетишини ҳам унутмаслигимиз керак-да, азизим. Чет элдаги сафсатабоз душманларимизни биласиз-ку, «СССРда инсон ҳуқуқлари поймол этилмоқда!» деб ғавғо кўтаришса, бошимиз ғалвадан чикмай қолади. Келинг, биз шунақа ташвишлардан четроқда юрайлик. Сиз ёшсиз, ўсадиган йигитсиз, бамаслаҳат ишлайверинг. Иғвонинг бошида винзавод директори Сулаймонов турган экан. Айбини бўйнига олиб ўзи келди. Ҳазилнинг бунақа жиддий тус олишини ўйламабди. Беш-ўн ой ўтирса, иккинчи ҳазиллашмайдиган бўлиб чиқади.

— Сулаймонов ишини менга топширсангиз...

Зохид унинг маҳорат билан тўкиётган тўрига банди бўлиб қолмай, чикиб кетиш ниятида шу гапни айтди. Ҳеч нарсадан тап тортмай ишни ҳамирдан қил суғургандай ҳал этаётган прокурор ёрдамчиси Зоҳиддан шу илтимосни қутмаганида лакма одамга айланмасмиди, бу даргоҳдан кавуши аллақачон тўғриланмасмиди? Дунёнинг манамаман деган олимлари билан баҳслашишга мослаб яратилган бу фахм-фаросат, бу ақл шу арзимас масалани ечишда ожизлик қилса-я! Ҳа, Зоҳид ожиз эди. Унинг кўзлари очиқ, аммо фикр кўзи бу ўйинлар, оёқ остига тўшалаётган тўрларни, энг муҳими — қаршисидаги одамнинг қалбини аниқ кўролмаётган эди. Ақл ҳаммавақт ҳам одамга шараф келтиравермайди, баъзан мана шундай хор ҳам қилиб қўяди. Зоҳид ўзининг беадад хорланаётганини ҳозир эмас, кейинроқ ҳис этади. Бошингизга тош тегса, бироз оғриб, сўнг босилгандай туюлади, аммо орадан вақт ўтиб шундай оғрик кўзғоладики, ўзингизни қўйгани жой топа олмайсиз. Рухий кийноқ ҳам шундай. Бир неча соатдан сўнг «мен нима учун унга шундай демадим!» деб ўзингизни лаънатлай бошлайсиз. Бироқ вақт ўтди — энди бу афсусдан нима наф?

Зоҳид соддалик билан Сулаймонов ишини сўради. Прокурор ёрдамчиси эса пинагини бузмай, ўша ку-

лимсараган ёкимтой кўзларини Зоҳиддан олмай жавоб берди:

— Бу ишни Келдиевга топширдим. Танийсиз-а, аммамнинг бузоғи. Шунақа майда-чуйдани топширма-сам, жиддий ишларни эплай олмайди. Сизни зўр ишлар кутиб турибди, азизим. Ўсадиган одам майда-чуйдага аралашмаслиги тузук. Сиздан умидим катта. Республика прокурорига ҳам айтдим. Умидли ёшларни биз ҳар қанақасига қўллаймиз.

— Шариповнинг иши оддий ҳазилга ўхшамайди. Ҳазил деб юриб уни ўлдириб кетишлари мумкин.

Жиддий оҳангда айтилган бу гапни у эрмакдай қабул қилди:

— Воҳма қилманг-е, азизим. Ўлдириб кетади, деб камокда ушлаб туришимиз ҳам тўғри келмайди-да. Э-р-как одам лалаймай ўзини химоя қилсин. Итдай ичиб, чўнтағига биров наша солиб қўйса ҳам билмай ётаверадими?

— Мен ваҳима қилаётганим йўқ. Ундан пул талаб қилишган.

— Ким? Қачон?

— Қимлигини билолмай қолдим. Ҳарҳолда камок-хонада талаб қилишган бўлса керак.

Прокурор ёрдамчиси телефон тугмасини босди. Кўзларига кулги йўқолиб, кўриниши жиддийлашди, ҳатто бироз асабий тус олди.

— Жонқораев! Сигналлар тушяпти, камокхонада бевошлик кучайибди. Текшириб уч кундан кейин ҳисоб берасан. Ҳа, Шариф Намозовдан ким пул сўраганини ҳам аниқла. Онасини учкўрғондан кўрсатиш керак бунакаларни, тушундингми!

Прокурор ёрдамчиси «маъқулми, кўнглинг жойига тушдими», дегандай Зоҳидга қаради-да, ўрнидан турди.

— Ҳозир республикага чиқишим керак. Сиз билан хотиржам би-ир гаплашамиз. Ўзим чақиртираман.

У Зоҳиднинг елкасига қўлини қўйиб, гоят улуг бир меҳр кўрғазиб остонагача кузатиб қўйди.

Зоҳид хонасига қайтди. Усти чойнак изларидан доғ бўлиб кетган ўша стол, ошик-маъшуғи аранг илиниб турган ўша бўм-бўш китоб жавони... Зоҳид ўрнига

ўтириб халқа доғлар сирини ўрганмокчи бўлгандай стол устига тикилиб қолди. Бу доғлар нималарга гувоҳ? Аччиқ чой дамланиб, шопириб-шопириб қайтарилиб, хўриллатиб ичилган дамларда кимларнинг такдирини хал этилган? Қандай хўрликларнинг, қандай фирромликларнинг гувоҳи бу доғлар?.. Зоҳид тикилиб ўтиргани билан хаёлига бу гаплар келмайди. Унинг хаёли Шариф Намозов ва Қилич Сулаймонов билан банд. Намозовни камаш учун ишлатилган хийла энди Зоҳидни айтарли ажаблантирмай қўйганди. Бу калаванинг учини топгандай бўлиб эди. Сулаймоновнинг бош эгиб келиши... Ҳеч қандай мантиққа тўғри келмайди. «Бу ишнинг бошида Асадбек турган бўлса, нима учун Намозовни қаматди? Балки бурнини ерга бир ишқаб қўймоқчи бўлгандир? Бунинг бошқа осонроқ, камчи-кимроқ йўллари ҳам бор эди-ку? Сулаймонов нима учун камокда ўтирмоқчи? Унинг гуноҳи нима?» Зоҳид иш баттар чигаллашганини ҳис қилди. Намозов такдирини Асадбек хал қилган, винзаводга осилма, дейишганда масаланинг бунчалик мушкуллигини кутмаган эди. Винзаводни яхшилаб текшириш жумбоқни ойдинлаштириб беради, деб ишонганди. Сулаймонов ўйиндан чиқарилибдими, демак винзавод қалъасига унча-бунча хужум писанд эмас.

Зоҳид жилди жигарранг чармдан ишланган папкасига қараб қўйди. Ҳафсала билан иш бошлаган эди. Тўлдирилган бир неча саҳифа кечагина муҳим маълумотлар даражасида қадрли эди. Ҳозир эса бу қоғозлар сариқ чакага ҳам арзимайди. «Нима, мен кўчада санкиб юрган лайчаманми, биров тепса вангиллаб четга қочаверадиған...» Шу фикр Зоҳидни сергак торттирди. Нима, энди у «менга қачон, қандай иш беришаркин», деб пашша қўриб ўтирсинми? Иш топширилганда ҳам «буни мана бундай тарзда яқунлайсан», деб аниқ кўрсатма беришмайдими? У жонсиз кўғирчок каби қоғозларни расмийлаштириб қўя қолмайдими? Шундай қилса — тез «ўсади»! Бўлмаса... Ерга кириб кетадими? Балки...

Одамлар фалончини осиб кетишибди, пистончининг уйини ўғри урибди, деган ваҳимали мишмишлар чодирини остида кўриб яшаётган бир дамда шаҳар прокуратурасининг бўм-буш китоб жавони, тепалари халқа-халқа доғли стол қўйилган кичкина хонасида терговчи ишсиз ўтирибди, дейилса ҳўп кизик туюлар.

Жиноятлар изидан юрган Зоҳид бу ерга келгунча иш-сиз ўтиришни тасаввур қила олмас эди. Қаранг, шундай маҳкамада ҳам бекор ўтириш мумкин экан.

Бир соат илгари хонага берухсат кириб келган терговчи Намозов қўйиб юборилажагини айтганда, Зоҳид ажабланган эди. Сўнг бу ҳолдан ғаши келди. Кейин ғазабланди. Ҳўрланганини ҳис этиб эзилди. Мана энди, бекорчи деган ёрликни олиб, бўғилиб ўтирибди. Гўё прокурор ёрдамчиси пинжида юрувчи терговчи кириб нохуш хабарни айтмаган, балки баҳайбат мингоёкни олиб кириб қўйиб юборган. Бу кўринмас мингоёк Зоҳидни бўғзидан бўғиб кўрди, юрагини ғижимлаб кўрди. Энди кулоғидан ўрмалаб кириб миясини зириллатяпти.

«Нимадир қилишим керак,— деб ўйлади у, бошини чангаллаб,— бу ўтиришда ёрилиб кетаман!» У шундай деб ўрнидан туриб, эшикни очди. Қаерга боришини билмай, гангиган ҳолда остонада пича турди. Сўнг дахлизга чикди. Учинчи қаватга кўтарилиб, Келдиев ўтирадиган хона эшигини тақиллатди. Ичкаридан жавоб бўлмади. Зоҳид эшикни тортди — берк. Прокурор ёрдамчиси «аммамнинг бузоғи» деб атаган, бошини бир ёнга қийшайтириб юрадиган Келдиев эшикни ичкаридан беркитиб олиб Сулаймонов ишига оид ҳужжатларни тўлдирар эди.

Зоҳид иккинчи қаватга тушди-ю, хонасига киргиси келмади. Эшикни кулфлаб ташқарига чикди. Беш-ўн кун йўқ бўлиб кетса ҳам бекорчи терговчи билан бировнинг иши бўлмаслигини Зоҳид биларди. Лекин беш-ўн кун қаерга боради. Елкасидаги ташвиш юки билан қаерга сиғади? Зоҳид шу масалада бироз янглишаётган эди. Назарида прокурор ёрдамчиси вазиятни юмшатиш учун уни холи қўядигандай эди. Гўё прокурор ёрдамчиси қилган ишидан уялиб, уни безовта қилмайдигандай эди. Бир содда қиз никоҳ куни онасидан куёвнинг чап томонида ётайми ё ўнг томонидами, деб сўраганда онаси қайси томонда ётишининг фарқи йўқ, барибир ўша иш бўлади, деган экан. Шунга ўхшаш Зоҳид каби тухумдан энди чикқан терговчи аразлайдими, зарда қиладими, барибир — прокурор ўз билганидан қолмайди.

Кечаси бир сидра қурук қор ташлаб сўнг тундлашиб қолган осмон Зоҳид кўчага чиқиши билан яна инсофга келди. Зоҳиднинг назарида энди кўзни қувна-

тувчи қор эмас, осмонда ҳасрат элаги эланиб, ҳасрат ёғилар эди. Табиат одам руҳига мосланадими ё одамнинг руҳи табиатга мосланиб қоладими — тушунмак қийин. Ҳарҳолда кўнгил хира тортган маҳалда чоратроф ҳам тундлашиб қолади.

У кўчага бемақсад чиққан эди. Эркни оёқларига берди. Юзига урилаётган қор учқунларидан роҳатланди. «Кечгача ёғса ҳаммаёқ оппоқ бўлади. Ҳавода ғубор қолмайди. Қор ёғдириш, тиндириш, офтоб чиқиш — Худонинг иродаси биланми? Худо қор ёғдиргани каби ҳақиқат, адолат ёғдирса-чи? Бир кунгина ёғдирса эди... Қор эриб тупрокка сингиб кетишига ўхшаб, ҳақиқат билан адолат одамларнинг юрагига сингиб кетса... Дунё бир кундаёқ бошқача бўлиб қоларди...» Зоҳид бобосининг гапларини эслади: «Оллоҳ таборак ва таоло инсонларни синамоқ учун бу дунёга таборган...» Садақайрағочдек ўсган оқ ўрик остидаги супага кўрпача тўшаб ўтиришни хушлайдиган бобоси шу гапларни кўп такрорларди. Кўзойнакнинг синган бандлари ўрнига ип тортиб кулоққа илиб, мук тушиб эски китобларни ўкиб ўтирувчи бобоси кўз олдига келди. Акасига эргашиб кўча чангитиб юриб ё сув ичгани, ё қорни очиб бир тишлам нон егани кириб қолганда бобоси «Қани, дўнг-пешаналар, ўтиринглар-чи, эшитинглар-чи...» деб эски китобдан ҳикоятлар ўқишни бошларди. Улар эса бобосининг ўқишга берилганидан фойдаланиб лип этганча қочиб қолишарди. Зоҳид ҳозир бобосини қўмсади. Эски китоблардан ўкиб беришини, насиҳатларини, дунёнинг тузилиши, инсонлар хулқи ҳақидаги сўзларини эшитгиси келди. Бобосининг бу дунёдан ризки узилганда Зоҳид ўн ёшда эди. Кўп гапларни эшитарди, бироқ мағзини чақолмасди. Улғайиб, бу ёруғ оламнинг қоронғу кўчаларига беҳос кириб қолиб, ночор тентираган чокларида эсида қолган гапларни фаҳмига етмоққа ҳаракат қиларди. Йиллар ўтгани сайин, дунё тиконзорларини ялангоёқ кезгани сайин бобосининг ўғитларига муҳтожлиги орта борди. Зоҳид камгап отасига дардини айтиб далда ололмасди. Бу оилани танимаган кишига «шу индамас кетмончи ўша мулла одамнинг ўғли», деса ишониши қийин. Бобоси уриб бўлса ҳам илмини ўргатмаган экан-да, кетмонингни чоғиб юровур, ўғлим, илм билан қорин тўймайди, деган экан-да... Мана энди Зоҳиднинг акаси ўлиб кетди, отасида на эскича, на янгича илм бор. Ўйлаб қараса, қариндош-уруғлари

орасида ҳам бобоси каби одам йўқ экан. Ўтин ёниб кул қолибди, деганлари шуми?

Бобосини ўйлаб бораётган Зоҳид саволларига жавоб топгандай бўлди: «Худо ёғдирган ҳақиқат, адолат — бобомга ўхшаган одамлар эмасмиди экан? Улар ер юзидаги одамлар қалбига яхшилик уруғи сепишлари лозимми эди? Бобомга ўхшаганлар камайиб кетяпти-ку! Энди нима бўлади? Энди юраклар ғафлатгина қон ҳайдашга ярайдиган ҳиссиз буюмга айланадими? Ҳақиқат ва адолат тамом қовжираб, қуйиб кул бўлади-ми?!»

Зоҳид бадбин ҳулосага яқинлашган эди. У дунёда битта яхши, битта тўғри одам қолгунича адолат ва ҳақиқат яшаши мумкинлигини ҳозирги кайфиятида идрок эта олмас эди. Ёмонлар, мунофиқлар нафасидан олов чиқиб ҳақиқат ва адолатни қуйдиради, аммо яхшиларнинг юрагидан қувват олгучи бу ҳақиқат, бу адолат яшайверади. Бу — азалий кураш! Яна неча аср давом этади — яратганга маълум. Бандасига бир нарса аён — азалий курашнинг интихоси — қиёмат!

Эркинликка эришган оёқлар Зоҳидни аввал анҳор бўйига, сўнг сувоқлари кўча бошлаган тўрт қаватли уйга бошлади. Нураб қолган тош зиналарни босиб тўртинчи қаватга кўтарилди. Ҳаворангга бўялган ёғоч эшикка қайсидир бола бўр билан катта қилиб «проф. Ҳабиб Сатторов» деб ёзиб қўйибди. Шу ёзувни кўриб Зоҳид хаёлини йиғиштирди. «Нимага келдим? Ҳасратимни тўкиш учунми? «Бу соҳага ўтиб овора бўлма, сен излаган ҳақиқат йўқ у ерда. Бўлмаган, йўқ ва бўлмайди ҳам», деб неча марта таъкидлаган. Энди «Гапингиз тўғри экан», деб кириб борадими? Зоҳид бироз ҳаракатсиз туриб, изига қайтмоқчи бўлди. Энди ўгирилиб кетаман, деганида эшик очилиб елкасига жун рўмол ташлаб олган Ҳабиб Сатторов кўринди. Зоҳиднинг бурилиб кетаётганини кўриб, ажабланди.

— Зоҳид? Ҳа, тинчликми?

Зоҳид ўгирилиб, хижолатдан гап тополмай қолди.

— Уйда йўқдирсиз, деб ўйлабман,— деди.

— Қўнғирок ишламаяптими?— профессор шундай деб тугмани босди. Биринчи, иккинчисида овоз бўлмади. Кейин қўнғирок булбулга ўхшаб сайраб берди. Мана шу ҳол Зоҳидни хижолатдан қутқарди.— Бола-лар тугмани ўйнайвериш ишдан чиқаришганга ўхшайди. Қани, кир. Келаётганингни деразадан кўрувдим.

Кутдим, кутдим, дарагинг бўлмади. Яхшиям эшикни очиб қараганим.

Зоҳиднинг кўзига уй бесаранжомроқ кўринди. Ўртадаги стол устида кўк пластмасса челақ турибди. Дераза томонда икки тоғора... Ҳабиб Сатторов Зоҳиднинг ажабланганини кўриб кулимсиради:

— Чакка ўтиб кетди. Учинчи каватдагиларга жабр бўлмасин, деб шунақа ўтирибмиз. Кеча қувурлар ёрилибди, уй исимаяпти. Болаларни қайнонамникига қўйиб келдим. Ўзим кечқурун Масковга кетяпман. Вадим Петрович ишга чакириб, холи жонимга қўймапти.

— Рози бўляпсизми?

— Ўзимни-ку боргим йўқ. Академияга сайловдан кейин Соҳиб Пулатович зада бўлиб қолди. Энди менга кун бермас. Биринчи қилган яхшилиги мен олишим керак бўлган уйни Кравчукка бердирибди.

— Ким у Кравчук?

— Керакли, зарур мутахассис!— Ҳабиб шундай деб кўрсаткич бармоғини осмонга нуқиб қўйди.— Институтнинг сантехниги.

Зоҳид Фанлар Академиясининг мухбир аъзолигига номзодлар орасида Ҳабиб Сатторов билан Соҳиб Пулатовлар борлигини эшитиб «чакки бўлибди» деб қўйган эди. Бунақа сайловларда олимнинг иктидори эмас, эгаллаган мансабию суянган тоғи муҳимроқ экани унга маълум. Сайловдан Сатторов ҳам, Пулатов ҳам ўтолмади. Пулатов, шубҳасиз, бу кўргуликда Сатторовнинг айби бор, деган хулосага келгану уни икки хонали тор, совук, чакка ўтувчи уйда яшашга маҳкум этган.

— Ҳозир кетсам, бўлмас,— деди Ҳабиб Сатторов,— сайловдан ўтолмагани учун аразлаб жўнаворди, деб ғийбат қилишади. Масковга-ку ишга бормасман. Аммо Кембрижга боришим керак. Бир йилга чакириш-япти. Дилимга тугиб юрган режаларим бор, ўша ерда битириб келаман.

— Пулатов биладими, буни?

— Эшитса инфаркт бўлиши турган гап. Мана буни ўқи, ҳали ҳеч ким билмайди.— У китоб жавонини очиб, тик таҳланган китоблар устидан катта конверт олиб узатди. Инглизчани билардинг, а?

— Сал-пал.

Зоҳид хижжалаб ўкиди:

— «Қадрли мистер Сатторов! Сизни Кембриж до-

рилфунунининг фахрий профессори бўлганингиз билан муборакбод этамиз. Хоҳиш-истагингиз ва имконингиз бўлса, Англияга келишингизни сўраймиз. Сизни до-рилфунунимизда бир йил ҳамкорлик қилишга таклиф этамиз. Таклифимизга кўнсангиз, контрактни имзолаб жўнатынг...» Зўр-ку?

— Секинроқ айтасанми?

— Мен сизга далда бериб, кўнглингизни кўтар-моқчи эдим.

— Бе... уйни айтяпсанми? Ё академияними?

— Унисини ҳам, бунисини ҳам.

— Унисига ҳам, бунисига ҳам хурсандман, очиги. Академияда кимлар борлигини биласан-ку? Уйни Пўлатович марҳамати билан олганимда барибир туришим кийин эди. Учала қизимни узатвораман. Эр-хотинга шу уй ҳам бўлаверади, нима дейсан? Хў-ўш, қани ўтирчи. Чой ичасанми ё қахва қилиб берайми? Ё конякдан, а, янги йил бахонасида?

— Кембрижни ювиш керак.

— Бу гапинг ҳам тўғри.

Хабиб Сатторов кўнгил учун таклиф этган эди. Зоҳиднинг гапидан сўнг ўзига ҳам бир ҳўплам қуйди. Зоҳид профессорнинг кам ичишини биларди, шунинг учун бундан ажабланмади. Қоньяк ўзига хушёқди. Томирларида гуё тўхтаб қолган қон юришиб кетгандай бўлди. Сатторов унинг кайфиятини сезиб яна қуйди. Зоҳид учинчи сафар ўзи қуйиб ичгач, мезбон конякни олиб, ошхонага қўйиб чикди.

— Солмонов ўн саккизинчида химоя қиляпти. Диссертациясини яхши баҳолашяпти. Сен ҳам боргин.

Зоҳид «хўп» дегандай бош ирғаб қўйди. Солмонов унинг курсдоши эди. Кириш имтиҳонида ёзма ишни «беш»га топшириб, тарихдан «икки» олиб изига қайт-моқчи бўлганида жонига шу Хабиб Сатторов ора кирган. Қарра жадвални аранг биладиган, нима учун бу ўқишга кириб қолганидан гарангсиб юрган «толиби илм»лар орасида Зоҳид билан шу Солмонов ажралиб турарди. Зоҳид ўқишни ташламаганида, балки ўн саккизинчида Солмонов билан бирга ёклармиди... Зоҳид «профессор шунга шама қиляпти», деб ўйлади. Қолбуки Сатторовнинг фикрича, у ҳозир докторлик диссертациясини ёклаши лозим эди.

Сатторов «конякдан кейин яхши кетади» деб қахва қайнатди. У собиқ шогирдининг авзойига қараб, кўнг-

ли хира эканини сезгани учун «ишлар қалай?» деб сўрамаётган, бу эса Зоҳид учун муддаонинг ўзи эди. Сўралган тақдирда ҳам, гарчи кўнгил ҳасратлашишни истаб турган бўлса-да, «яхши» деб гапни калта қилган бўларди. Фикри-зикри илм билан банд бўлган одамга Асадбек деган зотнинг қўли нечоғли узунлигини, янгиланган прокуратурада ҳам адолат йўқлигини тушунтириш қийин. Умуман бу дунё кинғирликларини кўравериш кўзлари пишган одамга адолат йўқлигини гапириш осмон юлдузга тўла эканини беҳуда исботлашдай гап эмасми?

Солмонов бекорга эсланмаган эди. Профессор аввал унинг ишларини шарҳлаб берди. Зоҳид ўзининг терговчи эканини бир неча дақиқа унутди. Қаҳва қуйилган пиёлалар четга сурилиб, стол устида қоғоз-қалам, топ-тоза қоғоз юзида эса формулалар тизими пайдо бўлди. Ташқаридан қараган киши чакка ўтиб турган бу совук хонада риёзиёт профессори билан прокуратура терговчиси эмас, икки олим дунё ташвишларидан чекиниб, илм бағрига шўнғияпти, деб ўйлаши мумкин.

Диссертация шарҳи тугагач, Сатторов Зоҳидга савол назари билан тикилди.

— Қалланг жойида, ҳали ҳам кеч эмас, қайт.

Зоҳид қоғоз юзидаги формулаларга қараб ҳазин жилмайди.

— Биласиз-ку, мен камикадземан.

Зоҳид қиска жавоби билана нишонга урди. Ўқишдан кетаман, деб юрганида бу гапни Сатторов айтган эди. Зоҳид «Камикадзе деган гуржи ким экан, нима учун мени унга ўхшатди», деб ҳайрон бўлиб юрди. Охири бир куни «Камикадзе» деган одам ким эди?» деб сўради. Профессор аввалига мириқиб кулди. «Ҳа, кишлоки!» деб мазах қилди. Сўнг Камикадзе — грузин эмас, балки иккинчи жаҳон урушидаги мутаассиб япон учувчиларига берилган ном эканини, бу учувчилар самолётга бомба ортиб, изга қайтишга ёнилғи олмай, ўлимга тик боришганини тушунтириб берганди. Зоҳид ҳозир ўша суҳбатни эслатди.

— Камикадзелар бекорга ўлиб кетишди. Япония урушда енгилди. Сен ҳам мағлуб сифатида ўлиб кетасан.

— Адолат учун кимдир ўлиб туриши керак-ку?

Профессор панжаси билан столи бир-икки уриб

кўйди-да, ўрнидан турди. Дераза олдига бориб кўчага тикилди.

— Факат... сен ўлма. Аҳмоқ бўлсанг ҳам шу дунёда яшаб юравер. Бу дунёда аҳмоқлар кўп-ку, тўғри-ми? — У шундай деб оркасига ўгирилиб Зоҳидга тикилди. — Шуларнинг орасида сен ҳам юрсанг нима қилибди?.. Сени нимага яхши кўраман, хайронман. Илми беҳурмат қилган одамнинг башарасига қарамаслигим керак. Лекин сени кўргим келади. Сен «Ҳа-биб акам мени яхши кўраркан», деб талтайма. Сендан нафратланаман. Лекин... кўргим келади. Бир кунмас бир кун ақлингни топиб олишингга ишонсам керак. Ўзи сен тенгиларнинг ҳаммаси аҳмоққа ўхшайди. Нечанчи йилда туғилган эдинг?

— Олтмиш бир эди шекилли? — Зоҳид шундай деб гапни ҳазилга бурмоқчи, профессорни сал шаштидан туширмоқчи эди.

— Ҳа, тўппа-тўғри! Укам ҳам олтмиш бирда туғилган. У ҳам қип-қизил аҳмоқ! Илми кўйиб, шепър ёзиб юрибди.

— Тарихчи укангизми?

— Менинг биттагина укам бор. Унинг ҳозир қардалигини биласанми? Жиннихонада! Лекин жиннимас, у, мияси бус-бутун. Дунёнинг яралиш формуласини яратибдилар акам. Карагин-а,— профессор стол ёнига қайтиб, қоғознинг бўш ерига ёзди: X (ҳақиқат) = $хиёнат + риё$ (ҳасад + очкўзлик) + $шуҳратпарастлик$ = $мансабпарастлик$ — $виждон + имон + диёнат$ = O . Бунга нима дейсан?

Зоҳид ўйланиб қолди. Бу шунчаки формула эмас, дунё ишларидан зада бўлган юракнинг ноласи эди. Бу нола унинг дардига ҳамоҳанг эди. Зоҳид профессорнинг укаси билан бир-икки марта шу уйда ҳамсухбат бўлганди. Унинг тарихни бузиб талқин этилаётганидан куйинишлари, пичингли гаплари, замонни турли махлуқларга ўхшатиши Зоҳидни хайрон қолдирган эди. «Бу тузум заҳм билан оғриган фоҳишанинг ўзи. Ҳамма ни ўлимга гирифтор қилиб, сўнг ўзи ҳам ўлади», деган гапини Зоҳид кўп ўйлаб юрди. Гап мағзини чакқани сайин унга бўлган ҳурмати ортиб борди. Сўнгги марта уни бир-икки йил олдин қабристонда кўрган эди. Ҳамкасбининг отаси қазо қилиб, жанозага боришганида учратганди. Кўзида ёш билан юрган экан. «Бир ажойиб шоир ўзини осиб ўлдирди», деб йиғлаган эди.

— «Ўзбек бўлиб туғилмаганда, Кўрмас эди шунчалар хўрлик...» деб ёзиб, хор бўлиб ўлди. Ҳаммамиз ҳам хорланиб юраверамизми?! — деган эди. «Шоир нима учун хўрланди?» деб сўрашнинг мавриди эмасди. Зоҳид кейинги учрашганимда сўрарман, девди. Орадан анча вақт ўтиб кетди. У билан кўришмади. Ана энди жиннихонада эмиш... Яратган формуласи...

— Ечими тўғри, — деди Зоҳид, ўрнидан туриб.

— Айтдим-ку, ҳамманг бирсанлар!

Дунё илм аҳлининг эътиборига тушган, аммо ўз юртида турткиланаётган олим ўз тақдиридан нолимай, укаси ва Зоҳидга ўхшаш ёшларнинг иқтидорини тутантирикка сарф этаётганидан куярди. Ҳар тўқисда бир айб деганларидек, бу профессорга математика илми омон бўлса бас, унингча барча ҳақиқат шу илмда. Шу азим шаҳарнинг яна қайсидир мавзеида, яна қайсидир икки хоналик совуқ (балки иссиқдир — худо билади!), чакка ўтаётган (балки чакка ўтмас) уйда бир физик (балки кимёгар) ҳақиқат фақат физикада (балки кимёда) деб баҳс юритаётган бўлса ажаб эмас. Ҳабиб Сатторов тоифасидаги одамлар учун бу алдамчи дунёнинг хийлалари одатий ҳол. Улар бу хийлаларга бас кела олмасликларини биладилар. Осмонга отилган тош қайтиб тушгани қанчалик ҳақиқат бўлса, улар учун бу ёруғ оламни тозалаш мумкин эмаслиги шунчалик исбот талаб этмовчи ҳақиқат. Адолат истовчилар Сатторов назарида камикадзе, қайсидир физик назарида эса шамол тегирмонини дев деб фараз қилиб, жангга кирган нодон Дўн Қихотликдир.

Ҳар бир одам дунёга ўз кўзи билан қарайди, ҳар бир нарсани ўз қаричи билан ўлчайди. Оқибатда ўз идрокига хос равишда дунё формуласини яратади. Шундай экан, профессор билан бу соҳада баҳслашиши фойдасиз.

Зоҳид устозининг ховури босилишини кутиб, индамай ўтирди. Оёқлари уни бу томонга бошлаганда кўнгли таскин истаган эди. Қизиқ, ҳақиқат учун курашиш фойдасиз деган ақида билан яшовчи одам унга қандай таскин бериши мумкин? У бир йил давомида инглиз илм аҳлини лол қолдириб юради. Бу ерда эса ким-кимни ўлдиради, ким мансаб курсисига интилиб ҳам-касбини янчиб ўтади, ким-кимни камситади — бу билан иши бўлмайди. Зоҳид шуни ўйлаб, устозидан нафратлана бошлади. Ҳатто шартта туриб, чиқиб кетгиси ҳам

келди. Бирок, фаришталар унинг қилиғига «ўзингни бос, ахир кимдир илм билан ҳам шуғулланиши керак-ку? Адолат деб, тўрт хоналик яхши уй оламан, деб, академик бўламан, деб бир нодон билан олишса, илм нима бўлади?» дея шивирлаб уни шаштидан қайтарди.

3

Зоҳид профессорникига кираётганида қандай тушкун ҳолда бўлса, чиқаётганида елкасидан босиб турган дард юки бир мисқол ҳам камаймаган эди. Машина ғилдираклари остида эзғиланиб, кирланиб кетган қор эрий бошлаган, гўё атроф балчикка беланаётгандай эди. Заиф қор учкунлари эса, бу ифлосликни коплаб улгурмасди.

Зоҳид уйга борсамми ё қишлоққа чиқиб кетсамми, деб пича иккиланди. Қишлоқдан кеча кечкурун келди. Бугун борса ота-онаси «нима бўлди?» деб хавотирланишади. Уйда ҳеч ким йўқ — хотини ишда, ўғли бокчада... У яна оёқларига эрк берди. Бизга шундай туюлади: гўё оёқларимизга эрк берамиз, бу эркин оёқлар бизни қайгадир бошлаб боради, гўё қаёққа бораётганимизни билмаймиз. Холбуки миямиздаги яширин бир нукта бу эркин оёқларни бошқаради, «у ёққа юрма, бу ёққа юр», деб туради. Ҳозир Зоҳиднинг оёқлари уни (гўё беихтиёр) винзавод томонга етаклади. Билчиллаб эриётган қорларни босиб, кўлмакларни четлаб ўтиб, қоровулхонага ҳам олиб кирди.

Қоровулхона темир панжара билан иккига бўлинган, панжара ўртасида бир қулочли айлана темир эшикча бор эди. Панжара ортидаги эски стол атрофида уч йигит давра қуриб, чойхўрлик қилиб ўтирарди. Улар Зоҳидга бир қараб қўйишди-ю, индашмади. Зоҳид ҳам уларга қараб тураверди.

— Ҳа, укаҳон, хизмат борми? — деди қўнғиз мўйловли йигит.

— Қилич ака керак эдилар, — деди Зоҳид.

Яхшики қоровул «нима ишингиз бор эди?» деб сўрамади. Сўраб қолганида Зоҳиднинг довдираши таъин эди.

— Қилич акамлар бугун ишга чикмадилар. Тоблари йўқ, — деди қоровул.

«Билмайдими ё лакиллатмоқчими?»

— Шариф ака-чи?

Коровул кулимсиради.

— Шариф акангизга беш-ўн йилдан кейин келасиз, укаҳон.

— Нимага? — деди Зоҳид ажаблангандай.

— Сафарга кетганлар, — деди гапга аралашмай ўтирган коровул йигитлардан бири. Унинг сўзларини маъқуллаб, шериклари кулишди. Шу пайт завод ховли-сига олиб чиқувчи эшник очилиб, елкасига сувсар ёкали палто ташлаб олган дўмбоқ жувон коровулхонага кириб барчанинг эътиборини ўзига қаратди.

— Салимчик, мана бунни ёпиштириб қўй, — деди жувон қўнғизмўйловли коровулга бир парча қоғоз узатиб.

— Сиз ёпиштира, дейсиз-ку, биз ёпиштирамаймизми, — деди қўнғизмўйлов, ўрнидан туриб. Бу ҳазилдан шериклари мириқиб кулишди. — Нима бу ўзи?

— Министрнинг пиркази.

Қўнғизмўйлов чап қўли билан қоғозни олиб, ўнг қўлини аёлнинг думбасига юборди. Жувон «отстань» деб қўлига аста уриб қўйиб, изига қайтди. Қўнғизмўйлов қоғозга қўз югуртирдию ажабланиб шерикларига қаради.

— Ие, вей, — деди у, — бу ёғи алламбало бўп кетди-ку, «Сулаймонов ишдан олиниб, Намозов директор вазифасини бажаришга киришсин»...

Иккала йигит шошиб ўрнидан туриб, қоғозга қаради.

— Биров ҳазиллашгандир?

— Тўхта, — деди қўнғизмўйлов телефон томон юриб. Шунда бегона йигит серрайиб турганини эслаб, унга норози киефада бокди. — Хеч ким йўқ бугун, эртага келасиз.

— Нима юмушингиз бор эди, ўзи? — деди хали гап ташлаган йигит.

— Ишга кирмоқчийдим, — деди Зоҳид.

— Бу ерда иш йўқ, қурилиш-пурилишга боринг, — деди йигит.

Зоҳид бу қимматли маслаҳат учун миннатдорлик билдириб, ташқарига чиқди-да, зинадан пастга тушмай турди. Орқасига бир қараганда қўнғизмўйлов телефонда гаплашаётган эди. Яна бир қараса буйруқ ёзилган қоғозни девортахтага ёпиштиряпти. «Демак, бу ёғи ҳам пишган. Қўнғизмўйлов кимга қўнғироқ қилди? Ми-

нистрликками? У ердагилар коровул билан гаплашиб ўтиришармиди? Кимдан сўради? Асадбекданми?»

IX БОБ

I

Табиббоши Анварнинг гапларини эшитиб, «бари-бир ялиниб келар экансан-ку», дегандай истехзо билан кулимсираб кўйди.

— Ўжарлик килиб чиқмай колганингизда сизни чиндан ҳам телба деган бўлардим. Ҳозир дўхтирингизга айтаман, қоғоз ёзиб беради.

— Биратула мажрухликка чиқариб юбормайсизларми ишқилиб? — деди Анвар хавотир билан.

— Кўркманг, — табиббоши «ҳолинг шумиди» дегандай яна илжайди, — инвалидликка чиқиш осонмас, яна икки-уч марта келсангиз, ана ўшанда ўйлаб кўрамиз.

— Ҳали яна кўришар эканмиз-да, — Анвар унга кўзини лўқ килиб тикилди. — Сизни тортиб кўриш янаги сафарга қоларкан-да, а? Неча кило гўшт беришингизни билмай чиқиб кетавераманми энди?

— Бас қилинг!..

Табиббоши асабий ҳолда эмас, ялиниш оҳангида айтди бу гапни. Гап оҳанги Анварни ажаблантирди. Бу ерда бошқа қиладиган иши йўқ эди, чиқиб кетаверса ҳам бўларди. Бирок, табиббоши юзида истехзо учқунларининг йўқолиб, кўзига мунг соя ташлаши уни хайрон қолдириб жойига михлади. Табиббоши уни хайдаб чиқармади.

— Хафалик сизга ярашар экан, кўзларингиз чиройли бўлиб кетаркан.

— Кўйинг, гапирманг, — табиббоши ўрнидан туриб дераза тоқчасига катор терилган тувакдаги гуллар олдига келди. Қўлларини ковуштирганича Анварга орқа килиб турди. Ундан анчагача садо чиқмади.

— Жиннилик ҳам эви билан-да, — деди у ниҳоят. — Кимлигингизни билмайманми? Сиз аламингизни менадан олмоқчисиз. Мен бир бечора тул аёл бўлсам. Сизнинг эркак деган номингиз бор... — табиббоши шундай дегач, Анварга ўғирилди. — Ҳа, факат номингиз бор. Гапимдан ранжиманг, ёлғиз сиз эмас, ҳамман-

гиз... бирсиз... Аслида эркак зоти қолмаган. Ҳаммаёкни хотинчалиш босиб кетган.

«Бу ёғи зўр бўлди-ку? — деб ўйлади Анвар. — Нимага шама қияпти у, ё қармоқ ташламаганимгами? Қани, эшитаверай-чи...»

— Зўр бўлсангиз, ақлли бўлсангиз, ҳақиқатпарвар бўлсангиз нимага бу ерда миқ этмай ўтирибсиз. Бу ерга юборганларига қарши нима учун бош кўтармадингиз? Ўртоғингиз-чи, у ким? Энди Асадбекка малайлик қиялптими? Сиз чиқиб ким бўласиз? Сиз ҳам Асадбекнинг ялоғини ялайсиз. Яламай кўрингчи!.. — Табиббоши эримнинг куни бошингизга тушадди, демокчи эди, лекин рўпарасида ҳасратдоши эмас, бегона эркак ўтиргани учун бундай демади. Бирданига ёрилиб, шунча гапларни айтворгани ҳам етарли эди.

Табиббоши аслида Элчин келиб-кетганидан сўнг айтмоқчи эди бу гапларни. Сиртдан қараганда беғам, ҳаёт лаззатларидан баҳраманд яшаётгандай кўринган бу дўмбоқ аёлнинг ичи ҳасратга тўла эди. Тўғри, емокичмоқдан кам-кўсти йўқ. Лекин аёл кишига шунинг ўзи етарлими? Киморбоз бўлса ҳам эри бор эди. Эртага қайси эркак эркалар экан, деган ўйда яшамасди. Етим тўшакка кирганида кўкраклари ўрганган қўлни кўмсаб зириллайди. Келинлик чоклари ўрганолмай кийналган ароқ ва сигаретнинг аралаш қўланса ҳидини ҳам соғинади. Унинг дардини фақат ёстик билади. Кўзёшларга айланган ҳасратни ёстик бағрига сингдирган. Ер қон ичиб тўймаганидек, ёстик ҳам ҳасрат кўзёшларини ичиб тўймайди.

Соппа-соғ йигит-қизларнинг бу ерга ётқизилишига у кўника бошлаган эди. Айниқса жиноят қилиб қўйган ёки ҳарбийдан кочирилганлар бу ерга тез-тез келади. Табиббоши бу ҳолдан изтиробга тушмасди. Лекин ҳеч қандай жиноятга алоқаси йўқ, фақатгина тўғри гапни айтишни яхши кўрувчи одамлар келтирилганда ўзини қўярга жой тополмай қоларди. Тўғри, у рухий хасталиклар бўйича мутахассис эмасди. Лекин одамнинг кўзига, сўзларига қараб эс-ҳуши жойидалигини ажратиш қийин эмас-ку! Анварни дастлаб кўрганида ҳам эси бутунлигини билди. Кейин иш жойи, касб-кори билан қизикди. «Бу йигитнинг касали — ҳақиқат», деб ўзича ташхис қўйди. Табиббоши бу эси соғ одамга ачинса, у «неча кило гўшт қиларкинсиз», деб масхаралаб юриб-

ди. Табиббошининг алами шундан эди. Гапириб сал хумодан чикқандай бўлди.

Анварга, шубҳасиз, унинг кечинмалари бегона эди. Табиббоши у учун занжирнинг бир халқаси эди холос. Аёлнинг гапларини аламга тўла юрак садоси сифатида эмас, шунчаки гина каби қабул қилди. Табиббошининг «Асадбекнинг ялогини ялайсиз», дегани товонигача зириллатиб юборди. «Сиз-чи, кимникини ялайсиз, халқлар отасиникиними?» демокчи бўлди-ю, шу гапни айтса баҳс чўзилишини билиб ўзини тийди. «Жиннихона маликаси» деб ном олган бу дўмбоққина аёл бир нималар деб валдираса жавоб қайтариш шартми, балки мени синамокчидир, балки гап олмокчидир, балки учинчи каватга «кўтариш» учун замин ҳозирлаётгандир...» Анвар шу фикрлар билан ўзини овутди.

Табиббоши Анвардан садо чикмагач, гапим таъсир қилди, деган хулосага келиб, «Хайр бўлмаса», деди.

Анвар бош ирғаб ўрнидан турди. Бир-икки кадам қўйиб, орқасига ўгирилди.

— Кўришгунчами? — деди қулумсираб.

Табиббоши бу гапни эшитиб, тутакиб кетди:

— Одам эмасакансиз! — деб юзини четга бурди.

2.

Ҳаво айтарли совук эмасди. Аммо қор учқунларини ўйнатиб юрган шамол «уст-бошингнинг калинлиги менга чўт эмас, барибир қакшатаман», дегандай одамларга ҳамла қилар эди. Шундай ҳавода пинжагининг ёқасини кўтариб, қўлларини чўнтакларига солиб, шумшайиб қолган йигитга қараб бировлар «эси соғми бу одамнинг» деса, бировлар «йўлтўсарлар ечинтириб олган шекилли», деб ачинарди. Ҳеч ким «бу бечорани кузда жиннихонага худди шу кийимда олиб келишган эди, «хотиним палто олиб келар», деб кутиб ўтирмай чикиб келаверибди-да», демас эди.

Автобусда Анварнинг жони пича ором олган эди. Пастга тушиб беш-ўн кадам босмай яна қалтирай бошлади. Тез-тез юрса ҳам исимади. Ховлисига безгакка учраган одамдай титраб-қакшаб кириб келди. Уйига кирмай, тўғри ҳовли этагидаги онасининг хонасига қараб юрди. «Уйдаикинлар ишкилиб?» деб ўйлади у. Онаси, кўзи ожизлигига қарамай, деворларни

пайпаслаб юриб кўшниларикига йўрғалаб коларди. Маҳалла-кўйнинг иссиқ-совуғидан доимо хабардор бўлиб турган аёл кўздан колса қийин экан. Уйга сиғмайдди. Кўнгил қўрғур «ўтирма, кўни-кўшниларикига чиқ, дарди бўлса дардини ол», деяверади. Шунақа пайтда ёмғирми-корми, иссиқми-совуқми фарқи йўқ — уйдан чиқади.

Эшикка яқинлашганида радиодан чиқаётган овоз эшитилди. «Уйда эканлар» деб ўйлади Анвар енгил тортиб. Эшикни очиб ичкари кириши билан онаси: — Ким? — деди. Жавоб кутмай сўради: — Анвар, сёнимсан?

— Менман, ойна, ассалому алайкум.

— Вой, болагинамдан айланай, келган бўлсанг ўргилай, нимага қалтираяпсан, болам? — у шундай деб ўрнидан турмокчи бўлди. Анвар тез-тез юриб бориб чўк тушди-да, онасини қучди.

— Вой, болам, юпунлигингча келавердингми? Содик акангникига телпон қилсанг бўлмасмиди? Хотиннинг уйдайдими-я, лип этиб кийимларингни олиб борарди. Танчага ўтира қол, ха, омон бўлгура, шундай келаверганингни кара.— Рисолат кампир Анварни худди гўдакни авайлагандай танчага ўтказди. Қўлини кўрпа орасига тикиб чойнакни олди-да, чой қуйиб ўзатди: Анвар ҳовури ўлмаган чойдан бир-икки хўплагач, Рисолат кампир ўрнидан туриб, радиони ўчирди. Сўнг эшикни қия очиб «Хонзода-ю, хой Хонзодахон», деб чакирди. Хонзода — Анварнинг кўз очиб кўрган хотини. Асл исми Зеби. Чарлари кўни Рисолат кампир «Менинг ўғлим анов-манов боламас, у хоннинг ўзгинаси, келиним эса Хонзода бўлади» деб ҳазиллашганидан бери Зеби — Хонзода бўлиб кетган. Ҳовлидан «Хозир, ойнажон», деган овоз келди. Дам ўтмай эшик очилиб, Зеби — Хонзода кўринди. Эрига кўзи тушиб «Вой», деб ажабланди. Кейин шошилиб салом берди.

— Кеча... индамовдингиз-ку? — деди ўпкаланиб.

— Кеча номаълум эди. Бугун қарашса, тузалиб қолибман. Сенга руҳсат, тўрт томонинг қибла, дейишди, келавердим.

— Тузалиб қолдинг, дейишдимми? Олдин қасалакансанми, вой омон бўлгура. Ҳай, Хонзодахон, иссиқ кийимларини олиб чиқинг дарров.

— Уйга қирақолинглар... иссиқроқ-да.

— Шу ерда бирпас ўтурсин, танча совуқнинг заҳ-

рини олади. Оловни титиб қўйай-чи. Шу эр сизники, ман билан бирпасгина ўтирсин, кейин олиб чикиб кетасиз.

— Вой, ойи, гапингизни қаранг...

Рисолат кампир «бопладимми», дегандай мирикиб кулди.

— Содикникига чикиб муллакангизга тилпон қилиб қўйинг. Масковига кетмагандир хали. Укасини кўриб кетсин. Хай, яна Ҳабиб Сатторович, дедманг-а. Муллака денг...

Хонзода «Хў-ўп, ойи» деб чикиб кетди. У қайноғаси билан бирга ишлар, кўпчилик «Ҳабиб Сатторович» дегани учун у ҳам уйда баъзан шундай деб юборар, ўрнида узиб оладиган қайнона шубҳасиз, буни назардан четда қолдирмас эди.

Ҳабиб Сатторович Зоҳидни кузатиб, эндиgina қозларига тартиб бераётганида телефон жиринглади. Укасининг қайтганини, онасининг топшириғини эшитиб, соатига қараб олди — хали вақт бор. Тезгина кийиниб йўлга тушди.

Анвар танчанинг иссиғида ҳузурланиб ўтирганида акаси кириб келди. Қучоклашиб кўришдилар.

— Ҳафа бўлма, сени йўқлаб бормадим,— деди Ҳабиб. У укасига «боролмадим» эмас, «бормадим», деди. Анвар унинг мақсадини тушуниб қулимсираб бош ирғаб қўйди. Бирок, Рисолат кампир «бормадим»нинг маъносини англамай тўнғичига танбех бера кетди:

— Вой, омон бўлгур, уканг шунча ётиб би-ир мартаям бормадингми? Сенки, бормагансан, хотининг ўзингдан беш баттар. Вой, ман билганимда санларни би-ир қовуриб ташлардим-а! Вой, сан инсофи йўқлар...

— Ойи,— деди Ҳабиб норози оҳангда,— қўйинг энди.

— Нимага қўярканман? Ҳали хотининг келсин. Сен унга маслаҳат солгансан. У «қўйинг, настраенайз бузилади» деган. Сан лақма қўнгансан.

— Ойи, кеннайим бордилар,— деди Анвар вазиятни юмшатиш учун. — Акамни уришманг, ишлари кўп.

— Тўғри айтдинг, ишларим кўп. Лекин ишим кам бўлганида ҳам бормас эдим. Сабабини ўзинг биласан.

— Сабабини манам билай-чи, кани айт-чи, тилларинг мунча ширин!

— Менинг тилим ширин, ойи. Мана бунингизники захар. Шу тили етаклаган уни у ёққа. Бунингиз касалмас. Буни миясинимас, тилини даволаш керак.

— Шунақа дўхтир бўлса бирга борайлик,— деди Анвар қувлик билан, — суякли тилингизни сал юмшатиб берсин. Гилингиз «а» квадрат, «б» квадратдан бошқани айтишга ярамайди.

— Ойи, мени уришишга чакиртирувдингизми? — деди Ҳабиб, бироз аччиқланиб.

— Сени уришиб туриш керак. Хамма айб ўзингда. «Укам ўзи хоҳлаган касбни танласин», дединг, ёнингга олмадинг. Ўзинг дўхтир бўлиб олиб гердаи-иб юрибсан. Етти ёт бегона болаларни олим қилиб юбординг. Укангнинг бири икки бўлмай сарсон.

— Бунингиз карра жадвалини билганда ҳам майли эди... Ҳа, нимага ишшайсан?

— Қўйинг, бу гапларни. Ойим бир гапирдиларда. Масковга кетяпсизми?

— Ҳа, МГУда бир ой дарс ўтаман.

— Домлангиз ҳали ҳам чакиряптими?

— Чакиряпти.

— Борасизми?

— Балки борарман, сенга нима?

— Масковда ҳақиқат бор, деб ўйлайсизми?

— Менга ҳақиқат эмас, илмий иш учун шароит керак.

— Ҳақиқат йўқ ерда шароит ҳам бўлмайди. Домлангиз бошингизни силагани билан «кора-қуралар насибамизни еб кетяпти», дейдиганлар кўп у ерда.

— Сен сафсатангни қўй. Ҳозир биттаси келиб бошимни қотирувди.

Хонзода кириб, уларнинг суҳбати узилди.

— Меҳмонхонага дастурхон солдим.

— Во-ей, Хонзодахон, эрингизни олиб чиқиб кетмагунингизча кўнглингиз тинчимоди-я! — Рисолат кампир шундай деб фотиҳа ўкиди-да, ўрнидан турди. Икки ўғил икки қанотида, ҳовлига чиқди.

Онага икки қанот бўлиб турган ўғилларнинг факатгина соҳаси бошқа эмас, дунёлари ҳам ўзгача. Катта қанот оҳиста учишни хуш кўради. Кичиги чарх уришни, ўзини довул бағрига уришни истайди. Она учун эса олими ҳам, исёнчиси ҳам бир — ҳар иккови фарзанд! Ҳабиб Инглистон қирол академияси аъзолигига эришиб, Нобел мукофоти билан тақдирланган, Анвар мамлакат жумҳурайиси даражасига етган тақдирда ҳам она учун қулоғига гап кирмас, бевош гўдак бўлиб қолаверади. Дунёнинг сеҳри шундаки, қўш қано-

ти — икки ўғилнинг феълига караб туриб уларнинг шу онадан туғилганига шубхалана бошлайсан. Кош-кўз онага ўхшаса-да, феъл тоғаларига тортган. Анвар катта тоғага ўхшайди. Ҳақиқат излаб топган кўчаси уни турмага бошлаган эди. Тоғаси икки марта камок жабрини кўрган бўлса-да, Анвардан омадлироқ, ҳатто бахтлироқ ҳам эди, дейиш мумкин. Чунки унинг «сиёсий махбус» деган номи бор. «Халқ душмани» деб қораланганлар энди «халқ қаҳрамонлари» сифатида эъзозда, Анвар ҳақиқат излаб кирган кўча эса, уни «жинни» деган унвонга сазовор этди. Бу унвон ёрлиғи бир умр ўзгартирилмаса керак.

Ҳабиб ўртанча тоғасига тортган. Урушдан қайтиб келганидан бери кундузи трактор, қуёш ботганда яримта арокдан бошқа нарсани тан олмайдиган тоғасига караб туриб, бу бандани ҳам Худо яратганми, деб ажабланасиз. Тўрт йил қирғиндан омон қайтган одам кўкракларини тўлдириш мумкин бўлган нишонларини бирон марта ҳам такмабди. Бирон ерга ҳақини талаб қилиб бормабди. Немисни узокдан бир кўриб қолган одамлар эъзозда юрганларида у «нима учун мен қора мойга беланиб юраверишим керак», демабди. Унинг урушга борганини кексароқ одамлар эслашади, ёшлар эса билишмайди. Фақат бир украин, бир чех генерали уни қидириб келишди-ю, шаҳар биқинидаги кишлоқ бир сесканиб олгандай бўлди. Меҳмонлар истаги билан кишлоқ аҳли, қариндошлар тўпланиб қирк йил сандикда эски рўмолга тугиб қўйилган нишонлар, суратлар олинди. Унинг Берлинда Черчилл билан тушган сурати барча газитларда босилди. «Ўзбек қаҳрамони», деб кўкларга кўтарилди. Аммо «Ўзбек қаҳрамони» бу пайтда у дунё лаззатларидан баҳраманд эди. Генераллар излаб келмасидан икки йил олдин немиснинг ўқи ололмаган одамни ажал далада топди — дориланган ерга кириб ҳушини йўқотганича, худди панадан узилган ўкка дуч келгандай армонда кетди.

Ҳабиб, умри ўхшамасин ишқилиб, шу тоғасига тортган. Олимлар «Йўқдан бор бўлмайди, бордан йўқ бўлмайди», деганларидек, инсон феъли, руҳи ҳам йўқликка ҳукм қилинмас экан. Рисолат кампир болаларидан ўпкалаб, «сен кимларга ўхшадинг, ҳайронман, даданг унақа эмас эдилар» деб қолса, «фалончи тоғамга» деб қулишарди. Шунда Рисолат кампир ўглининг тоғасига сира ўхшамаслигини исбот қилиш учун акалари-

нинг фазилатларини санаб кетарди. Окибатда бу «фазилатлар қайси бири сенда бор?» деб сўрарди. Уни бу пайтда тинчлантиришнинг бирдан-бир йўли — «ҳеч қайсиси йўқ» деб тан олиш. Аслида-ку, Рисолат кампир болаларининг кимга тортганини яхши билади. Билгани учун ҳам кўнгли тўқ. Харҳолда эрининг уруғларига тортмади-ку. Рисолат кампирнинг қайинилари, қайинсингиллари муттаҳамрок — безрайиб туриб ёлғон гапираверишади. Худо Рисолатга раҳм қилиб, фарзандларини уларга ўхшатмади.

Бу дунё азобидан етарли тотган Рисолат «кўзларимдан нурни олган парвардигор жонимни қачон олар экан», деб юрганида кичигининг «жинни бўлиб қолганига» асти чидай олмади. Унинг дардларига ҳовли этагидаги ўша танчали уй гувоҳ. Кўришга ярамай қолган кўзлар йнғига яраб турганига ҳам баъзан шукр қилади. У Анварнинг ишхонасидаги гап-сўзларни, халқ отасининг найрангларини билмайди. «Ўғлим тирноққа зор бўлгани учун сиқилиб касалга чалинган», деб ўйлайди. Институтдаги аҳволни Ҳабиб ҳам аниқ билмайди, аммо ўзича тахмин қилади. Мана энди ўғлининг «тузалиб келганидан» хурсанд она икки қанотида икки ўғли билан ҳовлини кесиб ўтиб, меҳмонхонага боряпти.

3

Ҳабиб бир пиёла чой ичдию сафарга ҳозирлик кўриши лозимлигини айтиб ўрнидан турди.

— Тўхта, ўтир, — деди Рисолат кампир. — Ўрис бўлиб черковнинг йўқ, мусулмон бўлиб мачитинг йўқ, сан боланинг. Дўмга бориб мусулмончиликдан чиқдинг. Дуо олиб кетмайсанми? — шундай деб фотиҳага қўл очиб узундан узок дуо қилгач, Ҳабиб унинг ёноқларидан ўпиб қўйди. Кўчага қадар кузатиб чиққан укасига қўл узатди-да:

— Каловланиб юрганинг ҳам етар, а? Аввал ҳақ гапни айттиришмайди, деб нолирдинг. Ёлғон гап билан тарих илмини яратиб бўлмайди, дердинг. Энди ҳам шароит етилмадими? Ҳаммаёқни ошкоралик босиб кетди-ку? Шоирчилигингни йиғиштириб, илм билан шуғуллан. Кейин афсусланасан. Бунақа шароит узок давом этмаса керак, — деди.

Анвар акасига караб жилмайди-да: «Худо пошшо!» деб қўйди.

Акасини кузатиб келиб, онаси билан икки оғиз сўзлашишга улгурмай, дарвоза қўнғироғи бир узун, икки марта қиска-қиска жиринглади.

— Ҳофиз ўртоғинг келди,— деди Рисолат кампир.

Анвар ўрнидан туришга улгурмай, ховлида Элчин пайдо бўлиб, «Мирзо Анварбек!» деб чакирди. Мактабда ўқиб юришганида ўртоқлари уни «Мирзо Анвар» қўнғил қўйган қизи Лолани эса «Раъно» деб чакиришарди. Болалик сурури мозийга қўчган бўлса ҳам Элчин дўстини эркалагиси келганда «Мирзо Анварбек!» деб йўқлар эди. Ҳозир ҳам лутф билан шундай деб кириб келиши Анварни пийдириб юборди.

— Опокижон, қувониб ўтирибсизми? — деди Элчин, кампирнинг дуосини олгач. — Бир ошнамдан хабар олай дедим, ният холис-да, ўзи келиб қолибди.

Анвар унга караб «қувлигингга қойилман», дегандай бош ирғаб қўйди. У ё табиббошига қўнғирок қилган, ё ўзи яна бориб келган. Анварнинг қайтганини билиб кирган. «Ният холислигига» кампирни ишонтирди, аммо Анварни лақиллата олмади. Шунга карамай Элчин Анвардаги ўзгаришларга парво қилмади. Худди уни эмас, опокиси Рисолат кампирни кўргани киргандай лақиллаб ўтираверди. Анварга «яхши келдингми?» дейишдан бошқа сўз айтмади. Кампирнинг ёнига ўтириб олиб, гапни ахvoli оламдан бошлаб, сўнг бармоқларини шақиллатиб «ёввойи тановар»ни хиргойи қилди. У гаплари билан кампирни чарчатдими ё қўпни кўрган сезгир Рисолат икки ўртоқнинг ўз гаплари борлигини фаҳмладими, ҳар нечук Элчиннинг нафас ростлашини кутиб туриб, суҳбатни узди.

— Энди мен уйимга чиқай, ўрусча ўсталингда белим котиб қолди. Санлар гурунглашиб ўтиринглар. Аммо ичманглар. Анваримга сираям ёкмайди. Сан ҳофиз болам тўйма-тўй юриб, ичишга ўрганиб қолгансан. Санам ташлагин ичкиликни.

— Отликка йўк-ку, ҳозир,— деди Элчин кулиб.

— Қассобга мол қахатми, вой болам, санларни биламан-ку, томоқларинг кичишса ернинг тагидан бўлсаям топасанлар. Ширинин гаплашиб ўтиринглар. Мана, худога шукр, сан оқланиб келдинг. Ўртоғинг ҳам келди. Энди сан уйлангин, болам. Ўртоғингнинг қайинсинглисини би-ир кўргин. Ҳусни ҳам, ақли ҳам

бебахо. Қайнонаси ношукр банда экан, сигдирмай турмушини бузди. Битта ўгли бор — оламга татийди. Сан ҳўп десанг, бўлди, бу ёғини манга қўйиб бера-верасан. Худо хоҳласа бахтинг очилиб кетади. Қўн-лим сезиб турибди, ўртоғингнинг ҳам бахти очилади. Шу боламнинг боласини би-ир ўпиб кейин ўлсам ар-монсиз кетардим. Худо «шу неварангни кўрасан» деб жонимни саклаб турибди-да...

Рисолат кампир кейинги гапларини йиғламсираб айтди. Қайинсинглисидан гап очилганида Анвар «Элчинбой катта одамга куёв бўладиган, жувонга эмас, қизга уйланадиган йигит, уни ерга урманг», деб бир узиб олмоқчи бўлди-ю, онасининг кайфияти бузилганини билиб, индамади.

Фарзанддан гап очилса, Анварнинг ҳам юраги сиқилади. Дастлаб таниш-нотанишлар «бола-чака омонми?» деб сўрашганида ўнғайсизланиб юрди. Фарзандсизлик катта гуноҳдек туюлди. Шунда хоти-нининг гапига кириб даволанмоқчи ҳам бўлди. Кейинчалик бола бокиб олишга розилик ҳам берай деди. Аммо ён-атрофдаги разилликларга дуч келавергач, «шу азобларга гирифтор қилиш учун бола кўраман-ми», деб қайсарлик қилди. Аста-секин «бола-чака омонми?» деган сўрокка бош ирғаб кўяр, кайфияти яхши бўлса «юришибди дўмбиллаб», дерди. «Бола-лардан нечта бўлди?» деб сўраб қолинса «қайси хотиндан?» деб ҳазилга бурворадиган бўлди. Факатгина онаси гапирганда юраги сиқиларди. Унга «умид қилманг», дея олмайди. Гўё умид узилса, жони ҳам узиладигандай туюлади — «майли, умид билан юр-версинлар...»

Анвар онасини кўлтиклаб, ховлига олиб чикди.

— Мани судрамай қўйворавер, йўлни ўзим топа-ман,— деди кампир. — Ўртоғингни ёлғизлатма. Қўн-лини кўтар, боякишнинг. Бир амаллаб қайинсинглинг-ни кўрсат. Қудаларимни ўзим кўндираман. Қамалган бўлсаям яхши бола. — Кампир шундай деб кўзи очик одамдай ўзи юриб кетди. Анвар онаси уйга киргунча изидан қараб турди. Рисолат кампир остона ҳатлаб ўтиб оркасига ўгирилди:

— Нимага коккан қозикдай турибсан, кир ичка-рига!

Анвар буйрукка итоат этиб, уй томон кадам босганида қўнғирок жиринглади. Уч тавакали дарвозанинг

ўрта каноти очик эди. Анвар кўл ковуштириб турган кўшнисини кўриб, чехраси очилди.

— Э, келсинлар, Ҳожикори ака,— деб пешвоз чикди.

Рисолат кампир меҳмоннинг овозини эшитиб, уйи эшигини очиб, ўша ерда туриб сўрашди-да:

— Мошинангиз топилдими, қори болам? — деди.

— Топилди, холажон, худога шукр, топилди.

— Яхшиликка буюрсин. Халолга келган нарса йўқолмайди. Қани, кинглар, Анваржон, бошла ўйга.

Элчин Собитхон қорини аввал кўрмаган, у ҳақда эшитмаган ҳам эди. Шунинг учун «ким экан бу мулла, нима қилиб ивирсиб юрибди?» деб ўйлади. Қорининг маънодор кўзлари унга киборлик билан бокқандай туюлди. Собитхон қори кискагина дуо ўқигач, Анвардан ҳол-аҳвол сўради.

— Кўчада мулла Ҳабибхон акани иттифоқо учрати-тиб, бу кўнгилхуш хабарни эшитдим. Мавриди бўлмаса ҳам, йўқлай дедим. Ўзр, суҳбатларингизга халал бердим. Сизни бир бориб кўролмадим, бунинг учун ҳам минг бор ўзр. Аммо ҳар вақт дуоларда жумла дардмандлар каторида сизга ҳам шифо тиладим.

— Қуллуқ, таксир, бу... мошинага нима бўлди?

— Э, нимасини айтасиз. Одамлардан иймон кўтарилса шу-да. Ховлидан олиб чикиб кетишибди. Ғафлатда қолибмиз. Ўзим юргизолмай гаранг эдим. Қандай миниб кетишди экан, хайронман.

— Қайтаришдими ахир?

— Қайтаришди, бинойи юряпти, денг,— қори шундай деб мийғида кулди.

— Тузатгани олиб кетишган экан-да, а? — деди Анвар ҳазиллашиб.

— Кошки эди, кошки эди,— деди қори жилмайиб,— бу бир ғаламисларнинг иши. Асадбек деган одамни эшитганмисизлар?

Бу гапни эшитиб Анвар билан Элчин кўз уриштириб олишди. Қори буни сезмай, сўзини давом эттирди:

— Шу одам денг, маҳалласида масжид солдираётган экан. Имомликка чакиртирди. Бормадим. Харом пулларга қурилган масжидда намоз ўқиб, охиратимни куйдирмайман, дедим.— Қори кейинги гапларни ғурур оҳангида айтиб «боплапманми!» дегандай Анварга қаради. Анвар суҳбатга қўшилишга улгурмай қутилмаганда Элчин сўз бошлади:

— Чакки қилибсиз, биродар,— деди у.

Собитхон ялт этиб нотаниш мезбонга қаради. «Қори ака», «Ҳожикори ака», «Домлажон», «Таксирим» деган мурожаатларга кўниккани учун ўзидан икки-уч ёш катта одамнинг «биродар» дейиши унга эриш туюлди. Элчин ундаги ўзгаришни пайкамай гапини давом эттирди:

— Пулнинг ҳалол-хароми бўлмайди. Ҳар ким ўз билгича топади. Лекин пулни харом-харишга ҳам, савобга ҳам ишлатиш мумкин. Топган пулга масжид курдирибди, иморатда нима гуноҳ? Шу пулларни еб-ичиб, айш-ишратга сарф этса ҳам бўларди-ку?

— Сизнинг қаричингиз билан ўлчанса шундайдир. Аммо Аллоҳнинг уйи ҳалол пешона тери билан топилган пулга қурилмоғи лозим.

— Қайси масжид шундай қурилган? Пешона тери эвазига топилган пул қорин тўйғазишга етмайди ҳозир, сиз мачит қуришдан гапирасиз. Асадбекдан бекорга гумондор бўласиз. У бунақа майда ишларни ўзига эп билмайди.

— Во ажабо, ўзи ҳам менга шу гапларни айтди. Аммо унга учрашганим ҳамон мошинам топилди-да?

— Топдириб бергандир.

— Сиз уни танийсизми? Уни жуда авайлаб гапир-япсиз? Пирингиз эмасми, мабодо?

Анвар Элчинга сўз бермаслик мақсадида гапни илиб кетди. Таништирмагани учун узр сўраб, дўстини таърифлаб берди.

— Элчин сизмисиз? — деди қори маънодор қилиб. — Ашулаларингиз ёдимда. Ҳозир кўп ҳамкасбларингиз ислом йўлига ўтиб ибрат бўлишяпти.

Элчин бир гапдан қолиб, «ха», деб кўя қолса бўларди. Бироқ, «исломга хизмат қилаётганлар»нинг қимлигини яхши билгани учун ўзини тутиб туролмади:

— Ҳамма номаъқулчиликларни қилиб кўриб, энди мусулмон бўлиб қолишибдимиз? Нима эди, ўғри қариса сўфи бўларканми?

— Каттик кетманг, биродар. Гуноҳлари бўлса, Аллоҳ олдида ўзлари жавоб берадилар. Ашула бошлашларидан аввал «бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм» дейишларининг ўзи улуғ савоб.

Элчин бу гапни эшитиб қулиб юборди. бу қулги қорини ғазабга солди. Анвар уларни мурсага келтириш йўлини топа олмай қаловланди.

— Кулманг, биродар, гуноҳга ботманг,— деди кори асабий оҳангда.

Элчин кулгидан бирдан тўхтаб, унга жаҳл билан тикилди.

— Қошу кўзингдан аканг айлансин, қачон кўйнингга кираман, кўлимга қачон қўнасан, дейиш учун ҳам бисмилло айтиш керакми? Сизга шу найрангбозлик ёқадими? Ҳеч бўлмаса динни найранглардан тозалаб кўйинглар.

Собитхон кори «астағфируллоҳ!» деб пичирлаб, «бу иблисининг дастёри» билан баҳслашишнинг фойдасизлигини англади-да, Анварга қаради:

— Чиндан ҳам бемаврид кирибман. Анваржон, менга рухсат,— у рухсатни кутмаёк, фотиҳага қўл очди,— барчамизни Аллоҳ таборака ва таоло иймонда ва исломда барқарор этсин, овмин...

Элчин одоб юзасидан туриб, хайрлашмади, ўтирган ерида бош ирғаб қўя қолди.

— Нимага унга осиласан, арпангни хом ўрганми? — деди Анвар, корини кузатиб қайтгач.

Элчин қўл силтаб қўйди.

— Ҳаммаси найрангбоз. Куръонни шариллатиб ўқиб, барчани махлиё қилади-ю, бу ёқда маншатдан бўшамайди. Менга биттаси айтувди: киёматда имомлардан тутантирик қилинар экан. Тушундингми, дўзах оловини ёкиш учун шу имомлар тутантирик бўларкан. Биринчи шулар ёнади. Чунки сен билан мен билмай гуноҳ қиламиз. Булар билиб туриб қилишади. Ҳарҳолда мен шу имомингдан кейин ёнаман дўзах ўтида.

— Собитхон сен айтган тонфаданмас, уни бекор ранжитдинг. Илми пухта, бировдан бир танга таъма қилмайди. Миллат деб жонини беришга тайёр. Бунақалар кам...

— Қўй, ўшанингни,— Элчин шундай деб яна қўл силтади.

— Мана, Асадбек акангининг илтифотлари билан «тузалиб» чиқдим. Менда нима ишинг бор?

— Сендами?... Сенда ишим йўқ... Энг муҳим ишим шуки, уйингда тухум босиб ўтир, опоқимга яхши қара, дуоларини ол. Бошлигининг билан ўйнашма. Бераётган ваъдаларига ишонма. Ваъда дегани бир қопқон, сенга ўхшаган лакмаларни осон илинтириш учун ўйлаб топилган. Ҳақиқат учун курашиш сенинг қўлингдан келмайди. Бунини менга қўйиб бер.

— Ҳақиқат учун курашувчи бўлиб олдингми, ҳали? Ҳақиқат бечоранинг куни сенга қолибдими? Курашганингиз ҳозирги гапларингиз-да, а?

— Пичинг қилишга устасан. Тилингдан заҳар томиб туради. Кўп ўқигансан-у, заррача укмагансан. Дунё файласуфларинг ёзиб кетгандай бўлмайди ҳеч қачон. Қайта қуришларига ҳам ишонма. Бўрилар бир юмалаб қўйга айланишган. Лекин бу қўйлар ўт емайди, гўшт ейди. Тушундингми! Сенга ўхшаган лакмаларнинг гўштини ейди.

Хонзода икки косада мастава кўтариб кирмаганида икки дўстнинг суҳбатидан тутун чиқар эди. Элчин овқатнинг иссиқлигига қарамай, тез-тез хўриллатиб ичди. Илгари бундай эмас эди. Қошиқни тоза сочикда артиб, овқат ичидан тилла қидиргандай обдан ара-лаштириб совутиб, эзмаланиб ичарди. Анвар дўстидаги бу ўзгаришни кўриб, «қамокнинг таъсири-да», деган хулоса чиқарди.

Элчин Анварнинг имиллаб овқат ейишини кузатиб ўтирди. Коса бўшағач, «зарур ишларим бор, кейин келаман», деб қўзғолди.

— Тўй қачон? — деди Анвар.

— Яқин қолди. Қамишдан белбоғ тайёрлаб тур.

— Қайинсинглимни кўрасанми?

— Кейин... кейин, бир гап бўлар... — Элчин шундай деб, хайрлашиш учун қўл узатди.

4

Соғинч ҳислари андак ором олғач, Хонзода уйкуга кетди. Қарийб икки ой каттик каравотда ёлғиз ётишга кўникиб қолган Анварга икки кишилик юмшоқ каравот торлик қилиб уйку бермади. Хотинининг енгил пишиллашини кўрпа-ёстик ўзига ютмай, аксинча янада кучлироқ жаранглатиб Анварнинг қулоғига ургандай бўлаверди. Бутун хона хотинининг нафасига тўлиб кетгандай, тоза ҳаво қолмагандай туюлди. Ҳолбуки, хона баҳаво, Хонзоданинг енгил пишиллашига эътибор бермаса ҳам бўларди. Уни безовта этаётган нарсалар аслида булар эмас. Жиннихонадаги бедор тунлар, куюн ўрамидай ёпирилиб келувчи ҳаёлларга банди бўлиш, учинчи қаватдан келаётган бақириқлар — ҳаёти мазмунини белгилаб қўйгандай, у айнан шундай яшаш-

га маҳкум этилгандай эди. Анвар бедорлиги ана шу маҳкумлик меваси эканини англамай, бунга бошка сабаблар ахтарди. У ён-бу ёнига ағдарилавериш ҳам жонига тегиб, ўрнидан турди. Жиннихонада бундай кезларда суҳбатлашувчи навбатчи ҳамширалар бўлишарди. Жимликни пораловчи бакириклар эшитилиб турарди. Ҳарҳолда тириклик белгилари мавжуд эди. Уйида эса, наинки ўз уйида, балки бутун маҳаллада осудалик.

Хонзода эрининг турганини билди. Кўзини салгина очиб караб қўйди-ю, индамади. Бироздан кейин яна уйкуга кетди. Унинг пишиллаши тингач, соатнинг чиқиллаши боскондан тушаётган болгадай жаранглаб миясига урила бошлади.

Анвар ётоқдан меҳмонхонага чикди. Қанча ўтирганини билмайди. Бир маҳал уйи ёриша бошлагач, юраги хаприкиб ўрнидан туриб кетди. Оппок нур юкоридан пояндоз сингари тушиб оёқлари остида тўхтади. Анвар бу сафар кўркмади, оёқ-қўллари музламади. Ёкимли овоз келишини кутди. Овоз ҳаялламади:

— Сен биздан кочиб келдингми?

— Мен... ўз уйимга келдим.

— Ёлғон гапирма. Сен бизга ишонмаяпсан. Ўзингни рухий хаста деб ҳис қияпсан. Биз билан учрашганингни кимга айтсанг ҳам у сени жинни деб ҳисоблайди. Сен яшаётган дунё шундай тузилган: ҳақиқатга ишонишмайди. Ҳақиқатни айтсанг — жиннига чиқарилади. Фақат бизнинг сайёрамиздагина ҳақиқат бор — бунга шак келтирма. Сен биздан қочма, сайёрамизга бутунлай кетишга ҳозирлан.

— Нима қилишим керак?

— Ўзингни жисмонан маҳв этишинг лозим.

— Ўлдиришим керакми?

— Ҳа. Бу бизнинг асосий шартимиз. Юрагинг уришдан тўхтамай туриб, жонингни олиб чикиб кетамиз. Сени ерликлар унутишлари лозим. Жисминг маҳв этилмаса, Зуррада жонинг ором топмайди. Сен учун бошка йўл йўқ. Бобонг ҳам шу фикрда.

— Бобом? Қайси бобом?

— Ҳозир кўрасан, нурга кадам қўй.

Анвар беихтиёр равишда дераза томон кадам қўйди. Кўкрагидан бир нима узиб олингандай бўлди. Нур унинг руҳини кўз илғамас юлдуз — Зурра сайёраси томон олиб учди. Меҳмонхонада унинг фақат тошкот-

ган гавдасигина колган эди. Гўё хайкалга айланганини ўзи билмайди. Бир канча вақт ўтгач, хотини уйғониб, ундан хавотирланиб, хабар олгани чиқади-ю, бу манзарадан даҳшатга тушади. Бу ҳақда кейин сўзлаймиз. Ҳозир Анварнинг руҳи изидан боришнинг аини пайти.

Бу сафар Анварнинг кўз унгида бутунлай ўзга манзара пайдо бўлди: чўққиларидан қор аримаган тоғ. Тоғнинг нақ киндигини ёриб чиққан шаршара. Унинг ёнида тўрт одамнинг қулочи етмайдиган чинор. Дарахтнинг бахайбат шохлари остида ёғоч сўри. Сўрида Анвардан бир-икки ёш каттарок йигит китоб ўқиб ўтирибди. Анвар уни қаердадир кўргандай эди — кимгадир ўхшатди. Кейинроқ, руҳи уйига қайтгач, бир сирни аниқлайди — у ўзига ўхшарди. Бу ҳақда ҳам сўнгра сўз юритамиз. Ҳозир эса... Анвар салом берди. Мўйловли йигит бошини кутарди:

— Келдингми, болам?— деди у. Анвар ажабланди: «қанакасига мен унга бола бўлай?» Мўйловли йигит унинг фикрини ўқигандай жилмайди.— Сен менинг набирамдайсан. Амир мени осмай, мен бу ерга келиб қолмаганимда балки сен менинг набирам бўлардинг. Шоакбар Зуннуний деган одамни эшитганмисан?

Анвар унга яхшироқ тикилди, шундай жадидни эшитган эди. Бухоро амири дорга торттирган зиё аҳли орасида Шоакбар Зуннуний исмли зотнинг буюк салоҳият эгаси бўлгани ҳақида тарих китобларида бир қанча сатргина бор. Зуннунийдан на бир мерос, на бир сатр асар қолган. У ҳақдаги хотиралар ҳам узук-юлук эди. Анвар қиска сатрлар орасида улуғ синоат яширинган бўлиши мумкинлигини ўйлаб кўрмаган экан. Агар ҳозир ўзини Шоакбар Зуннуний деб танитган мўйловли йигит «мен ҳақимда нималар биласан?» деб сўраб қолса, Анвар жавоб бера олмай изза чекарди. Бахтига бундай савол берилмади. Зуннуний гапини давом эттирди:

— Хадича бувингнинг кўз очиб кўрган эри менман. Биз уч фарзанд кўрдик, аммо улар пешонамизга сиғмади. Мен осилганимдан сўнг бувинг бобонг Жамолиддинга тегди. Сен хафа бўлма, тўғриси айтишга мажбурман. Жамолиддин менга ҳамсоя эди. Хатто ҳамфикр эди. Биз Ватанни ўрус подшоҳи зулмидан озод этмоқ йўлига жон тиккан эдик. Бухоро тасарруфидаги ерларда фуқарога зиё бермак истагида юрган

онларимизда хибсга олиндиқ. Фақат Жамолиддин тирик қолди. Англаяпсанми?..

Анварнинг қулоғига ёқимли овоз келди:

— Бу гапларга ишон. Буларнинг барчасига биз гувоҳмиз. Бобонг хоинлик қилиб имонини сотгач, шўролар хизматига ўтди. Бувингга уйланди. Зуннунийдан қолган қўлёмаларни бузган ҳолда таҳрир этиб, шўролар мақсадига мослаб нашр эттирди, шу йўл билан шўхрат топди. Оқибатда сохта шўхрати ўз бошини еди. Ўттиз еттинчи йилда шўролар унинг садоқатли хизмати учун хибсга олиб, туманли юртга юбордилар. Совуқда очлик азобига чидамай хор бўлиб ўлди. Онангда унинг хатлари сақланган. Ишонмасанг ўқиб кўр.

— Сен бобонг билан фахрланиб юрарайинг,— деди Зуннуний. — Менда бу ҳисни ўлдириш нияти йўқ. Жамолиддин қизилга хизмат қилишнинг улуғ хато эканини англаб, бу сафар виждонига хиёнат этмади. Биродарларини сотмади. Мен ундан рози бўлганман. Сен ҳам уни лаънатлама. Инсон умри хатолардан иборат. Мунофиқлик ҳеч замон жазосиз қолмайди. Ҳозир тили бошқа, дили бошқалар даврасида азият чекапсан. Сен тушқунликка берилма. Халқ фидойиси никобида яшовчилар ҳаётларини азобда якунлайдилар. Оқибатда никоблар йиртилгуси, уларнинг асл қиёфалари кўрингусидир. Халқни ҳеч бир замонда ҳеч бир мунофиқ алдай олмаган. Дунё сохта фидойиларни кўп кўрган, бундайлар ҳали яна кўп чиқади. Ер юзидаги кураш сира барҳам топмайди.

— Мен нима қилай, ночорман-ку? -- деди Анвар.

— Ночорсан, биламан. Сен менинг ёнимга келасан. Унгача бир иш қиласан: катта тоғаннинг чордоғида, эски-тускилар орасида қўхна китоблар, қоғозлар ҳам бор. Қоғозлар — менинг қўлёмаларим. Бобонг ҳам, бувинг ҳам уларни сақлашган. Китоблар орасида урус аскарларининг Тошкентдаги жанглари тасвирланган асар бор. Жамолиддин уларни нашр этишга кўрққан. Уни сен халққа етказ. Мен сенга оқ фотиҳа бераман. Ишларинг ўнгидан келади. Мана бу китобни ол, сенга йўлдош бўлсин.

Зуннуний ўқиб утирган катта китобни Анварга узатди. Китоб Анварнинг қўлига утиши билан бир ёруғлик таратдию кичрайиб, қафтдай бўлиб қолди. Шунда Анвар яна ёқимли овозни эшитди:

— Биз сени холи кўямиз. Биз билан учрашишни хоҳлаб колсанг — кўришамиз.

Анвар гапга оғиз жуфтлашга ҳам улгурмади.

— Жоним болам, жон болам, мени кўрkitмагин, Анваржон...

Анвар онасининг овози каердан келганини дафъатан англамади. Хуши ўзига келгач, юзларини силаётган онасини кўрди-ю, аввалига ажабланди. Ёнида турган Хонзодани кўриб, нима воқеаа юз берганини тушунди.

— Ойижон, кўркманг, хаёлга берилибман,— деди вазиятни юмшатиш учун.

— Вой болам-эй, хаёлинг ҳам бор бўлсин-а, кимлар билан гаплашдинг? — деди Рисолат кампир, ўғлини кучоғидан бўшатмай.

— Нима дедим?

— Гапларингга тушуниб бўлмайди, бир нарсалар деб фўлдирадинг-а болам. Сени бир ўкиб юбориш керак. Инсу жинслар тинчлик бермаётганга ўхшайди.

— Ойи, ўтириб олинглар,— деди Хонзода, синик овоз билан.

Она-бола диванга ёнма-ён ўтиришди. Рисолат кампир, ўғлининг юзини силаб, елкаларини укалаган бўлди.

— Ойи, Шоакбар Зуннуний деган одамни эшитганмисиз? — деб сўради Анвар, онасининг кўлларини ушлаб.

— Зуннунийми? Адам раҳматининг шунака ўртоклари бўлган экан. Ўлиб кетган бўлса ҳам адам раҳматининг бошларига бало ёғдирди. Халқ душмани бўлган экан-да, боякиш.

— Бувим Зуннунийни гапирармидилар?

— Ха, энди гапирган бўлсалар гапиргандирлар, эсимда турибди, дейсанми?

— Бувимнинг биринчи эрлари Зуннуниймиди?

— Вой, худойим, сан бунн каёкданам била қолдинг? Санга айтувдимми?

Анвар кўрган, эшитганларини айтса онасининг эси оғиб қолиши мумкинлигини билиб, «болалигимда айтувдингиз, шу эсимга тушиб қолди», деди. Рисолат кампир ўғлининг косасидан чикқудай бўлиб катта-катта очилиб турган кўзларини кўрмайди. Аммо Анварнинг баданида сўниб улгурмаган енгил титроқдан аҳволини яхши билиб ўтирарди.

Хонзода эса эрининг кўзларидан нигоҳини узмай

кўркувдан титрайди, хаёлида бир фикр чарх уради — «хали яхши тузалмаган эканлар».

— Ойи, бувамни камаб қайси томонга олиб кетишган?

— Айтганман-ку, Туман деган жойга. Офтобнинг кўринишидан кўринмаслиги кўп, худонинг қарғиши теккан жойлар экан.

— Ха... Тюменми?. Хат ёзармидилар, хатлари борми?

— Бор.

— Нима учун менга кўрсатмагансиз?

— Сенга керакми? Ман каёқдан билай, ўзинг сўрамаган бўлсанг...

— Ойи, дамингизни олинг. Менам озгина ухлай.

— Ха, шунақа қилгин болажоним. Хонзодахон, болам, сиз Робияхонга айтиб қўйинг. Собитхон манга бир кўриниш берсин.

— Ойи, керакмас,— деди Анвар, онасининг муддаосини фаҳмлаб.

— Сан жимгина ўтиравур. Мани ишимга аралашма. Нима қилишни ўзим биламан. Ўжарлик қилмай нафаси ўткир домлага ўқитворганимда шунча вақт баннисада ётмасидинг. Шу замоннинг дўхтирларига ишониб бўларканми, ҳаммаси порага ўкиган. Қараб тур, отдай бўлиб кетмасанг, нима десанг де.

Рисолат кампир ўрнидан турди-да, ўнг қўлини олдинга чўзиб эшик томон юрди.

Хонзода қайнонасини кузатиб келганида Анвар жойидан жилмай ўтирган эди. Хонзода эрининг ёнидан жой олиб, елкасидан аста кучди.

— Кўркиб кетдингизми?— деди Анвар. Хонзода жавоб бермай елкасига юзини қўйди.— Кўркманг, бу касаллик эмас. Мен ҳам аввалига руҳим шикастланибди, деб кўркувдим. Нима бўлганини билдингизми?

— Дераза олдида котиб туравердингиз. Чакирсам ҳам эшитмадингиз. Кейин... кўркиб... ойимни чакириб келдим. Ойим келганларида қўлингиздан олов чикиб кетгандай бўлди. Яхшиям ойим кўрмадилар. Бўлмаса юраклари ёрилиб кетарди.

Анвар хотинини кучиб, эркалаган бўлди:

— Сиз сира кўркманг. Мен жинни эмасман. Нима бўлганини сизга кейин айтаман. Ҳозир айтганим билан, ишонмайсиз. Тонг отса тоғамникига бориб келаман. Агар рост бўлса...

— Нимани айтяпсиз?

— Кейин...

Х БО Б

1

Асадбек бир туш кўрди: ўзи мазорда турган эмиш. Ўрқач-ўрқач қабрлар оқ туяларга айланиб, қарвон бўлиб тизилиб кетаётганмиш. Оқ туялар кўзида ёш бор эмиш, туялар қабристонни тарқ этгач, бўрон турганмиш. Куюн дўмпайиб турган қабрларни худди қозон қопқоғидай очиб, мурдаларни сугуриб олиб, қиёматни бошлаб юборганмиш. Мурдалар тўзиган қазон сингари Асадбек атрофида чарх урармиш...

— Адаси... Адаси...

Шу ерга келганда Манзура уни елкасидан аста силкиб уйғотди.

— Вой, ёмон туш кўрдингиз-а, астағфируллоҳ денг.

Асадбек хотинининг гапини икки қилмай, ичида тавба деди. Манзура унинг пешонасидаги терни қайти билан артди. Асадбек кўркинчли тушларни кўп кўрарди — дам уни бўғизлашарди, дам осийшарди... Баъзан босинқираб, дод деб уйғонарди, дам кўрқувдан терлаб типирчилаб қолганида хотини уйғотарди. Бугунги туши, аввалгиларига солиштирилганда, унча дахшатли эмас. Оқ туялар тизилиб кетишди. Қабристон жунбушга келди... Асадбек кўрган тушини хотинига айтди.

— Вой ўлмасам,— деди Манзура, пастки лабини тишлаб,— туялар чиқиб кетишдими?

— Чиқиб кетди. Ҳа, ёмонми?— деди Асадбек соддалик билан.

Манзура эри учун таъбирчи бўлиб қолган эди. Туш йўйиш унга она мерос. Фариштадай оқ кўнғил бу аёлга қўшнилар ўз сирларини ишонишарди. Манзура қичкиналигида онаси ёнида ўтириб, кўп тушларнинг таъбирини билиб олган. Янги турмуш қурган кезлари, бир кўни Асадбек ярим кечада уйига қайтса, чирок ёник, эшик очик, хотини уй ичида ўртага жойнамоз солиб устида мудраб ўтирибди. Асадбек «Ярим кечада ҳам намоз ўқийдим», деб хайрон бўлди-ю, хотинига бу ҳақда гапирмади. Бу ҳол яна уч-тўрт такрорлангач, сўради. Манзура сабабини кўрка-писа айтди: қиморбоз-

лар хотинларини ҳам тикиб, юткизиб қўйишсаю даъвогар кирганида хотин жойнамоз устида ўтирган бўлса тегмас эканлар... Ўшандан бери Асадбек «унча-бунчага акли етар экан», деб ирим-сиримга оид масалаларда уни гапга тутиб турадиган бўлди. Биринчи марта босинкираб уйгонганида Манзуранинг қистови билан кўрган тушини айтди. «Илонлар ичида қолган бўлсангиз, бойиб кетар эканмиз», деди Манзура. Асадбек бу гапга ишонмаган эди. Бир ҳафтадан сўнг қўлига катта пул тушгач, хотинига тан берди. Шу-шу ғалатирок туш кўрса, дарров хотинига маълум қилади.

— Ҳа, ёмонми?— деб қайта сўради Асадбек, хотинининг жим қолганидан ажабланди.

— Ёмонмас-ку... мзоримиздан авлиёлар кетиб қолишибди. Одамлардан иймон кўтарилганигамикин...

— Ҳе... тентак, шуми топган гапинг. Нима экан, дебман.

Асадбек шундай деб ёнбошига ўгирилди. Манзура ўйга толиб, анчагача қимирламай ўтирди. Тонг нафаси келиб қолгани учун қайта ётмай, ўрнидан туриб кетди.

Асадбек ўзига тегишли гап бўлганида, айтайлик, «душманларингиз бош кутарар экан, сиздан авлиёлар юз ўгирибди», дейилганда бошқача ҳолатга тушарди, ёнбошига ўгирилиб ётавермасди. Авлиёларнинг мзорни ташлаб чиқиб кетишлари унга аҳамиятсиз туюлди. Ҳатто ишонмади ҳам. Болалигида ажиналар хақида ҳикоя эшитиб, тунлари овлок кўчаларда, мзор яқинида юришга кўркарди. Кейинроқ кўркув деган нарсачекинди. Ажиналар эртақлардаги каби яширин ҳолда иш олиб боришни бас қилиб, одамлар киёфасига кириб куппа-кундуз кунни очик иш юритишга ўтгач, тунлар ҳам осойишта бўлиб; овлоклар ҳам даҳшатли кўришни йўқотди. Энди кундуздан, одамлардан кўрққулик эди.

Асадбек туш таъбирига аҳамият бермай ёнбошга ўгирилиб ётгани билан ухломасди. Хотинидан сўнг у ҳам ўрнидан туриб, ювинди. Асадбек ховлида кўрингани заҳоти болохонада ҳам жонланиш сезилди.

Манзуранинг «Биз билан чой ичмайсизми?» деган гапига қисқагина «ичаверинглар» деб дарвозахона томон юрди. Машинага етиб улгурмай тепадан Жамшид тушиб, салом берди.

— Ҳа, шу ердамидинг?— деди Асадбек, саломга алик олгач. Жамшид сўккабош бўлгани сабабли қаер-

да тунаш унинг учун аҳамиятсиз эди. Маишатга борма-са шу болохонада соқчи йигитлар билан қолаверар, Асадбек унинг бу одатига қўниккан эди. Жамшиднинг такдири ўзига бироз ўхшаб кетгани учун Асадбек уни яхши қўрар, икки қанотига қандай суянса, бунга ҳам шундай ишонарди.

Жамшид оилада ёлғиз ўғил бўлса-да, эркалатиш, талтайтиш нималигини билмай ўсди. Отасининг пул тўла ҳамёни ҳуда-беҳудага очилавермас эди. Жамшид истамаса ҳам турли тўғаракларга боришга мажбур эди. Хатто скрипка чалишни ўргатиш мақсадида бир чолғучи йил давомида тер тўкди. У бечора «болада қобилият йўқ» деёлмайди, чунки хизмат ҳақини олиб турибди. Жамшиднинг «ўрганолмаяпман» деган гапига ота-она ишонмайди. Хуллас, ўсмирлик кўчасига киргунича ҳайкалтарошлик, радиотехника сингари соҳаларда ҳам қобилияти синаб қўрилди. Мактабни битирганида ҳамён бир қавланди. Ўртада турган одам пулдан қўпроқ ўмариб қолиб, домлаларга камрок етиб бордим, ҳарҳолда бир имтиҳонда қоқилиб, кечки ўқишга аранг тўғрилашди. Бола бевош бўлиб кетмасин, деб отаси уни ўзи ишлайдиган идорага югурдак қилиб жойлаштирди. Идорада чарос қўзлари ўйнаб турувчи бир қиз ҳам ишларди. Унга қараб туриб чигиртка бир юмалаб шу қизга айланиб қолган ё бу қиз бир йилдан бери оч ўтиради, деб ўйлаш мумкин эди. Қунда ўзгартирилувчи сара қўйлақлар ёғоч илғичга илиб қўйилганга ўхшарди. Ана шу озгин баданда бўлиқ қўқрак қайдан пайдо бўлгани яратганга ҳам қоронғу бўлса керак. Хуллас, шу қиз ўзидан олти ёшгина кичик бўлган, пишиқ гавдали, жингалак сочли, истараси иссиқ Жамшидни яхши қўриб қолди! Илмоқли гаплар, ширин жилмайишлар... айтаман десак, гап қўп. Яхшиси воқеа баёнини мухтасар этиб, дебочадан хотимага ўтиб қўя қолайлик: йигит қизни қаттиқ севиб қолса девонаваш бўлиб юраверади, йўл пойлайди, дунёни оҳларга тўлдирди. Аммо қизнинг севгисидан, айниқса унда маккорлик ўти бўлса, қўрққули экан. Бир куни идорада иш тугаб, ҳамма тарқагач, қиз «чой ичиш» баҳонасида Жамшидни олиб қолди. Эшик ичкаридан беркитилди. Лаблар бирлашди. Асосий ишга бир баҳя қолганида Жамшиднинг миясига бир нарса урилгандай фикри равшанлашиб, ўзини тортди. Ташаббусни бошлаб берган қиз шармандалигини яшириш учун йиғлади, севги

ўтида коврилиб кетганини айтиб нола қилди. Жамшид кетмоқчи бўлганида «ўзимни ўлдираман», деди. Жамшид бу гапларга ишонмай «ўлдирсангиз ўлдираве-ринг», дедию чикди-кетди.

Кечаси ўқишдан қайтса, уйда милисалар ўтиришибди. Қизнинг зўрланганини, киз номусга чидолмай ўзини учинчи қаватдан ташлаганини милисалардан эшитиб, «ҳазиллашяписизларми?» деди. Милисаларнинг ҳазиллашмаслигини бу гўдак ўшанда билмас эди. Қўлларини қайириб олиб кетдилар, онаси фарёд уриб қолаверди.

Ўртага номус тикилган эди. Бир томон тўрт йил бурун поймол бўлган қизлик номуси, иккинчи томон беғубор йигитлик номуси учун олишишарди. Қизнинг ҳомий опаждони Жамшиднинг отасидан кучлилиқ қилди. Учинчи қаватдан йўғон тахтани ташлаб юборсангиз майдаланади, аммо қурук суякдан иборат бу қиз ўзини ерга отибди-ю, бирон ери синмабди-я, деб ажабланиш ортиқча эди. Қизнинг сув қувурига осилиб пастрокка тушиб, кейин ахлат уюми устига ўзини отганини ким исботлаб бера оларди? Жамшиднинг отаси ёллаган оқловчи «юқоридан давления кучли бўвотти», деб олган пулига яраша иш қилмади. Хуллас, Жамшид беш йилгина сайр қилиб келадиган бўлди, киз эса шарманда эмас, жабр чеккан маъсума сифатида ўзини оклаб олди.

Жамшиднинг онаси хаста эди. Табиблар «туғсанг — ўласан» дейишига қарамай, турмушга чиккан, «ўлсам ҳам туғиб ўлай», деб уларга кулоқ осмаган эди. Унинг юраги тўлғоқ азобига чидади-ю, аммо номус азобига чидамади. суддан сўнг Жамшид қўлига кишан урилиб, деразасиз хунук машинага чиқарилаётганда «Болам!» деб бир ох уриб, ҳушидан кетганича ўзига келмади.

Икки йил конда ишлагач, айбсиз экани бирданига аён бўлиб қолиб уйига қайтди. У тухмат азобидан азият чекмас эди. Қамокда одамларнинг гап-сўзларини эшитавериб дунё ўзи шунақа экан, деган хулосага келганди. Жамшид онасининг ўлиmidан эзиларди. Ўқишни ҳам, ишни ҳам ташлаб бир йил бекор юрди. У отасининг бир иш юзасидан Махмуд Эсонов — Чувринди билан танишиб қолганини, Махмуд орқали Асадбекка арз этгани оқибатида «окланиб» чикканини билмас эди. Бунини кейинроқ Чувринди хизматига ўтга-

нидан кейин билди. Отаси «ўғлимнинг бошини икки қилай», деб кўп уринди, аммо Жамшид кўнмади. Охири отасининг ўзи уйланиб, Жамшид тўла озодликка чиқди. Унинг истаган ерларда ётиб юриши шундан.

Жамшид машинага чақкон ўтириб, моторни ўт олди. Тепадаги йигитлардан бири дарвозани очди, да, кўчага чиқиб турди.

— Акаларингга хабар қилдингми?— деди Асадбек машинага ўтиргач.— Депутатни чакиришсин.

Жамшид мотор қизишини кутмай, машинани юргизди. Кўчадаги йигит ёнида тўхтаб, ойнакни туширди, да, Бек акасининг топшириғини айтди.

Асадбек шаҳар марказидаги қароргоҳига етиб боргунича Чувринди билан Кесакполвон ҳам йўлга чиққан, барвақт безовта қилинган депутат Орзубек Болтаев эса шошилганича кийинарди. Қароргоҳнинг хилват хоналарида тунни билан давом этган маишат тугаган, кизлар ҳам кетиб улгуришган эди.

Болохонадаги йигитлар қароргоҳга ҳам хабар берганлари учун Бўтка эшик олдида кўл ковуштириб турарди.

Асадбек ичкари кириб бир пиёладан қайноқ қахва ичгунича қанотлари етиб келишди. Тонгги ёки тунги йўқловлар уларни ажаблантирмас, шу сабабли «нима гап, тинчликми?» деган сўроқ улар учун ортиқча эди. Асадбек улардан ҳеч маҳал ҳол-аҳвол сўрамасди. Икки оёқда юрибсанми — бас, ахволинг яхши, дерди. Шунинг баробарида бировнинг ҳол сўрашини ҳам ёқтирмас эди. Тоби қочиб қолган кезлари унинг одатини билмаган одам «тузукмисиз?» деб сўраса «ҳа, ўлишим керакмиди?» деган ширин жавобни эшитарди.

Улар ана шундай ортиқча манзиратсиз яшашга ўрганишган, бугунги учрашув аввалгиларидан фарқ этмас эди. Аъёнлар бекнинг сўз бошлашини кутиб ўтиришди.

— Хайдар, Шилимшиқ келдими?— деди Асадбек, Кесакполвонга қараб.

— Ҳа, келди, узнда йўқ хурсанд. Мошина тўғрилаб бердим. Таксичилик қилиб юра турсин.

— Отарчига қандай маълум қиласан?

— Бу ёғи пишган,— Кесакполвон шундай деб пинжагининг ич чўнтагидан тўртта фотосурат чиқариб, Асадбекка узатди. Суратда Шилимшиқнинг Ноила билан айш-ишрати акс этган эди.

— Худди ўзидай қилиб ишлаган, қалбакилигини икки дунёда ҳам сезмайди,— деди Кесақполвон, Асадбекнинг тикилиб қолганини кўриб.

— Сезиб қолса-чи?

— Унда гувоҳ топамиз.

— Ишинг хом. Маҳмуд, пухтарок ўйлаб қўйларинг.

Шу пайт эшик очилиб, Бўтка кўринди-да, депутат қелганини маълум қилди. Ноиланинг қотилини Элчинга қандай топшириш хусусида яна бироз кенгашиб олингач, депутатнинг киришига рухсат берилди.

Депутат узун бўйли, бадковок, эллик ёшлардаги киши эди. Уни кўрган одам ковокларни кўтариб, инсон кепатасида саклаб турувчи устунчалар тушиб кетгану шу хунук кўринишга келиб қолган, деб ўйлаши мумкин эди. Гарчи асл исми Орзубек бўлса-да, Асадбекларнинг даврасида оддийгина қилиб «депутат» деб юритиларди. Шу ҳам тузук, чунки унинг хусусини қўятурайлик, совуккина тўнғиллаб гапиришини эшитган кимса «Орзуга ҳам қасам ичирворибди, даюснинг боласи», дейиши табиий. Депутат — Маҳмуднинг топилдиғи. Халойик бир-икки тўлғониб, намойишга чиққанида уни олдинги сафда кўриб меҳри тушиб қолган эди. Маҳмуд депутатни сўздан қайтмас, мард, оқил одам сифатида қабул қилиб, унга холисанилло ёрдам бермокчи эди. Асадбек у билан дастлаб кўришганидаёқ «бу қоронғу башарада ақл кўринмаяпти-ку?» деди. Кейин суҳбатлаша туриб тил билан дил ўртасида анча фарқ борлигини фаҳмлаб, ёрдам беришга қўнди. Замон чайқалиб турган пайтда шунақа одамлар ҳам керак, деб ўйлади.

Ишга Асадбек аралашганидан сўнг бўлажак депутатнинг муҳолифлари ўз-ўзидан четга чиқиб, Орзубек сайлов чиғириғидан битта ҳам туки тўкилмай ўтди. Депутат Асадбеклар учун тирик товон эди. Асадбек кўпинча уни «бокиб олган етим тойлоғим» деб мазах қиларди. Чунки халқ деб жон қуйдириб юрган бу одамнинг эгилиб ишлашга тоқати йўқ, ўзини, болаларини, хатто ўзидан тўрт ёш катта яҳудий хотинининг олдинги эридан орттирган икки ўғлини, кети узилмайдиган меҳмонларини шулар боқиши лозим эди. Хориж сафарига чикса, совға-саломлар ҳам Асадбеклар бўйнида. Унга сарфланаётган пул Асадбек учун арзимас бўлса-да, кейинги пайтда малол келиб, ғашлана бошлаган эди. Депутат ўзининг қудратли одам эканига ишона бориб,

Асадбекларни майда кисавурлар ўрнида кўраётгандай эди. Асадбек бу бадковокнинг кўзларини мошдай очиб кўяй, деб юрганида Элчин келиб қолди. Қани, халқим деб куракка ураётган бу зот ноҳақ азият чекиб келган шу халқ боласига қайишармикан?

Бадковок депутат кириб ғўдиранди. Нима деганини энг зийрак қулок ҳам ажратиб беролмас-да, салом берганини тахмин қилиш мумкин эди. Ўтирганлар бундай саломлашишга ўрганиб қолишгани учун бош ирғаб алик олишди. Депутат Асадбек рўпарасидаги бўш ўриндикка ўтирди.

— Аҳволлар қалай?— деди Асадбек.

— Яхши. Дунёнинг айрим мамлакатларида...

— Дунёни кўйинг. Телевизорни биз ҳам кўриб ётибмиз. Уйдан гапиринг. Бола-чақа омонми? Жухуд хотинингиз мусулмон бўлаётган эмишми?

— Ҳа, муслима бўлади, намоз ўқияпти.

— Ақлли одамсиз-да! Девор бўлмаса кўчани ҳам кўраверсангиз керак?— Асадбекнинг пичинги жавобсиз қолди.— Қизингиз ҳам намозхондир?

— Энди ўрганияпти.

Асадбек ўзаро суҳбатларда оилани сира эсламасди. Шу сабабли Орзубек кўнглида хавотир уйғонди.

— Қизингизнинг бўйи етиб қолибди, деб эшитдим. Йигирмага кирганми?

— Ўн тўққизда.

— Айни турмуш қурадиган пайти экан. Сиз халқпарвар одамсиз. Халқнинг азият чеккан бир боласи бор, шуни куёв қилинг, қизингизга мана биз совчимиз.

— Қизим ёш, ўқийди, узатиш ниятимиз йўқ.

— Биродар, Бек акангиз сўраяптилар, а?— деди Кесакполвон, «Бек акангиз» деган сўзга урғу бериб. Учтагина сўздан олам жаҳон маъно уқиш мумкин эди: «Бек акангиз унча-бунча одамнинг орасига тушмайдилар. Қизим бахтли бўлсин, десанг раъйини қайтарма», ёинки «Сенга шунчалик яхшилик қилган одамга терс гапириб пушаймон ема», ёинки «Яхшилик билан бермасанг, қизинг қўлма-қўл бўлиб кетиши ҳам мумкин, а?!» Орзубек Кесакполвоннинг сўзларидан учинчи маънони уқиб, жони халқумига келиб қолгандай бўлди. Ҳамиша ковоғини уюб юргани учун вужудида уйғонган ғазаб ўтининг алангаси юзларида сезилмади. Бошқа одамлардай кизармади, бўғрикмади, лаблари учмади. Сиртга чиқиш ҳуқуқидан маҳрум аланга уни ичдан кеми-

рарди. Бу ҳаромхўрларга (ҳаромхўрларга ҳамтовок экани ҳаёлига келмади) дуч келган кунини лаънатлайди (улардан кўраётган фойдасини ҳисобга олмайди). Эртага катта амаллар шохсупасига кўтарилиши мумкин бўлган одамга (кимнинг зўри билан кўтарилар экан?) бу хилда безбетларча (!) муомала қилишларидан бир ғазабланса, ўзининг бу олчоқлар (!) олдидан ночор ўтиришидан ўн ғазабланди. Мажлисда оташин нутқлар ирод этувчи, ҳатто зўр нотикларни ҳам саросимага солиб қўювчи халқ фидойиси кайда-ю, учта муттаҳам (!)га гапини айтолмай мум тишлаб ўтирувчи ночор одам кайда! Нимадир дейиши керак эди, қурбакани боссанг вақ дейди, ҳарҳолда у қурбакадан минг чандон улўғроқ бир одам, вакиллаганда ҳам тузукроқ вакиллаши керак.

— Бек ака, умр савдосига бунақанги аралашиш ярамайди. Биз ҳуқуқий жамият тузмоқчимиз. Мана, ўзингизнинг кизингиз бор...

Орзубек «қизингиз тақдирига биров хўжайинлик қилиши яхшими?» демокчи эди. Аммо «берди»сини айтиб улгурмади. «Қизингиз бор...» деган гапни Асадбек «ўша одамга ўз қизингизни беринг», деб тушуниб ғазаб билан ўшқирди:

— Менга қара, ў, сўтак! Сен бу ерда масала сўкима. Ўйингга бориб жухуд хотининг билан маслаҳатлаш. Жухуд хотинлар ақлли бўлишади. Эртага эрталаб ё ҳа, дейсан ё йўқ, дейсан! Бор, жўна, туркингни кўрсатма!

Асадбек аччиқланган маҳалда Чувринди орага тушиб вазиятни юмшатишга уринарди. Ҳозир бунга эҳтиёж сезмади. Асадбекнинг кизини тилга олиб кечирилмас хато қилган депутат шусиз ҳам осон қутулаётган эди. Эллиқни қоралаётган одам ёш бола холига тушиб, индамай чиқиб кетди.

— Вой, хунаса-е,— деди Кесакполвон, депутат чиқиб кетгач.

— Ўчир,— деди Асадбек.— Ўзинг жа талтайтириб юбординг. Ўзбек хотинини қўйиб, жухудга уйланган одамдан яхшилик чиқармиди? Дошқозонда сув қайнаиб ўшанга ташилаш керак буни.

Эшик очилиб яна Бўтқанинг башараси кўринди.

— Бек ака, амакингиз мазорда юрганмишлар.

— Қайси мазорда, ким чиқариб юборибди?

— Катталар қўмиладиган ерда эмиш. Ким чиқар-

ганини билмадим,— Бўтка шундай деб изига қайтиб, эшикни ёпди.

Асадбек савол назари билан Чувриндига қаради. Махмуд унинг мақсадини англаб телефон гўшагини кутариб, рақам терди. Жавоб бўлгач, салом-аликсиз сўроққа тутди:

— Зинатуллинни нимага чиқардингиз?

Жавобга бироз қулок тутиб, гўшакни жойига қўйди.

— Кизи келиб бир кунга рухсат олган экан. Отарчи сизнинг номингиздан бориб, ошнасини чиқартирибди.

— Ким экан, ошнаси, аниқла.— Асадбек шундай деб ўрнидан турди. Аъёнлар унга эргашишди. Зинатуллинни улар Асадбекнинг «ўғай амакиси» сифатида билишарди. Жиннихонанинг учинчи каватида сақланувчи ўғай амакисидан Асадбек тез-тез хабар олиб турарди. Бу одам ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса билмас эди. Қирк тўққизинчи йилнинг ўттиз биринчи декабрида уйларига бостириб кирган, сандиқни титган, танча устига ўтирганича папирос тутатган, «сенинг отанг ҳам душман», деган новчанинг Зинатуллин эканини Асадбек улғайгач аниқлади. Отасини олиб кетганлар фақат ижрочилар экани, тўғон бошидагилар эса бошқалар экани уни кизиқтирмас эди. Бири новча, бири паст бўйли икки одам суврати кўз олдига муҳрланиб колган, ётса ҳам, турса ҳам улардан ўч олишни ўйларди. Кесакполвон билан бирга бўлиб, сал қаддини тутиб олгач, топганини сарф қилса-да, ўша икки кишини аниқлади. Паст бўйлини излаб кўп шаҳарларда бўлди. Ниҳоят ўшанда бир хомлик қилди. Кесакполвоннинг гапига кириб, ўша ерлик ўғрибошлардан бирига маслаҳат солди.

— У чиндан ҳам ифлос одам,— деди ўғрибоши.— Миллатимизга иснод келтирган. Лекин биз миллатимиз вакилини хафа қилдириб қўймаймиз.

Чиндан ҳам хафа қилдиришмади. Авайлаб асрашди. Ўшандан кейин Асадбек яна икки марта борди. Ўлжага яқинлашаман, деганида ўғрибошининг йигитларига дуч келаверди. Шундан сўнг етти йил кутди. Ўғрибоши қўлга олинганини билиб учинчи марта борди. Тўй устидан чиқди. Икки қаватли уй, ховли гавжум эди. Ўлжаси, тепакал, думалокдан келган одам Асадбекни танимасди. «Ў, Ўзбекистон менинг юртим, у ерда кадрдонларим кўп!» деб қувониб кутиб олди. Тўй қизиган пайтда у меҳмонларнинг муҳим гапини эшитиш учун хонасига бошлади. Ховлида хушчакчақлик авжи-

да, бағоят шином безатилган бу хонада эса 1950 йил биринчи январдаги ҳукм ижро этиларди. Асадбек бундай қулай фурсат бошқа насиб этмаслигини билиб шошиларди. У камокка тушганлар қандай азобларга гирифтор қилинганларини эшитган, ҳисоб-китоб чоғида бу қийноқларни қўллашни ният қилган эди. Вақт зиклигидан афсусланди, аммо армонда қайтмади: сигарет чўғини пешонасига босиб туриб қирк тўққизинчи йил ўттиз биринчи декабрдаги воқеани айтди, ётқизиб қўйиб тумшугини оёғи билан эзди... Маҳбуслар азобга чиолмай бақирадилар, бу эса оғзига латта тикилгани учун, бундан маҳрум эди. Уни оёғидан осиб, билак томирларини қирқиб ташладилар.

Тўй эғасининг йўқолгани маълум бўлиб, қидир-қидир бошланганида Асадбек қира қилган машина шаҳардан чиқиб, Боқу сари учиб борарди. Нодон, гўл ўзбекларни қатта пулга туширганидан хурсанд бўлган ҳайдовчи эса ўзича хиргойи қиларди.

Асадбек Зинатуллинни ҳам ўша кезларда топган бўлса-да, унга ўлимни раво қўрмади. «Ўғай амаким», деб унга «меҳрибонлик» қилди. Зинатуллин дорга эмас, жиннихонага маҳкум эди. Шубҳасиз, у ўзининг «меҳрибон ўғай жияни» борлигидан беҳабар эди. Жамиятга сидқидилдан хизмат қилганман, деб байрам кунлари нишонлари тақилган қора костюмини кийиб тантанали мажлисларда витор тўқиб ўтирувчи, ёш авлодга қарата оташин нутқлар сўзловчи бу одам ўзини дастлаб жиннихонада қўрганида ҳоят ажабланди. «Болаларим бемеҳр қикди, оқибатда қариялар уйига топширишадди», деб ўйларди. Ҳали қуч-қувватдан қетмай туриб жиннихонага олиб қетишлари сабабини билмай ақлдан оза бошлади. Учинчи қаватга «қўтарилиш» учун қўп фурсат талаб этилмади.

Асадбекнинг ўша «ўғай амакиси» энди жиннихонадан чиқиб мазорда юрганмиш. Бу Асадбек учун қутилмаган ҳол эди. Шу сабабли мазорга шошилди.

2

Ойнақчи довул туриб шаҳардаги барча дераза ойнақларининг синишини орзу қилиб яшаркан. Гўрқов ўлим қўп бўлишини истамаса ҳам, мазорга одам қириб қелса қўнгли қувонади. Чунки одам мазорга бекорга

келмайди. Ё майит учун кабр казишни илтимос қилади, ё мархумлар рухига Куръон ўқитиб, тўрт-беш сўм ташлаб кетади.

Иссик хужрада худойи ошни еб, чойхўрлик қилиб ўтирган гўрковлар изма-из келиб тўхтаган икки «Жигули»ни кўриб, ташқарига умид билан қарашди. Анчадан бери шу атрофда ивирсиб юрган бош яланг йигит биринчи машинадан тушган уч одамга бир нима дегач, улар хужра томонга қараб ҳам қўймай, катталар кўмилган, ҳайкалчалар тизилиб турган томонга қараб юришди. Гўрковларнинг каттаси «булар текширувчилармасмикин» деган хавотирда эшикни очиб, ташқарига қадам қўйиши билан иккинчи машинадан тушган йигит «Амаки, жойингизда ўтираверинг», деб қайтарди.

Кечаси ёккан қор ҳайкалчаларнинг боши, бурни, елкасига қўниб одам шаклини беўхшов бир тусга киритган эди. Қарғаларнинг қағиллашидан бўлак овоз эшитилмаётган қабристонда бирдан кулги янгради. Асадбек шошиб ўша томон юрди. Аёлларнинг калта палтосини кийиб олган новча одам бир ҳайкалча рўпарасида туриб олиб, нукул куларди. У Асадбек келаётган йўлга орқа қилиб тургани учун уларни кўрмади. Асадбек тўхтаб, уни кузатди. Зиннатуллин кулгидан тўхтади. Ҳайкалчанинг бурнидаги қорни кафти билан сидирди.

— Ана, энди одам бўлдинг. Танимайди, деб ўйловдингми? Нимага қалтираяпсан? Совукми? Ҳа... кўрқяпсанми? Сен кўрқяпсанми? Сен кўркма. Қозоннинг копоғини ёпиб ташлаганман, иси чиқмайди. Душманларнинг ўлиги кислотада куйдирилган. Ҳа, кўркма.— У шундай деб ҳайкалча рўпарасидаги қабртош устига ўтирди-да, оёғини чалиштириб олди. Тирсагини тиззаси устига қўйиб, қаддини сал букиб, жағини кафтига суяди. Ўйга толган мутафаккир мисол анча ўтирди. Сўнг сапчиб турди. Атрофга аланглади-да, кўлини пахса қилиб, жаҳл билан гапира кетди:

— Сен паразит, оппоқман, деяпсанми? Мен сени кийнатдимми? Тумруғингга калиш билан урдимми? Бошингга қайноқ сув томиздимми? Шиша синиклари солинган этик кийгизиб сакратдимми? Музхонага ташлатдимми? Ҳа-а... сен буларни кўрганинг йўк? Ўртоқларингни ўзинг сотдинг. Нимага сотдинг? Ватан учун қайғурдингми? Мана сенга Ватан!— у шундай деб бош

бармоғини икки бармоғи орасига сукиб, хайкалчанинг бурнига такади.— Кўрдингми?! Мен аҳмоқманми? Дўстини сотган одамда Ватан туйғуси бўларканми? Ҳа-а... гапга уста эдинг. Сен жим тур, паразит.—Зиннатуллин шундай деб ёнбошдаги хайкалчага қараб олди.— Ҳилолий группасига мен ҳукм чиқарганим йўқ, мен оттирганим йўқ. Сенлар оттирдиларинг! Чунки улар сенлардан зўрроқ олимлар эди. Сенлар шу хайкалга эришдиларинг. Одам тугул ит ҳам келмайди сенларни кўргани. Ҳилолийни одамлар тилдан қўймайди. Ҳа, болаларинг келмаяптими? Тўғри қилишади. Сен ўзинг вақтида ўлиб қолдинг. Ҳеч ким башарангга тупурмади. Болаларинг исноддан бош кўтаролмай юришибди. Нима? Ўшанда бола-чакани ўйламабмидинг? Охири шунақа бўлишини билмагансан. Мен ҳам билмаганман, тўғри,— Зиннатуллин яна бояги ҳолатда ўтириб олди.

Аёёнлар «бу жинни нималарни валдираяпти», деб хайрон туришарди. Зиннатуллиннинг гаплари Асадбек учун ҳам ғалати туюлаётган эди. Жинни деса, гаплари бинойига ўхшайди. Соғ деса, ҳаракатлари бемаъни.

Зиннатуллинга қараб туриб, Асадбекнинг юраги увишди. Онасини эслади. Аник ёдида — эллик учинчи йилнинг эрта баҳори эди. Ширингина гапириб юрган Самандар шамоллаб, йўталиб юрди. Иситмалади. Дори-дармонлар ҳадеганда эм бўлавермади. Танчанинг бир томонида Асад, яна бир томонида эса онаси Самандар билан ётишарди. Онаси кенжатойини кўрпага ўраб, ўзи тирсагига таяниб тунларни бедор ўтказар эди. Асад «ойи, бирпас ухланг, мен қараб ўтираман», деса ҳам унамасди. Асад ярим кечада уйғонарди-да, кора чарм халтани кўтариб нон дўконига чиқиб кетарди. Ўша кунни ҳам шундай бўлган эди. Самандар тунда безовталанди. Онаси уни юзини силаб хомуш ўтираверди. Самандар нималардир деди. Асадбек унинг бир гапини илғаб олди:

...Самалўт, қанотийни пастлаб ўт... Укасининг ширин тилчалари билан айтадиган ашуласи ана шу алаҳсираган овозда хотирасига муҳрланиб қолди. Эндигина тили чиққан болачаларни кўрганида унинг қулоғи остида ўша хаста овоз жаранглайверади...

Асад нон олиб қайтганида уйнинг эшиги ланг очик, онаси кесакига беҳолгина суяниб турарди. Аввалига

у хатто ўғлини кириб келганини ҳам сезмади. Асад «ойи, ойи», деганидан сўнггина сергак тортди.

— Опокингни чакир,— деди йиғламсираб.

Асад «нима учун?» деб сураб ўтирмай Жалилникига чикиб кетаётганида оркасидан онасининг сузларини эшитди:

— Дадаси, энди сизга нима деб жавоб бераман?!

Онасига қўшилиб Жалил ҳам чикди. Аёллар ичкари кириб кетишди. Ўшандан сўнг Асаднинг онаси фарёд урди.

— Самандар... ўлдими?— деди Жалил, Асаднинг енгидан тортиб.

«Самандар ўлди?!»

«Самандар ўлди...»

Бу гап Асаднинг миясига тўқмоқдек урилиб, тово-нигача зириллатиб юборди. Бироз нест бўлиб турди-да, сўнг уйга отилиб кирди. Уй ўртасига кўрпача солиб, укасини ётқизиб қўйишибди. Самандарнинг бир томонида онаси ўтирибди. Опокиси сандик кавлаяпти.

— Ана, аканг келди, болам...— онаси шундай деб Асадни кучоқлаб йиғлайверди, йиғлайверди...

Асад ота ўрнида ота бўлиб укасини сўнгги маконга қўйиб келди. Қўни-қўшнилари уни катта одамдай кўриб, таъзия изҳор этишди. Ана ўшанда Асад ўзини «катта одам бўлиб қолганини» ҳис этди. Қабристондан қайтишадиганда маҳалла анча бесаранжом эди. Кўпчилик мактаб томонга шошиларди. Жалилнинг отаси «нима гап?» деган саволга йигитлардан бири:

— Радиони эшитайлик. Сталин ўлганмиш,— деди.

— Оғзингга қараб гапир-е, нима деясан? Сталин ҳам ўладими?— деди Жалилнинг отаси.

Бу атрофда радио фақат мактаб директорининг хонасида бор эди. Кечқурун, эрталаб радио эшитувчи қоровул маҳаллани янгилик билан таъминлагани сабабли ўқитувчилар катори у ҳам ҳурматли кишилардан саналарди. Сталиннинг ўлими ҳақидаги хабар ўшандан чиккани аён эди.

Асад билан Жалил ҳам бошқаларга қўшилиб мактабга киришди. Директор хонасидаги радио кенг дахлизнинг ўртасига олиб чикиб қўйилган. Иккинчи каватга олиб чиқувчи зиналарда одамлар тирбанд ўтиришибди. Ҳамма жим. Барчанинг нигоҳи ўртадаги қора қутида. Худди мўъжиза юз беришни кутгандай киприк қоқишмайди.

Бирдан кора кутидан «Говорит Москва» деган жарангдор овоз чикди. Жалил Асадни енгидан тортиб шивирлади:

— Уруш бошланганга ўхшайди.

Жарангдор овоз дохийнинг ўлим толганини эълон қилгач, радио ёнида ўтирган шоп мўйловли эркак «вой, отам» деб йиғлаб юборди. Бир йигит хушидан кетиб шилтэ этиб йиқилди. «Вой, энди нима килами-из!» деб бир аёл чинқирди. Ола-говур бошланди.

— Сталин улган бўлса, энди уруш бошланади,— деди Жалил.

Жалилнинг отаси болаларни қўлларидан ушлаб, ташқарига бошлади.

— Бу душманларнинг иши, Сталин ўлмаслиги керак эди,— деди у.

«Нима учун ўлмаслиги керак?» деган савол Асадни кўп ўйлантирди. Орадан йиллар ўтиб, Сталин қораланганда ҳам шу саволни кўп эслади, аммо жавоб топа олмади.

Шом тушиб кўни-кўшнилар уй-уйларига тарқалишгач, она-бола ёлғиз қолишди. Уруш йиллари жанггоҳларда жон олиб тўймаган хазрати Азроил бу томонларда ҳам каттами, кичикми фаркига бормай тутиб олавергач, одамларнинг дийдалари анча қотиб қолган эди. Шунданми, гўдакнинг ўлими катта фожиа саналмасди. Самандарни кабристонга олиб боришаётганда Асаднинг назарида ҳамма қайғуга ботган эди. Кейин Сталин ўлими ҳақида хабар тарқалди-ю, гўдакнинг ўлими билан ҳеч кимнинг иши бўлмай қолди.

Ёлғиз ўтирган она-болани ютаман, дегандай тун ёпирилиб кирди. Танча совук — олов қилиш эсларига келмабди. Қора чироқ қоронгулик даҳшатидан кўрккандай титрайди. Она-бола гап-сўзсиз узок ўтиришди. Асад энди кўзи илинган экан, онасининг овозини эшитиб, чўчиб ўйғонди.

— Адаси, олинг, нондан еб туринг, ҳозир самовор қайнайди.

Асад ҳам кўркув, ҳам ажабланиш билан онасига қаради. Патнис устида липиллаб турган чироқдан бўлак ҳеч нима йўқ. Лекин онаси нон синдиргандай ҳаракат қилади.

— Самандарингиз ухлаб қолди-да. Шунақанги ширин бўлганки... Олинг, чой ичинг. Энди узокка кетманг... Одам соғинаркан...

Асад «Ойи...» деди секин. Кейин овозини кўтариб-рок чакирди. Онаси эшитмади, гапираверди...

Ўшандан бошлаб ҳар тун шу ҳол такрорланаверди.

Зинатуллиннинг такдири ўша тунларнинг бирида ҳал килинган эди. У дамда Асад Зинатуллин деган зотни билмасди. Айнан шу одамни жинниликка ҳукм ҳам қилмаган эди. Ўйларига бостириб кирганларнинг бири қийноқ билан ўлим топмоғи, иккинчиси жинни бўлиб хорланиши лозим эди. Еревандаги ўлжа шошилишчи равишда ўлдирилиши шарт эди. Зинатуллиннинг иши шошқич эмас, шу боис иккинчи ҳукм унга насиб этди...

Зинатуллин беҳос қичқириб, Асадбекнинг хаёлларини тўзатиб юборди.

— Йўқ эди ҳеч қандай комитет!— деди у ўрнидан сапчиб туриб.— Йўқлигини билардим. Улар «ҳалқ душманиман», деб тан олишди. Аммо сенинг қимлигингни билиб кетишди. У ёқда,— Зинатуллин қўлини бигиз қилиб осмонга санчди,— ҳали учрашасан, ҳа!— У қаҳ-қаҳ отиб кўлди.— Нима дейсан энди?! У ёқда энкеведе бўлмайди. Расвоинг чикди, паразит! Ҳамманг расво бўлдиларинг,— Зинатуллин шундай деб қабрларни оралаб юриб кетди.

Асадбек то унинг қораси ўчмагунча изидан тикилиб турди. Аъёнлар «ўғай амаки»нинг аҳволига ачингандай индашмади.

— Энди ўз холига қўйинглар,— деди Асадбек.— Жиннихонага қайтмасин. Юраверсин.

Чувринди буйруқни яхши англамай, Асадбекка қаради:

— Кузатувдаги йигитларни бошқа ишга олаверайми?

— Ҳа, ишларинг бўлмасин, дедим-ку? Жиннихонага тайинла, болалари олиб борса, қабул қилмасин. Тамом!

Минг тўққиз юз эллагинчи йилнинг биринчи январидаги ҳукмнинг сўнгрок тузатилган иккинчи ярми шу зайлда ижрога кирди.

Зинатуллинни қабрлар аро танҳо қолдириб, изларига қайтдилар. Гўрковлар хонасига кўтарилишчи зина ёнидаги энсиз супага кўрпача тўшалибди. Кўрпача устида чордона қуриб ўтирган, бошига қозонни эслатувчи қўлбола қалпоқ кийган, пахмоксоқол уларнинг эътиборларини тортди. Жамшид гўрковбошини ташқарига қўймай изига қайтаргач, дам ўтмай кўрпа-

ча кўтариб шу пахмоқсокол чикиб келган эди. Кўрпачани супачага тушаб ўтириб олгани учун Жамшид унга индамади. Пахмоқсокол бир нима-нинг илинжида ўтирганини сезса ҳам Асадбек тўхтамай ўтиб кетмокчи эди.

— Ие, вей, тўхта,— деди Кесакполвон пахмоқсоколга тикилиб,— директоримга ўхшайди-ку?

Асадбек тўхтаб Кесакполвоннинг изидан қаради. Пахмоқсокол ўтирган ерида саломга алик олди. Кесакполвон супа четига омонат ўтиргач, пахмоқсокол тиловат бошлади. Сузларини ямлаб талаффуз қилишига эътибор бериб, бу «қори» ҳам кейинги пайтда бирданга бодраб чиққан чаламуллалардан бири эканлигини фахмлаш қийин эмасди. Тиловат тугагач, Кесакполвон ўн сўм узатди. Пахмоқсокол шунга яраша узок дуо қилди.

Кесакполвон пахмоқсоколга тикилганича ўтираверди.

— Ҳа, ўғлим, мени бировга ўхшатыпсизми?— деди пахмоқсокол ўнғайсизланиб.

— Ўхшатыпман... Сиз ўттиз иккинчи мактабда ишламаганмисиз?

— Ҳа, энди... шўроларга ҳам хизматимиз сингган. Сабаби тирикчилик-да. Сиз, ўғлим, шу мактабда ўқиганмисиз?

— Тикилманг, танимайсиз мени. Сизни камалиб кетган деб эшитувдим.

— Ҳа, энди... туз-насиб қўшилган экан...

— Бир ўқувчи кизни... а?

— Астаффируллох! Бу бўҳтон гап. Сталин даврида реприса қилинганман.

— Қани, қори ака, би-ир осмонга қаранг,— пахмоқсокол ажабланди, бироқ, Кесакполвонга итоат этди — осмонга қаради.— Энди худога ёлбориб, «менга юз сўмлик ёғдир», денг.

— Шаккоклик қилманг, ўғлим.

— Сиз айтганимни бажаринг,— Кесакполвон бу сафар таҳдид билан гапирди. Пахмоқсокол чўчиб, бир нима деб пичирлади.

— Сўрадингизми, бермадимми? Энди мендан сўранг.

— Ўғлим, қўйинг, гуноҳ бўлади...

— Сўра деяпман!

— Юз сўмлик ёғдиринг... ўғлим.

Кесакполвон чўнтагидан бир даста пул чиқарди.

да, пахмоқсоқол устидан сочди. Пахмоқсоқолнинг кўзлари кинидан чиққудай бўлиб ўйнаб кетди.

— Кани, мен кучлиманми, ё худоми?— деди Кесакполвон унга захарли нигоҳини қадаб. Пахмоқсоқол бошини эгиб ўтираверди, жавоб бермади.

— Нимага ундай қилдинг?— деди Асадбек, машинага ўтиришгач.

— Харомидан ўчимни олдим,— деди Кесакполвон сигарет тутатиб.

— Ким у?

— Мактабимизга директор эди. Хар куни бизни ҳовлига тизиб «Осмонга караб «Худо, конфет бер», деб ялининглар», дерди. Айтганини қилардик. «Хў-ўш, бердими? Йўқ. Демак, худо йўқ экан, а? Энди «Директор бова, конфет беринг» денглар», дерди. Айтганимиздан сўнг уч-тўртта болага попуклик конфет берарди. «Хў-ўш, Худо зўрми ё менми?» дерди. Эллик саккизинчи йилда бир ўқувчи кизни бошлаб қўйган экан. Сталин репрессия қилди, деб ўтирибди хароми. Бир бошлайман, деб юривдим, учрагани яхши бўлди.

Пахмоқсоқол Кесакполвонни танимади. Лекин мактабдаги ўша ҳолни эслади. Кесакполвон уни «Бошлаганидан» хурсанд кетди. Пахмоқсоқол эса шундай эси йўқ бандаларни ҳам яратгани учун худога шукрлар қилиб, сочилиб ётган пулларни йиғиб, чўнтакка урди.

ХІ БОБ

I

— Мен Бек акамни отамдан улуғ деб биламан. Бек акам аралашмаганлар бу ишга. Мен эшик олдида қорувул эдим. Шилимшикнинг мақсади менга ҳам номаълум эди...

Элчин рўпарасида ўтирган жингалаксоч йиғитдан кўз узмай ўтирарди. Ўзини Жамшид деб танитган бу йиғитни янги йил шомида кўрган эди. Саволларига жавоб бергиси келмай энсаси қотган йиғит бугун қутилмаганда ўзи кириб келди — Элчиннинг ярасига туз сепди. Жамшид нигоҳини олиб қочмасдан, ўзини айбли деб ҳисобламасдан тик караб туриб гапирди. Ноиланинг қайси хонада ўлдирилгани, Шилимшикнинг қандай киргани, қандай зўрлагани... ҳаммасини айтди.

Сўнг... суратлар чикарди. Ана шунда Элчин ўзини тутта олмай қолиб бўғиб ўлдирмок касдида унга ташланди. Ўша мудхиш воқеага Жамшиднинг алоқаси борми-йўқми — Элчин учун фарқсиз эди. Энг муҳими — бу малъун уларнинг шериги, уларнинг одами!

Жамшид Элчин ташланиб колар, деб махсус тай-ёргарлик кўриб ўтирмаган эди. Аммо унинг Асадбек тўдасида олган энг муҳим сабоғи — сергакликни бир нафас ҳам йўқотмай, ётса ҳам, турса ҳам, ҳар қандай ногоҳоний ҳамлага тайёр бўлиш эди. Ўша сергаклик панд бермади — ўзини четга олишга улгурди. Қўлларини чўзганича ташланган Элчин ўзини тўхтатолмай олдинга учди. Шунда бўйнига бир зарб тушди. Сўнг қўли орқасига қайрилди. Жамшид чўнтагидан чизимча чиқариб бўғишга шайланган қўлларни бир зумда боғлаб ташлади. Бу ишлар кўз очиб юмгунча бажарилди. Бўғзига пичок тортилгандай хириллаётган Элчин дастлаб қай ҳолга тушганини англамай ҳам қолди. Кейин бошини кўтариб, Жамшидга қаради:

— Қўлларимни бўшат, хароми!

— Хароми нималигини биласанми ўзинг! — Жамшид шундай деб уни қорнига тепди. Элчин нафаси қайтиб, букчайиб қолди. Жамшид эса, хотиржам ҳолда чўнтагидан сигарет олиб тутатди.

— Хароми деб сендақаларни айтади. Хотинингни киморга тикиб юриб, энди ақлинг кириб қолдими? Бек акам сенга мурувват қилиб, душманингни авайлаб, асраб турдилар. Ўзи хумордан чиқсин, дедилар. Сени ўлимдан олиб қолдилар. Армонда кетмасин, дедилар. Ўғил болалик шунчалар бўлади-да! Ўзингни босиб ол, ҳе итдан таркаган. — Жамшид шундай деб унинг оёғини ҳам боғлади-да, чиқиб кетди.

Элчин қўлларини бўшатолмай ерда типирчилаб қолаверди. Зелихон келмаганида қанча ётарди — Худо билади.

Зелихон Элчиннинг уйига хавотир билан келди. Чунки Элчин ваъдага биноан униқига бориши лозим эди. Зелихон уни кута-кута тоқати тоқ бўлди. Ҳамиша хатар жари устидаги қил кўприкда юрувчи одамнинг юраги сезгир бўлади. Зелихон ҳам Элчинга бир нима бўлди-ёв деб хавотирланган эди — сезгисиз алдамади.

Типирчилайверганидан чизимча қўл-оёғини шилиб юборган эди. Чизимча ечилгач, шилинган ерлари ловўллаш бошлади. Лекин Элчинни ҳозир бу эмас, юраги-

даги ўт кўпрок кийнади. У Жамшиднинг ташрифини қискагина қилиб айтиб берди. (Тепки еганини, шубҳасиз, яширди.)

— Ўйин бошланибди,— деди Зелихон стол устида сочилиб ётган суратлардан бирини олиб.

Элчин худди хотинини шармандали ҳолда кўрсатаётгандай уялиб, суратларни қўлидан тортиб олди.

— Яхшилаб карадингми, суратларни яшашмаганими?— деди Зелихон.— Ростакам суратлигига менда ишонч йўқ. Чунки, хотинингнинг ўлими — тасодиф. Ифво мақсадида қилинмаган бу иш. Демак, ҳар мақомда суратга олиб ўтиришмайди. Хотининг ўз хоҳиши билан қўшилмаган. Зўрлашган. Демак, кўзларини бундай юмиб, роҳатланиб турмайди...

Элчин дастлаб жажл устида суратларга эътибор бермаган эди. Зелихоннинг гапидан кейин суратларга тикилди.

— Тўғри,— деди у суратларни тахлаб.— Ноиланинг елкасида тиртиғи бор эди. Суратда эса йўқ.

— Ҳа... Ўқилон бир янглишибди. Ишонишингни жуда ҳам хоҳлаяпти. Шилимшиқ деганларини танийсанми, ўзинг?

— Танийман. Ўйинда у ҳам бор эди. Ўшанга ютқизган эдим.

— Шилимшиқ уларга ёкмай қолган бўлса, сенинг қўлинг билан йўқотишмоқчи? Йў-ўқ... Бек ғирром қилмаса керак. Фақат сени ишонтиришнинг нотўғри йўлини топибди. Шундай айтсак, ишонмайди, деб ўйлашган. Энди ишонишинг керак.

— Ҳаммасини ўлдираман,— деди Элчин, муштумини қаттиқ қисиб.

— Аввал нақдини ўлдириб тур. Хўш, нима қиласан?

Нима қилишини Элчин билмасди. Тўғри, ўлдиришнинг бир неча турларини ҳаёлида пишитиб юрарди. Лекин амалга оширишга келганида қўллари қалтирамасмикин?

2.

Такдир ёзуғига Асадбек тўдасига алоқадор ишларни юритиш битилган экан, прокурор ёрдамчисининг четлатишга уриниши бекор бўлиб қолаверди. Намозов

ишининг усталик билан ёпилишидан ғазабланиб юрган Зоҳид Шариповга кутилмаган иш топширилди. Зоҳид милициянинг кидирув гуруҳи билан воқеа юз берган ерга бориб дахшатли манзаранинг гувоҳи бўлди: йўл четидаги дарахтга эркаклиги кесиб ташланган, чап кўкрагига пичок санчиб қўйилган кип-яланғоч одам осилган эди. Ун кадамча нарида ёндириб юборилган енгил машина темирлари қорайиб турарди. Бу қотиллик тунда амалга оширилган, серкатнов катта йўлдан машиналарда ўтганлар бу манзарани, ақалли ёнаётган машинани, шубҳасиз, кўришган, аммо тўхташга, жилла курса хабар беришга кўркишган.

Суратчи ишини тугатгач, мурдани ерга олиб, устига чойшаб ёпиб қўйишди. Зоҳид атрофни синчиклаб кузатди. «Эркаклиги кесиб ташланганига қараганда қотиллик тасодифан юз бермаган,— деб ўйлади у.— Орада қасос бўлганми? Унда нима учун юрагига пичок санчиб, сўнг дарахтга осиб қўйган?» Зоҳид шу пайтгача майда ўғрилару безорилар билан шуғулланган эди. Прокурор ёрдамчиси ваъда этган жиддий ишнинг бу даражада бўлишини кутмовди. Зоҳид бу жиноятнинг тагига ета оладими ё бу иш ҳам очилмай ётган қотилликлар сафига қўшиладими, ҳозир билмайди. У қотилликларнинг ярим тунда эмас, шомда содир бўлганидан ҳам беҳабар. Мурда осилган дарахт атрофидаги изларнинг бири — Элчинники экани ҳам унга номаълум...

...Шилимшиқ деб лақаб олган Жалолни аввал дарахтга бўйнидан боғладилар. Қўл-оёқлари бўш эди, биров, кимирлашга, ўзини химоя қилишга қурби етмасди. Қимирлади, дегунича ингичка силлик қаноп бўғарди. У ажали етганини сезди. У Асадбек қаҳрига учраб, бадарға бўлганида ажабланган эди. Элчин «хотинимни ўзим ўлдирганман», деб қамалиб кетди. Асадбекнинг шаънига гард юкадиган гап бўлмади. Элчиннинг танобини тортиб қўйишни Асадбекнинг ўзи буюрган эди. Танобни сая каттиқрок тортибди, шунга шунчами? Ҳа, энди қаймоқдай нарса экан, тўйиб емаса ҳам ялаб кўриши керакмиди? Хотинни киморда ҳалол ютиб олганидан кейин ҳушига келганини қилади-да! Жалолшилимшиқ Асадбекка содик эди. Асадбек ҳам уни кадрларди. Хўжайинни қайси шайтон йўлдан урди, Шилимшиқ билмайди. Битта отарчининг хотини деб бадарға қилиб юборганига сира ақли етмайди. У Русия-

нинг совук шаҳарларида насибасини териб юрган чоғларида кўп ўйлади, турли тахминларга борди. Ўзи учун энг ишончлиси — «отарчиннинг қаймоқдеккина хотини Бек акамнинг суюкли ўйнаши экан-да, шунга чидолмадилар», деган тахмин эди. Шилимшик сургун муҳлатини билмас эди. Мусофирликда ризқини қийналмай териб юргани учун ҳам «Ватан ҳажрида қуйиб ёниш», деган хислар унга бегона эди. Янги йил айшини суриб юрганида Бек акасининг йўқлаганини билиб, бир қувонди, бир кўнгли ғашланди. Унга яп-янги таксининг калитини тутказиб: «Бу «Волга» ўз-ўзингга, аклинг бўлса битта мошинани шахсий таксопаркка айлантирасан. Ношудлик қилсанг, чоринггни судраб юраверасан», дейишди. Пича акча ҳам беришди. У бундан хурсанд бўлди. Бирок, Асадбек билан кўришмагани юрагига ғулғула солди. «Гуноҳим шунчалар кўп эканми, Бек акамнинг кўргилари йўқ», деб кўп ташвиш чекди.

Бўйнига силлик қаноп ташланганида ҳам тақдир ёзуғидан беҳабар эди. Кавказлик бойвачча йигитларнинг бу қилиғидан ҳайрон бўлди. «Мошинани олинглар, ёнимдаги пулим камлик қилса, яна топиб бераман», деб ялинди. Йигитлар гапга тушунмагандай бепарво тураверишди. Яна «Йигирма минг бераман», деди. Эллик мингга ҳам чиқди. Латифа айтиб қўлдириб келаётган йигитлар эса тунд ҳолда ўтираверишди. Хаворанг «Жигули» тўхтаб, ундан тушган Элчинни таниди-ю, тақдирга тан берди.

— Элчин, айб менда эмас! — деб бақирди жонхотлатда.

Элчин индамади. Аста-аста босиб, ўлжасига яқинлашди. У хали ўлжасини бир зумда бўғизлаб ташлайдиган ваҳший кепатасига кирмаган эди. У хатто бироз ҳаяжонланарди ҳам. Ўч олишга бунчалик осон эришаман, деб ўйламаганди. Ўлжага ташланиш учун вужуддаги ҳаяжон учқунини ваҳший алангага айлантириши лозим эди. Рўпарасидаги одам — Асадбекнинг кизи эмас. Ҳозир бўлмаса бир соатдан кейин ёки эртага амалга ошириладиган иш ҳам эмас. Чўнтакдан пичокни ҳозир олиши шарт, эркаклигини ҳам ҳозир кесиб ташлайди. Сўнг... азобдан ўкираётган пайтда Ноилани кучган панжаларини шу пичок билан чопиб, ўзади. Ҳаммаёғи қонга беланиб тўлғанаётганида, жони чиқай деганида юрагига пичок санчади. Санчади-ю, суғуриб олмайди...

- Элчин, айб менда эмас, худо урсин!
- Айб кимда?
- Балик бошидан сасийди. Асадбекнинг иши бу.
- Сен-чи?
- Мен пойлоқчилик қилганман.
- Жингалаксоч-чи?
- Жамшидми? Уям киргани охирида.
- Ким ўлдирган?
- Жамшид.
- Яна ким бор эди?
- Кесакполвон...

Жалолшилимшик Элчиннинг вазоҳатига қараб «барибир ўлдиради», деб ўйлади. «Мен ўламан-у, улар маза қилиб юришсинми?.. Уларни ҳам топиб ўлдирсин...» деган ниятда шошилиб-шошилиб гапирарди. Ўлим шарпаси юзу кўзини силай бошлаганида гуноҳларга тавба қилиш керак, деб унга ҳеч ким айтмаган. Жон ширинлигини шу пайтгача ҳис этиб кўрмаган, неча одамни хонавайрон қилиб, нечтаси кўксига пичок санчганда кўли қалтирамаган бу банда тавба деган тушунчадан анча йироқ эди. Хозир тасодиф рўй бериб, бўйнидаги силлиқ каноп ечиб юборилса, нарида турган кавказлик йигитлар кўздан йўқолса, Элчиндаги хаяжон учқуни ваҳший алангага айланмай туриб, уни жон таслим қилиши аниқ бўлиб қоларди. Тасодиф ҳам, мўъжиза ҳам юз бермайди. Ҳадемай кўл чўнтакдан чиқади. Нима олиб чиқади — пичокми, тўппончами? Ё ўласи қилиб дўппослаб, сўнг дарахтга осишадими? Жалолшилимшик шунн билмайди.

— Демак... Биринчи Асадбек кирдимиз?

— Ха... у олдин ҳам келиб юраркан. Энди сенларга... девди... Кейин... Жамшид қизганиб...

Жалолшилимшикнинг гапи оғзида қолди. Тумшуғига тушган мушт зарбидан боши дарахтнинг заранг танасига зарб билан урилиб, ганғиб ҳушидан айрилай деди.

— Бекор айтибсан, итвачча!— деди Элчин хириллаб. У ўлжасидан бу гапларни қутмаган эди. Ўлиш лозим бўлган ўлжаси Ноиласининг номини булғаб қўйди. Шу гап энди ўт олаётган ваҳший алангага мой сепди. Элчин ҳушини тамом йўқотди. Жалолшилимшикнинг тумшуғига яна бир-икки мушт туширгач, сўнг чотига тепди. Жалолшилимшик дод солиб ўқирди. Кор-

нига ҳам тепки егач, нафаси кайтиб хириллаб қолди. Элчин унинг кийимларини юлқиб, еча бошлади.

Қатта кўчадаги машиналар шу ерга келганда бироз секинларди. Одамлар йўл четида нимадир содир бўлаётганини қўришарди-ю, тўхташга юраклари бетламасди ё Худо «қўй, тўхтама, бу бандам шу жазоларга лойик», деб қўнғилларига солармиди, ҳарҳолда яна машиналарини тезлаштириб кўздан йўқолишарди.

Элчин нима килаётганини ўзи билмай қолди. Пичокни чиқариб унинг эркаклигини шарт кесиб ташлади. Ваҳший аланга тиллари унинг эсини олган, кўзини қўр қилиб қўйган эди. Сал нарида турган кавказлик йигитлар ҳам Элчиндан бундай ваҳшийликни кутишмаган эди. Элчин шу аланга ўтида коврилиб, панжаларни кесишни унутди. Тўлғонишга ҳам қуввати қолмаган Жалолшилимшикнинг чап қўксига пичок санчди.

У қасос умидида юрган кезлари малъуннинг қўксига пичоқ санчсам таскин топарман, деб ўйларди. Мана пичоқ ҳам санчилди. Ўлжасининг калласи Исо Масиҳнинг бошидай ёнга эгилиб, осилиб қолди. Йигитлар яқинлашиб, жонсиз яланғоч танани дарахт шохига осишди... Элчин қасос лаззатини билолмай қолди...

...Прокуратура терговчиси Зоҳид Шарипов бу манзарадан беҳабар, ўзича тахминлар қилади, калавани ечмоқчи бўлади. Ҳолбуки, калавани ечмоқ учун аввал унинг учини топмоқ керак. Зоҳид уни топа олди — ҳозир билмайди. Кечга бориб олдидаги қора парда аста-секин кўтарила бошлагандай бўлди. Аввал машина таксопаркдан ўғирлангани аниқланди. Қорхона раҳбарларининг яп-янги машинани ўғирлатиб қўйиб индамай ўтиришлари Зоҳидни ажаблантирди. Машина бирон ҳайдовчига бириктирилмаган, белги рақами ҳам олинмаган. Ҳайдовчилар янги машина келишини орзиқиб кутишади, унга эга чиқиш учун раҳбариятга фалон сўм пора беришади. Наҳот бундан беҳабар қолишса? Таксопарк Зоҳид аввал ишлаган депарада жойлашган эди. Зоҳид Ҳамдам Толиповни топиб, шу масалани ечишни топширди.

Мурда тириклигида Шилимшик лақаби билан юрган Жалол Комилов экани аниқлангач, Зоҳид калаванинг учини топгандай бўлди. У котиллик тасодифан юз бермаганига ишонарди. Жалолшилимшик бундан

йигирма йил мукаддам, ўсмирлик чоғида бир марта камалган. «Одоби ва меҳнатсеварлиги билан бошқаларга ўрнак бўлгани, гунохидан астойдил изтиробда экани» инobatга олиниб, қамокдан барвақт бўшатилган. Бу «одобли бола» шундан бери милиция назарига тушмаган. Бу «меҳнатсевар бола» йигирма йилдан бери бир жойда — шаҳар хўжалигида кўча супурувчи бўлиб ишларди. Ота-онаси дурустгина ерларда хизмат қилувчи йигитнинг кўча супурувчи — фаррош бўлиб ишлаши ажабланарли эди.

Зохид шу саволга жавоб топмок истагида шаҳар хўжалиги идорасига бориб, беш лўли хотиннинг қабулхонада бошлиқни кийин-кистовга олаётгани устидан чиқди.

— Бизне бирготга бегоналарне қўйсангиз, чўлтоқ супургингез бошингизга қолсен.

Бўш жойга биз айтгон хотунне оласизме ё йўкме?— деди уларнинг бири, бошқалари ҳам айнан шу гапни чувиллаб қайтаришди. Бошлиқ уларнинг феълини яхши билгани учун тинчителишга ҳаракат қилмади. Лўли хотинлар жавоб кутиб ўзлари тинчилишган:

— Эрта-индин туғадиган хотинни ишга олмайман. Кетсаларнинг кетаверларнинг, штатни қискартираман. Бошқаларнинг маошини ошираман, қайтага яхши,— деди.

— И-и-би... Хо-о... иштотне қисқортирсангез биз сизне иштонингизне қисқортамез-а, ака Расул омон бўлсалар бизне кўчага ташлоб қўймайлар. Советский власт борме ўзингизга. Ўша хотунне ишга оласез. Ҳа, хотун бўлгондан сўнг тўғоди-да. Сиз хотун бўлгонингизда ўзингиз ҳам туғар эдингизме?

Хотинлар бири олиб, бири қўйиб шанғиллайверишди. Бошлиқ темирдан экан, ҳаммасига чидади. Охири қизик томошага гувоҳ бўлиб ўтирган котибасига қараб бақирди:

— Буйруқ ёзинг: ўн етти кишидан иборат комиссия Қатортерак, Утўжний, Магнитагорский, Зелений кўчаларини бориб текширсин. Кўча ифлос бўлса, буларнинг ҳаммаси ҳайдалсин! Қирқ еттинчи статья билан бўшатилин, ҳа!

Лўли хотинлар бир-бирларига савол назари билан қарашиди. Улар «қирқ еттинчи статьянинг» нима эканини билишмас эди. Бошлиқ шуни тилга олиб, пўписа қилдими, демак бир гап бордир, деб чўчишди. Аввалги-

дай чувиллашмасдан қабулхонадан чиқиб кетишди. Бошлиқ қилган ишидан мамнун бўлиб котибасига жилмайиб кўйди-да, хонасига йўналди. Шунда эшик олдидан турган Зоҳидга кўзи тушиб «Менда ишингиз борми?» деб сўради. Зоҳид ўзини таништиргач, бирданига чехраси мулойимлашди-да, қўшқўллаб саломлашди. Саломлашиш манзарасини четдан кузатган киши Зоҳидни азиз меҳмон, бошлиқни эса бу азиз меҳмонни орзиқиб кутган ва ниҳоят, умиди ушадган бахтиёр меҳмон деб ўйлаши мумкин эди.

— Ишингиз оғир экан,— деди Зоҳид ичкари киргач.

— Э, нимасини айтасиз,— деди бошлиқ, ўзига ўзи ачиниб.— Қон қилиб юборишади.

Бошлиқ Жалол Комиловни эслай олмади. Қоғозлар титқиланиши лозим бўлди. Хужжатлар қондага амал қилинган ҳолда тартибли эди. Ишга қабул қилинган, «меҳнатсевар», «коллективда обрў-эътиборга эга» бўлгани учун доимий равишда пул мукофотлари бериб турилган. Комиловнинг меҳнатдаги ютуқлари таърифланган сатрларни ўқиб, Зоҳид «бу ютуқлар учун юз сўм камлик қилар, биратўласи Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига тақдим этаверишмаган экан-да», деб кўйди. Жалол Комилов маошини ҳам вақтида қанда қилмай олиб турган. Агар хужжатга шак келтирилмаса, у кеча, ўлимидан сўнг ҳам келиб маош олган. Зоҳид «балки арвоҳларга ҳам пул зарур бўлиб қолгандир», деб ўйлаб, хужжатларни бошлиққа узатди:

— Коллективда обрўси баланд экан-у, коллектив бу баобрў одамнинг ўлимидан беҳабар қолибди-да, а?

Бошлиқ хижолат бўлгандай бошини эгди:

— Кадрлар билан ўринбосарим шуғулланади. Беҳабар қолибман, узр.

Ўринбосар буйрагидаги тошни тушириш учун Ук-раинга даво истаб кетган экан. Зоҳидга айрим сирларни шу одам очиб бериши мумкин эди. Чунки Жалол-шилимишқини шу ўринбосар ишга қабул қилган, доимий равишда рағбатлантириб турган. Идора ходимларидан ҳеч ким Жалол Комиловни эслолмайди. Комиловни ҳатто бригада бошлиғи ҳам танимади. Бу Зоҳид учун ажабланарли ҳол эмас эди. Чайковчи ёки иморат усталари мана шундай бир ерга илғиб олишади. Биров суриштира — ишлайди, «жамиятнинг фаол аъзоси». Шундай қилинмаса, «текинхўр» деган тавки лаънатга

қолишадн. Зоҳидга бир нарса қоронғи — ким бу. Қомн-
лов, чайқовчимн, иморат устасимн... Ё бошқа бир фн-
рнбгармн?

3

Зоҳид Жалолшнлнмшнқнннг уннн кнйналмай топ-
дн. Халқда «дворянлар уяси» деб ном олган, нккн
қаватлн ғнштнн уйлاردан бнрн Қомнловларга теғншли
эдн. Отасн олтн йнл муқаддам бу дунё ташвншларидан
кутулнб кетган экан. Онасн — элнқ ёшларга борган,
факат бу дунё билан эмас, балкн гўзаллнғн билан ҳам
хайрлашншга шошнлмаётган кўхлнққнна аёл эдн. Дах-
лнзда кнйнм нлғнч ённда нккнта пастак курсннннг
бнрнга Зоҳид ўтнрдн. Иккннчнсннн мезбон эғаллаб,
«эшнтаман», дегандай қошларннн чнмнрдн.

— Жалол Қомнлов снзнннг ўғлннгнзмн?— деб сў-
радн Зоҳид.

— Ҳа... шунақа деса ҳам бўладн,— дедн аёл, чн-
мнрнлган ҳолда.

— Тушунмаднм,— дедн Зоҳид,— ўғаймн ё боқнб
олганмнснз?

— Ўзнмнқн... ўзнм туққанман. Леқн мени таш-
лаб кетган. Тнрнқмн ё ўлнқмн, бнлмайман,— аёл аф-
суслангандай хўрснндн.— Очнғн, қамокдаднр деб
юрувднм. Суриштирнб юрганннгнзга қараганда эндн
қамалса керак? У... қайсн статья билан айбланааяптн?

Зоҳид унннг саволнга жавоб бермадн. Аёлнннг гап-
ларидан ғашн келганннн яшнрмай, саволга тутдн:

— Унн охнргн марта қачон кўрганснз?

— Эснмда йўқ. Ҳарҳолда ўн йнлдан ошдн. Ўзн
унга ннма бўлдн, айтсангнз-чн?

— Ўн йнл давомнда «ўғлнм қаерда экан», деб кн-
днрнб кўрмадннгнзмн?

— Қаердан кндрнман?

Аёл «ўғлнм шаъннмга доғ тушнрдн, катта мансаб-
ларнн эғаллаб ўтнрган одамнннг боласн ўғрн, саёқ
бўлншн мумкннмн? У эмас, мен ундан тонганман.
Йўқолнб кетганндан ҳатто мамнун эднм», деса ҳақн-
қатнн айтган бўлардн.

Жалолшнлнмшнқ қамалганида аёлнннг кўзнга дунё
қоронғн кўрннб кетдн. Ўша дамларда эл оғасн Аёл-
нннг ҳуснннн эътнбордан четда қолднрмай, «феода-
лнзм сарқнтларнга аёвснз қураш очнб, аёлларнн раҳ-

бар вазифаларга дадил кутариш» масаласини ҳал қилаётган эди. Бу масаланинг ечими ижобий ҳал бўлди, ўғли ҳам камокдан қайтарилди, аммо тўғри йўлга қайтмади. Қайтиши мумкин эмас ҳам эди. Харом ишлар бандалардан пинҳон тутилиши мумкин, аммо шайтон етаклаб бораётган банданинг ҳар бир одими ўлчоғли, ҳар бир ноҳўя қадами учун жабр тортиши аниқ.

Иккинчи боласини олдириб ташлаган, қорнини маҳкам боғлаб юриб қад-қоматини сақлаб қолган Аёл оналик бахтини асраб қололмади. Ўғли кетар маҳалида «Мен сизлардан нафратланаман, сизлар нопок одам-сизлар!» демади. Жалолшилимшиқ бундай юксак туйғулардан йироқ эди. «Мен қандай хоҳласам шундай яшайман, ишингиз бўлмасин», дедию ғойиб бўлди. Эрхотин орасида машмаша кўзғолганида аёл эрига шундай дерди. Бунни кўшми хонада ёлғиз ўтирган Жалол эшитарди. Уйдан чиқиб кетаётганида Жалол бунни пичинг тарзида айтмади. Аёл «ўзимнинг гапим билан ўзимга тарсаки урди», деб ҳам қайғурмади. «Майли, ўзича бир яшаб кўрсин. Бурнини тортиб, чоригини судраб қайтиб келади», деб ишонди. Қутгани бўлмади. «Давлат аҳамиятига молик ишлар»га шўнғиб кетиб, ўғлини кўпам эсламади. Хатто уйини ўғри уриб кетганидан кейин ҳам ёдга олмади. Ўғрибоши ўғли экани ҳам ҳаёлига келмади. Милиса чакиртирмади, искович ит уйини хидламади. У «шунча бойликни қаердан тўплаган эдингиз?» деган саволдан чўчиди.

Йилларнинг бешафқат панжалари сочларини окқа бўяб, кўзлари атрофига ажин торта бошлади. «Феодализм сарқитларига қарши курашаётган» эл оғаси «янги раҳбар кадрлар» билан банд эди.

Аёл эрини дафн этгач, ёлғизлик деган дарднинг нима эканини тотиб кўрди. Кечалари кўркадиган бўлди. Бу азоблардан қочиш учун хизмат сафарига кўп чиқа бошлади. Бу ҳаракат «ишга сидқидилдан берилиш», деб баҳоланди.

Зохиднинг омади бор экан. Аёл сафардан қайтганида уни учратди. Зоҳид бу воқеалардан беҳабар, аммо оналик туйғусидан маҳрум аёллар у учун янгилик эмасди. Жиноят қидирув бўлимида хизмат қилиб юрганида аксар ўғри болаларнинг оналари шундай эди. Бирок, рўпарада қолганини чимириб ўтирган чиройли аёл улардан фарқ қилади. Ўғри болаларнинг оналари ароғини ҳам яширмай ичарди, фахш ишларини ҳам очиқ-

часига киларди. «Уят эмасми?» дейилгудай бўлса, «Бадан меники, истаган одамга, истаган пулга сотаман, нима ишинг бор!» деб дангалини айтиб қўя қолишарди. Жалолшилимишкнинг онаси эса ўзини фариштадай покиза қилиб кўрсатади. «Покизалик, одамийликнинг юксак нормалари» хакида маърузалар қилади. Одамлар маърузаларни эшитиб қарсақлар чаладилар...

— Қаердан қидиришингизни билмасмидингиз?

— Менга қаранг, ука, бунақа илмокли саволларни бошқа одамларга ташланг. Сизга рухсат,— аёл шундай деб ўрнидан турди.

— Ўғлингиз... Жалол Комилов икки кун аввал ўлдирилган... вахшийларча ўлдирилган,— деди Зоҳид, кейинги гапига атайлаб урғу бериб.

Бу гап аёлнинг оналик туйғусини китиклаб уйғотди. Бирок, кул остидаги чўғ аланга олмади. Чунки аёл юксак маданият соҳибаси эди. Бу гапдан даҳшатга тушмади, уввос тортиб йиғлаб юбормади. Индамай бурилди-да, катта хона томон юрди. Қия очилиб қолган эшикдан чўғдек кизил гиламнинг, олтин рангли мато қопланган диваннинг бир чети кўринди. Ичкарида гургут чакилди — Аёл сигарет тутатди. Юксак маданиятли аёл Зоҳидда нафрат уйғотди. У чиқиб кетаверса ҳам бўларди, аммо кўнгилга бир шумлик оралаб, Аёлни чикишини кутди. Аёл ҳаялламади, кўлида тутаетган сигарети билан чиқди:

— Ким ўлдирибди, ушладингларми?— деди титроқ овозда. У дардга берилган ҳолда ҳам ҳокималик минорасидан пастга тушмаган эди.

Зоҳид саволга жавоб бермай, чўнтагидан сурат чиқариб Аёлга берди. Аёл дарахтга осиб қўйилган яланғоч мурдани таниди. Шу нафасда юксак маданият чекинди, ҳокималик минорасидан тушиб, оддий аёлга айланди — кўз олди қоронғилашди. Зоҳид беҳуш аёлни кўтариб, ҳашаматли хонага кирди. Уни диванга ётқизиб, ошхонадан сув олиб чиқиб юзига сепди. Аёл сесканиб, кўзини очди. Зоҳидга узок тикилди-да:

— Бераҳм экансан,— деди пичирлаб. Кейин буюрди.— 33-19-23 га телефон қил, тез ёрдам етиб келсин.

Зоҳид «бу маданият соҳибаси яна ўлиб қолмасин», деб айтганини бажо қилди. «Тез ёрдам» Зоҳидни ҳайратга солиб, тезлик билан етиб келди. Ок халатли тўрт аёл бирданига кириб келиб, гап-сўзсиз тез ишга киришиб кетишди. Зоҳид уларнинг ҳаракатларини кузатиб,

бу уйга тез-тез келиб туришларини англади. Бирпас-нинг узида юрак уриши тасмага туширилди. Эмланди... «Шунака имтиёзлар борлиги учун ҳам одамлар мансаб талашишади-да», деб ўйлади Зоҳид.

— Бироз чарчабсиз, ўтиб кетади,— деди дўхтир хотин.

— Ўтиб кетиши кийин. Бу сафар ёмон келди. Хушмдан кетиб қолдим. Стационарга ётмасам бўлмайди.

Дўхтир мансабдорларнинг шифохонасига телефон қилиб бўш жой борлигини билгач, «ўзингиз юра ола-сизми?» деб сўради. Аёлнинг «оёқларидан жон чиқиб кетганини» эшитиб, узун замбилни келтирттирди. Замбилнинг бир учидан Зоҳид кўтарди. «Оғир касал» эшикларни кулфлатишни унутмади.

Зоҳид «тез ёрдам» машинаси ортидан қараб қола-верди: «Туғмоқ бор-у, кўймоқ йўқ экан-да...»

XII БОБ

1

— Янглишяпсанми?

— Йўқ, рост адаси...

Манзуранинг гапи Асадбек юрагига ханжар бўлиб санчилди. Қизи ҳам унга ботиниб қаролмаётган эди. У ердан кўзини узмай синик овозда салом берганида Асадбек додлаб юборай дерди. Бу мўъминлик урнига қизи сочларини юлиб, «Дод, мусулмонлар, мен отам туфайли шарманда бўлдим!» деб фарёд урганида Асадбек бунчалар эзилмасди.

Пиёла синса чегалаб ишлатиш мумкин, аммо синикнинг изи йўқолмайди. Бу пиёлада иззатли меҳмонга чой узатилмайди. Номус ҳам шундай. Инсон яшайверади, бироқ, шармандалик изи бир умрга сақланиб қолади. Бу ёруғ оламдан ризки узилгунга қадар номуссизликнинг оғир юкини ортмоқлаб юраверади. Асадбек буни билгани учун ҳам тўлғоқ азобларини бошидан кечирарди. Одамлар «факатгина ўлимнинг чораси йўқ», дейишарди. Ўйлаб қараса, номусга тушган дарзни кетказишнинг ҳам иложи йўқ экан.

Хаёт... номус... ўлим... Номус билан яшамок ёки номуссизлик ботқоғини кечиб ўтиб, ўлим жарига қуламок... Қизлар ўзларини ёкишади, осишади...

Шу фикр Асадбекнинг хаёлини ёритиб ўтиши билан юраги хаприкиб, нафаси бўғзига кадалиб қолгандай туюлаверади. Хотини гапига амал қилиб уч марта «астаффируллоҳ» деб кўяди. Шундай пайтда Худо борлиги эсига тушиб, яратгандан мадад сўрайди. «Умр бўйи азоб чекканим етмасмиди» дейди. «Одам бўлиб нима рўшнолик кўрдим», дейди. «Ўнмайки азобинг бўлса, барчасини тотиб кўрдим-ку, энди тинчлигимни бер, агар берган бойликларинг эвазига тинчлигимни олган бўлсанг, бойликларингни қайтариб ол, мени гадо қил, аммо болаларимнинг бахтини бер, мен ҳам одам бўлиб бир роҳат кўрай, бир кеча тинчгина ухлай, бир кун бир пиёлагина чойни болаларим даврасида тинчгина ичай...» дейди.

Асадбек кўнглидан нолалар учаверади. У билмайдикки Худо нолаю фиғонларга қараб эмас, бандасининг юрган йўлига қараб ажр беради.

Хозир Манзурадани кизининг юкли эканини билиб, бошини қайси деворга уришни билмай қолди. У кечагина яхши йўл топгандай эди. Қадимда урушқок подшолар ярашишни ният қилишса, куда тутинишаркан. Гимирлаб қолган Ҳосилбойваччани кантаришнинг бир йўли — ўғлини куёв қилиш. «Икки ёшнинг бахти учун» Асадбек ҳокимликдан воз кечади. Қилич Сулаймонов айтганича бўла қолсин. Шаҳарга ҳокимлик қилиш Ҳосилбойваччага ярашса яраша қолсин. Асадбекка винзавод ҳам бўлаверади. Бугун ҳокимликка даъвогарлар қўп. Вақти келса уларнинг ҳаммаси хазондай титилиб кетади. Баҳорнинг шамоли уларни учириб қайси бир овлоқларга тикиб келаркин. Ҳокимлик — пулдорнинг қўлида бўлади. Винзавод — очил дастурхон. Еганинг билан тугамайди. Ўз умрини, обрўини сотиб ичувчи галварслар бор экан, Асадбекнинг ҳамёни бўшамайди...

...Шундай режа тузган эди. Бугун-эрта Ҳосилбойвачча билан суҳбатлашмоқчи эди, Кизининг боши қоронғи... Вақти келиб ҳароми бола туғади. Асадбек ҳароми набиралик бўлади...

Хўш, энди нима қилиш керак?

Бу саволга ким жавоб беради, Манзурами? Унинг қўзларига муҳрланган, мунг билан йўғрилган саволгачи? Унга ким жавоб топади? Агар Манзура кизини эрка-тантлик қилиб тарбия этганида, кизи суюқоёқ чиқиб, бу тавқи лаънатни ўзи ортирганида Асадбек буларни нима қилишни ўзи яхши билар эди. Бу савол-

га жавоб топишда қийналмас эди. Афсус, энг катта айбдор — унинг ўзи. Асадбек буни билгани учун ҳам эзилади.

Бошқаларнинг тақдирини ҳал этишда кўп ҳам ик-киланмайдиган одам кизини шармандалик ботқоғидан тортиб олишда ожиз эканини сезди. Энди унинг учун икки йўл қолган — бири болани олдириб ташлаш. Бундай қилинса, кизи умр бўйи фарзанд доғида қуйиб, кул бўлиши мумкин. Қолаверса, бу гап ошкор этилмайди, деб ким кафолат беради? Иккинчи йўл — кизини Элчинга бериш. Асадбек гарчи далили бўлмаса-да, бу Элчиннинг иши, деб ишонарди. Айниқса, Шилимшиқ ўлдирилгач, бу тахмин ҳақиқатга айлангандай бўлди. Асадбек Элчиннинг қўлидан шундай ваҳшийлик келар, деб кутмаган эди. Йигитлари баъзан унинг рухсати билан, баъзан рухсатисиз, вазият тақозосига кўра одам ўлдирардилар. Аммо бирон марта бундай ваҳшийлик содир бўлмаган эди. «Демак, дийдаси каттик экан, демак, алами зўр экан,— деб ўйлади Асадбек.— Хўш, шу билан ховури пасайдими, қасос ўти сўндими?» Ўшанда Шилимшиқни сургун қилмай, Элчинни суд қўлига топшириб қўя қолганида бу ташвишлар йўқ эди. Нима бўлди ўшанда? Адолат қилмоқчи бўлдимиз? Ё Элчиннинг мардлигидан ийиб кетдимиз? Унинг «Мен ўзим ўлдирдим!» деб қатъий туриб олишига аввал ажабланган эди. Кейин бирдан «бу боланинг жонини сақлаб қолиш керак», деган фикр миясига қаттик ўрнашиб қолди. Бу фикр оқибати мана энди қуриниб турибди. Шилимшиқ ўзбошимчалиги учун жазога лойиқ эди, Ноила воқеасидан олдин ҳам бир-икки шундай қилик қилган, таноби тортилмаса, арқонни узиши мумкин эди. У ўзи эккан дарахтнинг мевасини ўзи еди — унга ачинмаса ҳам бўлади.

Манзура эрининг хаёлга ботганини кўриб, индамай тураверди. Ниҳоят, Асадбек нигоҳини бир нуктадан узиб, хотинига қаради:

— Узатворамизми?

— Қимга?— деди Манзура.

— Билмайман...

Чиндан ҳам аниқ билмайди...

— Қизингиз... бир гап айтди.

— Нима дейди?

— Ўша одамнинг панжалари сал қийшиқрок эканми...

Бу гапни эшитиб Асадбекнинг кўзлари чакнаб кетди.

— Ўнг панжасими?

— Ҳа, шунақа деди...

— Ҳе, оналарингни...— Асадбек сўкиб юборганини ўзи ҳам билмай колди.— Энди айтадимиз шу гапни?!

Демак, Элчин! Бошқа далил-исботнинг кераги йўқ.

Асадбек — яраланган йўлбарс холидаги одам — ким ўқ узганини энди аниқ билди. Энди у малъунни бир ҳамла билан йўқ қилиб ташлаши мумкин. Шилимшиқ тортган азобларни Элчиннинг ўзи ҳам тортиб кўриши ҳеч гап эмас. Буни ҳозирок бир неча дақиқадан сўнг амалга оширса ҳам бўлади.

У ховлига чиқди. Орқасидан эргашган хотинига эътибор бермай дарвоза томон юрди. Одатдагидек, рўпарасида Жамшид пайдо бўлди.

— Отарчини топиб кел. Ернинг тагидан бўлса ҳам топ,— деди-да, кўчага чиқиб машинага ўтирди.

2

Ўтирса ҳам, турса ҳам Элчиннинг кўз олдига ўлжаси келавериб, уйқуси кочди. Кўзлари киртайиб, оғир хасталикка учраган одам кепатасига тушди. Қасос юрагига даззат эмас, азоб беражагини у ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Бахтига Зелихон бор экан, ёлғизлатмади. Йўқса, жинни бўлиб қолиши ҳеч гапмас. Икки марта Анвар келди. Тоғасининг чордоғидан ниманидир топганини айтди. Элчин бу гапларни эшитадиган ахволда эмас эди — парво қилмади. Ўзи Анварни бир йўқлаб бормади.

Зелихон тонгда бир юмуш билан чиқиб кетаётганида Элчин дераза ёнида хаёлга чўмиб турган эди. Икки соатдан кейин қайтиб келиб қараса, яна шу ахволда турибди.

— Э, ошна, жуда оширвординг,— деди у, Элчиннинг елкасига енгил мушт тушириб.— Кўзингни оч, эркак! Тварларга ўхшаб колма.

Элчин ҳазин жилмайиб, шеригига қаради.

— Бу дунёда ҳамма твар,— деди.

— Менга қара, сенга файласуфлик ҳечам ярашмайди. Сен буюк одамсан, лекин файласуф эмассан,— Зелихон шундай деди-да, унинг белидан қучиб, маҳкам сикди.— Сен мишиқи боласан. Билиб қўй, мен мишиқи-

ларни ёмон кураман. Эркакмисан, чотингда безинг бор-ми, эркакка ухшаб юр.

— Зели ога, сиз мени тушуна олмайсиз,— деди Элчин, унинг кучоғидан бушагач.— Мен унга эзилаётганим йук. Бошқа гап бор.

— Канақа гап?

— Сизга айтолмайман.

— Акангдан ҳам сир яширасанми?

— Зели ога, бу узим билан ерга кирадиган сир, хафа булманг.

— Анави твар бир нима деган булса, сен ишонгандирсан. Бундай қилма. Ўлим олдидан одам ҳар нима деб валдирайверади. Зелихон сенга дўст эмас, душман, деса ҳам ишонармидинг?

— Бу гапни чайнамайлик.

— Ўзинг биласан. Лекин сен кузингни оч. Биз Асадбек ташлаган қармоқка илиндик. Ўша тварни айнан сен улдиришингни истаган эди. Истаги амалга ошди. Хўш, энди нима қилади? Сен нима қиласан? Тинчийсанми?

— Гурда тинчийман мен.

— Буни Асадбек биладими? Билади. У ўқилон. Ўйин энди бошланади. Сен пиёдаларни сурсанг, у фарзинни ишга солади. Икки бикинида фил, икки ёнида тура. Сен-чи? Сен фақат асп юриш қилишинг керак. Ҳар бир отнинг саккизта йўли бўлади. Буни уйлаяпсанми? Асадбекнинг иши пишик, вақтдан ютади. Сенга цейтнот хавф солиб турибди.

— Қўрқмайман, менда ҳам фарзин бор, буни ҳисобдан чиқарманг.

Зелихон элчиннинг максadini фаҳмлаб, мийиғида кулиб қўйди.

— Уста ўйинчи бошидаёқ фарзинларини қурбон бериб, алмаштириб ташлайди.

— Мен алмаштирмайман. Мот бўлсам ҳам фарзинни қурбонликка ташламайман.

— Қара, биров келяпти.

Ховлида Жамшид кўринди. у бегонасирамай, атрофга алангламай худди ўз ховлисига кириб келгандай тўғри уй томон юрди.

— Асадбекнинг ишончли одам. Мени боғлаб кетган шу эди.

— Ўзингни бос, сир бой берма.— Зелихон шундай деб тезгина диванга бориб ўтирди-да, чўнтаги-

дан карта чикариб, устол устига ёйди. Жамшид кириб салом бергач, Зелихонга хавотир кузи билан караб кўйди.

— О, братан, салом,— деди Зелихон урнидан туриб. У бир тутам картани чап кўлида елпигич килиб ушлаганича Жамшидга якинлашиб, унг кўлини узатди.— Кани, остонада турманг, кировринг.

Элчин унинг саломига алик ҳам олмади. Кўл ҳам узатмади. У ёлғиз бўлганида Жамшид «юринг, Бек акам йўқлаяптилар» деб бошлаб кетаверарди. Бегона одамнинг ўтириши, Элчиннинг совук караши уни бироз сергаклантирди.

— Кани, кирсангиз-чи?— деди Зелихон.

— Уй эгаси таклиф қилмасалар...

— Э, уй эгасини куяверинг. Бугун чап ёни билан турган. Юткизиб кўйиб, алам қияпти. Кани, бир кўл ташлаймизми?

— Майли,— Жамшид Элчинга караб олиб, ичкари кирди.

— Йигирма бирми ё фантомасми?— деб сўради Зелихон.

— Менга барибир,— деди Жамшид.

— Демак, устасига фарқи йўқ экан,— Зелихон шундай деб чўнтагидан тахи бузилмаган карта олиб Жамшидга узатди.— Бузиб, чийланг.

Жамшид картани чакконлик билан аралаштирди. Унинг кўли ишда бўлса ҳам, хаёли Элчинда, ундан куз кирини узмас эди.

— Кўн элликдан,— деди Жамшид, ўртага эллик сўмлик ташлаб.

— Яхши,— деди Зелихон кўлларини бир-бирига ишқаб, сўнг чўнтагидан тўртта йигирма бешталик чикариб, элликталикнинг устига кўйди.— Эллиги коронгуси. Юриш юздан бўлди.

Жамшид яна иккита элликталикни ташлади.

— Ўзингизга қайтди, юриш икки юздан.

— Ў, бу эркакнинг ўйини бўлди. Шу пайтгача қаерда эдингиз, эркак?!

Жамшид учтадан карта узатди. Зелихон карталарга бир караб олиб ўртага учта юзталик кўйди. Жамшид жавоб қайтарди. Юриш минг сўмга етганида Жамшид картасини ташлади.

— Ютдингиз, акахон. Энди менга рухсат. Сиз билан роса чакчаклашадиган хонаси экан-у, аммо вақт

зикрок. Акахонимда иш бор эди. Бир жойга ўтиб келишимиз керак.

— Хозирми? Ие, бу ёғи неча пулдан тушди? Бир нозик одамни кутиб турувдигу? Жуда зарур бўлса... Элчин, братан, мен шу ерда кутиб турайинми?

— Шунака қилинг, укахоннинг сазаси ўлмасин.

Жамшид, худди янги йил кечасидаги каби, индамай кетди. Элчин ҳам уни гапга тутмади. Машинанинг орка ўриндиғида ўтирган Элчин жингалаксоч бу йигитдан кўз узмасди. Жамшид орка томонидаги ўткир нигоҳ таъқибини сезиб, дам-бадам кўзгу оркали унга қараб оларди. «Ўриб, боғлаб кетганимнинг алами бор», деб ўйларди у. Жамшид Шилимшикнинг гапларини қайдан билсин. Хозир нигоҳини қадаб ўтирган одамнинг қаҳрли ҳукм чиқараётгани ҳам унга маълум эмас. Зелихон «ўлим олдида валдирайверади», дегани билан, Шилимшикнинг гаплари Элчинга ҳақиқатдай туюлаверади. «Бу йигит ҳам хотиним билан бўлган» деб ишониб, Ноиланинг хотирасига балчиқ чаплаш билан тенг. Айни пайтда ўзининг гуноҳини ҳам бир қарра оширади. Элчин ҳар қанча гуноҳ юқини кутаришга рози. Суйган ёрининг хотирасини булғанишини истамайди. Лекин у бечора нима қилсин? Ҳакми ё ноҳакми — гап айтилди. Биров оркали эмас, ўз қулоғи билан эшитди. Ўлим олдидан валдирайверади, эмиш... Балки сўнгги нафасида худо инсоф бериб рост сўзлаб кетар?.. Ўйимга келганини бу ҳайвоннинг ўзи ҳам айтди-ку? Энг муҳими — келган! Ичкарига киргани, кирмагани — бу билан ишим йўқ!» Ҳукм қатъий эди. Энди ижро этишгина қолди.

3.

Шаҳар марказидаги уч қаватли бинонинг сароймонанд ертўласидаги видеобарда депутат Орзубек ҳўжайиннинг келишини кутиб ўтирарди. Бўтқа унга алоҳида эҳтиром кўрсатди — Чувриндининг кўрсатмасига ҳилоф иш тутмади. Пештахта ортидаги дўндикча унга қаҳва келтириб, ширингина жилмайди. «Маишатни ўрнига қўйишади, бу сувараклар», деб ўйлади депутат, ноз билан юриб келаётган қизнинг ярим очик сонларига суқ билан тикилиб. Қаҳвасини ичиб улгурмай аъёнлар келишди. Кесакполвон депутатнинг саломига алик

олиб, ўтиб кетаверди. Чувринди эса келиб, у билан сўрашди. Депутатнинг савол назарига жавобан «ҳозир келадилар», деб ичкарига кириб кетди. Дам ўтмай Асадбек кўринди. Депутатни кўрса ҳам кўрмагандай, саломини эшитса ҳам эшитмагандай ўтди. «Шефнинг кайфияти чаток, акахоннинг мазаси қочар экан-да», деб ўйлади Бўтқа.

Асадбек биринчи марта ўзи белгилаган қондани бузди: оила сири хусусида сўз очди.

— Қизимни отарчи... олиб кетган экан. Бу — аниқ!

— Аниқ бўлса, ўзим гаплашаман,— деди Кесакполвон.

— Гаплашмайсан. Унинг битта туки ҳам тўкилмаслиги керак. Мен... уни куёв қилмоқчиман.

— Бек ака, хазиллашмаяпсизми?— деди Чувринди ажабланиб.

Асадбек индамади. У мақсадини айтган, энди аъёнларининг фикрини билмоқ истагида сукут сақлаётган эди.

— Бек, эсинг жойидами?— деди Кесакполвон.

— Ҳа, жойида!— деди Асадбек, жаҳл билан.— Нима, куёвликка арзимайдими? Кўрми, шолми ё қий-шикми?!

Шу гапдан сўнг ушовлари ҳам жим қолишди. Уларнинг холига четдан қараган киши бу мотамсаро одамлар бировнинг руҳини эслаб, эзилиб ўтирибди, дейиши мумкин эди. Аъёнлар хўжайинларининг феълини яхши билишади. Ҳозир Асадбекнинг жаҳли чиқиб, ақли кетган пайт — унга гап айтиб маъқул қилиш қийин. Асадбек эса бақиришга бақириб қўйиб энди афсусланади. Чунки мақсадини айтгани ҳамоно аъёнларининг ажабланишларини олдиндан билган эди. Оғир-босиқ ўтириб маслаҳатлашаман, деб ният қилганди, ниятини ўзи бузди.

— Ҳайдар, бошқа илож йўқ,— деди Асадбек, энди хазин овозда.

Кесакполвон ўттиз йиллик кадрдонига ачиниб кетди. Улар фақат роҳат жомини сипкормай, алам-ташвишлар захрини ҳам татиб кўрганлар, ноумидлик кўчаларида санкиган даврлари ҳам бўлган, аммо у Асадбекни сира бу эзгин ҳолда кўрмаган.

— Шу қарорга келган бўлсанг, ўйлаб кўргандирсан. Биз нима дердик. Бизга қизинг бахтли бўлса, ўзинг тинч бўлсанг, бас. Аммо айтиб қўяй, агар...

— Агар-пагари йўқ.

— Тўхта, гапимни кесма. Агар у отарчи кизингнинг бахтини қора қилса, менга индамайсан, йўлимни тўсмайсан, гапингга кирмасам, хафа бўлмайсан.

— Хайдар акам тўғри гапни айтяптилар,— деди Чувринди.

— Мени одамларнинг фикри кизиктиряпти. Махмуд, одамлар нима дейди?

— Одамларми?— Чувринди ҳозир шуни уйлаб ўтирган эди, шу сабабли жавобни кечиктирмади.— Минг оғиздан минг бир гап чиқади. Шу пайтгача нима гаплар чиқмади, биласиз-ку?

— Шу пайтгача чиққан гаплар факат менинг ўзимга тегишли эди.

— Энди чиқадиган гапларни химматингизга буриб юборамиз. Азоб чекиб келган санъатчига химмат кўрсатиб, қуёвлик сарпосини ёпди, деймиз. Одамларни шу фикрга кўндириш қийин иш эмас.

Махмуд — Чувриндининг босик ҳолда ишонч билан гапириши Асадбекка далда бўлди. Асадбек бу аъёнга ишонади. У шундай дедими, бас, демак, шундай бўлади!

— Депутатинг мулла минган эшакдай бўлиб ўтирибди. Гаплашасанми?— деди Кесакполвон, асосий масала ҳал этилгач.

— Кўзимга кўринмасин, ким чақирди уни, сенми, Махмуд?

— Ўзи келибди, зарур иши бормиш. Гапини эшитиб кўринг.

— Чақир, тезрок гумдон қил. Ҳозир отарчи келиши керак.

Чувринди эшикни очиб, Орзубекни имлаб чақирди. Депутат одатига ҳилоф иш қилмади, остона ҳатлаб гудранди.

— Нима дейсан?— деди Асадбек унга ўқрайиб.

— Шу... розилигимни айтмоқчи эдим.

Асадбек унинг розилигини англаган бўлса ҳам, атайин гапни айлантирди:

— Нимага розисан?

Орзубек «мени калака қияптимми ё эсидан чиққанми?» деб қаловланди.

— Бунча додирайсан, гапир гапингни,— деди Асадбек.

— Қизимни сўраган эдингиз... бир азият чеккан одамга... шунга маслаҳатлашдик... Розимиз.

— Хайдар, шунака гап бўлувдими? Э, ха... жухуд хотининг хўп, дедими?

— Бек ака, бир илтимосим ҳам бор эди.

— Илтимосми, шартми?

— Илтимос... Шу... Екубжонов бошқа ишга ўтибди. Шунинг билан берсангиз... Менинг кўзим учиб тургани йўқ-ку, ўзингиз биласиз, мансаб талашадиган одаммасман, аммо... кўпнинг манфаати учун керакмикин?..

Асадбек бу гапни эшитиб, унга каттиқ тикилди. «Эси жойидами бунинг,— деди у ўзича.— Мени Худо деб ўйлайдими? Екубжоновнинг ўрнига мен одам кўярканманми? Катта олимлар бошқариб келган иш бўлса... Бу етим тойлок илм кўчасининг ёнидан ўтганми ўзи? Депутатлиги камлик қилибдими? Пошшоликка даъвогарлиги чин бўлиб қоляпти-ку? Екубжоновнинг ўрнини эгалласа, оксаройга бир қадамгина йўл қолади. Анойи эмас бу тойлок. Қўлимдан келса ҳам қўймас эдим буни...»

— Бу илтимос эмас, шарт. Қизингни амал курсисига алмаштирмакчимисан?!

— Ундай эмас, Бек ака...

— Овозингни ўчир, хароми! Мени гўл деб ўйла-япсанми?! Ҳеч бўлмаса кўнгил учун «қуёв бўлмиш ким ўзи?» деб сўраб қўй. Сен жавобингни қачон айтишинг керак эди? Ўн кун ўтдими, Хайдар?

— Сафарга кетиб қолдим, узр.

— Иккинчи қадам босма бу ерга. Сенга айтилган одам аллақачон ўйланиб бўлди. Жўна!

Орзубек тепки еган ит холига тушиб, оркасига ўғирилди.

— Бунчалик хор қилманг-да, ака,— деди Чувринди, депутат чиқиб кетгач,— бизга аскотиб қолиши мумкин.

— Пошшо бўлгандаям сариқ чақага олмайман буни. Бўтка!

Эшик кия очилиб, Бўтқанинг башараси кўринди.

— Ҳозир чиққан сўтакнинг кизи бор.

— Бек ака, ундай қилманг,— деди Чувринди.

— Сен аралашма. Қизини бозорга солишнинг қанақа бўлишини бир билиб қўйсин! Бўтка, тушундингми, айтганимни қил. Отарчи келмадими?

— Бўйдоқ олиб келди, кутиб ўтирибди.

— Чакир, кирсин.

Элчин кириб салом берди. Аъёнлар унга таниш эди. Камалмасидан илгари буларга обдон хизмат қилган, Кесакполвон киму Чувринди ким — яхши биларди.

Асадбек ўрнидан туриб, бир кадам босиб кўлини узатди. Бу марҳамат унча-бунча одамга кўрсатилмас эди. Бу марҳаматга эришганлар муборак кўл ҳавода узок вақт муаллақ қолмаслиги учун чаққон келиб, тавоф қилар даражада сўрашар эдилар. Элчинга бу маълум бўлса-да, шошилмади. Битти-битта босиб келиб, бошқалар каби кўш-кўллаб эмас, ёш болаларга ўхшаб бир кўллаб сўрашди. Унинг бу беадаблиги аъёнлар эътиборидан четда қолмади. Улар савол назари билан Асадбекка қараб олишди. Асадбек юзида ўзгариш сезилмагач, улар ҳам кадрдонлардек сўрашишди. Харҳолда «Куёвни пайғамбарлар сийлабди», деган нақл бор.

— Хофиз, оламда бормисиз, йўқламасак юз сўмлик пулдай кўринмасдан юраверар экансиз-да, а?

— Сизнинг ишингиз кўп, ака, биз эса бекорчи одаммиз. Бошингизни оғритмай, дейман-да,— деди Элчин.

— Сиздай меҳрибон укаҳонлардан яна иккитагина бўлса жаннатда юргандай роҳат қилиб яшарканмиз,— деди Асадбек,— Хайдар, хофизнинг ашулалари эсинг-дами? Эшитиб нақ эриб кетардик-а? «Қаро кўзим»ни кийворарди-я! «Қаро кўзим, кел энди, мардумлиғни фан қилғил»миди? Бу «кел, энди сен ҳам одам бўлгин», дегани экан-да, а?

— Ха, шунақарок,— деди Элчин, Асадбекнинг пичингларини ўзича талкин қилиб.

— Нимага йўқлаганимизни биларсиз-а, хофиз?

— Хайронман.

— Хайрон бўлманг, Шилимшиқни ўлдиришингизни билардим-у, аммо бунақа вахшийлик қиласиз, деб ўйламовдим. Сиздек нозиктаъб одам...

— Тушунмадим, Шилимшиқнингиз ким?

— Ўзингни овсарликка солма. Камбағални сийласанг, чориғи билан турга чиқаркан. Сен хуморингни босарсан, деб мен уни асрадим. Ошни мен пиширдим. Суздим, хатто ошатдим. Сиз, оғайничалиш, фақат чайнаб ютдингиз. Энди нафсингиз ором олгандир, а?

Элчин истехзо билан кулиб қўйди.

— Қорни оч одам бир ошам ошга қаноат қилармикин?

— Жон ширин бўлса — қаноат қилади. — Асадбек шундай деб аъёнларига қараб олди. Улар бош ирғаб, тасдиқ ишорасини қилишди.

— Жон ширин... — деди Элчин истехзоли жилмайиш билан.

Жондан тўйган болтадан қайтмас экан. Аслида Элчин учун жоннинг ширинлиги қолмаган. Қим билан олишаётганини, оқибати нима бўлишини билади. Ўлиги қайси бир овлоқда ёки қайси бир сув остида чирийдими ё кафанланиб кўмилиш насиб этадими — шугина қоронғи унга. Асадбекни гўл балиқ фахмлаб, ўлимтик чувалчангли қармоқни ташлади. Қармоққа илинтирдим, деб ўйлаяпти. Асадбек ишнинг кўзини билади. Лекин Зелихон бекорга академик дейилмайди — буниси ҳам бор. Шилимшиқ масаласида Асадбекнинг ҳисоби хомроқ, Зелихонники аниқроқ бўлди. Асадбек Элчиннинг ўткир зехнли маслаҳатчиси, мард хомийси борлигини ҳисобга олмаган эди. Зелихон билан Элчин эса барчасини ҳисоб-китоб қилиб қўйишган. Асадбекнинг одамлари Шилимшиқни кузатажани билгани учун ҳам Зелихон ўзини панага олди. Шилимшиқнинг аҳволи милисадан аввал Асадбекка маълум бўлажани ҳам тахмин қилиб, янгилишишмади. Энди нима қилмоқчи, нима демоқчи — шуниси қоронғироқ. Элчин Асадбек билан пичинг тошлари отиб ўйнашиш хатарли эканини билиб, ён босгандай бўлди. «Жон ширин», деб тан олиши шундан.

— Сен «бир ўзимман», деб қасам ичувдинг, — деди Асадбек.

— Ҳа, бир ўзимман, — деди Элчин хотиржам.

— Бориб катта холангнинг эрини лақиллатасан. Арманими, ким у йигитлар?

— Ҳа, уларми?.. — Элчин узоқ танишларини эслаб қолгандай жилмайди. — Ўзим ҳам аниқ билмайман. Пулга ёлловдим. Пулни ола солиб жўнаворишган. Қаёқдалиги номаълум.

— Мен сенга уларни топиб бер, деяётганим йўқ. Сен одамим йўқ, деб қасам ичдинг. Мен сенга бегона миллатдан одам аралаштирма, дедим. Сен ҳажиқизнинг ишини қилдинг. Сен мард бўлсанг мени ўз қўлинг билан ўлдир. Қаёқдаги ҳаромиларни бошлаб келма. Қиморда ғирромни ёмон кўришимни биласан-а? Ҳаёт ҳам бир қимор. Эпласанг — ўйна. Эпламасанг — четга чик. Сен эплай олмас экансан. Қиморнинг ўз

конун-қоидаси, нозикликлари бор, а? Сен кўлингда туз бўлса босар-тусарингни билмай колардинг. Бу ўйинда ҳам шу ҳолга тушдинг. Кўй, ука, сен энди бу ўйинлардан узокрок юравер.

Асадбекнинг бирдан мулойимлашиши Элчинни ажаблантирди.

— Сен бу ўйинда иккита хатога йўл қўйдинг. Биринчиси — академикни «туз» деб билдинг.

— Қайси академик? — Элчин ўзини гўлликка солмокчи бўлди.

— Ҳофиз, Зелихон Хангреев кимлигини билмасам юрган эканман-да «ўкилонман», де-еб керилиб. Ҳадингдан ошма. бола. Ҳар ишнинг ўз ҳадиси бўлади. Академик — ўғри. Ўғирликда унга тенг келадиганини топиш қийин. У аҳмок, нимага бунақа ишларга аралашиб юрибди, хайронман. Ошнанг қаерни мўлжаллаб қадам босишини мен биламан. Ўша ерни истасам супуриб тозалаб қўяман, истасам чўғ ташлаб оёғини куйдираман. Айтиб қўй унга, мен билан ҳазиллашмасин. Чикқан жойига қайтиб кирғизвораман худди...

— Зели ога менга у ёқда кўп ёрдам берди, — деди Элчин, — биз ака-укадай бўлиб қолганмиз. Унинг бу ишларга алоқаси йўқ. Алоқаси бўлганида ҳам шарт бўзилмас эди. У шу ерларда ўсиб-улғайган, мусулмон фарзанди.

— Бунинг менга аҳамияти йўқ. Энди иккинчи ҳа-тоингни айтайми? Сен ҳеч бир ишни пинҳона қилолмайсан. Қийшиқ бармоқларинг қоронғида ҳам панд беради.

Бу гапдан кейин Элчиннинг баданига муз югурди. «Демак, кизи масаласида тамом қулга тушибман...»

— Сенга уйлан, девдим, а? Ҳа, уйлан, ота ўрнида ота бўлиб тўйингни ўтказиб берай.

4

Асадбек шу гапи билан суҳбатга якун ясади...

Элчинни ташқарида Жамшид кутиб турар эди.

«Ота ўрнида ота бўлиб тўйингни ўтказиб берай... Сени куёв қиламан, деганими бу? — деб ўйлади Элчин. — Қизига ким тегинганини энди аниқ билибди. Шунга қарамай юмшоқ гапирди. Мен у учун кимман? Истаса қиймалаб ташлаб ҳумордан чиқиши мумкин-

ку? Нима учун гуноҳимни кечди? Қизидан ун тўрт ёш катта бўлсам... Бу ёқда қамок...»

Элчин саволларга жавоб топишга қодир эмасди. У қиз воқеасидан сўнг «менга бермай кимга берарди», деб ўйлаган, кейинроқ эса бу фикри хом эканига амин бўлиб эди. Аслида мақсад — уч олиш. Асадбекдай одамга номус азоби нима эканини билдириб қўйиш эди. «Қуёв бўлсам-чи?» деган ўткинчи ўйга фаришталар омин деб юборишини ким билиб ўтирибди? Элчин Асадбекни қаҳри қаттиқ, қунда бир челақ инсон қони ичадиган одам сифатида билмаса ҳам, ҳарҳолда унга-да инсон юрагини берган, у ҳам бандасининг туйғуларидан бебаҳра эмас, деган тушунчалардан йироқ эди. Қизи тақдирини ўйлаб, неча тунни бедор ўтказгани ҳам у учун номаълум. То ўлғунига қадар бу сир унга ошқор бўлмайди.

Асадбекнинг қарори Зелихонни ҳам гангитиб қўйди. Осмонга устун бўлай, деб турган одамнинг фарзандини номусли қиз сифатида ўз тенгига узатишга қурби етмас эканми? Нима учун шундай қилмади? Номуссизликдан қўрқдимми? Қанчадан қанча бузилган қизлар никоҳ кечасининг номус имтихонидан аъло даражада ўтаётганларида Асадбекнинг қизи қоқилар эканми? Шундай дўхтирлар борки, керак бўлса ўнта туккан аёлни ҳам онаси ўпмаган қизга айлантириб қўяди. Шундай замонда, шундай қудрат соҳиби бўлмиш Асадбекнинг қадам босиши уларни ҳайрат тўрларига ўраб ташлади.

— Асадбек сенга шанс беряпти,— деди Зелихон, ўйларини бир ерга жамлашга ҳаракат қилиб.— Ундан фойдаланмасанг, оёқ остида ўралашиб юрган аҳмоқлардан фарқинг қолмайди. Агар ўйланмасанг...

— Ўлдирадими?

— Балки ўлдиртирар. Сенигина ўлдирса майли эди, бу ёқда мен ҳам борман. Лекин мен бунақа ўлишни хоҳламайман, билиб қўй. Сен Асадбекнинг қафтида турибсан. Истаса эрқалатади, истаса пашшадай янчиласан. Истаса сенга бир бурда нон беради, истаса гўштингни итларга ташлайди. Сенинг гўштингни еган ит ҳаром ўлса керак, шунинг учун итларга раҳм қилгину берган бир бурда нонини олиб еб, унга раҳмат айт.

Зелихон вазиятни юмшатиш учун гапни ҳазилга бурди. Элчин унинг мақсадини англаб, ўзини мажбур қилиб жилмайди.

— Раҳмат айтаман, агар чиндан ҳам кизини менга берса, мушкулимни анча осон қилган бўлади.

— Яна қанаканги мушкулинг бор? Сен қасос олдинг. Эркаклик бурчингни бажардинг. Армонинг ҳам, мушкулинг ҳам йўқ энди. Гумонларни йиғиштириб ташла, одамга ўхшаб яшайвер.

— Одамга ўхшаб яшаб бўларканми ҳозир?— Элчин овозини бир парда кўтарди. Зелихоннинг ўғитидаги фалсафа унга ёкмади.— Атрофни шоқолу тулкилар босиб ётса, ким одамга ўхшаб яшай олади?— У ўртага савол ташлади-ю, жавоб кутмай сўзини давом эттирди.— Арслонлар ичида яшасам ҳам алам қилмасди. Арслонлар қирилиб кетган, шунисига доғман.

— Шоқоллар орасида тулки бўлиб яшамокчимисан? Тулкиларни тулки бўлиб, шоқолларни шоқол бўлиб қирмоқчимисан? Сен шунчалар бефаҳммисан? Билиб қўй: шоқолу тулкилар биздан аввал ҳам бўлган, биздан кейин ҳам қолади. Уларни ҳеч ким қириб ташлай олмайди. Бу биринчи масала. Иккинчи масала шуки, мен олим эмасман. Мен бир ўғриман. Ҳаёт ҳақидаги менинг фалсафам бошқа, сеники бошқа. Асадбекники бошқа. Дунёда тирик зот борки, ҳаммаси ҳаётдан аламзада. Ҳамма алам билан юради. Баъзилар бу аламини ичига ютиб сабр қилиб яшайди. Баъзилар аламга қул бўлиб, кўзлари кўр бўлиб қолади. Ҳеч нарсани кўрмайди. Оёғи остига қопқон қўйилганини, тўғри йўлдан кетяптими ё жарга боряптими — билмайди. Бу нодонларнинг қисмати битта. Сен нодон эмассан шекилли?

— Доно одамларга ўхшаб яшашим керакми? Тўйгунча ухлаб, тўйгунча овқат еб, тўйгунча ишрат қилиб, тўйгунча амал талашиб...

— Сенга амалнинг нима кераги бор? Сенга маданият министри бўлгин, деяётганим йўқ-ку? Одамлар сени яхши кўришади. Ашулангни айтиб, уларни хурсанд қилиб юравер.

«Ўн беш йил олдин шундай эдим. Ашуламни айтардим, даста-даста пулларни ишлардим. Ёттинчи осмонда сузиб юардим. Бу қилигим Худога ёкмади шекилли, йўлимни буриб юборди. Хўш, шунча азобли йўлни босиб ўтиб, яна изимга қайтайми?

Яна ашула, яна шухрат, яна пулми? Яна қорин бандаси бўлиб яшайми?»— Элчин ҳаёлида шу гаплар тугилди-ю, аммо тилига кўчмади. Зелихон билан бу

мавзуда кўп баҳслашишган. Умрнинг турли сўкмокла-рида юрган одамларнинг ҳаёт ҳақидаги тушунчалари, фалсафалари бир хил бўлиши кийин. Шундай экан, баҳсда бир томоннинг ғолиб келиши мумкин эмас. Зелихон ҳаёт билимдони сифатида Элчинга насихат килаверади. Аммо у, Асадбек айтмоқчи, факат ўз касбининг академиги. Ҳаётда ҳар бир одам ўзича академик. Ҳар бир одам ўзича ҳақ. Ҳар ким ҳаётдан ўзича сабоқ олади.

Зелихон Элчиннинг жим бўлиб колганини кўриб, «гапим таъсир қилиб, сал отдан тушди шекилли?», деб ўйлади.

— Аввал чакиртирганида сендан гумон қилган эди, бу сафар аниқ ишлабди. Сенлигингни қаердан билибди?— деди Зелихон гапни бошқа ёққа буриб.

Элчин ўнг кафтини, жимжилоғи томонга оғиб турган бармоқларини кўрсатди.

— Ўзим ҳам ўйловдим. Сен билан бир иш қилиб бўлмайди, ошна. Сени тутиш учун экспертизанинг ҳам хожати йўқ.

Асадбекнинг кизи ўғирланганда Зелихон Элчинни оғохлантириб, ўнг қўлингни ишга солма, дедди. Қиз типирчилаб ётганида бу ўғит эсга келармиди?..

— Амма-холаларингни бугунок юбор. Пайсалга солма. Мен уч-тўрт кунга Фарғонага бориб келишим керак. Маслаҳатларинг пишгунча қайтарман.

Зелихон сафардан мақсади нима эканини айтмади. Элчин ҳам сўрамади. Чунки Зелихоннинг болалиги ўтган жойларни кўмсаб, бориб туришини у яхши биларди. Зелихонни бу сафар факат болалик хотиралари ёки катта ўғирлик режаси эмас, жиддий ташвиш чорлаётгани унга маълум эмасди.

5

Асадбек хотинига мақсадини аён қилмаган эди. Шу сабабли совчиларнинг кириб келиши Манзурани шошириб қўйди. Ҳовлида икки нотаниш жувоннинг пайдо бўлишидан аввалига кўнгли равшанлашди. Она кўнгли сезгир бўлади. Қизининг бўйи етгач, дарвозадан мўраловчи бегона аёл мақсадини дарров фаҳмлайди. Бу ташриф оқибати нима билан тугашини билса-да, барибир кўнгли равшанлашди.

Жувонлар «сендан колсам қулоғимни кесаман», деб бас бойлагандай, бири биридан бўликрок эди. Улар шаҳарга донғи кетган одамнинг хотини дуру гавҳарларга кўмилиб яшайдиган малика деб ўйлашганми, устида олмагина қора духоба нимча, оёғида маҳсикалиш бўлган Манзурани чўри гумон қилиб, ховлида туриб қолишди.

— Кираверинглар, тортинманглар, овсин,— деди Манзура.

— Эгачим йўқмидилар?— деб сўради жувонлардан бири.

— Кимни айтяпсиз?— деди Манзура, «булар адашиб кириб қолишмадими», деган хаёлда.

— Асадбек акамнинг хотинлари,— деди жувон унга ўғринча тикилиб.

— Менман, овсин,— деди Манзура.

— Вой, айланай сиздан, эгачи, танимабмиза. Келинг, бошқатдан кўришайлик. Эсонмисиз, омонмисиз... Биз ўғирликка келувдиг-а...

Манзура кулимсираб, уларни уйга бошлади.

Қуёвликка даъвогарнинг кимлигини билиб, Манзуранинг эси оғиб қолаёзди. Элчин «бор гапни яширмай, дарров айтинглар», деб совчиларга тайинлаган, улар бу амрни оғишмай адо этган эдилар. Манзура қизининг бошига оғир савдо тушгандан кейин хотинини сўйиб қўйиб қамалиб чиққан отарчига берарман, деб ўйлаган эди. Гарчи совчилар «хотинини ўзи сўймаган, тўхмат бўлган» деб ишонтиришга уринишса ҳам, Манзуранинг ранги оқариб, бадани музлаб кетди. У совчиларга чой қўйиб узатиб, ховлига чиқди-да, болохонадаги йнгитларга «акангизни тез топинглар», деб буюрди. Дам ўтмай даҳлиздаги телефон жиринглади.

Асадбек хотинининг гапларини хотиржам эшитди. Манзура эрининг аччиқланишини, «хайдаб чиқар», деб бакириб беришини жуда-жуда истаган эди. Афсусларким, кутгани рўй бермай, эри босиклик билан:

— Жойи чиққан бўлса, узатиш керак,— дегани унинг аклини шошириб қўйди. Бир дамнинг ўзида хаёл уни минг бир кўчага олиб кирди. Ниҳоят, эрининг мақсадини англагандай бўлди-да, «Вой шўрм, энди нима қиламан!» деб пичирлаб, ховлига чиқди. Совчилар ўтирган уйга кирмокка юраги бетламади. Ошхонага қараб юрди. Қозонда шўрва билқиллаб қайнаяпти. Чойнакнинг жўмраги буғ уфуради. У бенхтиёр қўлига

чўмич олиб, ярим коса шўрва сузди. Кейин чўмични козонга ташлаб, яна ташкарига чикди. Дераза оша ташкарига қараб ўтирган совчиларнинг бири унинг ҳаракатини кузатиб, «бир нимасини йўқотиб қўйиб гангиб қолди, боякиш», деб ўйлади. Манзура бу онда бирон буюмни эмас, юраги тўрида ўн саккиз йил авайлаб асраган орзусини, умидини йўқотган эди. Буюмни йўқотса, топиларди, жуда топилмаса «бош-кўзимдан садақа» деб қўярди. Орзу-умиди-чи, энди уни топадики, тополмаса уни ҳам садақа қилиб юбориш мумкинми?..

Манзура бир қарорга келиб, яна ошхонага қайтди. Учта косага шўрва қуйиб патнисга қўйди-да, чакконлик билан кўтариб, меҳмонхона томон юрди.

Бир йўналишда юрадиган автобус ҳайдовчиси хаёлга берилса ҳам, керакли жойда беихтиёр равишда бурилаверади. Шунга ўхшаб ошхона — меҳмонхона йўналишида катнайверган Манзура хаёли банд бўлса-да, вазифасини аниқ бажарди. Жувонлар шўрвани мактаб-мактаб ичиб бўлишгач, жавоб кутиб унга қарашди. Асадбек розилик билдирган бўлса ҳам Манзура дарров ҳўп дея олмас эди. Гулдай қизига бир отарчидан совчи келадию дарровгина розилик бериб юборади-ми? Айрим жойларга совчилар келавериш кавушлари титилиб кетади. Лекин... айрим жойлардаги қизлар бошқа... унинг кизи бошқа. Бу совчилар буни билишади. Билганлари учун ҳам тортинмай, чўчимай кириб келишдики?

— Энди... адамиз билан маслаҳатлашайлик... Қизимиз ёш.. Ҳали ўқийди...— деди Манзура чайналиб.

— Вой, эгачи, маслаҳатсиз бўларканми бу иш. Сиз маслаҳатлашинг, ёшлар бир-бирини кўрсин, ёқтирсин. Худо хоҳласа, юлдузи юлдузига тўғри келиб қолса, бу ёғи тўй-да!

— Қайдам... ҳали тайёргарлигимиз ҳам йўқ.

Икки мамлакат муаммоларини ҳал этиш учун йиғилган дипломатларнинг саломлашишидан тортиб, ҳайрлашувига қадар, муомалалари, қулимсирашларидан тортиб қош чимиришларигача бўлган ҳаракатлари аниқ ишлаб чиқилади. Худди шунга ўхшаш, совчилик маросими ҳам юз, балки минг йиллар давомида бир қолипга тушган. Хотинлар ўзларини қандай тутишни, нима дейишни яхши билишади. Мана ҳозир Манзура: «Ҳали тайёргарлигимиз ҳам йўқ», деди. Бу — қизимизни узатишга розимиз, аммо сиз айтгандай эртага эмас.

балки индинга, дегани. Булмаса бу хонадон учун тўй нима экан. Эртааб ишга киришишиб, окшомда тўй бошлаш кўлидан келмайдими? Лекин қизи бор одам ноз килмаса «дипломатия» конун-қоидалари бузилади.

Совчилар уй соҳибасининг кўнглини кўтарадиган бир-икки гапларни айтиб, лутф кўргазиб, ўринларидан жилишди. Жувонлар бироз хижолат чеккан, бироз ноз килган бўлиб, қогоз халтани олишди. Бу ҳам дипломатиянинг бир қондаси — розилик аломатига ишора. Эртага бу жувонлар тугун кўтариб келишади. Манзура патир нонларни олиб қолади. Окшомда эркаклар келишади. Қарабсизки, қиш охирламай туриб тўй!

ХII БОБ

I

Анвар катта тоғасиникига борганда осмон эринмай қор эларди. Қиш дангасалик қилиб вақт ўтказган, дўппи тор келганда типирчилаб қолган одамга ўхшарди. Анвар тоб ташлаган кўк дарвозага яқинлашиб жинғирок тугмасини босаман, деганида дарвозанинг бир табақаси ер чизиб очилиб, аввал қулоғи кесилган баҳайбат ит кўринди. Ит «сен ҳам одаммисан, вовуллашимга арзийсанми, йўқми», дегандай Анварга бир қараб олди. Ортидан тоғаваччаси кўринди. Элликдан ошган бу одамга вақти келиб «бу дунёда нима кўрдинг?» деган савол берилса, бокқан итларининг наслию номини адашмай айтиб бериши тайин. Қайси боласининг қаерда ўқиши ёки қаерда ишлашини эса, аниқ билмайди. Бола-чақасининг ризки қийилиб, қора қозон қайнамай қолса қоларки, итлар гўштсиз оч қолмас. Итни одамга вафодор деб нақл қилганлар. Худо шундайин бандани яратганини билганларида эди, одам итга вафодор, деб нақлга тузатиш киритар эдилар.

Бошига қорақўл телпак, оёғига кирза этик, эғнига аскар болаларнинг пахталик тўнини кийган тоғаваччаси Анварни кўриб, қулимсираб сўрашди.

— Аммам яхшимилар? Ке, жа кўринмай кетдинг. Сан ичкарига кириб тур, буни би-ир айлантриб келмасам бўлмайди.

— Зўр-ку,— деди Анвар итга қараб.

— Шу якшанбада Қамбар ҳўкизнинг итига қўя-

ман. Бир чиксанг-чи, хадеб китоб ўқувриб миянг суюлиб кетади. Томошани кўрсанг, кўнглинг яйрайди.

Анвар бир марта чиккан, «томошани» кўрган, аммо кўнгли эзилиб, ўн кунча ўзига кела олмаган. Бир-бирининг жағини тишлаб, силтаб тортаётган итларнинг конли башаралари, ғажиб ташланган оёқлари, бу манзарани завқ билан тамоша қилаётган одамларнинг киёфалари кўз олдидан кетмай, кийналиб юрди.

— Томда тоғамнинг эски китоблари бор экан, шуни кўрмоқчи бўлиб келувдим.

— Томда китоб бораканми? Чикиб ўзинг қарий қол. Уйда кеннайинг бор. Нарвонни қўйиб чиқавер. Эски китоб керак бўлса, Шамси сўтакникига борсанг бўларкан. Шамси сўтакнинг Фозил қийшиқ деган отаси бўларди. Фозил қийшикнинг отасини Нозим паранг дейишаркан. Ўшанинг эски шаҳардаги уйи бузилибди. Кўшсинчнинг орасидан китоблар чикканмиш. Ҳамма тилла беркитса, паранг китоб беркитган экан,— у шундай деб кулди-да, итини етаклаб кетди.

Баландлиги салкам одам бўйи келадиган чордок лўлининг хуржунини эслатарди. Қиркилган шохлар, эски обкаш, радио... нимаики нарса кераксиз туюлган бўлса, олиб чикиб қўйилаверган. Бу чанг босиб ётган буюмлар чангалзорига яқин йилларда одам боласи қадам қўймагани билиниб туради. Анвар нима учундир «китоб ё кутида ё жомадонда бўлади», деб хаёл қилди. Чордокда кути ҳам, эски жомадан ҳам йўқ эди. Чордокни бир чеккадан титишга мажбур бўлди. Китоб яхшилаб беркитилган, дейиш мумкинмас. Чунки уй олтмишинчи йилларда қурилган, у пайтларда кўрқиб китоб яширишга хожат йўқ эди. Агар ўша китоб мавжуд бўлса, уни тоғасининг ўлиmidан сўнг, кераксиз матоҳ сифатида олиб чикиб ташлашган.

Газ келгандан кейин хизматиини адо этиб бўлиб, нурай бошлаган мўри ёнида уйилиб ётган латта-лутталар орасидан китоблар, газит-жўрнал бойламлари, аллақанча қоғозлар чикди. Уларни пастга олиб тушиб, чангини қоқиб тахлай бошлади. Газит-жўрналларнинг аксари йигирманчи йилларда чиккан, укаланиб кетган қоғозларига караганда унда араб харфларида ёзилган гаплар тарихи янада узокрок.

Анвар уларни бир тугун килиб уйига олиб кетиб, бафуржа танишиш ниятида эди. Аммо қизиқиши ния-

балки индинга, дегани. Булмаса бу хонадон учун тўй нима экан. Эртааб ишга киришишиб, окшомда тўй бошлаш қўлидан келмайдими? Лекин кизи бор одам ноз қилмаса «дипломатия» конун-қоидалари бузилади.

Совчилар уй соҳибасининг кўнглини кўтарадиган бир-икки гапларни айтиб, лутф кўргазиб, уринларидан жилишди. Жувонлар бироз хижолат чеккан, бироз ноз қилган бўлиб, қоғоз халтани олишди. Бу ҳам дипломатиянинг бир қоидаси — розилик аломатига ишора. Эртага бу жувонлар тугун кўтариб келишади. Манзура патир нонларни олиб қолади. Окшомда эркаклар келишади. Қарабсизки, киш охирламай туриб тўй!

ХII БОБ

I

Анвар катта тоғасиникига борганда осмон эринмай қор эларди. Киш дангасалик қилиб вақт ўтказган, дўппи тор келганда тилпирчилаб қолган одамга ўхшарди. Анвар тоб ташлаган кўк дарвозага яқинлашиб жинғироқ тугмасини босаман, деганида дарвозанинг бир табакаси ер чизиб очилиб, аввал қулоғи кесилган баҳайбат ит кўринди. Ит «сен ҳам одаммисан, вовуллашимга арзийсанми, йўқми», дегандай Анварга бир қараб олди. Ортидан тоғаваччаси кўринди. Элликдан ошган бу одамга вақти келиб «бу дунёда нима кўрддинг?» деган савол берилса, боққан итларининг наслию номини адашмай айтиб бериши тайин. Қайси боласининг қаерда ўқиши ёки қаерда ишлашини эса, аниқ билмайди. Бола-чақасининг ризқи кийилиб, қора қозон қайнамай қолса қоларки, итлар гўштсиз оч қолмас. Итни одамга вафодор деб нақл қилганлар. Худо шундайин бандани яратганини билганларида эди, одам итга вафодор, деб нақлга тузатиш киритар эдилар.

Бошига қорақўл телпак, оёғига кирза этик, эғнига аскар болаларнинг пахталик тўнини кийган тоғаваччаси Анварни кўриб, қулимсираб сўрашди.

— Аммам яхшимилар? Қе, жа кўринмай кетдинг. Сан ичкарига кириб тур, буни би-ир айлантириб келмасам бўлмайди.

— Зўр-ку,— деди Анвар итга қараб.

— Шу якшанбада Қамбар хўкизнинг итига қўя-

ман. Бир чиксанг-чи, хадеб китоб ўкувриб миянг суюлиб кетади. Томошани кўрсанг, кўнглинг яйрайди.

Анвар бир марта чиккан, «томошани» кўрган, аммо кўнгли эзилиб, ун кунча ўзига кела олмаган. Бир-бирининг жағини тишлаб, силтаб тортаётган итларнинг қонли башаралари, ғажиб ташланган оёқлари, бу манзарани завқ билан тамоша қилаётган одамларнинг киёфалари кўз олдидан кетмай, қийналиб юрди.

— Томда тоғамнинг эски китоблари бор экан, шуни кўрмоқчи бўлиб келувдим.

— Томда китоб бораканми? Чикиб ўзинг қарий қол. Уйда кеннаинг бор. Нарвонни кўйиб чиқавер. Эски китоб керак бўлса, Шамси сўтакникига борсанг бўларкан. Шамси сўтакнинг Фозил қийшик деган отаси бўларди. Фозил қийшикнинг отасини Нозим паранг дейишаркан. Ўшанинг эски шаҳардаги уйи бузилибди. Қўшсинчнинг орасидан китоблар чиққанмиш. Ҳамма тилла беркитса, паранг китоб беркитган экан,— у шундай деб кулди-да, итини етаклаб кетди.

Баландлиги салкам одам бўйи келадиган чордок лўлининг хуржунини эслатарди. Қиркилган шохлар, эски обкаш, радио... нимаики нарса кераксиз туюлган бўлса, олиб чикиб қўйилаверган. Бу чанг босиб ётган буюмлар чангалзорига яқин йилларда одам боласи кадам қўймагани билиниб туради. Анвар нима учундир «китоб ё кутида ё жомадонда бўлади», деб хаёл қилди. Чордокда кути ҳам, эски жомадан ҳам йўқ эди. Чордокни бир чеккадан титишга мажбур бўлди. Китоб яхшилаб беркитилган, дейиш мумкинмас. Чунки уй олтмишинчи йилларда қурилган, у пайтларда кўрқиб китоб яширишга хожат йўқ эди. Агар ўша китоб мавжуд бўлса, уни тоғасининг ўлиmidан сўнг, кераксиз матоҳ сифатида олиб чикиб ташлашган.

Газ келгандан кейин хизматиини адо этиб бўлиб, нурай бошлаган мўри ёнида уйилиб ётган латта-лутталар орасидан китоблар, газит-жўрнал бойламлари, аллақанча қоғозлар чикди. Уларни пастга олиб тушиб, чангини қокиб тахлай бошлади. Газит-жўрналларнинг аксари йигирманчи йилларда чиққан, укаланиб кетган қоғозларига караганда унда араб харфларида ёзилган гаплар тарихи янада узокрок.

Анвар уларни бир тугун қилиб уйига олиб кетиб, бафуржа танишиш ниятида эди. Аммо кизикиши ния-

тидан устун келиб, ичи кизиб, варақлардан бирини олиб, харфни харфга уриштириб укимокка киришли:

«Шундан билмок керакки, бутун Туркистон халқи иттифок этса, қон туқилмас. Ер ва амлок ҳам тақсим бўлмай қолур. Дин ҳам рувож топура. Минг қарра доду бедодки, ихтилоф этмок учун иттифок этканмиз ва ихтилофмиз. Сабаби ила бадбахтликқа дучор бўдурмиз. Бутун Туркистон иттифок этса ўн беш миллунлик бир қуват имлоға қелурки, мунга ер титрайдура...»

«Бунча ақлли гапларни қим ёзган экан,— деб ўйлади Анвар.— Бир-бирининг гўштини еб турган одамларга етказадиган дур фикрлар шу овлоқда неча йилдан бери қанг босиб ётибдимиз?»

«Туркистон керакқим мухторият бўлсун, муҳоқама шариялар барпо бўлсун. Қатти булар бора аскар олинсун. Дафъа аскар олинмокқа қарор берилурди. Аммо муллалар съезди Туркистондан аскар олинмокқа қарор берибдур, деб илмодан балқиб баъзилар норози бўлур деб бошқа съездга муқуф қўйилди...»

Анвар мазмунни дуруст англамай, сатрларни қайта ўқиди. «Илмо съезди нима экан?» деб ажабланиб турганида ҳаёлини янғасининг овози бўлди:

— Анварқон, совуқда турмай, ўйга қирақолинг.

— Раҳмат, қеннойи, қанг-панқини қоқиб олай,— Анвар шундай деб бошини қоғоздан қўтариб янғаси ёнидаги узун бўйли йигитқани қўрди. Йигитча — шу қонадоннинг тўнғичи, тоғасининг набираси эди. Тоғасининг ўлимидан сўнгра бу ўйга қам қелгани учун Анвар бу йигитқанингра қандай одам эканини яхши билмасди. Тўй-маърақаларда бир-икки алмойи-алқойи гапларини эшитиб, энсаси қотгани учун унга рўйқуш бермас эди.

Онаси ёнида тирқайиб турган йигитча қудди Анвар билан бирга ётиб, бирга тургандай қалом ҳам бермасдан гап қотди:

— Мақулатура қерак бўлиб қолибди-да, а?

Анварнинг энсаси қотди-ю, индамади. Янға изига қайтқач, бу қонадоннинг тўнғичи қўнтагидан сигарет қикариб, тутатди. Анвар бу қалодан тезроқ қутулиш учун ишни тезлаштирди. Бунга фақми етмаган йигитча эса қечаси билан телевизор қўрганини, сессияда қайси депутат қайсисини «тузлаганини» бир қетдан гақира-

верди. «Бунга ит уриштиришни тамоша қилиш ҳам, сессия кўриш ҳам барибир», деб ўйлади Анвар.

Ишни охирига етказишга Анварнинг тоқати етмади. Янгасидан эски дастурхон сўраб олиб, чордокдан топганларини тугди-да, орқалаб кўчага чиқди. Қўналғага етай деганда тоғаваччасига дуч келди. Тоғаваччаси итини дарахтга боғлаб қўйиб, ўзи қора чопонли бир одам билан гаплашиб турган эди.

— Ҳа, топдингми?— деди у, Анвар яқинлашгач.

— Топганга ўхшайман,— деди Анвар,— уйга бориб қараб чиқаман.

— Ишинг битган бўлса бўпти-да. Шамси, бу йиғит бизнинг жиян бўлади. Ўзи олим. Катта идорада олимлик қилади. Мияси ғиж-ғиж илм. Шунда ҳам тинмай ўқийди. Отамдан қолган китобларни сўраб келибди. Китобларингни сен нима қилдинг?

Шамси деганлари, оғзида носи бор экан, тупуриб, лабини енгига артди-да, қўл силтади.

— Э, арзимайдиган китоблар экан. Чўлпон дейишдими-ей, яна аллақимлар, дейишди. Отлари эсимда йўқ. Шайхонтовурда бир идора бор экан, эски китобларни сотиб оладиган. Манга арзимаган пул беришди. Эскича китобларга қўпроқ тўлашаркан.

— Доданг ҳам парангман, деб юравурган экан-да, а? Токчанинг орасига тилла-пилла қўйиб, кейин сувавормайдими!— деб қўлди тоғаваччаси.

— Э, китоб жинниси бўлган эканлар. Бунақа одамда тилла нима қилади?

Анвар бу суҳбатдошлардан тезроқ қутулиш учун ўзига кераклисини қутмай, бошқа томонга борувчи автобусга чиқиб жўнаворди.

2

У ховлига тугунни орқалаб кирганида рўпарадаги уй эшиги очилиб Собитхон қори чиқиб келди. Сўнгра эшик оғзида Рисолат кампир кўринди. У ўғлининг келганини билмай қорига:

— Ўзи билмасин, а?— деб тайинлади.

— Ҳўп,— деди қори қулиб, сўнг кампир сирни ошкор қилиб қўямасин, деб қўшиб қўйди:— Ана, Анваржон келяптилар.

— Келдингми, болам,— деди Рисолат кампир остана хатлаб,— аканг эсон-омон эканми?

— Анвар кори билан саломлашгач, онасига жавоб берди:

— Уруғларингиз соғиниб-соғиниб салом айтишди. Жиянингиз итидан ортса, аммажонини кўргани албатта келаркан. Оёғига пояндоз тайёрлаб туринг.

— Бўлди қил, эски пахтани чувима. Ити сани арпангни хом ўряптими, нима ишинг бор. Қори болам, бунга би-ир насиҳат қилиб қўйинг, а?

Собитхон кори ўзига ярашган қулимсираш билан «хўп» деб қўйди. Анвар таклиф этган «бир пиёла чойга» киришга унамади. Зарур ишлари борлигини айтиб дарвоза томон йўналди.

— Қора ака, шошиб турган бўлсангиз ҳам бир нафас вақтингизни оламан,— Анвар шундай деб тугунни очди-да, боя ажратиб қўйган қоғозни олди.— Мана бу ерга нима ёзилган. Хато ўқидимми ё хато ёзилганми?

Собит кори сатрларга узоқ тикилиб қолди.

— Сиз нима деб ўқидингиз?

— «Илмо съезди» деб.

— Илмо?..— Собиткори харфларга узоқ тикилди.— «Уламо» эмасмикин?

Анвар пешонасига енгил шапатилади.

— Тўппа-тўғри — уламо! «Уламо» жамияти бўлган-ку?! Ўшаларнинг съезди-да! Мен аҳмок шуни ўйламабман.

— Хижолат чекманг, Анваржон, бу ҳаммамизнинг фожиамиз.

Қори шундай деб, кўчага қараб юрди.

— Ойимнинг дардлари бор шекилли?— деди Анвар, уни кузатиб чиқиб.

— Ўзингизга маълумдир. Агар ихлосингиз бўлса, бу ишни қилиш керак. Ихлос бўлмаса фойдаси йўқ.

— Қори ака, ихлос-ку бор-а, аммо хожат йўқ. Ёсхушим, Худога шукр, жойида. Ё сиз ҳам?..

— Асти-асти, ундай ўйламанг, Анваржон.

— Мен бошқачарок ўйлаб, бошқачарок гапирман, шекилли. Ҳамма бир хил ўйлаб, бир хил гапириши шарт эмас-ку, тўғрими?

— Тўғри, Оллоҳ таборака ва таоло бандаларини бу дунёда синаш учун турлича қилиб яратган. Фақат киёматда жаннатга қирилганда барча бир кўринишда бўлади. Чиройда Юсуф алайҳиссалом, гавдада Довуд алайҳиссалом, одобда эса пайғамбаримиз Муҳаммад салоллоҳу алайҳи вассалам сингари бўладилар.

Шу пайт-икки эшик нарида, Собитхоннинг уйи олди-да «Волга» тўхтаб, ундан бир йигит тушди. У аввал эшикка караб қадам ташлади. Қорини кўргач эса бу томонга юрди.

— Қори ака, олиб кетгани келдим, — деди у, салом бергач, кўлини ковуштириб.

Қори хайрлашиб кетди.

Анвар ҳовлига қайтгач, олиб келган китоб-қоғозларнинг чангини яна бир қоққан бўлди-да, уйга кирди. Тугунда битта чарм муковали, битта калин қоғоз муковали китоб бор эди. Китоб босма ҳарфларда эмас, кўлда хуснихат билан кўчирилган, аммо шарқ китоботи санъати қондасига зид равишда саҳифаларга зеб берилмаган эди. Чарм муковали китобда диний ақидалар зикр этилган экан. Анвар уни кўйиб калин қоғоз муковалисини кўлига олди. Бу китоб чеккада қолиб, чириб титилганми ё атайин йиртиб олинганми, ҳарҳолда бош қисми йўқ эди. Дастлабки сатрларни ўқибок Анварнинг юраги ҳаприкиб кетди: бу ўша, Зуннуний айтган асар эди!

«...Ёғий Тошканга мукаммал сипоҳи ила Қалас томондин яъжўз-маъжўз каби ёпирилди. Айтурларки, қадимда Чингис лашкарлари-да бу каби ёвузлик ила қирмаганлар ва сибёъмонанд бўлмаган эдилар.

Эски жўвада қиёмат содир бўлуб, ўрус аскарларига қирон етқурилди. Инсон қони тўқулмаган на бир кўча қолди, на бир хонадон. Жиходга қирган Тошкан аҳли «биз ўлсак-да, ўлайлук, динимиз бўлганмасун, мусулмон туфроғи қофирлар оёғу остида азият чекмасун, фарзанди қонилларимизнинг «Аллоҳу акбар!» деб чиқувчи тиллари қесилмасун», деб азиз жонларини қурбон бера бердиларким, уларга уқоб ҳам хавас қилгулик эди. Бу қадар қаршиликни кўрмаган ёғий фигони фалакни тутти. Барча ерларда ҳам шунчалар зарба берилганида эрди, ёғий фурудастликка маҳкум бўлурди. Ҳабисшева ахлидан бўлмиш ёғий ёшми, қарими ёҳуд гудакми — фарқламай отаверди, чопаверди. Фақирингиз бундайин сидрафарсой манзарани кўрсатгунча кўзларимизни кўр қил, деб яратганга таваллолар қилдум. Мўйлаби чаённинг думи янглиғ тепага қайрилган бир малла қиличини шундайин зарб ила урдик, селгинчак осилган бешик ҳам иккига бўлинди, унда беланган чакалок ҳам чўрт узулди. Болам, деб нола

килган ўн тўрт кунлик ойдаин жувон боши танидан узилиб, бешик ёнида котди...

Ёғийга омонлик бермаган Эски жўва даҳасини сўнгрок укало «Жанггох» деб юритмишлар...»

Анвар китобдан бош кўтариб ўйга толди: «Қизик-ку, «халқ отаси» бунини бошқача талқин қилиб берган. «Тошкент йигитлари чапани, урушқоқ бўлган. У маҳалла бу маҳалла билан муштлашиш учун Эски жўвада тўпланганлар. Эски жўвадаги майдон шу боис «Жанггох», яъни «Жанггох» деб юритилган», деб ёзавериб, бу гапнинг ийғини чиқариб юборган-ку?»

Анвар китобга шу қадар берилдики, онасининг ҳовли этагидаги ўй эшигини очиб икки марта чақирганини ҳам эшитмади. Хотинининг кириб келганини ҳам аввалига сезмади.

Хонзода ўйга кириб, сочилиб ётган эски қоғозлар, газит-жўрналларни кўриб, дастлаб ажабланди. Ердан чордона кўриб ўтирганича китобга мук тушиб олган эрига қараб салом берди. Анвар саломни эшитди, бироқ китобдан узилгиси келмай бош кимирлатиб қўй қолди. Хонзода, эри қараб ҳам қўймагани учун «яна касаллари тутдими», деб кўркиб кетди.

— Анвар ака,— деди секин, кейин чўчиброк бўлса-да, овозини кўтарди:— Анвар ака!

Анвар китобдан бош кўтариб, ялт этиб хотинига қаради:

— Ха, келдингми?— деди-да, яна китобга мук тушди.

Хонзода кийимини алмаштириб чиққанида ҳам аҳвол шу эди. У эрига бироз тикилиб тургач:

— Нима овқат қилай?— деди, айбдор одамнинг овозида.

Анвар жавоб бермади.

— Овқатни сўраяпман,— деди Хонзода, овозини бир парда кўтариб.

— Бу ёқда одамлар қийма бўлиб ётибди-ку, бунинг дарди овқат,— деди Анвар мингирлаб.

— Нима деяпсиз, тушунмадим,— деди Хонзода.

— Маства!— деди Анвар жеркиб.

Маства Анварнинг энг хушламайдиган овқати. Жаҳли чиксагина шундай жавоб беради. Хонзода саволни қайтаришга ҳожат йўқлигини билиб чиқиб кетди. Орадан бир пиёла чой ичарли вақт ўтиб, онаси кириб келди.

— Анваржон, болам, уйдамысан. Чакираман, чакираман, индамайсан. Мен сени кори бола билан ху-
дойига кетвордингми, дебман. Тоғанникига нимага
борувдинг, китоб олиб келдингми? Канака китоб экан?

Анвар «О, шпион, етказибди-да», деб ўрнидан тур-
ди-да, ёнасини етаклаб диван томон юрди.

— Канака китоб деб сўрадим сендан, — деди кам-
пир жойлашиб ўтириб олгач.

— Эскича китоблар.

Зийрак кампир келинининг ахборотидан сўнг хаво-
тирланиб чиққан эди, шу сабабли ўғлининг киска жа-
вобидан қониқмади.

— Тоғангда эски китоблар бўлмасиди, кани,
ўки-чи?

Анвар бу «тергов»дан осонгина қутулмаслигини би-
либ чарм муковали китобни кўлига олиб очди-да, дуч
келган еридан ўкий бошлади:

— *«Бурун ул нимаким, фарз этти Яздон,*

Эрур оқилга болиғ бўлгач имон.

Анинг маънисидур тил бирла иқрор,

Кўнгул бирда ишонмоғлиғ дағи бор.

Тилар бўлсанг анга ўзни етурмак,

Бил, олти нимага имон кетурмак...»

Анвар саҳифалар орасига бармоғини қўйиб, китоб-
ни ёпди.

— Бўлдим, энди ишондингизми?

— Сен энди, ўқиганингни манга тушунтириб бер.

— Худо иймонни фарз этти, демокчи.

— Ўқиганингда Худо деган сўз йўғиди-ку?

— Яздон — Худо дегани. Қаххор. Жаббор деган-
да ҳам Худони англайдилар. Худони англатувчи сўз-
лар кўп.

— Боламдан айланай, шунча нарсаларни била-
сан-у, писмайиб, индамай юрасан-а? Онамнинг кўзлари
кўр бўп коган, шу бечорага яхши нарсаларни ўқиб
берай, айтиб берай, демайсан. Ман санинг нонингга
зормасман, болам, яхши гапингга зорман... — Рисолат
кампир кейинги гапини ҳасрат оҳангида айтди. Овози
титраб кетганини сезган Анварнинг юраги сиқилди.

— Ойижон, китобни ҳозир олиб келдим. Ҳали ўзим
ҳам ўқиб чиққаним йўқ. Шпионнингиз беҳато ишлаши-
ни билганимда йўлдаёқ ўқиб келардим.

— Гапни дарров эгриликка бурма. Мани келинимдака келин йўк бу дунёда. Шпионлик қилиб уйига гап ташибдими, ё кўча-кўйда валаклаб юрибдими? Худога шукр қилсанг-чи?

Анвар онасининг осонлик билан чекинмаслигини билгани учун доим қўллайдиган химоя усулига ўтди — гапни ҳазилга бурди:

— Мендай эр насиб қилганига Хонзодангиз шукр қилсин.

— Сан болага хотин зотининг чидаши қийин.

— Ойи, тергов тамом бўлди?

— Чикиб кетинг, демокчимисан? Хайдамасанг ҳам кетаман.

Рисолат кампир ўрнидан қўзғалмоқчи эди, Анвар тезгина бориб ёнига ўтирди-да, елкасидан қучди.

— Худди хўжа қизига ўхшайсиз-а? Жаҳлингиз чиқмасин, ҳазиллашяпман. Ўзим ҳозир ёнингизга чиқмоқчи эдим. Сўрайдиган гапларим бор.

— Болани туғиб, бокиб-бокиб, қариганинга ёқмай қоларкансан, — деди Рисолат кампир, аразини давом эттириб.

— Бувамнинг хатларини ўқидим. Ҳаммасида афсус чеқяпман, деганлар. Нимадан афсусланишлари мумкин?

— Билмайман.

— Нимадан афсусланишлари мумкин? — деди Анвар ўзига ўзи гапираётгандай. — Қилган хизматларигами ё ёшликдаги хатоларигами? Балки ёшлик чоғларида бирор дўстларига хиёнат қилгандирлар?

— Гапинг курсин сани, адам раҳматли чумолига ҳам озор бермасидилар. Чақувдан бўлган ҳаммаси. Сталинга қарши тўнтариш ясамоқчи, деб тухмат қилишди. Сталиндай одамни тўнтариб бўларканми?

— Ҳарҳолда қизиқ... Шоакбар Зуннунийни ўн тўққизинчи йилда Бухоро амири остирган. Орадан ўн саккиз йил ўтгач, унинг дўстини — менинг бувамини камашган. Икки ҳаммаслак дўстнинг бири эски тузумга ёқмаган, иккинчиси янгисига... — Анвар бир қўли онасининг елкасида, кўзи дераза ортида ёғётган қор зарраларини илиб олаётган дарахт шоҳларида эди.

— Аклли одамнинг душманлари кўп бўлади, болам.

— Бувимга қийин бўлган экан-да.

— Ойим бояқиш ҳасратда ўтдилар, — Рисолат кам-

пирнинг кўнгли тўлиб, енгининг учи билан кўз ёши-ни артди.

— Юринг, ойи, танчангизда бироз ўтирайлик, оёғим какшаб қолди, — Анвар шундай дегач, кампир ўрнидан турди.

Анвар онасини уйига кузатиб, бирпасгина ўтириб қайтмоқчи эди. Онаси атайин уни ушлаб қолмоқчи бўлдимиз ё чиндан ҳам китоб ўқитиб эшитгиси келди-ми — Анвар фарқлай олмади. Хонзода чарм муковали китобни келтиргач, у камалдаги одам холига тушди. Қишнинг бир тутам кундузи тугаб, шом қоронғуси бостириб кирди.

3

Анвар ўрин солаётган хотинини елкасидан қучди. Хонзода чўчиб тушди. Чўчиганини яшириш учун тезгина ўгирилди-да, эрининг пинжига кирди — елкасига беозоргина бош қўйди.

— Сиздан яна илтимос қиламан, — деди Анвар уни бағрига босиб. — Ҳамма ўйласа ҳам, сиз мени жинни деманг. Ҳадеб ойимга югуриб чиқаверманг. Мен соғман. Мен ишхонадагилар учун жинниман. Улар мендан қутулишнинг бошқа чорасини топишолмади.

— Ўша ишингиз ҳам қурибгина кетсин. Бошқа ишлар тўлиб ётибди-ку?

— Йу-ук, у ердан кетмайман. Аввал ишимни битириб олай. Энди чекинсам, ростданам жинни бўламан. Бугун топиб келган китоб-қоғозларим уларни портлатиб юборадиган атом бомбанинг ўзи. Тилка-тилка бўлиб кетишади.

Хонзода эрини гапиртирмаслик учун лаблари билан лабларини қидириб топди...

Хонзода одати бўйича енгил пишиллай бошлагач, Анвар ўрнидан туриб меҳмонхонага чикди. Дераза оша осмонга тикилди.

Тунд осмон ёришмади.

«Чақирсанг келамиз, дейишган эди. Нима учун дараклари йўқ?..»

Шахарнинг энг катта ресторани икки кун давомида Асадбек хизматида бўлди. Хонаки киморбоздан тортиб, орка ойнасига ок парда тортилган ок «Волга»ларда юрувчи зотларгача хизматда бўлишди.

Тўйнинг дарагини эшитиб Зоҳид ҳам, гарчи таклиф этилмаган бўлса-да, келди. У бошқалардек елиб-югуриб хизмат қилмади. Асадбекнинг кўзига кўриниб, жилмайиб, таъзим ҳам қилмади. Бир четда туриб қузатди. Хизмат ресторан ходимларию ходималаридан ортмаса ҳам, «қамишдан бел боғлаб хизмат қилишни ният этганлар» тиниб-тинчишмасди. Тўй ҳаракатлари ичкарида бўлишига қарамай, Асадбек турган ерда ивирсишарди. Айримлари югуриб келиб, Асадбекдан маслаҳат олиб кетарди. Айримлари шунчаки кириб-чикиб турарди. Улар орасида таниш одамларини кўриб, Зоҳид «хоким дейишганича бор экан»; деб қўйди.

Зоҳид никоҳ окшомида куёвнинг ёнида Анварни қуриб аввалига ажабланди. Устози сабаб бўлиб, Анвар билан бир-икки суҳбат қурган эди. Адолат деб қуйиниб юрган йигитнинг адолатсизлик билан топилган пуллар эвазига тузалган дастурхон тўрида ўтириши унга ғалати туюлди. Унинг қаричи билан ўлчанса, Анвар дўстининг бу хонадонга куёв бўлишига йўл қўймаслиги лозим эди. Дўстини қайтаролмаган тақдирда ҳам куёв-жўра бўлиб тўрда ўтирмаслиги керак эди.

Чумоли уясидек қайнаётган тўйхонада Анвар ҳам Зоҳидни кўриб, «бу йигит нима қилиб юрибди?» деб ажабланди. «Хизмати юзасидандир» деган гап хаёлига келмай бироз гижинди.

Зоҳиднинг тўйда иштирок этаётганини фақат Анвар эмас, Асадбекнинг одамлари ҳам пайқашди. Тўй ўз йўлига, хизмат ўз йўлига, деганларидек, Асадбекнинг одамлари хушёр ва зийрак эдилар. Ким келди, ким кетди, ким нима деди — уларнинг назаридан четда қолмас эди. Тўйдагиларнинг қарийб ярми таклиф этилмасалар-да, Асадбекка садокатларини билдиришиб, ўз ихтиёрлари билан келишганди. Зоҳид ҳам таклиф этилмаганлар сафида, аммо унинг мақсади Асадбек одамлари учун ноаниқ эди. Шў сабабли «Шариф Намозов ишини» қўрган, ҳозир Шилимшикнинг иши билан шу-

гулланаётган «бола»нинг келганини Асадбекка маълум қилиб қўйишди.

— Еб-ичиб ўтираверсин, индамаларинг, — деди Асадбек. Кейин ёнида қўл ковуштириб турган Кесакполвонга қаради. — Хайдар, директоринг кўринмадими?

— Кишинёвда ўтирибди. Самолёти учмаётганмиш.

— Прокурор боланинг акаси ўлдирилган, девдингми?

— Ха, шунақа бўлган экан.

— Прокурор бола... тузукрок одамми?

— Бу ёкда хали тузукрок иш бермади. Милисадалигида сал ужаррок экан. Одам бўлиши кийин-ов...

— Хўжайини нима дейди?

— Одам бўлмаса думини тугади-да...

— Ўзинг хам уриниб кўр. Оёғимиз остида ўралашмасин. Қавказлик болаларни топдиларингми?

— Йўқ, изи қурибди. Уларни академик топган бўлиши керак. Прокурор болага ўшани рўпара қилайми?

Асадбекка бу таклиф маъқул тушгандай бўлди. Сўнг Зелихон изидан ис олган прокурор оқибат Элчинга рўпара келишини ўйлаб, фикридан қайтди.

— Йўқ, — деди у кескин оҳангда. — Унга тегмаларинг.

Зоҳид «юкори доираларнинг» ўзи ҳақида сўз юртаётганидан беҳабар, «мени бу ерда ҳеч ким танимайди», деган хотиржам ўйда тўй тамошасини кузатарди. Унинг назарида хонандалар устидан сочилиб, хипчабел раққосалар оёғи остида босилаётган пуллар коғоздан эмас, одам конидан ишланган эди. Маст башаралар санчикига ҳил-ҳил пишган қўй гўштини эмас, одам гўштини илиб оғизга солишаётгандай эди... Шуни ўйлаганида кўнгли ағдарилиб кетаёзди. Гўё ашулачи санъатини қадрлагандай пул сочаётган, аслида ўз қудратини, айни чокда Асадбекка бўлган эътиқодини намойиш этаётган бу киборларнинг қай бири Жалол Комиловнинг эркаклигини кесиб ташлаган экан, қай бири юрагига пичоқ санчиб, қай бири осиб қўйган экан? Зоҳид «бу ваҳшийлик фақат мафиянинг қўлидан келади, гуруҳлар орасида ихтилоф чиккану Комилов қурбон бўлган», деган қарорга келган эди. Бу ваҳшийлик «ижодкори» пул сочаётганлар эмас, қўшиқ айтиб қўлнинг дилини ўзига ром қилиши мумкин бўлган, ҳозир эса тўрда куёв сарупосида ўтирган Элчин экани

хаёлига келмайди. Бу ҳақиқат тагига етгунича кўп
кокилади, пешонаси кўп ғурра бўлади...

2

Даврабоши Элчиндан биттагина кўшиқ эшитиш
таклифи тушаётганини айтиши ҳамоноқ кийкирик бў-
либ кетди. Элчин қамалмасидан аввал бу шарафга
кўникиб қолган эди. Шундай кезларда у сахнага юриб
эмас, гўё парку булутлар ўстида сузиб чиқар эди.
Ҳозир ўша дамлар қайтгандай бўлиб юраги бир энтик-
ди. Бош чайкаб «йўқ», деди. Ўрнидан туриб, кўлини
кўксига қўйиб таъзим қилди. Даврабоши унга тор
узатгач, ноилож қолиб қўлига олди. Шунда ҳам ўрта-
га чикмади.

Кимга тўй, кимга аза, дейдилар. Элчин зоҳиран
куёвлик шохсупасида хуррам кўринар, ботинан эса,
юраги темир тирноқлар ҳукмида эди. Яхшилаб қараган
киши унинг юзлари қулгани билан кўзлари ҳам парда-
си ортида маъюс тортганини пайкай олади. Яхшики,
тўйда одамлар синчков бўлишмайди. Кўпчилик Элчин-
нинг «ашула айтмайман» дейишини шунчаки ноз ўр-
нида қабул қилди. Элчин ҳозир улар истаган кўшиқ-
ларни айтолмасди, уларни хурсанд қилолмасди.

Қўлига тор олгач, «нимани айтсам экан» дегандай
ўйланиб қолди... Электр орган қолғучиси унинг мушқу-
лини осон қилиш учунми бир вақтлар машҳур бўлган
ашуласининг куйини қалди....

*Бугун қўшни чорбоққа
келин тушди, ёр-ёр...*

Элчин бу куйни эшитмади.

...Пуллар сочилиб ётган тўйхонага... Ноила кириб
келди. Оппоқ узун кўйлақда. Чап кўкрагида пичоқ,
лекин қон йўқ. Маъюс қўлимсираб туриб:

— Айтинг, Элчин ака, ўша ашулангизни соғин-
дим... — деди.

— Кўшиқ фақат сенга аталган эди.

— Айтинг, майли, булар ҳам эшитишсин. Зора тош
юрақлари юмшаса...

Тўйхона бирдан жимиб қолди.

Қамоқхонадаги тўлғоқли кечаларда туғилган, узок

йиллар юрак кафасидаги туткинликда потирлаётган
кўшик озодликка чикди...

Хайр энди, қалбимда бир видо қолди...

Хайр энди, сен кетдинг, бегуноҳ оҳу...

Бугун сен қайдасан,

Қайларда қолдинг...

Бугун бошинг узра кимнинг паноҳи...

Элчиннинг назарида тўйхона жим эди. Барча унинг
юрагидан отилиб чиқаётган нидони тингларди. Аслида
эса... дастурхонга бошланган ялпи хужум сусаймаган
холда давом этарди.

Сени кеч топгандим... эрта йўқотдим...

Қарғагин, лойиқман сенинг қаҳрингга...

Қарғагин... Қарғагин...

Элчин ўзга оламга кўчган эди.

Тўйхонада эса Асадбекнинг ичкари киришига тай-
ёргарлик бошланаётган эди. Ҳарҳолда куёви ашула
айтяпти, пул кистирмаса бўлмас...

Бўшаган ликопчаларни йиғиштириб юрган тўрт аёл
Жамшиднинг ишораси билан сочилиб ётган пулларни
тезлик билан териб олишди. Улар ишларини якунламай
туриб бир йигит кўлида дасталанган пул билан пайдо
бўлди-да, юзталикларни икки катор килиб худди по-
яндоздай тера бошлади.

Қарғагин лойиқман сенинг қаҳрингга...

Юз сўмлик пулдан иборат пояндоз ҳосил бўлгач,
базмхонада Асадбек кўринди.

Ўзгалар қалбида меҳр уйғотдим...

Асадбек пулларни босмай, четлаб ўтиб ашула ай-
таётган куёви томон юрди. Йўл-йўлакай Жамшидни
кўзи билан излаб топиб ковок уйиб кўйди. Жамшид
буни тушуниб дарров хипчабелларга имо килди. Улар-
га жон кириб, пулларни йиғиштиришга тушишди. Асад-
бек келин-куёвга яқинлашиб чўнтагига қўл солди. Кўп-
чилик бир даста пул сочилишини кутган эди. Асад-
бек ҳеч бир тўйда, ёки йиғинда пул сочмаган. Унинг бу

одатини билган яқинлари «ўзининг тўйида бу одатини бузармикин» деб ўйлашганди. Улар кутган иш бўлмади. Асадбек иккита юзталиқ чиқариб узатди.

Элчин бошқа оламда эди — эгилмади. Асадбек пул кистиролмади. Унга Элчиннинг ҳозирги ҳолати бегона эди. Шу сабабли Элчиннинг эгилмаганини мағрурлик белгиси сифатида қабул қилиб ғижинди. У ўзини мағлуб ҳис этди. Аммо мағлублигини тўйга йигилганлар у ёқда турсин, ёнидаги аъёнларига ҳам сездириши мумкин эмас эди. У дарҳол чўнтагига қўл солди-да, бир тутам юзталиқ чиқариб, куёви устидан сочди. Тўйхонани қийкирик босди. Асадбек иккинчи чўнтагидан пул чиқариб уни кизи устидан сочди. Аввал Кесакполвон, сўнг чувринди хўжайинлари ишини такрорлашди. Асадбек кулимсираган ҳолда тўйхонадан чикди.

...Қарғагин, лойиқман сенинг қаҳрингга...

Элчин устидан пул ёғиларди...

Туйғулари эса топталарди...

Унинг кўзларидан сизиб чикқан ёшни ҳеч ким сезмасди, ҳатто Анвар ҳам...

...Ўзгалар қалбида меҳр уйғотдим...

3

«Сиз ўшами?..»

Зайнаб бу лаҳзани қанча кутди? Еттинчи синфдалигида «Ўтган кунлар»ни биринчи марта ўқиб чикқан эди. Еттинчи синфдалигида китобдаги Зайнабни қарғаб, Қумушга ўзича мотам тутди. Ўзига Зайнаб деб исм қўйгани учун ота-онасидан хафа бўлди. Рўмонни иккинчи ё учинчи марта ўқиётганида онасига йиглади. «Отимни ўзгартирайлик», деб ялинди. Манзура қизининг бу қилигидан кулди. Қучоқлади, бошини силади, пешонасидан ўпди. «Айланай қизим, бу ёмон исм эмас, китобда ёзаверишади-да», деди. Кейин қизига қизиқиб ўзи ҳам китобни ўқиб чикди. Ўзи ҳам йиглади. «Ойи-жон, исмимни Қумуш деб ўзгартирмайсизларми, Қумушга ўхшаб ўлиб кетсам ҳам майли эди...» Бу Зайнабнинг кўнглидан кечган гап. Уни тилга чиқариб айтолмайди, уялади. Чунки китобдаги Қумушнинг Отабеги бор.. орада тотли дамлар бор. Зайнабнинг орзула-

ри ортида хозирча яширин бўлмиш шундайин хислар борлигини отаси билиб колса — шармандалик эмасми?

Узок вақтгача биров уни отини айтиб чакирса худди «Кумушга захар берган сенсан», дегандай бўлаверди. Хатто бир куни тушида Кумушни кўрди. Кумуш — кинодагидан минг чандон гўзал, юзларидан нур таралаётган бир жувон «нима учун мени ўлдирдингиз?» деб ўпкалади.

Ўзининг исмидан уялиш баробаринда у хаёлан Отабегини изларди. Синфдаги болалар орасида Отабек ўрнини босувчи болани топмади. Танаффус пайтида худди кизлардай тўпланиб олишиб кийим-кечаклар хакидаги гаплардан ортмовчи ўғил болалардан Отабек чикиши мушкул эди. Унинг назарида арзирли бола мактабда йўқ эди. Нораства киз юрагини отасининг ишончли махрамларидан бири бўлган жингалаксоч йигит — Жамшид ром этсами?! Жамшид эса кизчанинг кўнглидан нелар кечишини билмай, ховлида рўпара келиб колганида «Ха, пучук, ўкишлар қалай энди?» деб кўяди. Зайнаб баъзан шу сўзларни ҳам эшитишга мушток бўлиб қолади. «Отам мени унга берармикинлар?» деб ўйлайди. Хатто «Нимага мени олиб кочиб кета колмайди?» деб ҳам фикр қилади.

Балогат ёшига шу ўйлар, орзулар билан кириб келди. Кўнглидаги болаликнинг ўткинчи хислари эмас экан. Юракка уруғ бўлиб кадалган ўша хислар энди униб чика бошлади, кизнинг юрагини, ақлу хушини Жамшид тамом банди қилди. Ёши ўтаётган бўлса-да, уйланмай юрган йигит нима учундир бу хонадонда ажиб бир гул унаётганини сезмас эди. Жамшид деярли ҳар куни шу ерда бўлгани учун ҳам уни ўз синглисидай кўрарди, унга бошқача кўз билан қарашни ўйла-масди. Зайнаб мана шундан тўлғокда эди.

У бекор колди, дегунича Кумушбиби қисматини ўқирди. Китобнинг кўп саҳифалари ёд бўлиб кетган эди.

*«Билурмикин, билмасмикин, у золим!
Кунлар, тунлар тортган оҳу зоримни!..»*

Кумушнинг тўйида кизлар айтган кўшиқдан шу байтни кўп такрорларди. Жамшид кўринмай колса «тоблари қочдимми, мени ўйлаб хаста бўлдиларми», деган хаёлга борарди. Хаёлни ўзича ҳақиқатга айлан-тирай деганида Жамшид кўриниб колса, унинг сочла-

одатини билган яқинлари «ўзининг тўйида бу одатини бузармикин» деб ўйлашганди. Улар кутган иш бўлмади. Асадбек иккита юзталиқ чиқариб узатди.

Элчин бошқа оламда эди — эгилмади. Асадбек пул кистиролмади. Унга Элчиннинг ҳозирги ҳолати бегона эди. Шу сабабли Элчиннинг эгилмаганини мағрурлик белгиси сифатида қабул қилиб қижинди. У ўзини мағлуб ҳис этди. Аммо мағлублигини тўйга йиғилганлар у ёқда турсин, ёнидаги аъёнларига ҳам сездириши мумкин эмас эди. У дарҳол чўнтагига қўл солди-да, бир тутам юзталиқ чиқариб, куёви устидан сочди. Тўйхонани қийқириқ босди. Асадбек иккинчи чўнтагидан пул чиқариб уни кизи устидан сочди. Аввал Кесакполвон, сўнг чувринди хўжайинлари ишини такрорлашди. Асадбек кулимсираган ҳолда тўйхонадан чикди.

...Қарғагин, лойиқман сенинг қаҳрингга...

Элчин устидан пул ёғиларди...

Туйғулари эса топталарди...

Унинг кўзларидан сизиб чиққан ёшни ҳеч ким сезмасди, ҳатто Анвар ҳам...

...Ўзгалар қалбида меҳр уйғотдим...

3

«Сиз ўшами?..»

Зайнаб бу лаҳзани канча кутди? Еттинчи синфдалигида «Ўтган кунлар»ни биринчи марта ўқиб чиққан эди. Еттинчи синфдалигида китобдаги Зайнабни қарғаб, Кумушга ўзича мотам тутди. Ўзига Зайнаб деб исм қўйгани учун ота-онасидан хафа бўлди. Рўмонни иккинчи ё учинчи марта ўқиётганида онасига йиғлади. «Отимни ўзгартирайлик», деб ялинди. Манзура кизининг бу қилигидан кулди. Кучоклади, бошини силади, пешонасидан ўпди. «Айланай кизим, бу ёмон исм эмас, китобда ёзаверишади-да», деди. Кейин кизига қизиқиб ўзи ҳам китобни ўқиб чикди. Ўзи ҳам йиғлади. «Ойи-жон, исмимни Кумуш деб ўзгартирмайсизларми, Кумушга ўхшаб ўлиб кетсам ҳам майли эди...» Бу Зайнабнинг кўнглидан кечган гап. Уни тилга чиқариб айтолмайди, уялади. Чунки китобдаги Кумушнинг Отабеги бор.. орада тотли дамлар бор. Зайнабнинг орзула-

ри ортида ҳозирча яширин бўлмиш шундайин ҳислар борлигини отаси билиб қолса — шармандалик эмасми?

Узоқ вақтгача биров уни отини айтиб чақирса худди «Кумушга захар берган сенсан», дегандай бўлаверди. Ҳатто бир куни тушида Кумушни кўрди. Кумуш — кинодагидан минг чандон гўзал, юзларидан нур таралаётган бир жувон «нима учун мени ўлдирдингиз?» деб ўпкалади.

Ўзининг исмидан уялиш баробаринда у хаёлан Отабегини изларди. Синфдаги болалар орасида Отабек ўрнини босувчи болани топмади. Танаффус пайтида худди кизлардай тўпланиб олишиб кийим-кечаклар ҳақидаги гаплардан ортмовчи ўғил болалардан Отабек чиқиши мушкул эди. Унинг назарида арзирли бола мактабда йўқ эди. Нораства киз юрагини отасининг ишончли маҳрамларидан бири бўлган жингалаксоч йигит — Жамшид ром этсами?! Жамшид эса кизчанинг кўнглидан нелар кечишини билмай, ховлида рўпара келиб қолганида «Ҳа, пучук, ўқишлар қалай энди?» деб қўяди. Зайнаб баъзан шу сўзларни ҳам эшитишга мушток бўлиб қолади. «Отам мени унга берармикинлар?» деб ўйлайди. Ҳатто «Нимага мени олиб қочиб кета қолмайди?» деб ҳам фикр қилади.

Балоғат ёшига шу ўйлар, орзулар билан кириб келди. Кўнглидаги болаликнинг ўткинчи ҳислари эмас экан. Юракка уруғ бўлиб қадалган ўша ҳислар энди униб чика бошлади, кизнинг юрагини, ақлу ҳушини Жамшид тамом банди қилди. Ёши ўтаётган бўлса-да, уйланмай юрган йигит нима учундир бу хонадонда ажиб бир гул унаётганини сезмас эди. Жамшид деярли ҳар куни шу ерда бўлгани учун ҳам уни ўз синглисидай кўрарди, унга бошқача кўз билан қарашни ўйламасди. Зайнаб мана шундан тўлғоқда эди.

У бекор қолди, дегунича Кумушбиби қисматини ўқирди. Қитобнинг кўп саҳифалари ёд бўлиб кетган эди.

*«Билурмикин, билмасмикин, у золим!
Қунлар, тунлар тортган оҳу зоримни!..»*

Кумушнинг тўйида кизлар айтган қўшиқдан шу байтни кўп такрорларди. Жамшид кўринмай қолса «тоблари қочдими, мени ўйлаб хаста бўлдиларми», деган хаёлга борарди. Хаёлни ўзича ҳақиқатга айлантирай деганида Жамшид кўриниб қолса, унинг сочла-

рини битталаб юлгиси келарди. Кечалари билан тўлғониб «яхши кўришимни ўзим айтаман», деб қарор қиларди. Тонг бўзариши билан унинг бу дадиллиги уйкуга кетар эди. Жамшиднинг машинасига чикканида эса сири ошкор этилиб шарманда бўлгандай юзлари ловуллаб, тили калимага келмай қотиб қоларди. Зайнаб фақатгина ўз дунёсида яшарди. Бу дунёга ўзгалар кириши мумкин бўлган эшик эса така-так берк эди. Бу эшикни, истаса, фақат Жамшид оча оларди. Аммо унда бундай хоҳиш учқуни сезилмади. Зайнаб ношукурлик қилмади. «Узоқдан бўлса ҳам хар куни кўриб турсам бас», деди. Назарида Жамшид бўлмаса унинг бу дунёда юришига ҳожат ҳам қолмас эди.

Йигит киши ҳам шунчалар бепарво бўларми? Гулларнинг очилишига зор булбуллар қани? Гул ишикида ёниб куйловчи кумрилар қани? Қани Отабек? Заҳар фақат Кумушбиби жонини суғуриб олмай, Отабек юрагидаги муҳаббатни ҳам ўлдирдими экан? Шу боис бу ёруғ дунёда Отабеклар қолмадими экан?

Жамшид Отабек каби севганида эди, Зайнабимиз Кумуш каби ўлиб кетишга минг марта рози эди. Ҳа, Зайнабимиз ана шундай телба муҳаббат чўриси эди. У Жамшиднинг юрагидан аёл зотига нисбатан муҳаббат қувиб чиқарилганини, бу қалб фақат нафрат билан тепаётганини билмас эди. Чунки Жамшид ҳам ўз дунёсида яшарди. Унинг дунёсига ўзгаларнинг кируви мумкин бўлган эшик ҳам така-так берк эди. Бу эшикни Зайнаб ҳам оча олмас эди...

Зайнаб муҳаббатнинг алдамчи булутлари устида сузиб юрганида ўзининг бўлажак тўйини ҳаёл кўзи билан кўрарди. Йўқ, йўқ, сиз уни эрсираб қолибди, деб ўйламанг. Асти бундай эмас. Тўй деганда унинг кўз олдига тўшак келмайди. Тўй деганда у... Отабекнигина кўрарди. Хотирасига муҳрланиб қолган ёзувчи сатрлари билан кўрарди...

«...куёв келар эди: икки томонни сириб олган хотин-қизлар ўртасидан Отабек келар эди...»

Отабек — шубҳасиз, жингалаксоч йигит.

«...унинг кетидан Офтоб ойимнинг эгачиси исириг тутатар эди...»

Демак, исириғни холаси тутатади.

«...хотинлар қўлларида шам билан бунга қарар ва узатиб қолур эдилар...»

Электр чирок ўчиб қолса қандай яхши бўлар эди...

«Куёв уйининг ёнига етди. Унинг юзи уятдан жуда қизарган, қочгали жой тополмас эди. Шу кезде уйнинг эшиги очилди-да, янга томонидан қаршиланди.

— Қирингиз, бек!»

Янга ким бўларкин? Кичик холаси дуруст. Каттаси сал кўполроқ, бемаъни гапларни ҳам айтворади.

«...Отабекнинг юрак уриши эҳтимол янгасига ҳам эшитилар эди...»

Янгасига эшитилмас балки, аммо у эштади. Ўз юрагининг кафасдаги кушдай потирлашига ҳамоханг бўлади...

«...Отабек уйга киргандан кейин янгаси ташқари чиқиб, эшикни ўзи кўрарли қия қилиб ёпди...»

Кичик холаси мўраламайди, гап пойламайди. Унга айтиб кўяди: эшикни зич ёпиб, устларидан кулфлайди...

«...Уйнинг тўрида ёнини Отабекка бериб, рўмолининг учини тугибми, йиртибми Кумушбиби турадир ва ким келди, деб ёнига қарамайдир...»

У ҳам шундай туради. Дарров қарамайди, сирини ошкор қила қолмайди...

«...Рўмол тугиш билан машгул латиф қўлларни чет қўл келиб сикди.

— Жоним!»

Бу онни, бу жон олғучи биргина сўзни у неча йил кутди? Унинг азобларига неча тун гувоҳ бўлди экан? Тундан сўраб кўриш керак: мухаббат оловида қовжираётган ундан бошқа яна битта киз бормикин дунёда? Шунда ҳам...

«...Кумушбиби бегона қўлдан сесканди ва қўлларини кутказмокқа тиришиб:

— Ушламангиз! — деди ҳам сиқувчи қўлдан қутулиш учун орқага тисланди...»

...Шунда ҳам Кумушбиби сингари қўлини тортиб олади. Силтаб эмас, аста, ноз билан тартади — унинг хаёлига бошқа гап ораламасин, кўнгли озор чекмасин. Шунда у...

«...Титраган ва қовжираган бир товушда:

— Нега қочасиз?! Нега қарамайсиз?! — деди Бек, Кумушбиби шу чокқача қарамаган ва қарашни ҳам тиламаган эди...»

...Шунда у овози титрамаса ҳам айтади бу гапни. Ахир, нимадир дейиши керак-ку?

«...Мажбурият остида, ёв қараш билан секингина

рини битталаб юлгиси келарди. Кечалари билан тўлғо-
ниб «яхши кўришимни ўзим айтаман», деб қарор ки-
ларди. Тонг бўзариши билан унинг бу дадиллиги
уйкуга кетар эди. Жамшиднинг машинасига чиққанида
эса сири ошкор этилиб шарманда бўлгандай юзлари
ловуллаб, тили калмага келмай котиб қоларди. Зай-
наб фақатгина ўз дунёсида яшарди. Бу дунёга ўзгалар
кириши мумкин бўлган эшик эса така-так берк эди. Бу
эшикни, истаса, фақат Жамшид оча оларди. Аммо унда
бундай хоҳиш учкуни сезилмади. Зайнаб ношукурлик
қилмади. «Ўзокдан бўлса ҳам ҳар куни кўриб турсам
бас», деди. Ўазарида Жамшид бўлмаса унинг бу дунё-
да юришига ҳожат ҳам қолмас эди.

Йигит киши ҳам шунчалар бепарво бўларми? Гул-
ларнинг очилишига зор булбуллар қани? Гул ишқида
ёниб куйловчи кумрилар қани? Қани Отабек? Заҳар
фақат Қумушбиби жонини суғуриб олмай, Отабек юра-
гидаги муҳаббатни ҳам ўлдирдими экан? Шу боис бу
ёруғ дунёда Отабеклар қолмадими экан?

Жамшид Отабек каби севганида эди, Зайнабимиз
Қумуш каби ўлиб кетишга минг марта рози эди. Ҳа,
Зайнабимиз ана шундай телба муҳаббат чўриси эди.
У Жамшиднинг юрагидан аёл зотига нисбатан муҳаб-
бат қувиб чиқарилганини, бу қалб фақат нафрат билан
тепаётганини билмас эди. Чунки Жамшид ҳам ўз дунё-
сида яшарди. Унинг дунёсига ўзгаларнинг қируви мум-
кин бўлган эшик ҳам така-так берк эди. Бу эшикни
Зайнаб ҳам оча олмас эди...

Зайнаб муҳаббатнинг алдамчи булутлари устида
сузиб юрганида ўзининг бўлажак тўйини ҳаёл кўзи
билан кўрарди. Йўқ, йўқ, сиз уни эрсираб қолибди, деб
ўйламанг. Асти бундай эмас. Тўй деганда унинг кўз
олдига тўшак келмайди. Тўй деганда у... Отабекнигина
кўрарди. Хотирасига муҳрланиб қолган ёзувчи сатрла-
ри билан кўрарди...

«...куёв келар эди: икки томонни сириб олган хо-
тин-қизлар ўртасидан Отабек келар эди...»

Отабек — шубҳасиз, жингалаксоч йигит.

«...унинг кетидан Офтоб ойимнинг эгачиси исириғ
тутатар эди...»

Демак, исириғни холаси тутатади.

«...хотинлар қўлларида шам билан бунга қарар ва
узатиб қолур эдилар...»

Электр чирок ўчиб қолса қандай яхши бўлар эди...

«Куёв уйнинг ёнига етди. Унинг юзи уятдан жуда кизарган, қочғали жой тополмас эди. Шу кезде уйнинг эшиги очилди-да, янга томонидан қаршиланди.

— Киригиз, бек!»

Янга ким бўларкин? Кичик холаси дуруст. Каттаси сал кўполроқ, бемаъни гапларни ҳам айтворади.

«...Отабекнинг юрак уриши эҳтимол янгасига ҳам эшитилар эди...»

Янгасига эшитилмас балки, аммо у эштади. Ўз юрагининг кафасдаги қушдай потирлашига ҳамонахонг бўлади...

«...Отабек уйга киргандан кейин янгаси ташқари чиқиб, эшикни ўзи кўрарли кия килиб ёпди...»

Кичик холаси мўраламайди, гап пойламайди. Унга айтиб кўяди: эшикни зич ёпиб, устларидан кулфлайди...

«...Уйнинг тўрида ёнини Отабекка бериб, рўмолининг учини тугибми, йиртибми Кумушбиби турадир ва ким келди, деб ёнига қарамайди...»

У ҳам шундай туради. Дарров қарамайди, сирини ошкор қила қолмайди...

«...Рўмол тугиш билан машғул латиф қўлларни чет қўл келиб сикди.

— Жоним!»

Бу онни, бу жон олғучи биргина сўзни у неча йил кутди? Унинг азобларига неча тун гувоҳ бўлди экан? Тундан сўраб кўриш керак: муҳаббат оловида қовжираётган ундан бошқа яна битта қиз бормикин дунёда? Шунда ҳам...

«...Кумушбиби бегона қўлдан сесканди ва қўлларини қутқазмокка тиришиб:

— Ушламангиз! — деди ҳам сиқувчи қўлдан қутулиш учун орқага тисланди...»

...Шунда ҳам Кумушбиби сингари қўлини тортиб олади. Силтаб эмас, аста, ноз билан тортади — унинг хаёлига бошқа гап ораламасин, кўнгли озор чекмасин. Шунда у...

«...Титраган ва қовжираган бир товушда:

— Нега қочасиз?! Нега қарамайсиз?! — деди Бек, Кумушбиби шу чокқача қарамаган ва қарашни ҳам тиламаган эди...»

...Шунда у овози титрамаса ҳам айтади бу гапни. Ахир, нимадир дейиши керак-ку?

«...Мажбурият остида, ёв қараш билан секингина

душманга каради. Шу қарашда бир мунча вақт котиб қолди...»

Йўқ, ёвқараш қилмайди, ҳумор қўзлари билан қарайди. Уялибгина қарайди. Бу қарашнинг муддати яшин умри мисол қисқа бўлади...

«...Шундан кейин бир неча қадам босиб Отабекнинг пинжигга яқин келди ва эсанкираган, хаяжонланган бир товуш билан сўради:

— Сиз ўшамми?...»

Ҳима учун шундай дейди?

Зайнабимизнинг ҳаёлидаги тўй шу ерга келганда узилар эди. Куёвга шундай дейиш учун сабаб ахтарарди... Сабабини бешафқат ҳаётнинг ўзи топиб беришини у қандай билсин? Ҳаёлидаги тўй сароб экани, исирик тутатилмаслиги, шамлар ёқилмаслиги, ҳатто... катта ҳоласи янга бўлиши, чимилдикка номусли киз эмас, юкли жувон бўлиб киришини, Отабек — жингалаксочли йигит эмаслигини ўшанда билганида ўзини ёкиб юбора қолмасмиди? Ҳўш, билгач-чи? Уни нима ушлаб қолди? Ўғирланган кунёк ҳаёлидаги тўй барҳам топганини англаган эди-ку?.. Ҳаёлидаги тўй барҳам топгани тўғри, аммо Жамшидга бўлган муҳаббати сўнмаган эди. Бу муҳаббат сўниши учун аввал унинг ўзи ўлиши керак. Аввал муҳаббатни сўндириб, сўнг ўлиш унинг қўлидан келмайди. Зайнабдаги муҳаббат алангаси зўрми ё Элчиндаги қасос ўтими — ўлмасак бунга ҳам ажрим топармиз.

Ҳозир эса... Зайнаб номи чимилдик, аслида Оврупоча қилиб яхшилаб ясатилган ётоқда, тўшакнинг бир четинда омонат ўтирибди. Катта ҳоласи «ўзингга маҳкам бўл», деб чиқиб кетган. Эшик қия очик. Қумушбининг янгасига ўхшаб мўралаш учун атай очиб қўймади. Тасодифан шундай бўлди шекилли.

Зайнаб куёв бўлмишнинг бир вақтлар машҳур қўшиқчи эканини эшитганидан бери ўйлаб ўйига етолмайди: У Элчиннинг машҳурлигига гувоҳ эмас. Элчин қамалганида у учинчи синфда ўқир эди. Қамалганидан кейин Элчиннинг ашулалари радиодан ҳам берилмай қўйган, шўхрати аста сўнган эди. Қолаверса, янги авлоднинг ўз оҳанги, ўз қўшиқчилари бор эди. Зайнаб отасининг мақсадини англай олмади. Чиройга баҳо берилса, Элчин Жамшидга нисбатан ўқтамрок эди. Лекин қамалда бўлган Зайнабнинг юраги унга эшикни очиб бера олмас эди. Ўйкоҳларини рўйхатдан ўтказ-

мокка борганларида унга бир неча марта ўғринча каради. Дугоналарининг хавасдан ёнаётганларини ҳам сезди. Аммо... хотинини сўйиб ташлаган одамни куёв қилиш отасига нима учун зарур бўлиб қолди? Нима учун онаси итоат билан қўнди?

Янга — катта холаси чиқиб кетганига ҳам анча бўлди. Куёв эса ҳаяллаяпти.

Кун бўйи қор ёғиб, осмон ҳасратини тўкиб адо қилибди — ҳаво очик. Тўлин ой жувон холича эрга тегаётган қизнинг аҳволини бир кўрай деб нақ дераза тепасига суллоҳлик билан қўниб олган. Ҳовлида ҳаракат сўнмаган — хотинлар ҳамон ивирсиб юришади...

Зайнаб ўрнидан туриб дераза пардасини ёпди. Жойига қайтиб ўтирди. Зиндонга тушиб қолгандай бўлди. Гўё тўрт девор, шифт бир бўлиб унинг устига босиб кела бошлади. Ўтафаси қайтиб ўрнидан турди-да, пардани салгина сурди. Ой нури хонага ўғринча кириб ожизгина ёниб турган тунчирок нури билан коришиб кетди.

«Сиз ўшами?»

Бунинг айтилишига озрок фурсат бор.

Зайнаб ётоқхонада куёвнинг ҳаяллашидан ҳайрон. Куёвнинг эса бу ерга киришга юраги дов бермайди. Уч кун аввал келиннинг сеплари олиб келинганда Элчин қайси хона ётоқ бўлишини кўрсатган эди. Арабистонда ясалган ҳашамдор каравотлар Элчин айтган хонага қўйилиб эди. Ноила билан тотли тунларни ўтказган, оқибатда эса Ноиланинг жони узилган хонада энди у бошқа жувон билан бирга бўлолмас эди. Ресторанга жўнашаётганида ҳам хобгоҳ Элчин айтган хонада эди. Қайтса.. Ноиланинг жони узилган хонага кўчирилибди.

— Ҳеч замонда дахлиз ҳам испалний бўларканми, — деди аммаси унинг норозилигини писанд қилмай. Элчиннинг туйгулари амма учун бегона эди. Айтса «орадан неча йил ўтди. Эркак киши сал ўзини қўлга олиши керак» деганга ўхшаш бир гап эшитарди.

Хобгоҳдан бўлак барча хоналар келин тарафидан келган хотинлар билан банд. Ҳовлида ўзининг қариндошлари изғиб юришибди. Элчин чекиб олиш баҳонасида Анвар билан дарвозахонада турибди. Аммаси икки марта келиб «ҳой, кирмайсанми», деб кетди. Элчиннинг гапларида тайин йўқ. Анвар бунинг сезяпти. Ўртоғининг келин олдига киргиси йўқлигини англаб турибди. Сабабини сўрамайди. «Ноила эсига тушиб

кетди шекилли?» деб тахмин килади. «Майли, ўзини босиб олсин», деб у ҳам сигаретга сигарет улайди... Аммо тонггача шу ҳолда туриш мумкин эмас...

— Совқотдим, ошна, — деди Анвар. — Энди кир, хотинлар гап килади.

Элчин мўмин боладай хўп, деб уй томон юрди. Остона — мукаддас чегара. Анвар чегарани босиб ўтмади, ховлида қолди.

Эшик очилиб куёв тўра — Отабек эмас! — кирдилар. Келин пошша — Кумушбиби эмас! — ёнини эшик томон бериб — атайин эмас! — ўтирадилар. Ким келди, деб ёнга қарамайдилар. Эшик маҳкам ёпилиб, қалит буралади. Нариги хонадан жой олган хотинлар, ғафлатда қолишди десак янглишмаймиз. Чунки қадимнинг расм-русими йўқ энди. Хотинлар нима учун куёвнинг уйига келиб, нима учун ётиб қолишаётганини ҳам билмайдилар. Ховлида гулхан ёқиш йўқ, келин боши узра палак тортиб ёр-ёр айтиш йўқ, исирик тутатиш йўқ, тортишмачок йўқ, чимилдик йўқ... Келин-куёв уй бурчагига тортилган чимилдик ортида ўтириб тонг оттирмайдилар. Хотинлар чимилдикни аста суриб мўраламайдилар. Қампирлар кизлик оламларини ташлаб, жувонлик очунига кириш онларини хотирлаб, чоллари билан бўлган кейинги хангомаларни сўзлаб куёв билан келин кўнглини китикламайдилар... Ҳаммаси содагина: эшик кулфланади, хотинлар минғирлаб-минғирлаб уйкуга кетадилар. Келин ўзига пишик бўлса бўлди, йўкса урф бўйича эртага белгиланган воқеа шу тундаёқ амалга ошаверади, янгалар доғда қолаверадилар...

...Латиф қўлларини чет қўл келиб сикмади. «Жоним!» деган сўз учмади. У Кумуш эмас, Зайнаб экани учун шундай бўлгандир? Балки у китобда ёзилгандай ширин лаҳзага арзимас?

...Элчин аввалига тўшак устида ёноласини кўрди. Кўзини чирт юмиб олди. Чуқур нафас олиб туйғуларини ҳайдаб чиқармокчи бўлди. Бунга пича эришди. Кўзини очганда тўшак устида Ёноласи йўқ эди. Тўшак устида омонат ўтирган Зайнаб — Асадбекнинг (!) кизи унга қарамасди. Элчин келинлик либосида ўтирган Зайнабга мажбурият юзасидан яқинлашиб, биллагига қўл юборди. Қаттиқ сикмади, охистагина ушлади.

Зайнаб сесканди. Аммо қўлларини қутказмокка тирришмади. Унинг билагини ушлаган қўл бегона эмас,

таниш эди. Зайнаб ёвқараш билан, ялт этиб душманига қаради (ха, у ёри эмас, душмани эди!) Ўрнидан турди. Қумушбиби Отабек пинжига яқин келгани каби яқинлашмади. Эсанкираган, хаяжонланган бир товуш билан сўради:

— Сиз... ўшами?!

Бу гап тилидан беихтиёр учди. Бу гап Қумушбибининг хаяжони билан учмади. Қумушбиби кутилмаган бахт куши бошига қўнган саодатли қизнинг эсанкираши билан айтган эди бу гапни, Зайнабимиз эса узоқ излаган қонхўр душманига тасодиф билан рўпара келиб қолган, бахти топталган жувоннинг эзгин овози билан айтди.

Савол жавобсиз қолди.

Отабекнинг «Мен ўша!» деган қўнгилни қувонтирувчи сўзлари учмади. Зайнабимиз «Қўзларимга ишонмайман», демади. Икки лаб ўз-ўзидан бир-бирига қовушмади... Кичкина нозик қўллар елка устига, кучли қўллар қўлтиқ остига ёпишмадилар. У қуёв бўлмишининг юзига узоқ тикилиб турмади... «Кутилмаган бир бахт!» демади, қулиб юбормади. Бу қулиш ховлиларга-ча эшитилмади...

Қуёв билан келин бир-бирларига яқинлашмаган ҳолда ўтириб, тонг оттирдилар.

Элчин, сўфи азон айтмай туриб, хобгоҳдан чикди. Қуёв чиқиб кетиши билан шошилиб қирган янга — Зайнабнинг катта ҳоласи жиянининг «ўзига маҳкам бўлганини» кўриб, қувонди.

XV БОБ

I

Вино заводининг бошқони Шариф Намозов хунук хабар билан котибага норози қиёфада боқди. Биргина жилмайиши билан жонини суғириб олиши мумкин бўлган, аммо янги бошқоннинг қўнгилни овлай олмасдан хуноби чиқиб юрган котиба унинг қовоқ уйганини кўриб чимирилди.

— Қираверсинми? — деди нозли оҳангда.

— Бироз кутсин, — деди Шариф, телефон гўшаига қўл узатиб. — Министр билан гаплашишим керак.

Котиба ноз билан бурилиб чикди. Шариф гўшакни

жойига илди. «Прокуратуранинг яна нима иши бор экан менда?» деб ўйлади. Қорнида бирдан санчик туриб, кўнгли айниди. Чўнтагидан хапдори чиқариб, илиб қолган чой билан ичди.

Шу ёшгача фақат илм деб яшаётган одам, гўё пешонаси деворга урилиб кўзи очилгандай, ҳаётнинг маъноси ўзгача эканига имон келтира бошлаган эди. Бахтли бўлишимга бахтсизлик асқотади, деганларидек, худо бу бандасининг юмук кўзларини очмоқ учун атайин камок можаросига рўпара қилгандай эди. Камокдан-ку, бир неча кунда қутулди. Билагидаги игна излари ҳам йўқолай деди. Бироқ гиёҳвандликнинг тўридан қутулиши оғир кечди. Худди ачиган овқат еб қўйгандай кўнгли айниб, корин оғриғи бошланса, тўлғок тутган хотин каби типирчилаб қолади. Шунақа пайтда кўнгил камокхонадаги йигитни кўмсайди. У кўзига фаришта бўлиб кўринади. Кела қолсаю билагини сиқиб туриб томирига эм игнасини санчса. Оғрик тўхтаса. Булутлар устида ёнбошлаб сайр қилгандай ором олса... Ўттиз минг эмас, ўттиз миллион сўм бераман деган тилхатга ҳам имзо чекишга тайёр... Уйда дастлаб шу дард хуруж қилганида ўзи ҳам, хотини ҳам кўрқди. Гиёҳвандлик тўридан чиқиб кетиш мумкинми, деган муаммо эр-хотинни ташвишга солди. Шарифни камокхонадан уйга олиб келган жингалаксоч йигит хапдори ташлаб кетмаганида уларнинг ҳолига маймунлар йиғлаши мумкин эди. Хапдори эм бўлиб, дард аста чекина борди.

Бошқонлик курсисига ўтирган кун, йўқланмаган меҳмондай Асадбек кириб келганида ҳам хапдорини ютиб, дард билан олишаётган эди. Шариф Асадбекнинг доврўғини эшитса ҳам, ўзини энди кўраётган эди.

Асадбек устол киррасига кўкрагини тираб, тиришиб ўтирган бошқонга қараб турди. Дард пича чекиниб, Шариф қаддини ростлагач, «Ҳа, нима бўлди?» деб ҳам сўрамади.

— Янги амаллар қутлуғ бўлсин, — деди Шарифга каттик тикилиб.

Азобнинг асоратидан ҳали тўла қутулмаган Шариф юзини буриштириб, «Раҳмат», деди. У индамай кириб келиб, безбетларча ўтириб олган бу одамни вазирилик вакили деб гумон қилди.

— Мени танимайсизми? — деди Асадбек.

— Кўзимга иссиқроқ кўриняпсиз?..

— Мен Асадбекман! Шунака одамни эшитганмисиз?

Бехуш одам юзига муздек сув сепилса, кўзи мошдек очилгани каби Шариф ҳам ўзи кутмаган ҳолда, бирдан сергак тортди. «Шунака одамни эшитганмисиз?» Шариф Асадбекни бадковок, тўнг, ёвуз бир махлукни эслатувчи одам киёфасида тасаввур этарди. Тўғри, қараши ўткир экан. Лекин бу қарашда ҳам, юзларида ҳам ёвузлик аломати сезилмайди. Қийимлар шохона эмас, бармоқларда тилла узук, оғизда тилла тишлар йўқ... Шариф Асадбекнинг қарашига дош беролмай ўрнидан туриб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. Устолни айланиб ўтиб у билан кўшқўллаб сўрашди. Асадбек ўтирган ўрнида жилмайди. «Жойингизга ўтиринг», деди. Шариф унга итоат этмай, устол олиб рўпарасига ўтириб «буюрсинлар, таксирим», деган каби мўминтой кўриниш олди. «Қилич бу олимчани қайсар, дерди, мулойимгина-ку?» деб ўйлади Асадбек.

— Ишга киришиб кетдингизми? — деди Асадбек, ундан кўз узмай.

— Секин-секин бўляпти, — деди Шариф. У ҳозир қайнотаси билан биринчи марта учрашиб, хижолатда ўтирган куёвболага ўхшарди.

— Шу завод дунёга машҳур бўлиши мумкинми?

— Ҳа... — деди Шариф, — катта фойда бериши мумкин.

— Мен дунёга машҳур бўлиши мумкинми, деб сўраяпман. «Порто»ми, «Наполеон»ми, ҳеч бўлмаса «Белый аист» даражасига чиқа оладими?

— Нега чикмасин? Биз «Порто»дан ўтиб кетишимиз аник. Мен янгича бир жараён асосида вино олишни таклиф қилувдим. Португалияликлар қизиқиб туришибди. Бу жараёни янада мураккаблаштириш имкониятим бор. Заводда ишлаётган одам сони учдан иккига қисқаради. Маҳсулот ҳажми уч барабар ошади, сифати етти-саккиз марта яхшиланади.

— Биз заводни сотиб оламиз.

— Биз деганингиз ким?

— Биз — иккаламиз. Яъни, сизу мен.

— Ҳазиллашманг, менинг пулим йўқ. Ундан кейин бу давлатнинг заводи.

— Давлат сотади заводни. Ўтириб қоладиган ҳамма заводларни бугун бўлмаса эртага албатта сотади. Бошқа иложи йўқ.

— Бу завод... ўтириб қолмаган. Катта фойда олади.

— Ҳозирги шароитда миллиардер завод ҳам хароб бўлиб кетиши мумкин.

— Йўқ, бу мумкин эмас.

— Мумкин.

— Бу менинг кўлимдан келмайди.

— Сизнинг кўлингиздан аралашмаслик келар?

Шариф тушунди. Демак, Асадбекнинг режаси икки боскичдан иборат: биринчисида бошкон четда туради. Ундан кўра чапдастроқ одамлар заводни чўктиришади. «Норентабел» деган рўйхатга киритилади. Иккинчи боскичда Шариф майдонга чиқади. Янги усули билан заводни «кўтаради».

— Фойданинг тўртдан бири сизники, — Асадбек шундай деб ўрнидан туриб, кўл узатди. Шариф бе-ихтиёр кўл берди. Асадбек хайрлашиш учун кўл олиш-дими ё шартни тасдиқлатдими — Шариф англай олмасдан колди.

Орадан неча кун ўтса ҳам Асадбекнинг гапларини ўйлайди. Мағзини чакмоқчи бўлади. Ҳозир завод тўрт миллион сўм соф даромад олади. Тўртдан бири — демак, миллион! Янги усулга ўтилса бу яна кўпаяди. Хориждан доллар ҳам окиб келади. Нима, у миллионер бўладими? Бунга бир ишониб — кўнгли яйраб кетади. Бир ишонмай кўнглига ғулғула оралайди. Прокуратурадан Зоҳиднинг келгани ҳақидаги хабар вужудида мудраётган ўша ғулғулани уйғотди. Гарчи Зоҳид ёмонлик қилмаган бўлса-да, Шарифда унга нисбатан нафрат зоҳир эди. У, шубҳасизки, Зоҳиднинг юрагида қандай дард борлигини билмасди. Шариф учун милиса ҳам, прокурор, терговчи ҳам бир — суриштириб ўтирмай қамайдиган одамлар. Шариф энди иш бошлаган дамда, рўпарасидаги коронғуликлар чекиниб, узоқдаги тилла чўқкилар кўйниб, ўша томон талпиниб яшаётган пайтда касби камашу хўрлаш бўлмиш бу одамни кўришни истамас эди. Аммо прокуратурадан келган одам унинг истаги билан ҳисоблашмайди — шуниси чаток.

Шариф ўзи билан пича олишиб ўтиргач, котибасини чақириб, «кираверсин», деди.

Уларнинг сўнги учрашуви қамоқхонада бўлган эди. Унда Зоҳид ўрнидан силжимайдиган тахта устол ортида ўтирарди. Шариф хонага кўлларини орқасига қилиб, ўлимини бўйнига олган одамдай қаддини эгиб кирган эди. Ҳозир эса... кенг хонада, устига тўртта

телефон кўйилган катта устол ортида Шариф ўтирибди...

Эшикдан Зоҳид кириб келди. Оркасида сокчи эмас, котиба кўриниб, Зоҳид ичкарига қадам кўйиши билан эшикни ёпиб олди. Зоҳиднинг кўллари оркасида эмасди. Қадди ҳам эгилмаган, юриши дадил эди. У «кутиб турсин», деган гапни эшитганидаёқ бошқоннинг учрашувга ҳуши йўқлигини сезганди. Ичкари кириб, Шарифнинг кимирламай ўтирганини кўргач, бир ғашланди. Аммо одоб юзасидан салом берди. Шариф бош ирғаб алик олди. Кўли билан рўпарасидаги устулни кўрсатиб, «ўтиринг», деган ишорани қилди. Унинг душманни кутиб олгандай қаршилаши Зоҳид учун қутилмаган ҳол эди.

— Эшитаман, — деди Шариф, Зоҳидга қарашга ботинмай. У терговчини ҳушламай қарши олгани билан саросимадан ҳали қутулмаган эди. Шу сабабли ҳам унга тик қарай олмади.

Зоҳид эса унга тикилиб турди. «Мен ҳали шунга ачинувдимми? Шунинг бегуноҳлигини исботламокчи эдимми? Қамокда чириб кетадиган тўнка экан-ку?» деб ўйлади.

Зоҳид Жалол шилимшикнинг иши билан банд бўлса-да, Шариф Намозов тақдири, винзавод атрофидаги хангомаларни ўрганишдан бутунлай воз кечмаган эди. У ҳали Жалол шилимшик Асадбекнинг яқинларидан бири бўлганини билмайди. Билганда эди, «Асадбек лозим бўлган маҳалда сизни ҳам шу йигитдай ўлдиртириб юборади», деб айтармиди... Зоҳиднинг бу даргоҳга келишидан мақсади дастлабки иш бўйича ҳақиқат тагига етиш. Нима учундир «Шариф Намозов менга кўмак беради», деб ўйлабди. Одамнинг бунчалик тез ўзгариши мумкинлигини ҳисобга олмабди.

— Эшитаман, — деди Шариф бу сафар баландрок овозда.

— Бир табриклаб кўяй деб кирдим. Шу кўчага йўлим тушиб қолувди.

— Раҳмат.

— Тўйда кўринмадингизми?

— Қайси тўйда?

— Асадбек қизини узатди-ку, сизни айтмадимми?

— Сафарда эдим.

— Аттанг... Зўр тўй сизга насиб этмабди-да, а? Ишлар қийин эмасми?

— Шуни сўрагани келдингизми, бошқа гапингиз йўқми?

— Бошқа гапми?.. Бор. Қилич Сулаймонов билан ораларингизда нима гап ўтган эди?

— Ҳеч канака гап ўтмаган.

— Унда нима учун сизга тухмат килди. Озмунча пулга куймади, боякиш. Сизнинг камалишингиз унга нима учун зарур бўлиб қолганди?

— Сулаймоновнинг ишини сиз олиб боряпсизми?

Зоҳид саволдан қутилган мақсадни англади:

— Мен Намозовнинг ишини олиб боряпман, — деди дона-дона қилиб.

— Намозовнинг иши ёпилган, — деди Шариф тўнг оҳангда.

— Ҳозирча расман шундай. Сиз кўча чангитиб юрган киссавур бола эмассиз. Олимсиз. Қонунни яхши биласиз. Ҳар қандай иш қайта кўзғотилиши мумкин, — деди Зоҳид, ҳар бир сўзга алоҳида-алоҳида урғу бериб.

— Ўша қайта кўзғотилганда гаплашамиз.

— Яхши ният, ярим мол, ҳарҳолда гаплашарканмиз-ку, — Зоҳид шундай деб ўрнидан турди. — Камокхонада сиз менда бошқача таассурот қолдирган эдингиз. Сизни олим одам, илмдан бошқа нарсани тан олмайдиган ҳақиқатпарвар киши, деб ўйлаган эканман. Бу дунёда чин ҳақиқатпарвар одам анқонинг уруғи экан, шекилли?

— Ҳақиқатдан ҳамма гапирганида ҳам сиз гапирманг энди! — деди Шариф ўрнидан туриб. У Зоҳидни кузатиш учун ўрнидан кўзғолдими ё жаҳли чиқиб туриб кетдими, ўзи ҳам билмади.

Бурилиб кетмокчи бўлган Зоҳид ажабланиб, унга қаради:

— Нимага? Мен ҳақиқатга мос келмайдиган бирон иш қилдимми ё сўз айтдимми?

— Бегуноҳ одамни муттаҳамларнинг ичига тикиб қўйиш — ҳақиқатми?

— Афсуски, лакмалик учун камаш мумкин эмас. Ўшанда сизни лакмалигингиз учун тикиб қўйиш керак эди. Молдай ичиб, билакка қора доридан урдириб, уйда нима аҳвол билмайсиз. Яхши ҳамки уйингизга қора дори ташлашибди. Хотинингизни сўйиб, пичок дастасини қўлингизга ушлатиб қўйишса нима қилардингиз?

Зоҳиднинг гапи Шарифни титратиб юборди.

— Гапирманг! — деди у жонҳолатда.

— Шошилманг, бу ҳам бўлиб колар... сиздақа одамларни йўқ килиш чўт эканми? Фақат қасрингиз бошқаларга уради. — Зоҳид шундай деб эшик томон юрди.

— Тўхтанг, сиз нимага шама қиялпсиз?

— Ҳеч нимага. Ўзимча ўйлаяпман. Бошингизга бахт қуши қўнган экан, оёғидан маҳкам ушланг. Жар тепасига бориб қолганинигизда аттанг, деманг. Сиз ўйнаётган ўйиннинг қонун-қоидаларини мен билмайман. Ҳарҳолда бу илм одами ўйнайдиган ўйин бўлма-са керак.

Илмдан чекинган икки одам серҳашам бир хонада худди дарёнинг икки қирғоғида тургандай гаплашишарди. Ажабланарлиси шундаки, уларнинг бири ҳақиқат истаб илмдан узоқлашди, иккинчиси ҳақиқат етказган жабрлардан бешиб, илмдан юз ўгирди. Қамокхонадаги учрашувда улар руҳан бир-бирларига яқин эдилар. Энди улар орасида олов дарёси бор. Уни кечиб ўтиш мумкинми? Улар яна тўқнашадиларми — Худо билади.

Зоҳид чикиб кетди. Илмокли гаплари билан Шарифнинг юрагини тирнаб кетди. Ҳақиқат деб жабр чекканлари тўғри. Аммо бу жабрнинг роҳати ҳам бор эди, тан олиш керак. Ҳақиқатдан чекинмаган одамнинг руҳи эркин бўлади. Дард чекса-да, тиз чўкмагани учун руҳи яйрайди. Ана шу роҳатдан ўзи ўз хоҳиши билан воз кечди. Аммо руҳи унинг бу қарори билан келиша олмайди. Зиндонда азоб чекаётган банди каби нола қилаверди. Ҳозир Зоҳид чикиб кетгач, бу нола яна бошланди. Шариф ўрнига ўтириб, тирсакларини устолга тираб, бошини чангаллади.

Эшикни қия очган қотиба унга ажабланиб қараб турди-да, енгил йўталгандай бўлди. Шариф бошини кўтариб унга қаради.

— Телефонга қаранг, — деди қотиба.

Шариф телефон гўшагини қулоғига тутиши билан Асадбекнинг овозини эшитди:

— Тинчликми?

— Тинчлик.

— Терговчи бола нимага келибди?

— Шундай ўзи...

— Чайналманг.

— Сулаймонов билан ораларингда нима гап ўтган эди, дейди.

— Кўркиб кетдингизми? Кўркманг. Бу бола бир ўлимтик чивин. Чакиб ўлдирмайди. Факат гингиллаб гашингизни келтиради. Пуф десак чиккан жойига кириб кетади. Омон бўлинг.

Асадбек гапни қисқа қилди.

«Дарров қаёқдан била қолди, — деб ўйлади Шариф, — ҳаммаёкка айёқчи қўйиб ташлаган шекилли?»

Шариф, Зоҳид айтгандай, гул бўлмаганда, Қилич Сулаймоновнинг котибаси нега алмаштирилди, деб ўйлаб қўярди. Агар бирон марта бўлсин шаҳар марказидаги уч каватли уй ертўласидаги видеобарга кирганда эди, котибанинг қаердан келиб қолганини фаҳм этарди.

Котиба кириб яқингинада видеобарда кўпнинг жонини олган нозли жилмайиши билан янги хўжайинига яқинлашди.

— Чой дамлаб берайми, Шарифжон ака!

Шарифнинг димоғига ёқимли атир иси урилиб, кўнгли равшанлашди.

— Майли, жуда аччик бўлмасин, — деди котибага бир караб олиб.

Котиба устолнинг нариги четидаги чойнакни олиш учун оркадан айланиб ўтмай, Шарифнинг олдидан қўл узатиб эгилди. Шарифнинг димоғига атир иси гупириб урилди. Кўзи котибанинг сийнабанд тақилмаган кўкраклари орасидаги арикчага тушиб, кўнгли ғалати бўлиб кетди. Котиба ҳеч нарсани сезмагандай қаддини ростлаб, унга бир ишвали жилмайди.

2

Бировга ёмонлик қилмайдиган одамни «яхши одам» дейишади. Ўзгаларга яхшилик қилмовчини-чи? Бошқаларга яхшилик қилмайдиган одамнинг ёмонлик истовчидан фарқи борми?

Винзаводдан узоқлашаётган Зоҳид шу саволга жавоб истар эди. Устози Ҳабиб Сатторович илмга рағбати бор, иктидорли олимга жонини ҳам беришга тайёр. Ўзининг ишини четга суриб, бошқага ёрдам қўлини чўзади. Бу яхшиликми — яхшилик. Лекин кўчада биров очдан шишиб ўлапти, десангиз, ёрдам бериш учун чикмайди. Ўша ўлаётган одам олим десангизгина чикиши мумкин. Бу-чи, бу ҳам яхшиликми ё аблахликми? Шариф Намозов ҳам шу тоифаданми? Хўш, Зоҳид

нима қилиши керак? Бу олим очдан эмас, тўқликдан шишиб ўлишни маъқул кўрибди. Унга ёрдам берсинми? Яшашга ўзида рағбат бўлмаган одамни ўлимдан қутқариб бўларканми?

Олим одам қандай қилиб илмни мансабга алмаштириши мумкин? Аввал мансабга етишиб, сўнг олим деган унвонга эришганлар сон мингта. Бу одам эса... Тўғри, бошқон бўлатуриб ҳам илмий ишнинг давом эттирар. Лекин ҳозирги ҳолда илм яхшиликка эмас, жигилдонга хизмат қилиши аниқ бўлиб турибди. «Танлаган касбининг ўзи майда эди, — деган қарорга келди Зоҳид. — Мусаллас ишлашнинг янги усули. Кимга керак бу усул. Янгича мусаллас жамиятни яхшилашга, тозалашга хизмат қиладими? Узумни олдинг, сиқиб шарбатини чиқардинг, идишнинг оғзини маҳкамлаб, қоронғи жойга қўйдинг. Шунга ҳам илм керакми? Одамларни алжитиш, миясини сўюлтиришни ҳам «илмий асосда йўлга қўйиш керакми?» Шунини олим дедими? Шунга ачиндимми? Э, аҳмоқ, Ҳамдам аканинг гапларига киришим керак эди. Ҳамдам акага ўхшаб бу одамнинг қорнига бир тепмайманми, жони оғриб турганида жиноятини бўйнига қўйиб, қоғозга қўл қўйдириб олмайманми...»

Зоҳид йўлга оқ пояндоздай тўшалган қорни ғичирлатиб босиб пича юргач, пишкириб тўхтаган автобусга чиқди.

Ўзи ишлаган хонага кирганида Ҳамдам Толипов дераза тоқчасига ўтириб олиб сигарет тутатарди. Хона тутунга тўлиб кетган, демак, Ҳамдам анчадан бери шу ерда, балки кимдир сўроқ қилгандир. Балки кимдир яқингинада тепки еб чиқиб кетгандир...

— Ҳа, одил прокурор, ишлар қалай? — деди Ҳамдам ўтирган ерида қўл узатиб. — Ҳақиқат ўрнатиб бўлдингми?

— Ўрнатаяпман, — деди Зоҳид, жилмайишга ҳаракат қилиб.

— Ўрнатавер. Бизам би-ир яйраб яшайлик.

— Қайфият йўкми? Нима бўлди?

— Қайфият жойида. Бу дунёда ҳаромилар бор экан, қайфият жойида бўлади. Сен ҳақиқатни ўрнатганингдан кейин ишсиз сиқилиб, қайфиятим бузилади, — Ҳамдам шундай деб чўнтагидан дафтарча чиқарди. — Езиб ол: Шеркўзнев. Таксопаркда йигирма икки йилдан бери ишлайди. Комиловни аэропортда охириги

марта шу одам кўрган. Комилов иккита кавказлик йигит билан савдони пиштаётганда ёнида бўлган. Комилов уларни нақд икки юзга тушириб, соат тўртларда Чимкентга қараб жўнаган.

— Чимкентга? Унда Чиноз йўлига қандай бориб қолган? Балки Шеркўзиев янглишгандир?

— Чимкентгалигини аниқ билади. Йўлда кавказликлар адашибмиз, бизга Чиноз керак экан, дейиши мумкинмасми? У лакма эса бундан хурсанд бўлади. Ҳарҳолда Чиноз яқинроқда. Балки яна беш-ўн сўм кўшишни талаб қилгандир, улар қўнишгандир.

— Шеркўзиев уни танир эканми?

— Ўша кўни танишибди. Қараса, машина ўзи ишлайдиган таксопаркники. «Ошна, қачон келдингиз?» деб сўрабди. «Яқинда келдим», дебди. «Мошин янги-ку, қандай ундирдингиз? Биз уч йилдан бери кутавериб сарғайиб кетдик», дебди. Комилов «сарғаймаслик учун тузукрок узатиш керак эди», дебди. Шеркўзиев шунга хайрон. Хўжайинларга берадиганини бериб қўйган экан. Машина биқинига «ижара пудрати», деб ёзилган экан. Таксопарк хўжайинлари эса бундай эмас, деб туришибди.

— Ўғирланганми?

— Янги машина ўғирланса, улар жим ўтиришармиди? Бу ерда тўдаларнинг қўли борлиги сезилиб турибди. Асадбекми, Ҳосилбойваччами, Марканянми?.. Ким олган машинани? Комилов кимнинг хизматқори? Ха, Шеркўзиевнинг гапига қараганда Комилов Сибирдаги жононларнинг қилиқларини таърифлаб берган экан. У Сибирда нима қилган? Гастролга борганми? Гап қавласанг, савол қайнаб чиқаверади. Сен унга жавоб топа олмасанг керак.

— Шу даражада ношудманми?

Ҳамдам дераза тоқчасидаги «шоҳсупаси»дан тушиб, Зоҳидни елкасига енгил мушт уриб қўйди.

— Гап сенинг ношудлигингга эмас. Бу чигални ҳатто улуғлар улуғи Ҳамдам Толипов ҳам еча олмайди,— у шундай деб қулиб қўйди.— Қўнглим сезиб турибди, бу тўданинг иши. Тўғри, ёғочнинг учта эмас, иккита учи бўлади. Бир ёғини боссанг, иккинчи томони келиб пешонангга урилади. Ё яқин кўнлар ичи тўдаларнинг ўзи кераксиз бир одамни қотил қилиб кўрсатиб, сенга рўпара қилади, ё «очилмаган ишлар» рўйхати биттага

кўпайиб, сен хўжайиннинг олдида ношуд ходим сифатида қаддигни кери-иб турасан.

Ҳамдам гапини ҳазилга бурмоқчи эди, эпполмади. Табиатан кескинроқ одамнинг кайфияти бузилиб турган пайтда ҳазил қилиши туянинг балет рақсига тушишидай бўлар экан. Ҳамдамнинг бунақа ҳазиллари Зоҳидга янгилик эмас. Ҳамдам ўз ёғига ўзи қоврилиб турган пайтда олдиндан келган одамни тишлайди, орқадан келгани тепади, аямайди. Фақат марҳамат қилсагина ҳозиргидай ҳазиллашиб қўяди.

Ўшдатмасдан учратмас, деганларидай Зоҳиднинг кайфияти ҳам ўзингизга маълум. Шариф Намозовнинг гаплари, қилигидан тамом гангиган Зоҳидга Ҳамдамнинг ҳазили малол келди.

— Тўда, тўда, дейсиз нуқул. Шунчалик жонингизни олиб қўйганми улар? Ким ўзи улар — одамми ё девми?

Ҳамдам рўпарасидаги жинзакни йнгитни энди кўраётгандай каттик тикилди.

— Уларнинг қимлигини билмайсанми? Улар одам ҳам, дев ҳам эмас. Улар аждарҳо. Юз бошли аждарҳо. Аммо танаси, қорни битта. Улар қувватни қаердан олади, биласанми? — Ҳамдам кўрсаткич бармоғини юқорига ниқтади. — Аждарҳонинг жони сақланадиган қутича ўша ерда. Тўдаларга фақат ўшалар бас кела олади. Сен аждахонинг ҳам бошини нима билан узмакчисан, қуруқ гап биланми? Ё «бу дунёда адолат деган гаплар ҳам бо-ор», деб аждахонинг қулоғига азон айтасанми? Ўшалар, — Ҳамдам бармоғини яна юқорига нуқди, — қўлингга ўткир қилич ҳам бериши мумкин. Сен бориб аждахонинг битта бошқни узасан. Сенга раҳмат айтишадди. Газитда суратингни чиқаришадди. Юзта бошдан тўксон тўққизта қоладими шунда? Бекорларни айтибсан. Сен узиб ташлаган бош ўрнига дарров бошқасини қўйишадди.

— Фалсафадан дарс беришга арзийдиган домла бўлиб қолибсиз, — деди Зоҳид, пичинг билан.

— Ўғриваччаларни қувлаб юрган одамнинг фалсафаси ҳам шунақа майда бўлади. Сенга ачинганимдан би-ир гапириб қўяман-да. У ерда косанг оқармайди. Фақир киши панада бўлгани маъқул-да. Адолат қилишингга улар йўл беришмайди. Ёрром ишларга эса сенинг виждонинг йўл қўймайди. Икки ўт орасида

коврилиб юраверасан. Мана, олдинги ишинг нима бўлди? Овсарга ўхшаб оғзингни очиб қолавердинг.

— Энди оширвордингиз, ака. Гап деб гапираверар экансиз-да. Оғзимни очиб қолганим йўқ. Илоннинг думини кўриб турибман.

— Зўрсан-ку!— Ҳамдам қойил қолган одамдай кўзларини катта-катта очиб, Зоҳидга қаради.

— Масхара қилманг. Сизга тўғриси айтяпман.

— Илоннинг думини кўриб нима қиласан?— Ҳамдам энди ошкора пичинг билан гап бошлади.— Илон қавагига кириб кетиши мумкин. Сиз қавак оғзида пойлаб ўтираверасиз, илон эса дўнгнинг нариги томонидаги қавакдан чиқиб ишини қилаверади. Қочмасин, деб думини боссангиз, нима бўлишини биласиз-а? Ҳа, чақади!

Зоҳид бу гапларни токат билан эшитди. Ҳамдам ҳаяжонини бироз босиб олгач, винзаводга кирганини айтди.

— Ана, кўрдингми! Бу маразга раҳминг келувди. Шунини деб Асадбек билан олишмоқчи эдинг. Шунини деб ўлиб кетсанг, аммо жуда хафа бўлардим.— Ҳамдам устол устидаги қора дафтарчани олиб варақлади. Қеракли саҳифани очгач, телефон гўшагини кўтариб, рақам терди.— Алло, винзаводми, синглим, менга директор ўртоқ Намозов қерақлар. Полковник Мусахўжаевман. Мажлис тугагини кутишга вақтим йўқ.— Ҳамдам «ҳозир боплайман», дегандай Зоҳидга кўз қисиб қўйди.— Ўртоқ, Намозов, салом. Полковник Мусахўжаевман. Турмадан бешта жиноятчи қочганини эшитдингизми? Газит ўқийсизми ўзи, ҳаммаёқда шов-шув-ку? Нега алоқаси бўлмасин, сизга ҳам алоқаси бор учун телефон қияпман. Кеча кечаси турмани қавлаб бешта хавфли жиноятчи қочган. Улар орасида Қилич Сулаймонов ҳам бор. Танийсиз-а уни? Хуллас, у кимдандир ўч олишини айтган экан. Кимларни назарда тутганини билмаймиз. Лекин ҳар эҳтимолга қарши сизни оғохлантириб қўямиз. Агар уни кўриб қолсангиз, дарров бизга хабар қилинг. Хўп, хайр.

Ҳамдам гўшакни жойига қўйиб, жилмайди.

— Довдир. «Албатта кўнғирок қиламан», дейди. Кимга, қандай телефон қилади, овсар. Душман уясига қўлғула солиб қўйдим. Ҳозир кўнғироклар бошланади. Милисага, прокуратурага, турмага... Тасаввур қияп-

санми? Оёғи куйган товукдай бўлишади. Шунн би-ир томоша қилсанг, хумордан чиксанг.

— Бекор қилдингиз, фойдаси борми?

— Фойдаси бор. Ҳеч бўлмаса кўнгил.— Ҳамдам кўкрагига енгил муштлади,— таскин топади. Бу итдан тарқалганларни гирибонидан ушлаб ўткизиб қўйиш кўлимдан келмаганидан кейин инига бир марта чўп суқиб қўйсақ ёмонми? Ҳадеб биз куйиб-ёниб юраверамизми? Улар ҳам бир куйсин.

— Барибир бекорчи иш бу.

— Вей, менга қара, прокурор. Сен ишингни ўзгартир. Сен женсоветга раис бўлиб бор. Сенинг жойинг ўша ерда, ҳа!

XVI БОБ

I

Асадбек тўйдан кейин бироз ҳаловат топарман, деб ўйлаган эди. Қиз узатган одамда ҳаловат бўлмаслигини у қаёқдан ҳам билсин! Қиз куёвникига кетар олди-дан отаси ҳузурига бош эгиб келуви, отанинг эса дуо қилуви расм эди. Зайнабни шу расмга биноан бошлаб келдилар, аммо ўз ховлисида эмас, ресторан остонасида, маст-аласт нигоҳлар гувоҳлигида дуо қилмоғи лозим бўлди. У кўп яхши ниятларни дилига тугиб қўйган эди. Қизининг мўъминлик билан бош эгиб келаётганини кўрганидаёқ ҳуши учди, томоғига бир нима тикилди. У онасининг ўлимидан сўнг кўзига ёш олмаган эди. Ҳозир йиғлагиси келди. Қизи бир қадам берида тўхтади. Асадбек отасини қучоқлаб йиғлаган қизларни кўрган, ўз қизининг ҳам шундай бўлишини кутиб эди. Бахтига бундай бўлмади. Асадбек аввалига «нима учун тўхтаб қолди?» деб ажабланди. Кейин «яхши бўлди, йиғласа мен ҳам ўзимни тутиб туролмас эдим» деди-да, фотиҳага қўл очди. Хаяжон ўйлаб қўйган гапларини тўзитиб юборган эди. Ўйлашга, гап топишга фурсат йўқ — юзлаб қўллар дуога очилиб, юзлаб кўзлар унга тикилган, «Бахтли бўлгин, кизим», дейишдан ўзга сўз тополмади. Қизига яқинлашиб, пешонасидан ўпди.

Қизи Асадбек юрагининг бир парчасини юлиб олиб кетди.

Шундан бери ҳаёли қизиди. Эшик тик этса ҳавотир

билан қарайди. Телефон жирингласа ҳам юраги бир тўлқин уради. Назарида кизи шармандалик юкини ортмоклаб, кўз ёшини тўкиб, фарёд уриб кириб келаётгандай туюлаверади.

Аъёнлари уч-тўрт кун дам олинг, дейишганида кўнган эди. Биринчи кунийёк уйда қолиш дам эмас, азоб эканини хис қилиб шаҳар марказидаги қароргоҳига жўнаворди. Бугун ҳам эрталабдан сароймонанд хонасида аъёнларини кутмокда эди.

Чувринди Самарқандга ширинсув қорхонасини ишга туширишга, Кесакполвон эса Марғилондаги музқаймоқ қорхонасининг нима сабабдан тўхтаб қолганини аниқлаш мақсадида кетишган эди.

Асадбек хонасига кириши билан ҳисобчини чақирди. Видеобарнинг ўнг томонидаги хона ҳисобчиниқи. Япон анжомлари билан иш юритувчи ҳисобчи Асадбекни қизиктирган ҳар қандай маълумотни бир лаҳзада етказадди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Вилоятларга тарикдай сочилган, кўриниши назарга тушмас даражада кичик, аммо фойдаси катта қорхоналаридан хазинага пул аввалгидай оқиб турибди. Асадбек винзавод масаласини ҳал қилиб олгач, бу хўжаликни тенг иккига бўлиб, аъёнларга беришни ният қилган. Аъёнлар бунни билишади. Шу сабабли қорхоналардан ҳамиша бохабар бўлиб туришади.

Асадбек ҳисобчининг ахборотидан кўнгли тўлиб ўтирганида телефон жиринглади. Қўшни хонадаги қизлардан бири ёқимли овози билан гапириб, винзавод директори йўқлаётганини билдирди. Асадбек мовий телефон гўшагини кўтарди. Икки соатча илгари винзаводдаги одамлар прокурор келганини билдиришган. Асадбек, «Қўркманг, биз ҳаммасидан хабардормиз», деган мазмунда кўнглига далда берган эди. «Бунга яна нима жин тегди», деган хаёлда гўшакни қўлоғига тутди. Шарифнинг хавотирга тушганини овози ошқор қилиб турарди. У Қилич Сулаймоновнинг қамокдан қочганини айтгач, Асадбек:

— Бўлиши мумкин эмас!— деди кескин.— Ким телефон қилди?

— Полковник Мусахўжаев деган одам.

— Қаердан?

— Милисадан бўлса керак.

— Нима кўп, милисанинг идораси кўп. Нима кўп, полковник кўп.

— Тўғри... лекин Мусахўжаев биттадир?

«Яна ақл ўргатади-я», деб гижинди Асадбек.

— Ваҳима қилаверманг. Қилич Сулаймановдан ўнта бўлса ҳам кўркманг.

Асадбек ифвонинг исини туйган бўлса ҳам, керакли бир жойга кўнғирок қилиб, аниқлаб беришни топширди.

«Қиличнинг қочиши ҳечам мумкинмас. Хоҳласа шундай ҳам чиқиб келади. Ё Ҳосил аралашдими? Қочганлар унинг одамлари бўлса, балки шу гап ҳам тўғри чиқар. Бу бойваччанинг ғимирлаши яхши бўлмапти. Қилични ўтказиб қўйиб бекор қилдимми?..»

Чорак соатга қолмай ҳаммаси аён бўлди. Қамокдан беш киши қочгани тўғри, лекин Қилич Сулаймонов жойида эди. Полковник Мусахўжаев деган одам эса йўқ. Демак, ифво! Қимга керак бу ифво? Мақсад Шарифни кўрқитиб қўя қолишми? Ё Асадбек салтанатига тош отиб, ғашига тегишми? Ким бўлса ҳам нозик жойидан олган. Бегонанинг иши эмас бу. Асадбек бир тўхтамга келишга улгурмай Ҳосилбойвачча кўнғирок қилди.

— Акахон, тўйнинг чарчоқлари чиқай дедими? Аммо оламжаҳон зўр тўй қилдингиз-да! Ҳорманг, деб супрақокдига боришга вақт бўлмади. Тўйингизнинг эртасига Фарғонага жўнаб қолдим. Бугун қайтдим у окахонни бир йўқлаб қўяй, дедим.

— Тинчликми?— деди Асадбек.

— Ғалвали ишлар бор. Қўришганда айтаман. — «Қамаз»га кетганлардан дарак борми? Қўлидан иш келадиган болалармиди ўзи?

— Бу ёғига хотиржам бўлинг, окахон. Ўнта «Қамаз» сизники. Шу ҳафта ичи етказиб келишмаса, башарамга туфланг.

— Сиздай укахонларга ишонмасак, кимга ишонамиз, шунчаки сўраб қўйдим-да.

— Аммо тўйингиз жаннатнинг тўйидек бўлди-да! Биз ҳам шундай тўйларга етайлик, деб ният қилдик. Энди кичкинагина бир маслаҳатли иш бор. Қуёвингизга бир хизматча чиқиб турибди. Бир кадрдонимиз тўй...

— Ҳосилбой, жигарим, бунақа гапларни ўзига айтинг... Мен «амма-холаси ҳаводор», деб ўтирадиган дастурхончи эмасман, шекилли?

— Узр, окахон, аввал олдингиздан ўтай девдим-да...

Ҳосилбойвачча узр айта-айта хайрлашди. Асадбек

гўшакни жойига қўйиб, сўкинди. «Хайвон-е,— деди у,— энди калака қилишни бошладими? Нима демокчи? Отарчига киз бериб, унинг гумаштасига айландинг, демокчимми?.. Максад нима? Элчинни тўйга айтишми? Ундан машхурроқ отарчилар турганда-я? Ха, тулки! Элчинни тўйга олиб бориб, калака қилади. «Қўриб қўйларинг, Асадбекнинг куёви керак бўлса оёғимни ўпади», дейдими? Нима учун кўнғироқ қилди ўзи? Максад шуни сўрашмиди ё холимдан хабар олмоқчимиди? Шарифга шунинг одамлари телефон қилмаганми? Бу ғалва кимга керак?..»

Асадбек шу тўхтамга келди. Катта урушларнинг майда китмирликлардан бошланиши унга маълум. Хосилбойваччанинг ягона ҳоқим бўлишга тиришиши ҳам унга сир эмас. У тулки урушни ўзи бошламайди. Биринчи бўлиб қўл кўтаришга Асадбекни мажбур қилади. «Қани, ёмирлайвер-чи...» Асадбек шундай деб ёнжиғиб, ўтирган ерида Бўткани чакирди.

— Жамшид шу ердами, айт, отарчини... Элчин акангни топиб келсин.

— Хўп бўлади, Бек ака, окахон келгандилар.— Бўтқа шундай деб хушxabар етказгандай жилмайди.

— Қайси «окахон»?

— Жалил акамиз-да.

— Ўзимми?

— Кўчада иккита чол турибди, бирга келишди.

— Қани, чакир-чи.

Жалил бироз кутиб қолганми, тумтайганроқ кўри-нишда кириб келди. Асадбек уни ўрнидан туриб қар-шилади.

— Қиравермай, ўтирдингми?— деди Асадбек.— Бу-нақа одатинг йўғиди-ку?

— Хурматинг бор, ошнам. Биз бир бекорчи одам бўлсак,— у шундай деб қўлтиғига кистириб олган эски газитга ўроғлик нарсани узатди.— Тўйга келолмадим. Яхши ўтқазиб олдингми?

Асадбек қулимсираб газитни оча бошлади. Жалил нима келтирганини у биларди. Билса ҳам дўстининг кўнгли учун очишга мажбур эди. Очмаса Жалил бобиллаб бериши тайин. Эски газитга эски калиш ўралган эди. Бу ўша эски фалсафа — судраб юрган чорининг унутма.

— Тўйга келмаганингга гина қилиб ўтирувдим, тинчлими ўзи, нимага келмадинг?

— Сен мени тўйга айтдингми?— Жалил овозини бир парда кўтарди.

— Биринчи бўлиб сенга хабар бердирганман.

— Катта бўлсанг ўзингга, бу биринчидан, бойвачча бўлсанг ҳам ўзингга, бу иккинчидан, хўпми! Лайчаларингни юбориб тўйга айттирддингми? Ўзингнинг оёғинг етмадими?

— Энди ошна, тўйчилик, шошиб қоларкансан.

— Ўзингга ўхшаган бойваччаларни айтишга шошмагандирсан.

— Хўп, тавба қилдим, мен ахмоқман,— Асадбек ҳам овозини кўтарди,— ўзим бормабман. Ошна деган эшитса келаверади. Оғайнисининг ёнида далда бўлиб, кўл қовуштириб туради.

— Ха, бўпти, кўрккан олдин мушт кўтарар, деб жириллайверма. Нимага келдинг, деб сўрамайсанми?

— Бир ғалвани бошлаб келгансан-да, кўчадаги чоллар ким?

— Соли ота билан Жўра чўлок.

— Жўра чўлоқнинг ким?

— Яқинда келган. Собир козокнинг ўйини сотиб олган. Таннимасанг керак уни.

— Нима ишлари бор экан?

— Мен айтайми, ўзларидан эшитасанми?

— Чақир.

Асадбек Жалилнинг изидан чиқиб, оксоқолларни видеобарда кутиб олди-да, тўрт кишига мўлжалланган устолга бошладди. Бўтқа бўйрукни кутмаёк, дастурхон бегади. Қариялар ертўла ҳам шунақа ажойибхонага айлантирилиши мумкин экан, деб хайратланиб ўтиришди. Бир пиёладан чой ичилгач, Соли ота деганлари охишта сўз бошладди:

— Энди ўғлим, биз отанг раҳматли билан вақтида ошначилик қилганмиз. Тўғри одам эди. Бировнинг қўнғилини оғритмасди.

— Жойи жаннатда бўлсин,— деб гап кистирди Жўра чўлок деганлари. Соли ота «гап қўшмай туринг», дегандай унга қараб олди.

— Гап шуки, ўғлим, сиздан ҳам розимиз. Маҳаллага хизматлар қилиб бердингиз. Хизматларингизни унутмаймиз. Аммо бир ишингиздан норозимиз, шунини айтгани келдик.

— Кўпчилик норози, яхши иш қилмабсиз,— деди Жўра чўлок.

Асадбек ажабланиб, Жалилга қаради. У «ҳозир ўзинг эшитасан», дегандай им қокди.

— Ўғлим, биласиз, маҳалламиз эски, тўкиламан, деб турибди. Битта каталакдеккина уйда ўнта оила. Болаларимиз турмуш қуриб ўз уйларига сиғмай ижараларда ўтиришибди. Бу эскилар қачон бузиларкин, қачон бизга ҳам уй тегаркин, деб қутавериб сарғайиб кетдик.

— Бунақада сил бўлиб кетиш ҳеч гапмас,— деди Жўра чўлок. Соли ота унга яна бир марта норози қиёфада қараб олди.

Асадбек бу ташриф ташаббуси Соли отадан эмас, айнан шу чўлокдан чиққанини англаб, ғижинди. Ўзоқдан бошлаган гап моҳиятига етгунча тоқат қилди.

— Гапнинг индаллоси шуки, ўғлим, бултур уйлар бузилади, деб ўлчаб-неғиб кетишувди. Энди эшитсак, бузилмасмиш. Ўзунқулоқ гапларга қараганда сен тўхтатган эмишсан.

— Менми?— Асадбек ажабланди.— Қим айтди?

— Шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирламайди,— деди Жўра чўлок.

Асадбек унга қовок уюб қаради:

— Ўша шамол қаёқдан қелди?

— Энди эшитдик-да, ўғлим. «Ота-онам яшаган уйни буздирмайман» деганмишсан. Бир жиҳатдан сен ҳақсан. Менинг ҳам қўзим қиймайди. Саксон йилдан бери қўрганам шу маҳалла. Ўлигим шу уйимдан чикса армоним йўқ эди. Лекин иложим қанча? Болаларимга ачинаман. Қўлим қалталиқ қилиб, тузукрок уй-жой эплаб беролмадим. Ўйчорман-да...

— Соли ота, сиз шу гапларга ишондингизми? Ҳукумат бузаман деса, мендан сўраб ўтирарканми? Мен ҳукуматга қимман? Ҳеч қимман! Одамлар гапираверди-да.

— Одамлар аҳмоқ эмас, бўлар-бўлмасга гапираве-ришмайди,— деди Жўра чўлок.— Сизнинг қимлигин-гизни қиламиз. Қаёққа қўл узатсангиз етади.

— Шунақами?!— Асадбек қўлидаги пиёлани устол устига тақ этиб қўйди. Жўра чўлоққа қазаб қилан тикилди.

Жалил ҳам, Соли ота ҳам иш бузилганини қамлашди.

— Майли, ўғлим, қафа бўлма, одамларнинг оғзига элак тутиб бўлмайди-да,— деди Соли ота қазиятни

юмшатишга ҳаракат қилиб. Аммо ғишт қолипдан кўчган, суҳбатни давом эттиришнинг ҳожати йўқ эди.

Асадбек бир кўнгли Бўткани чакиртиргиси, бу чўлокни кўчага улоқтиргиси келди. Ёнида ўтирган Жалил «ўзингни бос», деган маънода сонига туртиб қўймаганида балки шундай қиларди ҳам. Бироқ, фақат жисман эмас, ақлан ҳам оқсоқ бўлганлар валдираганида жим ҳам ўтиролмас эди. Бунақаларнинг «Бопладимми!» деб чиқиб кетишига йўл қўя олмас эди.

— Сен кимсан ўзинг?— деди Асадбек Соли отанинг гапига парво қилмай. Унинг дабдурустдан сансирашга ўтиши Жўра чўлокни андак довдиратди. У жавобга оғиз жуфтламай туриб, савол яна такронланди:— Ўзинг кимсан, деяпман. Маҳаллага битта тош қўйганмисан? Кеча келиб бугун ҳаммаёқни саситиб юрган сенмисан, хали?! Соли ота, ит етаклаб юриш одатингиз йўқ эди-ку, қариганингизда сизга нима бўлди? Бу агар маҳаллага сиғмаётган бўлса кетига бир тегиш керак, чиққан жойига кириб кетсин.

Жалил тиззаси билан яна сонига туртди.

— Бўлди, қўй энди,— деди.

— Сен жим ўтир. Кимлигимни бу билмаса сен биласан-ку? Шунақа дейишса, бошлаб келавердингми? Агар қўлимдан келса... буздиртирмайман маҳаллани! Ҳаммаёқ бузилиб бўлди. Битта маҳалла қолсин. Аммо мана бунди,— Асадбек кўрсаткич бармоғи билан Жўра чўлокни кўрсатди,— йўкотинглар. Маҳаллага бегона аралашмасин.

— Сиз...

— Жўра чўлокнинг гапи оғзида қолди. Соли ота дуога қўл очди.

2

Асадбек иғво қилинганини, Қилич Сулаймонов камокда ўтирганини айтганидан кейин ҳам Шариф тинчи-мади. Эси оғиб қолган одамдай хонасида у ёқдан бу ёққа бориб келаверди. «Нимага иғво қилишадди, ким иғво қилади?» деган савол миясига ўрнашиб олиб тинчини бузди. Телефон қўнғирокларига ҳам жавоб бермади. Котиба биринчи марта эшик очиб, ажабланди. Иккинчисида «жиннирок одамми бу», деб чўчиди.

Шариф хонасига сиғмади. Палтосини кийиб уйига

кетди. Қамокдан кайтган куннинг эртасигаёқ ўзи учун ҳам кутилмаган бир тарзда ховлисида қурилиш бошланган эди. Иккита ағдарма мошина пишиқ ғишт ташлаб кетганида «шўпирлар адашдиёв», деб ўйлади. Сўнг тўрт киши ғиштни ховлига таший бошлади. Сўнг тахта келди. Мардикорлар Шарифнинг саволига фақат елка қисишди. «Бизга пул бериб буюришди, биз ишляпмиз», дейишдан нарига ўтишмади. Бу ҳаракатлар Асадбекнинг химмати туфайли бўлаётганини кейинроқ билди. Ундан кўра кўпроқ Ёсиба хавотирга тушди. Эрининг камалиши, пул сўраб ёзилган хат, сўнг тўсатдан озод бўлиши, кейин қурилиш... винзаводга бошқон бўлиш... Ҳар қандай аёлнинг эсини ўғирлаши турган гап. Аёлларнинг сочи узун, ақли қалта, деганлар уларнинг кўнгли сезгир бўлишини ҳисобга олмаган бўлсалар керак. Хонадонлари боши узра ёпирилиб келаётган абри балони эрлардан аввалроқ сезади. Сезади-лар-у, уни қайтаришга ожизлик қилади. Ёсиба эрининг ёмон бир ўйинга аралашиб қолганини сезиб турарди, аммо уни бу ўйин гирдобидан чиқариб олишга қурби етмасди. Қурилишни қандай тўхтатсин, қандай қилиб винзавод бошқонлигидан бўшатсин? Шунча йил камтар ҳаёт кечириб, бирданига дабдаба бошланиши маҳалла назаридан четда қоларканми? «Босиб қўйган пуллари бор экан, писмиқлар!» дейишадими ё «винзаводга хўжайин бўлиб босар-тусарини билмай қолди», деб гап тарқатишадими? Нечта одам керакли жойларга хат ҳам жўнатгандир...

Ўсиба беҳос кириб келган эрини кўриб ажабланди. Оқарган юзига қараб «Тоблари қочибди», деб ўйлади.

— Усталар қани?— деди Шариф, хотинининг саломига алик олмай.

— Қелишмади. Кеча «совукда ғишт термаганимиз маъқул», дейишувди.

— Ҳе, ношуд! Шуларни ҳам эплаб ишга солмагин! Бунақада юз йилда ҳам битмайди уйинг.

— Вой, мен уларга хўжайинманми?..

— Оғзингизни очиб ўтиравер. Каталакдай уйда катта бўлгансан. Сенга одамбашара уйнинг кераги йўқ. Ўтиравер!

Ўсиба эрининг авзойи бузилганини билиб, битта гапдан қола қолди. Эр қазаб отига миниб, қилич яланғочлаган маҳалда хотинга қийин. Эрга пешма-пеш гап

топиб бериб турса ё калтак ейди, ё уйдан хайдалади. Битта гапдан колса яна ёмон — хотиндан жавоб қайтмагач, эрнинг газаб тошлари ичида қолиб, қийнаб юборади. «Нимага тумтайиб олдинг, гапларим ёкмадим?» деб бошқа томонга хужумга ўтади.

Ҳозир ҳам шундай бўлди. Шариф бисотидаги бакирикларни ишлатиб бўлганича Насиба индамай тураверди. Кейин уйга киришди. Шарифнинг назарида уй исиб, димикиб кетган экан. Насиба бу учун ҳам гап эшитди. Шариф тажрибахонасига кириб бир пиёла ўткир мусалласдан ичгач, ҳовури сал босилди. «Насибага нима учун бакирдим?» деган савол уни инсоф кўчасига қайтарди.

Насиба ҳозир туриб кетадигандай диванда омонат ўтирар эди. Шариф унинг ёнидан жой олди.

— Бўлдими?— деди Насиба, зардали овоз билан.— Насифсингиз ором олдими?

Бир томон ўқларини отиб тамом қилган, энди иккинчи томоннинг қарши ҳужумга ўтиши учун шароит етилган эди.

— Ҳм, гапларим ёкмадимми?— деди Шариф, чекиниш нияти йўқлигини маълум қилиб.

— Ёқди, мойдай ёқди. Насима бўлди ўзи?

— Ҳеч нима. Усталарга жавоб бериб юборганингни...

— Усталарга мен жавоб берибманми? Усталар ишласа ҳам барибир, аламингизни мендан олардингиз. Айтинг, нима бўлди?

Энди чекинмаса бўлмайди. Итнинг феъли эгасига маълум, деганларидай, Насиба эрининг одатини биларди. Қачонки, ишхонада ё кўчада нохушликка дуч келса, аламини уйдан олади, кейин ҳасратини тўқади.

— Мени ҳам одам каторига қўшишибди,— Шариф ҳазил оҳангида гапирмоқчи эди, уддалай олмади. Сўзлари лабидан титраброқ учди.— Биттаси телефон қилиб, «Сулаймонов қамокдан қочди», дейди.

— Адо бўлсин, қочса сизга нима?

Шариф «у сени ўлдирмоқчи» деган гапни айтмади. Айтса, Насиба ваҳимага тушиши мумкин эди.

— Қочмаган экан, игво қилишибди.

— Вой, адаси, бу ишлар менга сираям ёкмаяпти. Қўйинг ҳаммасини, тинчгина ўтирайлик.

Чекиниш тадориғи алдамчи экан. Мусалласга ал-

данган ғазаб бирдан бош кутарди. Хотинининг дилдан куйиниб айтган гапи унга ғараздай бўлиб туюлди.

— Сен тинчгина ўтир. Бошқалар менинг бошимга чикиб олиб истаган номаъкулчилигини қилаверсин, а?!

Қарши томон жавоб бермай, яна маъсумалик либосига ўранди. Шариф шарт ўрнидан туриб тажриба-хонасига караб юрди. Насиба чуқур уф тортиб қўйди. Шариф бир пиёлага қаноат қилмай, яна биттасини бўшатгач, хонасига қайтди.

— Мен кимман, биласанми?— деди хотини олдига келиб. Насиба «кимсиз?» дегандай унга каради-ю, яна индамади. Саволга Шарифнинг ўзи жавоб берди:— Мен олимман! Мени чет эл ҳам билади! Қайси академикларнинг орқасидан чет элликлар юрибди. Бу академикларнинг, дўктурларнинг чет элга бориб қолса, уларга ит қарамайди. Чунки уларда илм йўқ. Менда илм бор. Лекин суянадиган тоғим йўқ! Энди тоғ топилди. Одамлар нима деса деяверсин. Мен фақат ўша токка суянаман. Намозовнинг кимлигини билиб қўйишсин. Мен ҳам ўша йўлимни тўсган академикларингга тупуриб ўтаман. Энди тинч ўтириш йўқ, билиб қўй. Тинч юриб топганим қамок бўлдимиз? Қамокда чириб кетишим керакмиди?

Шу пайт корнида кучли оғрик кўзғалиб, гапини давом эттиролмай қолди. Букчайиб, ўхчиди. Насиба чаккон туриб, эрини елкаларини ушлаб, диванга ётқизди-да, хапдори берди.

— Насиб, бу ғалвалар ўткинчи. Биз ҳам одамларга ўхшаб яшайлик-да.

Насиба эрига караб бош чайкади.

— Шу пайтгача одамга ўхшаб яшаятувдик...

3

Жамшид бу хонадонга неча марта келган бўлса, хар сафар эшик очик бўлади. Шу сабабли жингирокни чалиб ўтирмай, тўғри ховлига кириб бораверарди. Бу гал ҳам шундай қилди. Ховлини босиб ўтиб, уйга яқинлашди-да, «Ҳофиз ака!» деб чақирди.

Элчин уйда йўқ эди. Видеода хиндча томоша кўриб ўтирган Зайнаб юраги сиқилиб ўрнидан турган, бу онда дераза ёнида эди. Томошада икки ошикнинг қовушганини кўриб, Жамшидни эслаган, уни кўргиси

келган эди. Яратган унинг оҳини эшитиб, Жамшидни бу хонадонга келтириб қўйсами? Яна кўнғирок жирингламасдан дарвозанинг ёнидаги эшик очилди. У ўз уйига киргандай кириб келди. Зайнабнинг юраги эса потирлаб, жони ҳалқумига келиб қолди. Эт билан тери орасида мудраётган шайтон уйғониб, жувоннинг бада-нини ажиб бир ҳароратда исита кетди.

Жамшид уйга яқинлашиб, тўхтади. Ёнимадир деди. Зайнаб эшитмади. Жамшид иккинчи марта «Ҳофиз ака, ҳў, Ҳофиз ака!» деганда унинг овози аранг қулоғига етиб келди.

— Ҳозир,— деди Зайнаб, аммо ўз овозини ўзи ҳам эшитмади.

Жамшид учинчи марта чакирди. Шунда Зайнаб дераза ёнидан қочиб, эшик томон юрди. Назарида оёқлари оғир, аранг юраётгандай эди. Аслида эса эшиккача учиб борди. Эшикни очди-ю, остонада тўхтади. Ховли томон оёқ босишга журъати етмади. Чунки бу маҳалда ҳаё ҳам уйғониб, шайтон билан ихтилофни бошлаган, шайтон бераётган ҳароратни ўчирмоққа киришган эди. Яхшики Жамшид ҳам тўхтаб турарди. Агар у уй томон кадам қўйса, Зайнаб эшикни очик қолдирган ҳолда чекинар, унинг чекиниши баробарида шайтон ғолиблик майини сипқора бошлар эди.

— Ҳўжайин йўқмилар?— деди Жамшид, дабдурустдан. У кўз олдида улғайиб вояга етган кизчанинг жувонлик оламида бу қадар латофат касб этишини кутмаган эдими, ҳарҳолда остонада парирухсорни кўриб андак довдиради. Хол-аҳвол сўрашни унутди. Жувоннинг чиройи аклини шоширган бўлса-да, кўнглига ёмон фикр ораламади.

— У киши ўртоқлари билан кетувдилар,— деди Зайнаб.

— Бек акам сўраятувдилар. Қаёқда бўлишлари мумкин? Ўртоқларини танийсанми?

— Қуёвжўра бўлган йигит-чи? Анвармиди отлари... Шу маҳаллада туришади. Чойхонанинг атрофида дегандай бўлувдилар...

— Бўпти, ўзим топаман. Кеп коса, адангни топсин. Иш зарил!

Жамшид шундай деб изига қайтди.

Зайнаб кўнглида киринг, чой ичинг, демоқчи бўлди-ю, тилига чикмади. Жамшид яна бир нафас турса айтарди. Лекин у тўпори жувондан лутф қутмади. Кўча

эшиги ёпилгач, Зайнабнинг хўрлиги келди. «Йигит дегани ҳам шунчалик эътиборсиз бўладими?..»

У хонага қайтиб, яна дераза олдига келди. Яна кўча эшигига тикилди. Хаёлан жингалаксочли йигитни чакира бошлади. Хаёлидаги йигит изига қайтди. Эшик очилди. У жилмайиб кириб келди. Бу сафар «Хофиз ака!» деб бакирмай, «Зайнабхон!» деб шивирлаб келди. Зинадан кўтарилди. Уйга кирди. Дераза олдига яқинлашди. Унинг яқинлашаётганини билса ҳам, Зайнаб ҳеч нарсадан беҳабардай ховлига тикилиб тураверди. У орка томондан келди. Елкаларидан кучоклади. Зайнаб энтикди. Унинг илик нафаси бўйнига урилди. Бада-нини ловуллатиб юборди. Елкадаги бақувват кўллар бошқа вазифа билан қўлтик остига юборилдилар... Шунда у ўгрилди... кўзи юмук ҳолда бўлса ҳам лабларини осонлик билан топди. Кейин у кўтариб олди. Еток сари юрди. Юмшок тушак уларни бағрига олди...

Зайнаб энтикиб, кўзларини очди. Хаёлидаги йигит учиб кетгандай бўлди. Ховли кимсасиз, кўча эшик ёпик эди. Хонада эса сулуви атрофда айланиб-ўргилиб эши-лаётган хинд йигитнинг кўшиғи ҳукмрон. У дераза ёнида турган ҳолда ўгирилиб, телевизорга тикилди. Шунака бахтиёр одамлар бормикин ё ҳамма менга ўхшаган бедавомикин, деб ўйлади.

Бу хонадонда бир аёлни бахтиёр этиш учун ҳамма нарса мухайё эди. Ўйшукурлик қилмаса ҳам бўлади. Уй, емоқ-ичмоқдан зорикадиган томони йўқ. Эри биров кўрса ҳавас қилгули эркак. Лекин ширин орзулар кантида сузиб улғайган қиз учун шунинг ўзи етарлими? Хўш, Жамшидга текканида бахтли бўлармиди, орзусига етармиди?

Никоҳнинг иккинчи туни Зайнаб Элчиннинг гапларини эшита туриб «Сиз котилсиз!» деди. Зайнаб бу билан Ноиланинг ўлимини эслатмоқчи эмасди. Элчин унинг ширин орзуларини бўғиб ўлдирган эди. Бу котиллик учун камаш ҳам, отиб ташлаш ҳам мумкин эмас. Бундай жазосиз котиллар ер юзини пўпанакдек босиб ётибди. Элчин — Зайнабнинг назарида шулардан бири.

Никоҳнинг иккинчи туни — куёв-келин учун мукаддас бўлмиш тунда, Элчин Ноиланинг ўлиmidан сўз очиб, хотинига пичок урмаганини айтди. Зайнаб бу гапларга эътибор бермади. Чунки онаси тўйдан олдин уни юпатиш мақсадида «сен ундан кўркма, хотинини у ўлдирмаган экан, тўхмат билан камалган экан, да-

данг айтдилар», деган эди. Зайнаб бу гап фақат овутиш учун айтилдими ё чиндан ҳам шундайми, билолмайди. Элчиннинг ўзини ўзи оклаши унга эриш туюлди. Унинг назарида бу эркак паст кетгандай бўлди.

— Менинг нима айбим бор эди, мени нима учун хўрладингиз?— деди Зайнаб, эзилиб ўтирган эрига қараб.

— Сизнинг айбингиз йўқ... Аммо Ноилани адангиз ўлдиртирган. Номус азобини тотиб кўриши лозим эди.

— Ўч олдингизми?

— Ҳа, ўч олдим.

— Энди-чи?

— Нима энди?

— Кўнглингиз жойига тушдими?

Элчин жавоб бермади. Хотинига маънодор қараб қўйди. Унинг рўпарасида мўъмина Манзураининг қизи эмас, қахрли Асадбекнинг қизи ўтирарди. Зайнаб одоб жиҳатидан онасига тортган бўлса-да, баъзан юрагида ғалаён уйғониб, отасига ўхшаб қоларди. Ҳозир паст кетиб ўтирган эрига қараб, «Мен ҳам сиздан ўч олсам-чи?» демоқчи бўлди-ю, тилини тийди. Аммо хаёлида уйғонган шу ўй унга ҳақиқатдай туюла бошлади. Зайнаб унга «Сиздан қасос оламан» демади. Саволига жавоб берилмагач, бироз сукут сақлади-да:

— Сиз қотилсиз! — деди қатъий. Бу — қасос баҳридан сув ичгучи ҳукм эди. Элчин бўни англамади. Рўпарасидаги гўзал мавжудот қасос олишга ҳақли, ўч олмоққа қурби етади, деган тўшунчадан у ўзок эди.

Элчин «ўзимнинг айбсизлигимни билдириб қўяй, бу уйда сиқилмасин, кўркмасин, эркинроқ юрсин», деб янглишган эди. Нохуш кайфиятдаги аёл олдида ярим қариб бўлса-да, чекиниш оқибати мағлубият жарига кулаш эканига унинг ақли етмади. У хушсурат бўлгани учун расидалик чегарасидан ўтмаёқ кизларнинг ҳумор кўзлари таъкибига учраган эди. Қўшиқлари билан довруқ таратгач, жаннатда парилар билан юргандек ҳис қилди ўзини. Ана шунданми «аёл қалбини сеҳрлай олувчи қуч бор менда», деб ишонарди. Асадбекнинг қизини ҳам сеҳрлаб олажагинга амин эди. Оллоҳнинг ҳар бир бандаси қабил Элчин ҳам мағрурлик ва худбинликдан бебаҳра эмасди. Мағрурлик ва худбинлик барабар уйғониб, бирлашса уни махв этарди, тўғри йўлдан адаштирарди. Никоҳнинг иккинчи тўни шундай бўлди...

Ўшандан бери Зайнаб бу хушсурат машхур ашулачи билан бир тўшакда ётади. Ўғирланиб, қоронғи уйга камалганида қўрқувни ҳайдаб чиқара олган, нафасини қайтарган, баданига илиқ ҳарорат берган ғалати ҳис йўқ. Элчиннинг эркалашлари, эҳтирослари унга таъсир этмайди. Ўзини худди эртақлардаги тош маликадай совуқ ҳис этади.

Кинодаги кизнинг кичқириғи Зайнабнинг хаёлларини тўзитди. Бейхтиёр ўгирилиб, тамошага қаради. Ҳозиргина жуфти билан яйраб ашула айтаётган киз, кўзлари косасидан чуққудай аҳволда, даҳшатга тушиб ўтирибди. Рўпарасида.. икки лунжини шишириб олган илон тебраняпти... «Ҳозир йигити келиб таёқ билан уради», деб ўйлади Зайнаб. Чиндан ҳам йигит келди, аммо кўлида таёқ эмас, милтиқ бор эди. Бир ўк билан илон жон берди... Улар яна қовушдилар...

Зайнаб хаёлан ўзини шу киз ўрнида, эрини эса тебранаётган илон ўрнига қўйди. Бу илонга ким бас кела олади? Жамшидми?

4

— Ҳозир боролмайман, деди. Ошнаси унга бир нарсаларни ўқиб беряпти шекилли?

Жамшид шундай деб, айбдор бола сингари бошини эгди. У ҳўжайин буйруғини адо этолмади. Отарчини топди-ю, олиб келолмади. Тўйдан олдин бўлганида қўл-оёғини боғласа-да, буйрукни бажарарди. Энди унинг «куёв» деган унвони бор. Куёвни пайғамбарлар сийлаганида Асадбекнинг югурдаги сийламас эканми?..

Асадбек жағига мушт еб, гангигандай бўлди. Нима бу — нозми, тўнкаликми ё атайин ғашига тегмоқчими?..

— Ошнаси ким? — деди Асадбек, гангиганини яширишга уриниб.

— Жиннихонада ётган олим экан.

— Қанақа олим?

— Тарихчи экан. Ўн йилдан бери кичик илмий ҳодимликдан бир энлик ҳам силжимабди. Бетгачопарок экан. Ҳўжайинини беҳурмат қиларкан.

— Ҳўжайинни беҳурмат қилса... тузук-ку? Ким экан ҳўжайини?

— Катта олиммиш, Ҳолидий деган. Жиннихонага ўшанинг буйруғи билан ёткизилган экан.

- Жиннилиги ростми?
- Соппа-соғ дейишди-ку?
- Қани, опачанг билан ула-чи, мени.

Жамшид телефон гўшагини кўтариб, ракамларни чакконлик билан терди. Табиббоши хонасида йўқ экан, уни топиб келгунларича пича фурсат ўтди.

— Ҳолидий деган одам сизга буйрук берадиган бўлиб қолибдими?— деди Асадбек табиббошининг саломига алик олмай.— Кимнинг кудаси? Шундан кўркдингми? Биз-чи, биз гўрда эканмизми? Ким у йиғит, Анварми, соғмиди? Хаддингиздан ошманг. Яна соғлар борми? Ҳолидий-полидийларни-чи...— Асадбек гапни қалта қилиб кўя қолди.

Асадбек телефон гўшагини жойига қўймай, ушлаганича ўйга толди. «Кўёвнинг дўсти иш бермасмикин», деб саволига жавоб излади. Сўнг бир қарорга келиб, Жамшидга қаради:

- Ҳолидий тузукрок олиммикин ўзи?
- Билмадим.
- Ким билади? Депутатни топ.

Жамшид ўрнидан турган эди, Асадбек қайтариб, телефон гўшагини унга узатди:

- Телефонда топ. Хозир керак.

Депутатни топиш осон бўлмади. Топилгач, Асадбек салом-аликсиз саволга тутди:

- Ҳолидийни танийсизми, қанақа олим у?

— Ҳолидийми,— депутат пичинг қилди:— Олим эканми?

- Қанақа олим деяпман?

- Олим эмас у, лўттибоз.

- Қанақа ишлар қилган?

— Ўзбекни босмачига чиқарган шу-да. Ишларини яхши билмайман. Ўтган йили мукофот олган битта китобини кўрганман. «Туркистонда буюк Ўқтабр ғалабаси», деганмиди.. хуллас номи шунга ўхшаш. Икки бет ўқиб кўнглим айниб кетган.

- Шогирдлари ким? Душмани ким?

- Душмани мен.

- Китобини ўқимай туриб душманман, дейсизми?

- Унинг китобини ўқиш шартмас.

- Шогирдлари-чи?

- Институтнинг ҳаммаси шогирди.

- Институтда уни ёмон кўрадиганлар йўқми?

- Ким билади, балки бордир. Бўлсаям майдарок

одамлар орасидан чиқади. Йирикларини танийман, унга пахта кўйиб юради ҳаммаси.

Асадбек учун бошқа гапни хождати йўқ эди. Рахмат ҳам демай, гушакни жойига кўйди-да, бир қарорга келиб, ўрнидан турди.

Жамшид «қаёққа?» ҳам демай, унга эргашди. Асадбекнинг хохишига кўра Анварнинг уйига қараб жўнашди. Шом қоронғуси чўка бошлаган эди. Эски шаҳарнинг тор кўчалари эритаётган қордан балчик холига келганидан юриш қийинлашган эди. Жамшид машинани авайлаб хайдаб бир дарвоза ёнида тўхтади.

— Қара-чи, хали ҳам шу ердамикин?— деди Асадбек.

— Шу ерда бўлса судраб чиқаверайми?— деди Жамшид.

— Мен сенга «караб кўр», дедим!

Жамшид ортиқча гап айтиб юборганидан изза чекиб, машинадан тез тушди. Одати бўйича кўнғирок чалмай очик дарвозадан ичкари кирди-да, хаялламай тез қайтди.

— Уйда ўтиришибди, Анварнинг хотини ошхонада. Пастда онасининг уйи бор. Бошқа ҳеч ким йўқ.

— Сен шу ерда ўтир.

Асадбек шундай деб машинадан тушди. У ҳам ҳовлига ҳеч бир огоҳлантиришсиз кириб борди-да, чироғи ёниб турган уй томон юрди. Ичкари кириб, меҳмонхона эшигини қия очди. Ўртадаги устол устига дастурхон ёзилмаган, китоб-қоғозлар бетартиб сочилиб ётибди. Икки ошна устол атрофида эмас, пастда ўтиришибди. Элчин эшикка орқа қилиб, чордона қуриб олган. Юзини дераза тарафга қаратган Анвар эса мук тушиб бир нарсаларни ўқияпти. Асадбек умри бино бўлиб битта китобни ўқиб чиқмаган. Уни аслида китобга рағбати йўқ, «ишқи йўқ эшшак, дарди йўқ кесак», тонфасидан десак, ҳақиқат юзига оёқ босган бўламиз. Асадбекнинг болалиги ўзингизга қисман бўлса-да маълум. Еши улғайгач, у юрган кўчаларда китоб ўқилмас эди. Шундай бўлса-да, Асадбек китоб ўқиётганларни кўрса ҳаваси келарди. Юрагида ўқишга иштиёқ уйғонарди. Шунданми, қизининг бетўхтов мутолаасига сира монелик қилмаган. Аксинча, уйни китобга тўлдириб ташлаган. Аниқроғи бу ишни унча-мунча ўқиб тургучи Чувринди амалга оширган.

Асадбек гап пойлаш учун эмас, йигитларнинг муто-

лаасини бир зумгина бўлсин, кузатиш учун остона хатламади.

Анвар китобни қўйиб, коғозларни титкилади-да, бир варақни олиб Элчинга қаради:

— Мана бу ерда яхши бир хикмат бор: «Ҳари Исо ба сўйи қаъба равад, боз оя ҳамон хар башад». Мазмунини тушунмадингми? Исонинг эшаги минг марта Қаъбага боргани билан эшаклигича қолаверади.

Элчин қулди.

— Зўр гап, лекин, ашулага тушмайди. Ашула бўладиганини топ.

— Ашулага мана буниси бўлар,— Анвар бошка коғоз олиб ўқийди:

Ман мўйи хершо на аз он мекунам сиёҳ,

То баз нав жавон таваму нав қунам гуноҳ

Чун жамоҳо ба вақти мустибан сиях кунанд.

Ман мўй аз мусибати пирий қунам сиёҳ...

— Бунинг маъноси зўр,— Анвар коғоздан бош кўтариб, Элчинга қаради.— Сочимни бўяб қорайтиришдан мақсад қайтадан ёшариб гуноҳ қилиш эмас. Қора тўн мотам рамзи бўлгани сингари, сочимни қорайтиришдан мақсад — ўтиб кетган ёшлигимга мотам тутишдир... Икки байтни айтиб, кейин Замоналига ўхшаб, торингни қўлтиқлаб олиб, мазмунини тушунтирсанг, одамлар қойил қолаверади.

— Бўпти, шу руҳимга мос тушар экан. Консертнинг номини ҳам «Ёшликка тutilган мотам» десам, а?

— Шунақа десанг концертингга биров тушмайди. Консертга одам ақл ўрганаман, деб келмайди. Сен концертингни Турди Фароғийнинг ғазали билан очгин, одамларга ҳозир шунақа гаплар таъсир қилади. Мана эшит:

Тор кўнгуллик беклар, ман-ман деманг, кенглик қилинг,

Тўксон икки бовли ўзбек юртидур, тенглик қилинг...

Асадбек айвонда шарпа сезиб, ўгирилди. Қўлида патнис ушлаган аёлни кўриб, ярим очик эшикни аста тақиллатди. Иккала ошна эшик томон баравар қарашди-ю, қутилмаган ташрифдан ажабланиб, бир зум ҳаракатсиз қолишди. Ҳайрат тўрини биринчи бўлиб Анвар узиб чиқди. Чаккон ўрнидан туриб, чақирилмаган меҳмонга пешвоз чиқиб салом берди. Элчин ҳам ўрнидан туриб, кайнотасига норози киёфада бокди.

— Ўқишга берилиб, чақирганимни эшитмадинг-

лар,— деди Асадбек остона хатлаб, ичкари кириб. Айвондан ўтиб, дахлиз эшигини очган Хонзода меҳмонхонага кираётган кишини кўриб, тўхтади.

Асадбек палтосини ечиб, устул суянчиғига ташлагунча, Анвар устол устини йиғиштиришга киришди. Бу орада Хонзода ҳам кириб, дастурхон ёзди.

— Келин, сиз ҳеч нарсага овора бўлманг. Мен ҳозир тураман,— деди Асадбек.

— Ҳар кунни келиб юрибсизми, ака,— деди Анвар, хотинига ёрдамлаша туриб.

Анвар Асадбекни бугун иккинчи марта кўриши. Дастлаб тўйида кўрган, «одамлар айтгандай дахшатли эмасга ўхшайди-ку», деб кўнглидан ўтказган эди. Бугун унинг кириб келиши уни бироз шоширди. Асадбек дастурхонга ҳеч нарса қўйдиртормади.

— Ҳозир ўкиган шеърингизни эшитдим. Кучли ёзилган экан. «Тенглик қилинг, кенглик қилинг», деб. Худди бизга атаб ёзибди. Бир-биримизни бўридай ғажиб юрибмиз-да ҳозир,— деди Асадбек. Очик кўнглида айтилган бу гапни Элчин ўзи томон отилган тошдай билиб, ғижинди. Қайнотасининг рўпарасига ўтириб, хўмрайди.

— Бўридай десангиз, бўрилар хафа бўлармикин,— деди Анвар, дўстидаги ўзгаришни сезмай,— бўрилар ахил яшашаркан.

— Бу гапингиз ҳам тўғри,— деб кулимсиради Асадбек.— Энди сиз тилчисиз, гапга тўн кийдирворасиз.

— Мен тарихчиман.

— Ҳа, энди тарихчилар ҳам гапга уста бўлишади. Сизнинг... Ҳолидий деган домлангиз бор, а? У муттаҳам ҳали ҳам бутун ўзбекни босмачи деб юрибдими?

Элчин Анварга, Анвар Асадбекка ажабланиб қарашди. Асадбекнинг Анварга ёкиб қолиши учун шу гап ўзи кифоя қилди. Асадбек йўл-йўлакай ўйлаб, мўлжални аниқ нишонга олган эди. Бу гапдан кейин Элчин ҳам бироз юмшади. Асадбек бу гапни тарихчилар ишини муттасил қузатиб юрадиган зиёли одам сифатида айтгани учун ҳам ишонарли чикди. Унинг депутат билан сўзлашгани, унинг айтганларидан керакли хулоса чиқариб олганини бу икки ошна билмас эди.

Анвар «халқ отаси»нинг мунофиқлигидан гап очилса, ўзини тутиб тура олмас эди. Эл орасида ёмон ишлар билан қўрқув солиб юрган одамки, бу ҳақда сўз очдим, демак, Ҳолидий мунофиқгина эмас, муртад ҳамдир,

деган тушунча унинг гап халтасини очиб юборди. Анварнинг hozirги ахволини кўрган одам уни ўз уйида эмас, илмий кенгашда маъруза қияпти, деб ўйлар эди.

— Мана, Қўкон мухториятини олинг. Ленин ўз хуқуқларинг ўзларингда дедими, деди. Пўлша ўзига мустақил бўлди, бўлди. Эстония, Латвия, Литва, Финландия ажралиб кетди, кетди. Булар ҳам худди биз каби Россия империясининг мустамлакалари эди-ку? Улар мустақил бўлиб кетишди. Биз бор-йўғи мухторият талаб қилган эдик. Қаранг-а, мухториятга ҳам кўнишмади. Ленин Москвада туриб олиб, «Мазлум шаркка озодлик бердик», дейди. У ёқда мазлум халқнинг қони дарё бўлиб оқади. Қўкон мухториятини қим қонга ботирди? Ўрисларми, большевикларми? Йў-ўқ, бу ишни турк қонига ташна дашноқларга қўйиб беришди. Мен бунга тарихий далил асосида исботласам у падарлаънат «Сизнинг хулосангиз миллий низо келтириб чиқаради», дейди. Бир одамнинг ўт пуфагида тош бор. Шунга олиб ташлаш учун қоринни ёришди. Шунда жаррох «ўт пуфакка тиг тегса жигар хафа бўлади, яхшиси кўр ичакни олиб ташлайлик», деб турса, касал бечора қарини қимга айтади?!

Хонзода чойнак-пиёла қўтариб қирғач, Анвар оташин нутқини тўхтатди. Асадбек Анвардаги тўғудан узоқроқ бўлса ҳам, гапларини эшитиб, унга нисбатан меҳри уйғонди.

— Сиз билан бир гаплашадиган экан. Қойилман,— деди Асадбек, Анвар узатган пиёлани олиб.— Мен ўртоғингизга бир гап айтай, деб қирган эдим. Сиз ҳам эшитинг, маслаҳат беринг. Элчинбой, сизни кечами ё бугунми ҳеч қим тўйга айтмадимиз?

— Йўқ,— деди Элчин тўғи оҳангда.

— Агар айтса, қўнманг. Умуман яқин орада тўйларга бормай туринг.

— Нимага? — Ҳа, энди... чиллалик одамсиз.

— Аниқроқ гапираверинг.

— Аниқроғи шуки... Сиз санъатдаги обрўингизни тиклаб олишингиз керакмикин? Тўйда... ҳар қил одамлар бўлади. Сизларнинг ораларингизда ҳам ҳасадгўйлар бор. Битта яхши ашула чиқарсангиз халқ эшитиб хурсанд бўлади, ҳасадгўйларингиз эса қуйиб кетади. Яна ҳам аниқроқ айтсам, гап шуки, энди сизнинг обрўингиз менинг ҳам обрўим. Сизни... ўғлим деганман. Анваржон, сиз гувоҳсиз, ўртоғингиз қувим эмас,

ўғлим. Чет элдаги ўғилларим келишса, ака-ука бўлиб кетасизлар, худо хоҳласа. Мен ир нарсанинг исини сезмасам гапирмайман, тўйларга бормай туринг.

Асадбек гапни маслаҳат оҳангида бошлаб, буйруқ тарзида якунлади.

XVII БОБ

1

Хасталик варакасида белгиланган муддат ниҳоясига етган бўлса-да, Анвар ишга чиқишга шошилмади. Тоғасининг чордоғидан олиб келган китоблару қоғозларни ўқиб чиққанидан кейин ҳам бир кун уйда хаёл суриб ётди. Зуннунийнинг қўлёзмасидан бобосининг нима учун фойдалана олмагани маълум эди. Ҳақиқатни айтишга бобосида журъат етишмаган. Етишган тақдирда ҳам унга ким йўл қўяр эди? Закийлар жисмини тишлаб олурга тишлари бурро, аммо илмга тишлари ўтмайдурганлар замони тўккан чокда ҳақиқатни дегувчилар оҳини ким эшитарди? Зуннуний қўлёзмасини бобоси ёқиб юбормай асраб қўйибди — шунинг ўзи катта гап. Бу қоғозлар, китобларни тоғаси жонни гаровга қўйиш ҳисобига сақлаган. Унинг ўлиmidан кейин эса кераксиз матоҳ сифатида улоктирилган. Яхши ҳамки, чордоқнинг бир чеккасида уларга жой топилибди. Ўттизинчи йилларнинг оловларидан олиб қолingan китоблар, фарзандларнинг оқибатсизлиги туфайли ёқилди, ахлатхоналарга ташланди. Анвар шунини ўйласа худди биров тирноқларини омбурда суғураётгандай азоб чекарди. Хаёлига ёмон фикр келганида ёки ноҳуш воқеага учраганида аҳли муслим калима келтиргани каби, Анвар бу пайтда шоирдан ёд олган сатрни такрорлайди: «Қачон халқ бўласан, сен эй, оломон...»

У ўша оломоннинг бир қисми билан ҳар куни ошқатик бўлишга мажбур. Вазифаларни оломон кўзини очмоқдан иборат бўлган, ўзларини «олим» деб атовчи одамларни кўргиси келмаса ҳам ишга боришга мажбур. Хотини «Қўйинг, ўша ишингизни, бўшанг», дейди. Бўшаб кетишдан осон иш йўқ. Оч қолмайди, мардикорлик қилса ўн баробар кўп пул топади. Лекин кимдир ҳақиқатни очиш учун жонини бериши керак-ку?

Ҳамкасбларининг айримлари унинг «тузалиб чиқ-

канидан» астойдил қувонишди. Айримлари шунчаки кўнгли учун хол-ахвол сўраб қўйишди.

Хонасига кириб ўзининг ўрнида чиройли жувонни кўрдию феъли айниди. «Яна бир амалдорнинг келини ишга олинбди-да», деб ўйлади. Институтнинг ярмидан кўпи келишган аёллардан иборат — бири кимнингдир кизи, кимнингдир келини, синглиси... Анвар Ҳолидийнинг усталигига баъзан тан беради. Бу аёлларни ишга олиш билан Ҳолидий юқори томондагиларга яхши кўринади, энг муҳим — тарих илмига бегона бўлган бу жононлар «устоз Ҳолидий» сўтчи қора десалар ҳам маъқуллаб чапак чалиб ўтираверадилар. Оппок бўйинчаларига Ҳолидийнинг нафаси текканда кўзлари ҳумор сўзилиб қоладиганлари эса тез орада фан номзоди унвонига эришадилар. Анвар ўрнида ўтирган жувонни ҳам шундайлардан деб ўйлаб, ёнжиди. Аммо, ҳамхоналари билан сўрашиб бўлгач, жувон ўридан туриб хижолатлик билан салом берди-да, «Мен сизни кутиб турувдим», деди. «Мен ҳам чиройли жувонлар кутишга арзирли одам бўлиб қолдимми?» деб ўйлади Анвар.

— Бир ҳафтадан бери кутадилар, — деб изох беришди ҳамкасблари.

— Бу йил ўқишни битирятувдим, — деди жувон. Унинг ийманиб гапиришидан дорилфунунни битириш ҳам айб иш экан, шекилли, деб ўйлаш мумкин эди. Анвар уни хижолатликдан қутказиш учун гапни бўлди:

— Қайси факультетни?

— Тарихни... Диплом ишчи олувдим. Суннат Жўраевич энг олдин сизга учрашишимни айтдилар. Шунга..

Суннат Жўраевич деганлари Анварнинг курсдоши. Толиблик даврларида тарих илмининг авра-астарини ағдариб ташлаш ишқида бирга ёнишган. Суннат факультетда ишга қолиб, тез сўнди. Шу сабабими, улар анча узоқлашиб кетган эдилар. Нечукки энди йўқлаб қолибди?

— Қайси мавзунини олдингиз?

— Дукчи эшон кўзғолонини.

— Зўр мавзунини танлабсиз-ку? Лекин мен... нима ёрдам беришим мумкин? Сиз... Ҳолидий деган буюк олимни эшитганмисиз? Бу даврни сув қилиб ичиб юборган одам ўша. Масковдаги ўрис олимлар бу кўзғолон «прогрессив аҳамиятга эга», дейишганида мактаб

китоб ёзганлар, таксиримиз. Кейин партия бу кўзғолон диний йўналишдаги қора иш деб баҳо бергач, яна бошқа китоб ёзганлар. Сиз хоҳлаган китобингиздан фойдаланишингиз мумкин. Суннат... Жўраевич нима деяпти? Бу кўзғолонни прогрессив деб тушунтиряптими ё аксинчани?

Анварнинг феълидан беҳабар жувон нима дейишини билмай довдираб қолди. Яхшики домласи «Анваржон озгина қўполроқ, эътибор берманг», деб огоҳлантирган эди. Бўлмаса чикиб кетишга ҳам тайёр эди.

— Сиз Суннат Жўраевичингиздан сўраб келинг, шунга қараб гаплашамиз.

Жувон бу одам билан суҳбатлашишнинг ҳожати йўқлигини билиб, эшик томон юрди. Анварнинг ёнидан ўтаётди бир зум тўхтади:

— Кечирасиз, домла, тарихга икки хил кўз билан қараб бўлмайди,— деди. Жуда ширин, аммо кескин тарзда айтди-да, тез-тез юриб чикиб кетди.

Анвар шундагина унга бу гапларни бекор айтганини фаҳмлаб, изза чекди.

— Анваржон, ёрдам бера қолсангиз бўларди. Бечора бир ҳафта кутди,— деди рўпарада ўтирган аёл, унга ялингандай қараб. Шу гап мадад бериб, Анвар шарт бурилди-да, жувонни орқасидан югурди.

— Синглим, тўхтанг,— деди Анвар, унга етиб олгач,— Хафа бўлманг. Ўзим шунақа тўнгрoқ бўлиб тутилганман. Шошилмаётган бўлсангиз, гаплашиб олайлик.— Анвар уни дахлизга қўйилган юмшоқ курсиларга бошлаб, сўнг ўтиришгач сўради:— Нималарни ўқидингиз?

— Сиз айтган иккала китобни. Кейин Ғафуров деган олимнинг китобини.

— Ҳуш?

— Бир-бирига қарши фикрлар. Ғафуров 1949 йилда бу кўзғолонни ижобий баҳолаганда «тожик халқининг қоризмга қарши кўзғолони», дейди. 1953 йилда эса «фавқулodда реакцион ҳаракат», деб баҳолаб «ўзбек халқининг ҳаракати» дейди.

— Ана шунақа-да! Масковда қанақа қуй чалнишса, булар ўшанга қараб ўйнайверишадди. Тарих буларга ўйинчоқ! Сиз ўзингиз қандай фикрдасиз?

— Мен ҳали ўрганиб чиқишим керак.

— Прогрессив десангиз, булар қўймайди. Холидий

диплом ишингизни ўқимаса ҳам, ис олиб юрадиган шогирдлари бор. реакцион десангиз...

— Мен ҳақиқатни дейман.

Кескин тарзда айтилган бу гап Анварни хайратга солди. «Бу дунёда ҳақиқатни айтишни истайдиган одам қолмаган», деб юрганида чиройлигина жувон шундай деб турса-я!

— Кечирасиз, синглим, хўжайин қаерда ишлайдилар?

— Мактабда.

— Ота-оналари-чи?

— Улар ҳам мактабда. Нимага сўраяпсиз?

Анвар кулимсиради:

— Тўғриси айтсам, сиз ҳақиқатни ёзсангиз-у, улар амалдор бўлсалар ишлари юришмай қолармикин, демокчийдим.

— Бизнинг қўрқадиган жойимиз йўқ.

— Сиз шу ерда илмий иш қилишингиз керак экан.

— Йўқ. Мен ҳам мактабга бораман. Ҳақиқатни энг аввал болаларга айтиш керак.

Ярим соат олдин биров келиб «шундай аёл бор», деса Анвар ишонмасди. Ҳозир ҳам қулоқларига ишонмай ўтирибди. Чиройли жувонлар шунақа ерларда ишлашни орзу қилишарди. Келиб-кегиб юришса бас, жон қўйдирилмайди, маош эса унаверади. Ўзок йиллар ишлагани учун «меҳнат фахрийси» деган нишонлар олади... Бу жувон эса...

— Дафтарингизни очинг, — деди Анвар, гапни бирдан бошқа томон буриб. — Ўқийдиган китобларингизнинг рўйхати: Остраумов, генерал-лейтенант Королков, генерал-лейтенант Терентьев, князь Мансирев. Буларнинг гапларини архивдан топиб ўқийсиз. Салков, Наливкинларни кутубхонадан топасиз. Сиз қўзғолонни Мингтепадаги масжиднинг қулашига боғламанг. Қўзғолоннинг илдизини энг камда ўрусларнинг Тошкентни босиб олишларидан бошланг. Бу ўқ илдиз бўлади. Қўшимча илдизлар — Қурбон додхо, Пулатхон, Етимхон, Дарвешхон, Собирхон қўзғолонлари. Тошкентдаги «Вабо исёни», «Оқбўридаги исён, Қўқон хонининг исёни... Буларсиз Мингтепа қўзғолони ҳақида тўғри хулосага келиш қийин. Шулар билан танишиб чиққанингиздан сўнг яна гаплашамиз.

Жувон Анварнинг гапларини тез-тез ёзиб олди-да. «бўлдимиз?» деган савол назари билан қаради.

— Зарур гап чикиб колса, уйимга келишингиз мумкин.

— Шу ерга кела коламан. — Жувон шундай деб ўрнидан турди.

Анварга унинг бу қарори ҳам ёкди. Кўнгли равшан тортди.

Жувонни кузатгач, хонасига қайтмоқчи бўлиб бурилган чоғида даҳлизда келаётган Ҳолидийга кўзи тушиб, тўхтади. Одатдагидай башанг кийинган Ҳолидийнинг ёнида суйган шогирдларидан бири Ўлмас Ақром келарди. Анвар ўзидан бир йил кейин келган бу дўмбоқ йигитни «гўсала» дер эди. Лақаб Ўлмасга жуда мос тушган, у тўйиб сут эмган бузокдай беғам, биров сўкса ҳам, мактаса ҳам бир ҳолда илжайиб тураверарди. Гўсала колхозлаштиришда матбуотнинг рўли деган мавзуда аввал номзодликни, икки йил ўтмай дўқтурлик диссертациясини ёклаб олди.

Анвар рўпарасидан келаётган устоз-шогирдни кўргиси йўқ эди. Улар билан сўрашмасликнинг бирдан-бир йўли — шарт бурилиб кетиш. Лекин Анвар бундай қилгиси келмади. Улар томон юрмади ҳам. Индамай тураверди. Ҳолидий Ўлмаснинг елкасига кўлини ташлаб, Анварга яқинлашди.

— Ие, мулла Анваржон, бормисиз, соғ-саломатмисиз? — у шундай деб лабини тили билан ялагандай бўлди-да, Анварга кўлини узатди.

Анвар унинг башарасига қарамай қўл узатди. Чунки Ҳолидий жилмайганида унинг башарасига қараган одам барака топмас эди. Худо Одам Атони ясаётганида ишни оёқдан бошлаганми ё бошданми, Анварга номаълум. Лекин, унинг назарида, Ҳолидийнинг оёқ-кўли, бадани аввал ясалган, кейин нима ясаётгани эсдан чикиб, елка устига одамнинг эмас, маймуннинг боши ўрнатилган.

— Анвар Сатторович, тузалиб кетдингизми? — деди Ўлмас ҳам унга қўл узатиб.

— Қасал эдимми? — деди Анвар унга каттиқ тикилиб. Ўлмас жавобга сўз тополмай, устозига қаради.

— Ўлмасжонни табрикладингизми? — деди Ҳолидий яйраб жилжайиб. — Ҳозир академия тасдиғидан ўтиб келяптилар. Институтга директор бўлдилар. Мен ўттиз беш йил директорлик қилибман. Ётар, а? Энди ишни сиз — ёшларга топширамыз. Илмий котибликка

мен сизнинг номзодингизни кўрсатган эдим. Йуклигингиз панд берди.

— Ким сайланди?

— Наима Султоновна.

— Эски ҳаммом, эски тос.

— Тушунмадим? — деди Холидий, юзидаги сохта жилмайишни асраган тарзда.

— Сиз ўттиз беш йил қандай ишлаган бўлсангиз, буларингиз уч юз эллик йил шундай ишлашади.

— Яхши эмас, мулла Анваржон, булар тенгдошларингиз. Энди замон бошқа. Бир-бирингизни авайлаб ишланг. Мана, биз бир-биримизни аямовдик, нима бўлди? Мени йигирма беш йилга қамашди. Сталин ўлмаганда ўтирардим. Бахтимга тезроқ ўлди.

«Бировнинг ўлиmidан булар бахт топишади, кизик», деб ўйлади Анвар.

Холидийга худо берди. Ўзини мақташга баҳона топилди. Бундай пайтда у мажлисдами, дахлиздами, хожатхонадами, фарки йўқ — гапираверади. Анвар жиннихонада деразадан тушган нур билан қилган сухбатини эслаб, шумлиги тутдию унинг сўзини шарт узди:

— Устоз, — деди мулойим оҳангда. — Ҳамма онасининг қорнида тўққиз ой ётса, сиз етти ойдаёқ туғилиб олган экансиз, шу тўғрими?

Устоз-шогирд бу гапдан ажабланиб, бир-бирига қараб олишди. «Бу ҳали яхши тузалмабди-да», деб ўйларди Ўлмас. «Бу бола қаёқдан билди буни?» деб ўйлади Холидий.

— Анвар Сатторович, уялиш керак, — деди Ўлмас, танбех бериб.

Холидий бировнинг химоясига мухтож одам эмас эди. Сочини бармоқлари билан тараб қўйиб, ўткир аския эшитган одамдай мириқиб қулди-да, Анварнинг елкасига шапатилаб қўйди:

— Ғайрат зўр бўлган-да, ғайрат! — деди-да, Ўлмасни қўлтиғидан олиб, йўлида давом этди.

Анвар орқасига ўгирилиб, уларнинг изидан бир зум қараб тургач, хонаси томон юрди.

— Нимагадир мотам руҳини сезмаяпман, қора байроқлар осилмаган, — деди жойига ўтиргач.

— Президент ўлибдими? — деди рўпарасидаги аёл.

— Ундан ҳам баттар, — деди Анвар, «булар билмайдими?» деган маънода хонадагиларга бир-бир қараб. — Устоз кетибдилар-ку?!

Анвар учун янгилик бўлган бу хабар хонадагиларга маълум эди. Институтдаги ўзгариш уларнинг заро мухокамаларидан ҳам ўтгани учун Анварга жавоб беришмади. Фақатгина эшик олдидаги устолда ўтирувчи «энг кичкина илмий ходим» кулимсираб қўйди. Анвар бу вазифада узоқ йиллар ишлагани учун ўзини «энг улуғ кичик илмий ходим», Собир исмли бу ушоқкина йигитни эса ҳазиллашиб «энг кичкина илмий ходим», дер эди.

— Устоз биз билан! — деди Собир, ҳазил оҳангида.

— Яъни?

— Яъниким, устоз шу бўлимга мудир бўлиб ўтганлар.

— Ҳали ишлар эканларми? Босмачига айланмаган яна битта-иккита ўзбек колган эканми?

— Устознинг консепсиялари бошка хозир. Босмачилар эмас, миллий озодлик ҳаракати!

— Йўғ-э?

— Газит ўқийсизми ўзи?

— Болалар, — деди Анварнинг рўпарасидаги хотин, — эркак одамга ғийбат ярашмайди.

— Собирбей, эшитдингизми? Гулнорахон опамизнинг насихатларига кулоқ тутмасангиз менга ўхшаб энг улуғ кичик илмий ходим бўлиб қоласиз. Мен бунга чидолмайман. Ўзимни шу деразадан ташлайман. Энг улуғ кичик ходим битта бўлиши керак, билиб қўйинг!

— Анваржон, қўйинг шунақа гапларингизни.

— Гулнора опа, ёмон гап айтмаяпман. Сизнинг гапингизни тасдиқлаяпман. Собирбей ёш, ўргатиб туриш керак.

Денгиз ичра чарх урувчи гирдобни

Кайдан билсин қирғоқдаги майсалар...

— Менинг битта қўшним имом. Ўша айтадики, бу дунёда ғийбат қилган одамнинг тилини Худо қиёматда ўн метр узун қилиб қўяркан. Бу тилни одамлар босиб-янчиб юраверар экан. Шу қиёмат тезроқ бўлсаю, шу тилларни бир кўрсам...

Рўпарадаги аёл шарт туриб чикиб кетди. Анвар Ҳолидийни сўкадиган бўлса, ҳақорат тошларини шу аёл ҳузурида отарди. Ҳолидийнинг шу хонадаги мухтор элчиси ҳисобланмиш Гулнорахон бу тошларни териб етмаганига ўзидан қўшиб, устозига етказарди. Анвар

бу аёлдан, шу хизматлари учун хафа эмас, хурсанд бўларди.

Аёл чикиб кетгач, хона жимиб қолди. Собир ҳам устол устидаги қоғозларига мук тушди. Анвар кўлига қалам олиб бир варақ қоғоз юзига турли шакллар чиза бошлади. Шакллардан бири «Г» ҳарфига ўхшарди. «Гулнора» деб ёзди. Кейин биринчи ҳарфни семизроқ қилиб бўяди. Сўнг «Г»ни ярим саҳифани эгаллайдиган даражада катта қилиб ёзди. «Г»нинг бурчагига кашакловчи чизик тортган эди, ҳарф дорга айланди. Анвар унга бир зум тикилиб тургач, ҳарфдорнинг учига сиртмоқ чизди. Шу ишидан завқ олиб ўтирганида Ҳолидий йўклаётганини маълум қилишди.

2

Ҳолидий ўзининг кадрдон хонасида ўтирган эди. Янги бошлиқ кўринмасди.

— Келинг, мулла Анваржон! — деди Ҳолидий, уни ўрнидан туриб қарши олиб, — хали йўл устида тузук-рок гаплаша олмадик. Аҳволлар дурустми энди. Диссертацияни ёзиб бўлдингизми?

Анвар унинг муғамбирлик билан боқиб турган кўзига қараб «Во ажаб, — деб ўйлади, — мен илгари одам танасига маймун калласи уланган дердим. Маймуннинг калласи тулкининг танасига уланганини ўйлаб кўрмаган эканман. Ё маймуннинг калласи ичига тулкининг мияси жойлаштирилганмикин? Қани, бунинг навозиши нима билан турар экан?»

— Диссертация қанақа аҳволда, деб сўраяпман?

— Диссертациями? — Анвар тушунмагандай елка қисди. — Ўша-ўша реакцион миллатчилик иси уфуриб ётибди.

Ҳолидий бундан олти йил илгари Анварнинг тайёр диссертациясини ана шу тавқи лаънат билан йўққа чиқарган эди. Анвар ҳозир шунини эслатди. Лекин Ҳолидий пичинггни тушунмаганга олди.

— Уни ўзгартирганингиз йўқми? — деди меҳрибонлик билан.

— Ҳақиқат ўзгариб турадиган букаламун эмас.

— Айни топиб гапирдингиз, баракалла! Менга сиздай чўрткесар, бир сўзли йиғитлар ёқади. Мана энди сизнинг замонингиз келди. Сизга ҳавасмандман: ҳақ

гапни ҳеч қўркмай айта оласиз. Бизнинг бошимизга тушган савдолар итнинг бошига тушса, у ҳам инфаркт бўлиб ўлиб кетарди.

— Ҳа-а, «устоз», сиз итдан ҳам... бакувватсиз.

Бу гапни эшитиб, Ҳолидийнинг юзи учди, аммо сир бой бермай қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Гапни ҳам эшворасиз-да, мулла Анваржон!

— Сиз бўлимимизга мўдир бўлибсизми?

— Ҳа, бирга ишлаймиз. Мен бу амал ғалваларидан қутулдим. Бир йилда ўн иккита комиссия босибди-я! Энди илм билан чуқурроқ шуғулланиш имкони туғилди.

— Босмачиларни нима қиламиз?

— Қайси босмачиларни?

— Сиз менга икки масалада йўл бермаган эдингиз, эсингиздан чиқдими? Биринчиси — инкилобдан олдинги қўзғолонларни «мустамлака Туркистоннинг партизанлари» дейишимга қарши бўлдингиз. Иккинчиси — ўт еттинчи йилдан бошланган босмачилик ҳаракати эмас, балки ўн тўққизинчи асрнинг сўнгги чорагида бошланган миллий озодлик ҳаракатининг чуққиси деганимда, кимлар келиб мени сўроққа тутганини биларсиз?

— Замона шунақа эди.

— Замон ўзгардимми?

— Ўзгарди.

— Шунга қараб сиз ҳам ўзгардингизми?

— Мулла Анваржон, замон ҳар қандай одамни ўзгартиради. Хатто сизни ҳам.

— Мен сиз айтган «ҳар қандай» тоифага қирмаيمان. Мени ўзгартириш учун бошимдан товонимгача тиккасига арралаб тушиш керак. Шунда ҳам жоним чиқади-ю, руҳим эса ўзгаришсиз қолаверади.

Ҳолидийнинг юзидаги жилмайиш йўқолди.

— Катта кетманг, ука. Сиз сиғиниб юрган устозларингиз ҳам ертўлада бир кийноқдан ўтгач, қўллари қалтираб, ҳамма қоғозларга имзо чекиб беришган.

— Сиз ҳамми?

— Сиз ифвонинг инини қавлаяпсиз. Мен ҳақиқат деб йиғирма беш йилга қамалганман.

— Сизга оғир ботадиган гап айтган бўлсам, узр. Гуноҳимни ювиш учун бир хикоя айтиб бераман. Жуда кизик, эшитмасангиз армонда қоласиз. Ўзи ҳаётда юз берган воқеа экан, аммо мен уни эртак тарзида сўзлай-

ман. Шундай қилиб, бўри баковул, тулки ясавул, чум-чук чакимчи бўлмаган замонда бир бахтиёр ёш олим яшаган экан. У аввал устозларининг, сўнг тенгдошларининг оёғи остига чоҳ казибди. Шаҳаншоҳ унинг беминнат хизматларини кадрлаб турибди. Ёш олим илмга эмас, шундай мунофиқликка иктидорли экан. Гўдаклигида иблис ундаги инсон юрагини юлиб ташлаб, ўз калбининг бир парчасини қўйган экан-да. Ёш олим кўпнинг ичида дадил туриб, «Шаҳаншоҳ хайвон!» дер экан. Сухбатдоши «шунакамикин, а?» деса бас, бориб «Фалончи сизни ваҳший хайвон деди», деркан. Қарабсизки, ўша сухбатдош зиндонга қандай тушиб қолганига хайрон. Бора-бора сотадиган одами қолма-гач, ўз боши узра қора булутлар айланаётганини сезибди. Шаҳаншоҳ «ўз яқинларига хоинлик қилган одам менга садокатда бўлармиди?» дебди. Шоҳ бир қарорга келгунча ёш олим энг сўнгги лакма дўстини аврабди. Яхшилаб кийинтириш баҳонасида Шаҳаншоҳнинг тикувчисиникига бошлаб борибди. Ундан аввал шоҳнинг шопирини қўлга олибди. Шоҳнинг мошинасида тикувхонага савлат тўкиб борибди. «Мен маликанинг укасиман», деб ўзини таништирибди. Хуллас, икки кун деганда улар устларига шоҳона либосларни илишибди. Тикувчи эса Маликадан раҳмат эшитиш мақсадида телефон қилиб, «укангизга либос ярашибдими?» дебди-ю, сир ошкор этилиб, ёш олим камалибди. Қамокда ҳам иктидори иш бериб, иғвогарлигини давом эттираверибди. Бир йил деганда Шаҳаншоҳ ўлибди-ю, ёш олим ҳам сиёсий маҳбуслар қаторида озодликка чикибди. У ҳам тухмат жабрини тортганлар сафидан ўрин олибди...

Ҳолидий қошларини чимирган ҳолда Анварнинг «эртагини» бўлмай эшитди. Анвар «устоз» бакириб берар, ҳеч бўлмаса ранги ўзгарар, деб ўйлаган эди. Гапини тугатиб, Ҳолидийга қаради-ю, хайрон қолди: «Рухлар менга ёлғон гапни айтган эдими?»

— Ҳўш, эртак тугадими? — деди Ҳолидий. — Қиссадан хисса бўлиши керак?

«Чиндан ҳам қиссадан хисса бўлиши керак, — деб ўйлади Анвар. — Нима, ўша ёш олим сиз эдингиз, дейми? Яна тилимдан илинайми? Айтсам-чи, нимадан кўркаман? Тухмат, деса, суд архивини кўтариш мумкин-ку? Адашган бўлсам-чи? Аввал суд архивини ўрганишим керак эди».

— Киссадан хисса шуки, гапингиз тўғри, «устоз». Замон ҳаммани ўз йўриғига солган. Лекин... нима учундир ҳеч ким гуноҳи учун тавба қилмаяпти. Ҳали ҳам унвонларига маст бўлиб юришибди.

— Унвонни, мулла Анваржон, одамга меҳнати учун берилади.

— Бу унвон одамларни чалғитса-чи, жамиятга фойдасиз бўлса-чи?

— Бу энди баҳсли масалалар. Бу масалани вақт ҳал қилади.

— Вақтга айтамиз, остонада кутиб тура туради.

— Мулла Анваржон, бу гапларни қўйинг. Мен сизни диссертация масаласида чакирттирдим. Эртага менга олиб келиб беринг. Ҳимояни тезлатамиз.

— Диссертация йўқ, «устоз».

— Нега йўқ! Ёқиб юбордингизми?

— Ёқиб жинни бўлибманми, — деди Анвар қулиб, — уни чет элга сотиб юборганман, аллақачон.

— Нима? Чет элга? Қимга?

— Туркияга, дўктўр Нурийга бултур бериб юборганман. Бир нусхасини ўн кун олдин акам Англияга олиб кетдилар. Диссертацияни ё Истамбул ё Оксфорд дорулфунунида ёқласам керак.

Ҳолидий Анварнинг кўзидан бир маъно уқмокчи бўлиб, каттик тикилди. Анвар ўйинни охиригача муваффақиятли етказмок учун худди рост гапираётгандай қилт этмасдан ўтираверди. Ҳолидий дўктўр Нурийни сохта советшунос, ватан хоини деб ёзавериб ийиғини чиқариб юборган эди. Анвар хориж олимини эслатиб, нишонини аниқ мўлжалга олганди.

— Бемаслаҳат шунақа ишлар қилиб юрибсизми, ҳали? — деди Ҳолидий. Унинг илгариги қувноқлиги, сўнг жиддийлиги, кескинлиги ҳам қолмаган эди. Унинг машки пасайиб, Инглистонда дўктўрлик диссертациясини ёқлаб келган олим қаршисида мулзам бўлиб ўтирган одам ҳолига тушган эди.

— Нима қилишим керак эди? — деди Анвар ғолиб одам товуши билан, — ҳеч қимга кераги йўқ, деб сотворибман-да.

*Биргина мен қайрағоч
Этагида бенурман!
Кун нуридан маҳрумман,
На ғуломман, на ҳурман!..*

— Ешлик қилибсиз. Ҳали пушаймон емасангиз эди...

— Фазилатим, кам ила кўстим

Сизга аён, олмоқ керак тан...

Ўзим мерган бўлмагач, дўстим,

Кимларнингдир отган ўкиман...

Ҳар нечук Холидий темирдан эмас, барча бандалар каби «лойдан ясалган» экан. Кўкрагида уйғонган ғазаб уммони тўлкинларининг мавжини вужуди сиғди-ролмай портлади.

— Йўкол! — деди тишларини ғижирлатиб. Тишлар ғазаб вулконини тўсиб қолмоқ қасдида ғижирлар эди. Боя даҳлизда «етти ойлик бўлиб туғилмаганмисиз?» деган саволдан сўнг қуч тўплай бошлаган вулкон қудрати тишлардан қудратлироқ эди. У ўрнидан шарт туриб бақирди: — Йўкол, газзанда! Мен сени одам деб жиннихонадан чиқариб олдимми ҳали!

Анвар масрур эди. У ўрнидан енгил турди. Гуё уни узок йиллар эзиб келган ғам ҳарсанглари Холидийнинг бақирғидан сўнг елкасидан ағдарилгандай бўлди. У отган ўқ беҳато тегди. Ғаними ярадор ҳолда оёқлари остида типирчиларди. Энди юракда найза санчиши керак. Бу найзани кейинги сўзлари билан Холидийнинг ўзи унинг қўлига тутқазди.

— Сиз сал янглишдингиз, «устоз». Сиз менга оталик қилиб, даволансин, деб жиннихонага юборган эдингиз. Мени у ердан Асадбек чиқариб олди, — деди жилмайиб. У ок-корани ажратиб олган олим эмас, ўртоғига мактанаётган болақай каби жилмайди.

— Ким дединг?

— Асадбек! — Анвар бу исми фахр билан тилга олди-да, чиқиб кетди.

«Бу боланинг мафияга нима алоқаси бор экан?» деб ўйлаб қолди Холидий.

XVIII БОБ

I

Бир гала фаррош лўли хотинларга якка ўзи бас келиб, уларнинг нозик нукталаридан ушлаб — мағлуб этиб, идорадан чиқариб юборган бошлиқ эсингиздандир? Худди ўша бошлиқ Зоҳидга телефон қилди. Зоҳид

хизматга барвакт келган эди. Телефоннинг жирингла-
шини даҳлизда эшитиб, эшигини шошиб очди-ю, тез-
тез юриб бориб гўшакни кўтарди.

— Ўринбосаримни чакиртирдим, кеча окшомда
келдилар, — деди бошлик, саломлашгач. Зоҳид унинг
овозида қандайдир ҳорғинлик сизди. «Кечаси билан
ухламай мени қидирганми, нима бало?» деб ўйлади.

— Дам олишнинг ҳам белига тепибсиз-да, — деди
Зоҳид, ясама лутф билан. Лутф ясама бўлса-да, бош-
ликнинг ватанпарварлик туйғуларини жўштириб
юборди:

— Ишларидан ишқал чиқиб турганида дам олиш-
га бало борми? Мен, кўнглим сезган экан, бошидаёқ
«узоққа кетманг», девдим. Бу қари бюрократларга қай-
та қуришнинг моҳиятини тушунтириб бўлмаёпти.

— Ўринбосарингиз билан қачон кўришишим
мумкин?

— Ҳозир десангиз, ҳозир етиб борадилар.

Бошликнинг жонкуярлиги сабаби Зоҳидга аён эди.
Бунақа зотлар ишни қайта қуришга эмас, замонга
мослаштиришга уста бўлишади. Идоранинг ҳар када-
мига қайта қуриш афзалликлари ҳақида шиорлар осиб
ташлашади. Агар уйларида, аниқроғи, ётоқларида,
янада аниқроқ айтилса — гўшаклари устида «Хотин —
қайта қуриш авангарди!» деган шиорга кўз тушса,
сира ажабланмаслик керак.

Зоҳидга аён бўлган сабаб шуки, идорадаги молия-
вий найрангларнинг бир учи қонун ҳимоячиларига энди
маълум. Жалол Комилов номига ёзилган маошу муко-
фотлар ҳисобланса, фалон сўм бўлади. Унинг ҳам-
масини, шубҳасиз, ўринбосар емайди. Аксинча, энг кам
улуш унга тегади. Бошлик ўринбосаридан кўпроқ ола-
ди, аммо у ҳам ўз навбатида юқорига узатади. Ньютон
бошига олма тушганида Ернинг тортиш қонунини ихти-
ро этган экан. Кимёдаги занжир реакциясини топган
олим раҳбариятнинг пора тақсимлаш усули ва
санъатидан илҳом олган бўлса не ажаб?

Бошликнинг шу «занжир реакция» авжига чиқмай
туриб, биринчи ҳалқадаёқ ишни бир ёқлик қилиш мақ-
садида эканини энг ландавур терговчи ҳам тушунади.
Худога шукрки, Зоҳид ундайлардан эмас.

Ўринбосар чиндан ҳам тезгина етиб келди. Яра-
тилганда Худога ҳаққини қолдирмаган, деб шу банда-
га айтилса керак. Худо бўйдан урганида у энига қўш-

тириб олган, «фалон ёшида бошидан сочи тўкилиб кал бўлади», деб ёзуғ битилганида бошдан тўкилувчи сочни кўкрагига, жағига кўчирган — кўкракдаги жун кўплиги ва узунлигидан кўйлак ёкасидан чиқиб, кўрган одамнинг ғашини келтирарди. Кунда икки марта киртишламаса бўлмайдиган сокол эса, ёнокларининг нақ чўккисига қадар бостириб борган. Яна бир ҳаракат қилса, сокол деганлари киприклару кошларга қўшилиб кетиши ҳеч гапмас. Ўринбосарга салобат бахш этиб турган кўзойнак гардишининг пастки қисми айнан соколнинг ўша чегарасига қадалади.

Ўринбосарнинг яратгандан ундирган энг улуғ неъмат — кўзлари. Бунақа мулойим боқувчи, узун киприклар билан химояланган кўз қизларда ҳам кам учрайди. Ўринбосар Зоҳиднинг хонасига кирдию дарсга кеч қолган боладай бошини эгиб, ер остидан қараб кўйди. Аста сўз бошласа, кўзлари шунчалар мулойим боқардики, одам ўлдириб келган тақдирда ҳам хибсга олиш ҳақидаги қарорга имзо чекишга қўл бормасди. У гавдасига монанд семизгина жигарранг сумка кўтариб олган эди. Ўринбосар Зоҳиднинг рўпарасига ўтириб, сумкани тиззасига кўйди-да, «қамайсизми ё раҳм қиласизми?» дегандай мўлтиллаб қаради.

— Бошлиғингиз айтгандирлар, а? — деди Зоҳид.

— Айтдилар, яхши иш бўлмабди. Аммо биз бу пулларни ўзимиз еб юборганимиз йўқ. Бировнинг ҳақкидан кўрқамиз. Ўзингиз биласиз, шаҳар катта, келдикетди кўп. Меҳмон-измон кутишнинг ўзи бўлмайди. Олдин ҳукумат унча-бунча пул ажратарди. Энди у ҳам йўқ. Ўнта меҳмонни кутасан, дейишади, тамом. Ебичиб кетса ҳам майли. Масков томондан келганлар совға-саломга ўрганиб қолишган.

«Бошлиқ иккови чиндан ҳам ухламаганга ўхшашади, — деб ўйлади Зоҳид, унинг гапларини эшитиб. — Ўринбосар балогардонликни бўйнига олган. Уйдаги топган-тутганлари тунда яширилиб, уй бир ғариб ҳолга келтирилган. Балки «қамаб қўйишади», деб хотин, болачақалари билан хайрлашиб ҳам келгандир. Бошлиқ ҳозир хонасида қилт этмай ўтирибди. Котибасига «мен йўқман», деб тайинлаган. Ўринбосари хибсга олинганини эшитиши билан идорада мажлис тўплаб, қайта куриш душманлари фош этилгани, уларга қарши аёвсиз кураш олиб бориш лозимлиги масаласини кун тартибига қўяди...»

Зоҳид тинмай гапираётган ўринбосарга қараб туриб телефон гўшагини кўтарди-да, бошқармага қўнғирок қилди.

— Да, ало, эшитаман, — деган овозни эшитиб, ўринбосарга қаради. Ўринбосар телефон рақамлари терилаётгандаёқ жим бўлиб, бироз ажабланиш, бироз ҳавотир билан унга тикилиб ўтирган эди. Зоҳид бошлиқнинг исмини тилга олгач, ўринбосарнинг бутун вужуди қулоққа айланди.

— Қудрат акам йўғийдилар, секага кетувдилар. Ким сўраётдилар? Келсалар нима деб қўйий? — деди қотиба.

— Мен прокуратураданман. Шариповман, — деди Зоҳид совуқ оҳангда.

— Вой, тўхтанг-чи, ҳали кетмаганга ўхшайдилар... — Қотиба сукут саклади. — Ана, қайтиб кевоттила.

— Эшитаман, ўртоқ Шарипов. Қўнглим сезгандек изимга қайтувдим, тинчликми?

— Ҳа, тинчлик, ўринбосарингиз етиб келдилар. Ҳавотир олманг, демокчи эдим, — Зоҳид гапни қалта қилиб, гўшакни жойига қўйди.

Ўринбосар узилган гапини давом эттирмади. Бироз ўйлади. Зоҳиднинг бу кичик «ўйини» самара берган, тунда ўйлаб-пишитилган режа дарз кетган эди. Узун киприклар ҳимоясидаги кўз илтижоли бокди:

— Пулларни бошликка берардик, ўзлари сарфлар эдилар...

— Пуллар масаласида бошқа ўртоқ шуғулланади. Сиз менга бир гапни айтинг: Жалол Комиловни охириги марта қачон кўргансиз?

— Жалол Комилов ўлдирилганда мен йўқ эдим.

— Бунни биламиз. Охириги марта қачон кўргансиз?

— Янги йилдан кейин. Участковойга справка бериши керак экан.

— Қайфияти қанақа эди, уст-боши қанақа эди?

— Қайфияти... яхши. Сал қайфи бор эди. Устида ок пўстин. Телпаги ҳам тоза теридан.

— Нимада келди?

— Такси ҳайдаётган экан. Мени бир жойга олиб бориб қўйди... пулини бердим.

— Таксичилик қилаётган бўлса, нима учун сиздан справка сўради?

— Такси бировники бўлса керак?!

— Бировнинг таксисини бемалол миниб юриш мумкин, деб ўйлайсизми?

Ўринбосар «ким билади?» дегандай елка қисди.

— Ўйима ҳақда гаплашдинглар?

— У ёқдан, бу ёқдан...

— Аниқроғи?

— Сибирдан келган экан.

— Сибирга нима учун борибди?

— Уч-тўрт йил ишлабди. Менам сизга ўхшаб сўровдим, «комсомол йўлланмаси билан бориб келдим», деди. БАМга боргандир, деб ўйлабман.

— Сизда «ишлайди», деган рўйхатда турарди. Унинг асосий иши нима эди? Чайқовчимиди, ўғримиди?

— Унисини билмайман.

— Унча-бунча узатиб турармиди?

— Йўқ, бунақаси бўлмаган.

— Уни сиз ишга олганмисиз?

— Ҳа.

— Қим тавсия этган?

— Хўжайин-да, мана аризада кўллари бор, — у шундай деб сумкани очмоқчи бўлди.

— Керакмас, кўрганман, — деди Зоҳид уни тўхта-тиб. — У хўжайинингиз оламдан ўтиб кетган. Аризага у киши имзо чекиб, сиз буйруқ бергансиз.

— Тартиб шунақа-да.

— Комилов қаерда яшаган?

— Билмайман.

Шу ерга келганда ўринбосар кўзини олиб қочди. Зоҳидга шунинг ўзи кифоя қилди, кўз очирмай савол ўқларига тутиш лозимлигини англади:

— Комилов сизни таксида қаерга олиб бориб қўйди?

— Эсимда йўқ.

— Эсланг.

— Омборхонага эди, шекилли.

— Аниқми?

— Ҳа, аниқ.

— Омборхона қаерда?

— Қўйликда.

— Атайин сизни олиб бордими ё ўша ёқда иши бор эканми?

— Билмадим, олиб борди, пулини бердим.

— Омборхонадан чикқунингизча кутиб турдими?

— Йўқ.

— Нима учун хизмат машинангизда борма-дингиз?

— Машина бузук эди.

— Сиз идорадаги фирромликлар учун жавобгарлик-ка тортиласиз, буни биласиз. Лекин унинг ёнига ёлгон гувоҳлик бериш қўшилса, нима бўлишини билмайсиз. Сиз балки котил эмасдирсиз, лекин котилни яширишга уринаётганингиз аниқ.

— «Балки котил эмасдирсиз», деганингиз нимаси? Ёнма учун мен котилни яширишга уринарканман?! — Бошқа эркак бўлганида бу гапларни пўписа оҳан-гида айтарди. Ўринбосар эса қўй кўзларини қўриқлаб турган узун киприкларини пириллатиб, титрок овозда айтди.

— Котил топилмагунига қадар мархумни таниган, билган одамнинг ҳар биридан гумон қиламиз.

— Олдин «сиздан гумонимиз йўқ», дедингиз-ку?

— Ҳа, шундай дедим, — Зоҳид «бу бало-ку», деб қўйди ўзича, — Келганингизда шу фикрда эдим. Гапни чалғитишингиз билан гумонсирай бошладим. Биздаги маълумотларга қараганда сиз ўша кун Комиловнинг уйига боргансиз.

— Ким айтди?

— Ўз кўзи билан кўрган одамлар. Юзлаштирайми? Ўринбосар бошини эгди.

— Йўқ, — деди секин, мағлуб одам овозида. — Керакмас. Сибирдан ул-бул олиб келган экан. Кейин... «Олтин халқа» деганидан бор-ку, шундан бир қултум-дан...

— Совға ҳам қилдимиз?

— Пулини бердим, совғамас.

— Нималар сотиб олдингиз? — Зоҳид унинг муш-кулини осон этиш учун «сотиб олдингиз» деган сўзлар-га атайин урғу берди.

— Ўзимга телпак олдим. Уч юз берувдим, юзини қайтариб берди. Сиздан фойда олмайман, деди. Қизла-римга атаб ҳам ул-бул...

— Сиздан нимани илтимос қилди?

— Ҳеч нарсани.

— Яширманг.

— Уй тўғирлаб беринг, деди. «Саргардонлик туга-ди, уч хонали уй тўғирлаб берсангиз, бола-чақа қилиб ўтираман», деди.

— Сиз уйни қандай тўғирлаб бермоқчи эдингиз?

— Мен хат килиб берсам бас, колганига ўзининг ишончли одамлари бор экан.

— Ким?

— Билмайман.

— Хосилбойваччами, Манасяяни?

Ўринбосар бир чўчиб тушди-ю, бошини эгди. Одам эмас, тошбака бўлиб яралганида ҳозир бошини косаси ичига олиб, очидан ўлиб кетса ҳам, чикмай ётаверарди.

— Билмайман, бунака одамларни танимайман.

— Асадбек деганини-чи, эшитмаганмисиз?

Ўринбосар ташвишланиб, тезгина қараб олди.

— Танимайман.

— Комиловнинг уйи қаерда?

— Себзорда.

— Аникроғи?

— Нечанчи уйлигини билмайман.

Зоҳид телефон гўшагини кўтариб, шаҳар жиноят кидирув бўлимида Комиловнинг иши билан шуғулланаётган инспектор Максуд Солиевга кўнғирок килди-да, Себзорга етиб келишини, депара бўлимидан Толиповни ҳам чақиришини сўради.

Майор Солиевни бу иш билан шуғулланувчи гуруҳга Зоҳиднинг талаби билан кўшишган эди. Ўттиз йилдан бери шу соҳада ишлаётга майорни Зоҳид дорулфунунда ўқиб юрганидан бери билади. Талабалик йилларида амалиёт бўйича йўлланма билан келиб, шу майор билан ишлаган эди. Дастлаб «нима учун майор, нима учун оддий инспектор», деб ажабланди. Кейин унинг феълени ўрганиб, яхши кўриб қолди. Хўжайинларнинг отган ўки бўлмай, кимларгадир эмас, фақат ҳақиқатга хизмат қилишни бурчи деб билган бу одамга Зоҳид ихлос қўйган эди. Зоҳидга Намозов иши топширилганда майор сафарда эди. Шилимшиқ иши бошланганида Зоҳиднинг бахтига у сафардан қайтди-ю, дарров кидирув гуруҳига кўшилди.

— Қани, туринг. Комиловнинг уйига борамиз, — деди Зоҳид.

Ўринбосар мутелик билан ўрнидан турди. Унинг хотираси яхшимиди ё бир неча марта кеганмиди, ҳарҳолда Комиловнинг уйини ҳеч бир адашмай топиб борди.

Шилимшик уч хонали уйнинг бир хонасини ижарага олган экан. Ёши элликдан ошган, аммо кексалик хукмига ҳали-бери бўйсунмайдиган кўхликкина аёл уларни ошкора нохушлик билан қарши олди. Шилимшикнинг хонасида битта йиғма каравот, оёғи лиқиллаб турган эски устол, иккита устулгина бор эди. Устулларнинг бири кийим илгич вазифасини ўтарди. Кийимлар устма-уст бетартиб равишда ташлаб қўйилган. Устол устида қотган нон бўлаклари, шишаси жимжимадор «Олтин ҳалқа» деб аталган ароқ, ювуксиз тўртта пиёла, жўмраги чегаланган чойнак турарди.

— Сиз келганингизда уй қандай аҳволда эди? — деб сўради Зоҳид ўринбосардан.

— Худди шунақа. Олиб келган нарсаларини солиб, мебел олмокчи экан.

— Нарсаларни қаерда сакларкан?

— Чамадонидан олиб берди, — Ўринбосар шундай деб йиғма каравот остидаги жомадонни имлаб кўрсатди.

Солиев билан Толипов икки қўшни гувоҳлигида тинтув бошлашди. Зоҳид эса уй бекаси билан гаплашиш учун нариги хонага чиқди. Бека гапини Жалол Комиловни яхши билмаслигини маълум қилишдан бошлади. Зоҳид бундан «Мени сўроқ қилиб овора бўлманг», деган маънони ўқди. Шу сабабли терговни анъанавий тарзда икир-чикирдан эмас, аёл кутмаган ҳолда бошлади:

— Комилов уйингизга кириб келганида қулида нечта чамадон бор эди?

— Эсимда турибдими? — деди аёл, тўғри жавобдан бўйин товлаб.

— Эслашга ҳаракат қилинг. Орадан бир йил ўтмади-ку?

— Эсим ўзи сал шунақароқ, — деди бека, пичинг билан.

Зоҳид «ҳозир сайраб юборганингни ўзинг ҳам билмай қоласан», дегандай муғомбирона қулимсираб қўйди-да, ён чўнтагидан расм чиқариб унга узатди. Бека расмдаги дахшатли манзарани кўриб-қасқаб сесканиб тушди. «Вот ужас!» деб кўзларини чирт юмди. Худди қалима қайтаргандай бир нима деб пичирлади. Зоҳид ундан кўз узмай тикилиб тураверди. Кўкраклари орасидаги

арикча кўриниб турган, худоси пардоз-андоз бўлган бу аёлнинг калима келтириши мумкинлигига Зоҳид ишонмасди. Шу сабабли унинг нима деб пичирлаганини билишга кизикди.

— Гапингизга тушунмай қолдим, қайтаринг.

— Одамлар ваҳший бўлиб кетишган, — деди аёл кўзини очиб.

— Қим қилган бўлиши мумкин?

Кўзларидан қиборлик пардаси кўтарилган бека Зоҳидга ковок уйиб қаради:

— Нима, мени қотилларга шерик, деб уйлаяпсизми?

— Қасбимиз шунақа. Ҳақиқат очилмагунча ҳаммадан гумонсираймиз.

— Унда мени олиб бориб қаманг, отинг! — аёл зарда билан ўрнидан турди.

— Ўзингизни босинг, жойингизга ўтиринг. Саволларимга жавоб беринг, — Зоҳид кескин-кескин гапириб, аёлнинг зардаси сариқ чақа эканини маълум қилиб қўйди. — Қўлида нечта чамадон бор эди, эсладингизми?

— Битта... яна битта тўр халта бор эди.

— Қиймлари қанақа эди?

— Ағдарма пўстин, бошида телпак.

— Оёғида-чи?

— Қалта қўнжли этик.

— Совуқ жойдан келибдими?

— Ҳа, Новосибирскда икки йил яшабди.

— Нима учун?

— Академияда ишлабди. Диссертация ёзибди.

— Илмий иши нима ҳақда экан, айтмадими?

— Мен сўрамадим. Илмга тоқатим йўқ.

— Уйга танишлари келиб турармиди?

— Бир-иккитаси келган.

— Эрками, аёлми?

— Ҳм... Эркак бўлганидан кейин хотин бошлаб келади-да. Бунинг нимаси ёмон?

Зоҳид ўрнидан туриб даҳлизга чиқди-да, қўшниклар билан ўтирган Ўринбосарни имлаб чақирди.

— Уйга келганингизда бу аёл бормиди?

— Ҳа.

— Сиз уни танийсизми?

— Йўқ... Очиғи... Жалол мени уйга қўйиб, ўзи бир ёкка кетди. Сангинахон билан бироз чакчаклашиб ўтирдик.

— Қани, юринг. — Зоҳид уни бека ўтирган уйга бошлади. — Мана бу кишига каранг, келганмилар?

Аёл Ўринбосарга беписанд қараб олди: — Эсим-да йўқ.

— Эртагача эслаб, соат ўнда прокуратурага бора-сиз, — Зоҳид шундай деб кўкрак чўнтагидан чакирув қоғози олиб, ёзди-да, бекага узатди.

— Мен ўнда боролмайман, — деди аёл, — ишдан рухсат беришмайди.

— Бешик тўйига деб сўрасангиз балки рухсат беришмас. Лекин чакирув қоғозини кўрсатсангиз ижозат тегади. Гапларингизга қараганда қонунни яхши биладиганга ўхшайсиз. Ўзингизни гўлликка солманг. Сизга эса, — Зоҳид Ўринбосарга юзланди, — ҳозирча рухсат. Қерак бўлганингизда ўзимиз чақирамиз. Шаҳардан чиқмай, узоққа кетмай туринг.

— Шунақа пайтда қаёққа ҳам кетардим. Қўлимдан келган хизматни аямайман, — Ўринбосар шундай деб хайрлашиб, чиқди.

Шилимшиқнинг хонасида тинтув тугаб, эксперт пиёладаги бармоқ изларини олаётган, суратчи фотоаппаратини ғилофига жойлаётган, Ҳамдам эса кийим-кечаклар рўйхатини ёзиб ўтирган эди. Максуд Солиев эса дераза раҳига суяниб, ўйга ботган ҳолда турарди. Зоҳид иш охирига етишини кутиб ўтирди. Гувоҳлар рўйхатга имзо чекишгач, майор Солиев уларни қўшни хонада яна озгина кутиб туришларини илтимос қилди.

— Бор бисоти шу эканми? — деди Зоҳид, улар чиқиб кетишгач.

— Ҳа. Бойлик талашганга ўхшамайди, — деди Ҳамдам.

— Хонима нима дейди? — деб сўради майор.

Зоҳид суҳбат баёнини маълум қилиб, ўринбосарнинг маълумотини ҳам қўшиб қўйди.

— Шилимшиқ Сибирдан қуруқ келмаган, бу аниқ. Беғона аёлнинг уйига ҳам кўнмайди. Ҳамдам, сен бугун уй бекасининг ким эканлигини аниқлаб қўй, — деди Солиев, — Шилимшиқ бир жойга чиқиб келган бўлса, демак, моллари бошқа ердалиги аниқ. Қаерда, нимаси бор унинг? Ўсмирлигида қамалганидан бери сип-силлик юришида бир гап бордир. Қотилини топганимиз билан иш битмас, дарахт илдизи чуқурроқдир. Илдизни қавлашга дарахт эгалари, боғбонлари йўл қўйишармикин? Ахир бу анов-манов дарахт эмас. Боғбонларни

бокиб турадиган, соясидан бахраманд этадиган да-
рахт-а! — Солиев шундай деб Зоҳидга каради. Лекин
ундан жавоб кутмай, устол устидаги жомадонга якин-
лашди. Худди оғирлигини чамалагандай кўтариб кўр-
ди. — Ҳамдам, гувоҳларни чакир. Чамадоннинг баҳри-
дан утишга тўғри келади.

Гувоҳлар киргач, чўнтагидан букма пичок чика-
риб, Ҳамдамга узатди. Ҳамдам худди уста бичикчидай
илдам ҳаракат қилиб, жомадон астарини йиртди. Ҳара-
катлари зое кетиб, жомадондан ҳеч нима чиқмади.
Шундан сўнг гувоҳларга руҳсат берилди.

— Мен ҳозир сен билан бирга бораман, — деди
Солиев Зоҳидга. — Шилимшикдан қолган нарсалар-
ни ўзим бир кўрай.

3

Майор Солиев Шилимшикдан қолган бисотларга
аввал тикилиб турди. Сўнг кўзойнагини тақди-да, қў-
лига тилла занжирли медалонни олди.

— «Любимой Лене от Павла»... Бу қаерда экан?

— Бўйнида. Бармоғида анави тилла узук. Чўнтаги-
да пул. Ҳеч нарсасига тегишмаган, — деди Зоҳид.

— Ленаси ким бўлди?

— Сўров тарқатганман. Жавоби балки Сибир то-
монлардан келар.

— Бошқача жавоб бўлиши мумкин эмасми? Сен
бу одам Лена деганни ўлдириб, занжирини тортиб
олган деб ўйлаяпсанми? Уни арзон-гаровга сотиб олган
бўлса-чи? Балки изни яшириш, бизни чалғитиш учун
қотиллар бўйнига илиб кетишгандир?

— Иккинчи гумонингизга ўрин йўқ. Экспертиза зан-
жир бўйнида, узук бармоғида узук вақт турганини
тасдиқлади. Биринчи гумонингиз ҳам ҳақиқатдан узок-
роқ. Агар Комилов тўдаларга алоқадор одам бўлса,
бунақа арзон-гаров нарса сотиб олиб бўйнига осиб
юрмас.

Солиев Зоҳидга қараб, қулимсираб қўйди. Йигит-
нинг фикридаги мантиқ унга маъқул келди. Шилим-
шикнинг чўнтагидан пулдан ташқари ҳар хил қоғоз
парчалари чиққан эди. Чўнтакда юриб бироз уринган,
аммо тешилмаган трамвай патталари Солиевнинг диқ-
қатини тортди.

— Комилов трамвайда юрган эканми? — деди у, паттадан биттасини олиб, синчиклаб қараб. — Тагида машина бўлса...

— Машина ўлимидан ўн кун олдин ўғирланган.

— Ёки олган, — деб изох берди Солиев.

— Олганлиги ҳақиқатга яқин, лекин исботланмаган ҳақиқат. Паттани эса дўконларда қайтим ўрнига ҳам беришади.

— Агар бу тўдага алокадор шахс бўлса, қайтимга патта олмайди, бу бир. Булар тийинларнинг фарқига боришмайди. Трамвайда юрмайди, бу икки. Трамвайга чикиб колгудай бўлса ҳам ҳақини тўламайди, бу уч.

— Нимага тўламайди?

— Сабаби оддий. Баъзан ёдларидан кўтарилади. Чунки патта тўлаш одат тусига кирмаган. Баъзан тўлагилари келмайди. Пулдор одам минглаб сўмларни беҳуда совуриши мумкин. Лекин тийин ишлатишда ҳасислиги тутади. Хўш, бу одамга трамвай паттаси нима учун керак?

Зоҳид бунга ўйлаб кўрмаган эди. Тилла буюм, пул турган пайтда арзимаган тийинларни ташкил этувчи трамвай паттаси ҳақида бош котирмаслиги ҳаёлига келмабди. Ҳозир кўпни кўрган майор бунга эътибор бергач, ўйлаб қолди.

— Агар у Сибир томонларга гастролга борган бўлса, курук қайтмаган. Колаверса, гастролга бир ўзи борганми? Балки шерикларидан бирон нарсани яшириб, номардлик қилгани учун жазосини олгандир? Буюмларини каерга яширган? Энг қулай жой темир йўл бекати ёки аэропортдаги юкхона эмасми? Паттадаги ракамлар юкхона тилсими эмасмикин?

Зоҳид паттани қўлига олиб, Солиевга ажабланиб қаради.

— Канакасига?

— Айтайлик — 391829. «3» ёки «39» юкхона белгиси, «1829» эса тилсим раками. Юкхоналарни тафтиш қилиш керак. Тафтиш учун шаҳар прокурорининг руҳсатини ол. Бу тилсим кўп нарсанинг сирини очади. Мен унгача машинани бир кўрай.

Ёнган машинадан нима коларди? Қорайиб ётган мошинасифат туника ичи Солиевга қадар ҳам титиб чиқилган эди. Шунга қарамай майорга аталган нарса ҳам бор экан. Чакалокнинг кафтидай келадиган учбур-

чак тунукача оловда қоғоздай бужмайиб колган эди. Солиев уни авайлаб олиб, рўмолчасига ўради.

4

Таксопаркнинг бошкони чиқиб кетгач, Асадбек Кесакполвонга қаради:

— Ишни хом қилган экансан, — деди у, норози оҳангда. — Мошина ўғирлангани хақида хабар бериб қўйиш керак эди.

— Мурдани ҳам ёқиб юбориш керак эди, — деди Чувринди, Асадбекнинг гапини маъқуллаб. — Бармоқ изига қараб, кимлигини аниқлашган. Энди қавлаштириб ётишибди.

— Ваҳима қилавурма. Бир жойни таталаб тешиб чиқиш учун темирдан тирноқ керак, — деди Кесакполвон, пешонасини тириштириб. У Асадбекнинг танкидини оғир олмасди, аммо гапга Чувринди аралашса, энаси қотарди, камчилигини бўйнига олишни сира истамасди.

— Ҳозир темир тирноқлар пайдо бўлган, — деди Асадбек.

— Темир тирноқларнинг ҳам ошқозони, жигилдо-ни бордир? — деди Кесакполвон, бўш келмай. — Шилимшиқни олдириб кел, дедингиз, бир кунда оёғини ерга теккизмай олдириб келдим. Ҳофизга рўпара қил, дедингиз, рўпара қилдим. Уни биз ўлдирганимиз йўқ. Қавлашса ҳам бизга рўпара бўлишмайди.

— Йўлни биз томонга буриб юборадиган ишлар ҳам бўлган, — деди Чувринди. — Хайдар ака бир-икки ишни бемаслаҳат қилганлар. Бугун йигитларим муҳим гап топиб келишди. — Чувринди шундай деб сукут сақлади. «Айтаверайми?» дегандай Кесакполвонга қаради. Кесакполвон ўрнидан бир қўзғолиб олди.

— Гапни чайнамай, айтавермайсанми? — деди жеркиб.

— Шилимшиқ хали ҳам ободонлаштириш идора-сида рўйхатда турган экан. У ердаги ҳаромиларга мао-ши керак бўлган-да. Терговчи ўша ергача қавлаб бор-ган. Шилимшиқ Тожимуллаев билан учрашган экан.

— Ким у? — деб сўради Асадбек.

— Тожимуллаев ўша идора бошлиғининг муовини. Хуллас, у терговчини Сангинаникига бошлаб борган.

Асадбек Кесакполвонга ўқрайиб каради.

— Ўшаникида турганиди Шилимшик? Сен менга бошқа гап айтган эдинг-ку?

— Мен айтган жой ишончсизроқ чикди. Сангина пухта жувон.

— У-ку пухта, аммо сен латтасан. Бошинг билан ўйлайсанми ё бошқа ёғинг биланми?

— Сен каеринг билан ўйласанг, мен ҳам ўша ерим билан ўйлайман. Ишнинг сассиги чикқанда мен айбдор бўлиб қолдимми? Шилимшикни хофизга рўпара қилганингда тўй ҳақида гап йўқ эди. Сен мардлик қилмоқчи эдинг. Ўзинг ҳам қалта ўйлагансан. Мен ўғридан чиккан одамман. Ишим ё чикка бўлади, ё пукка.

Асадбек ўртоғига бакириб хато қилганини фаҳмлаб, уни тиззасига шапатилади.

— Жириллама. Мен ҳам киморбоздан чиккан оми одамман. У ўйинларда бугун ошиқ олчи турмаса, эртага туради. Эндиги ўйинларда ошиқ олчи турмаган кун ўлдим, деяверасан. Энди хато қилишга ҳаққимиз йўқ. Мен Шилимшикни жазолашим зарур эди. Агар у жазосини олмаса, бошқа бир йигит унинг изидан борар эди. Тартиб бўлмаса, биров бизни бир тийинга ҳам олмай қўяди. «Мардлик» деган олифта гапларингни қўй. Ким мен чизган чизикдан чикса, Шилимшикнинг орқасидан жўнайди. Икковинг ҳам йигитларингга айтиб қўйларинг. Мендан кейин сен, сендан кейин Махмуднинг айтгани қонун бўлади. «Ким кўпроқ айбли?» деб ахлат титишингга йўл қўймайман. Бу ҳукми мен чиқарганман! Махмуд, энди нима қилмоқчисан?

— Хали бир тўхтамга келганим йўқ. Терговчи яхши ҳид оладиган исковичга ўхшайди. Унинг ёнига майор Солиев қўшилган.

— Солиев? Катталарнинг шўрини қуритган майорми? Ишдан кетувди-ку? — деди Асадбек.

Майор Солиев икки йил бурун бир қотиллик изидан бориб, юкори амалларни эгаллаб турган одамларнинг эрка фарзандларини қош қилган эди. Бу ишни ҳаспўш-лашга интилиш яхши натижа бермади. Адолат қарор топгандай туюлди, аммо Солиев истеъфога чиқишга мажбур бўлганди. Ҳозир Асадбек шунинг назарда тутиб сўради.

— Янги йилдан ишга қайтаришган. Бир ярим йиллик маошини тўлашган, — деди Чувринди.

— Ҳайдар, эшитдингми? Темир тирнок ўша бўлади. Унда ошқозон ҳам, жигилдон ҳам йўк.

— Унда бу дунёда яшамаса ҳам бўларкан.

— Қани, тегиб кўр-чи, уларга! — деди Асадбек овозини баландлатиб. — Ишни осонроқ йўл билан ёпиш керак.

— Бир-иккита кавказлик топмаса бўлмайди, — деди Чувринди.

Асадбек унинг мақсадини тушуниб, Кесакполвонга савол назари билан қаради.

— Ҳайдар?

— Ҳайдарсиз ишларинг битмайдими?

— Латтачайнарлик қилма.

— Иккита турк бола бор.

— Маҳмудга бер уларни. Маҳмуд, қаллангни ишлатиб, йўли билан терговчиларга рўпара қил, хитла-нишмасин. Ҳайдар, уларнинг шарти канака бўлади?

— Қорадори-да.

— Қаерда бўлса ҳам етказиб берамиз. Сен Сангинани кўздан йўкот.

— Ўвол бўлмайдими?

— Ўлдир деганим йўк, кўздан йўкот дедим. Терговчининг акасини ўлдирган болани топиб уйига ташлаларинг. Сал эти ўлиб турсин.

— Қайси бирини ташлайлик?

— Нечта ўзи?

— Уч-тўртта бўлиб ўлдиришган. Лекин ўша пайтда биттаси камалган. Биттаси кейинроқ дўконда қўлга тушган. Қолган иккитасининг айби камроқ дейишди.

— Ўша асосий иккитасини топларинг.

ХІХ БОБ

I

— Ватани йўқнинг имони йўқдир... — Исмоилбей шундай деб бошини эгди, сукутга чўмди. Эти устихонига ёпишиб, узун бурни янада беўхшовлик касб этган, кўзлари киртайиб қолган қария бу сукут чодирига ўралиб, нималарни ўйлади экан? Бу гапдан юраги хаприккан Зелихон-чи? У нима учун жим? У нималарни ўйлаяпти. Исмоилбейнинг чой қуйиб ўтирган ўғли Аҳадбей-чи?

Аҳадбек Зелихоннинг тенгқури. Такдирнинг золимлиги бўлмаса бири тоғлар бағрида, бири денгиз со-

хилида туғилиб ўсиб, шу ерда учрашармиди? Улар кишлокка олдинма-кейин кўчиб келишди. Исмоилбей урушдан қайтгач, темирйўлга ишга кириб, оиласини шу ерга кўчириб келди. Зелихоннинг отаси эса урушдан қайтмади, у етим ҳолича кишлокда ризқини териб юраверди.

Дунёдан ризқи узилай деб турган қария, ярим асрдан кўпроқ умр кўриб, ҳали ўз Ватанига эга бўлмаган бу икки бебахт банданинг айтаман деса хасрати камми, эслайман, деса хотиралари йўқми?

Тўрт йил бадалида немис Исмоилбейнинг жонини оламан, деб неча юз минг ўқ узди экан. Лекин яратган уни бу ўлим довулидан омон сақлаб қолди. Ризқ билан умрни мўл берган экан. Аммо бунинг эвазига Ватандан жудо қилибди.

Исмоилбей бошини эгиб, сукутга берилган чокларида кўпинча Оллоҳга муножот этади. «Урушда жонимни омон сақла, деб ёлвордим, ўзингга шукр, сақладинг. Бир кунгина бўлса ҳам кишлоғимда, оилам бағрида яшай, денгизнинг мавжларини кўрай, дедим. Кишлоғимга қайтардинг, шукр. Аммо бир кунгина сиғдирдинг. Денгиз мавжларига тўйдирмадинг. Гуноҳим кўп бўлса, ватангадо қилсанг минг розиман. Аммо Она халқимни ватангадо қилганингга ақлим лол. Наҳот барчамиз баравар гуноҳкор бўлсак...» Шу гаплар ҳаёлига келади-ю, худога таъна қилгани учун дарров тавба ҳам этади.

Умри поёнига етгани сайин хотира денгизи ҳам саёзлашиб, мавжлари сустлашиб борар эди. Баъзан тушида, баъзан эса ҳаёл булутларига банди бўлиб ўтирган чоғида денгиз соҳилида, кирғокдаги майда тошларни охиста силаётган ожиз тўлқинларни безовта қилиб югураётган иштончан бола кўз олдига келди. Ҳаётни фақат шодликдан иборат, деб ўйловчи бола қийқириб, қувнаб югуради. Сачраган сув томчилари қуёш нурида зумрад мисол бир товланиш беради-ю, яна ўз ўрнига қайтади. Боланинг қувнашидан денгиз ҳам маст, қуёш ҳам яйраб нур сочади. Сўнг... денгизнинг уфққа туташ ерини ёндириб қуёш ботади. Сўнг ой кўтарилиб, бу ёнғиндан азоб чеккан денгиз юзини силаб оутади. Ой нури денгиз узра узун пойандоз солади. Шу пойандоз устида юриб кетгинг келади... Бу бола — Исмоилбей. Соҳил бўйлаб чопаётган бу бола унга урушда ҳамроҳ бўлди. Урушдан кишлоғига қайт-

гач, уни яна кўрди. Бу сафар ухтамасдан, хатто мудрамасдан, кўзини юммасдан туриб кўрди.

Госпиталдан чикканидан сўнг, манзили ўзгаргач, уй билан алоқаси тамом ўзилган, у уруш оловида эмас, хавотир оловида ковролган эди. Қишлоғига қайтиб, уйда бегона гуржиларни кўргач, хайратдан ёқа ўшлади. Шоп мўйловли гуржи уни уйига бошлади. Мусаллас билан сийлади. «Биз айбдор эмасмиз, биродар, биздан хафа бўлма!» деди. Яна аллаканча гаплар айтди. Аммо бу гаплар унинг қулоғига кирмади. Денгиз соҳилига борди. Этигини ечиб, шимининг почаларини қайириб, соҳил бўйлаб юрди. Ўғлини елкасига миндириб олиб, соҳил бўйлаб югуришни орзу қиларди. Ўғли йўқ. Югуришга хоҳиши ҳам, мажоли ҳам йўқ. У икки нарсга хайрон, бири — оиласини қандай топишни билмайди. Иккинчиси — қишлоқ йиғитлари урушда жон олиб, жон берса-ю, бунда қолган қариялар, хотинлар, болалар қандай қилиб хонн бўлишсин? Қишлоқдан битта, нари борса иккита сотқин чиқар, лекин ялпи хонн бўлиши мумкинми? У — Исмоилбей урушда бир нарсани — Ватан учун жанг қилиши лозимлигини биларди. Энди хайрон: қани ўша Ватан?

Хаёлида кўп жонланадиган икки манзара шу — соҳил бўйлаб қувнаган ҳолда югураётган бола... шимининг почасини химариб, қайғу юқини орқалаб бораётган аскар... Қўкрагида Ватан химояси учун берилган нишонлар. Қўкрак сиртида нишонлар, қўкрак ичидаги юракка эса тиф санчилган...

— Ватани йўқнинг имони йўқтур, — Исмоилбей шундай деб, хаёл бандилигидан озод бўлиб, кўзларини очди. — Худо ота-боболаримизга Ватан берган эди, биздан тортиб олди. Бизнинг гуноҳларимиз учун сизлар ҳам ватангадо бўлдинглар. Сизлар имонсиз кетманглар, Ватанга қайтинглар. Худога шўқрки, бизни кофирлар юртида хору зор қилмади. Орқадошларимиз бизларни ранжитишмайди. Уларнинг улўғлиги шунда. Аммо Ватан улўғрок. Унинг ўрнини ҳеч нима босмайди.

Исмоилбейнинг кейинги гапларини тепловознинг қичқирини босиб кетди. Сўнг поезд гуриллаб ўтиб, уй тебраниб, шифтларигача қисирлади. Уй эгалари бунга қўникиб кетишган, эътибор ҳам беришмади. Зелихон эса ҳар ўн дақиқада бир поезд ўтиб, заминни силкитганда хавотир билан шифтга қараб қўяди.

— Вакилларимиз Масковга кетишди, — деди Аҳад-

бей, — Крим татарлари билан биргалашиб, ҳақиқатга етишар, иншооллоҳ.

— Чеченлар кўп кетишди. Сени ҳам кетди, деб юрувдим? — деди Исмоилбей.

— Онам шу ерда, бувам шу ерда. Мен қаёкка бораман? — Зелихон «мен камоқда эдим», демади. Чол гап кавламасин, деб бошини эгиб, сукут сақлади.

Исмоилбей «сизлар гурунглашиб ўтиринглар, мен самоварга чиқай» деб фотиҳа ўкиди-да, ўрнидан турди.

Аҳадбей отаси кирганида хонтахта остига яширган шишани олиб, пиёлаларга арок қуйди-да, «Соғ бўл», деб кўтарди.

— Сени чакирганимнинг боисини энди айтай, — деди у. — Вакилларимиз Масковдан курук қайтишади. Масков юртларингга бораверинглар, деган билан гуржилар уйларимизни бўшатишмайди. Қон тўкилиши аниққа ўхшаб турибди.

— Қон тўкилса чеченлар сизлар томонда бўлишади.

— Қон ўша ёқда тўкилади, деб ўйлаяпсанми?

Зелихон бу гапдан ажабланди:

— Қаерда тўкилади?

— Шу ерда.

— Эсинг жойидами? Ким билан урушасан? Ким қон тўкади?

— Ўзбеклар билан...

— Аҳад! — Зелихон ўрнидан кўзғолиб, тиз чўкиб ўтириб олди. — Жиннимасмисан? Бизга уй берган, нон берган ўзбек билан урушасанми?

— Сен ховликма. Биз урушмаймиз. Бизни уруштиришади. Мен кузатиб, сезиб юрибман. Сен Федяни билармидинг?

— Қайси Федя?

— Истансанинг оркасида турарди. Лақаби «Бўри».

— Ҳа... отилиб кетувди шекилли?

— Хукмни ўзгартиришган. Ўн беш йил беришувди. Янги йилдан олдин пайдо бўлиб қолди.

— Қочибдими?

— Қочганга ўхшамайди. Бемалол юрибди.

— Қутулиб чикқандир?

— Йўқ. Ҳали ярмини ҳам ўтирмади. Афви умумийга тушиши ҳам мумкинмас. Хуллас, бу ёғини эшит: уни Қувасойда кўрдим. Пивахонада тўртта улфати билан ўтирган экан. Улфатлари бу ерлик эмас, билиниб турибди. Мен билан кўришди. «Нима қилиб юрибсан?»

десам, «иш бор, братан», деб ишшаяди. Битта-ярим-танинг изига тушиб, шўрини куритмокчими, деб пойладим. Шериклари билан Қувасойни айланиб чиқишди. Асосан турклар кўпроқ яшайдиган кўчаларни айланишди. Кейин иккита мошинга ўтириб, ғойиб бўлишди. Эртасига уларни бу ерда кўрдим. Улар томошага келишмаган. Кўнглим сезиб турибди. Куёвим Қувасойдаги пивахонада ишлайди. Атай бориб суриштирдим. Улар уч-тўрт марта келишибди. Турк йигитлари билан пивахўрлик қилишибди. «Хозир ҳамма ёқда эркинлик, сизлар Турк автономиясини талаб қилинглар», дейишибди. «Туркларнинг ўз республикаси бўлсин!» дейишибди. Пиво ичгани қирган иккита ўзбек йигитни туртиб чиқаришибди. Гапга тушуняпсанми?

— Федя шу ердами?

— Шу ерда эди, кўринмай қолди.

— Яхши, уни ўзим топаман. Селим каерда, хали ҳам Қувасойдами?

— Ҳа.

— Федя билан кўришгандир?

— Билмайман.

— Кўришади. Федя келади-ку, кўришмайдими? Тур, кетдик. — Зелихон шундай деб ўрнидан турди.

— Ошни дамлаб, еб олайлик.

Зелихон «Кейин», деб ташқарига чикди. Аҳадбей унга ноилож эргашиди.

«Запорожец»ни ўт олдириш учун итариб юргизишга тўғри келди. Машина ўтган йўлини кўк тутунга буркаб юрса ҳам, манзилга етиб олди. Ҳашаматли уй, юк машинасига мўлжаллаб ишланган катта дарвоза олдида «Запорожец» ўйинчокқа ўхшаб қолди.

Селим деганлари узун бўйига монанд қорин қўйган, қаддини тик тутиб юрувчи йигит, ҳовлида Зелихонни кўриб, дастлаб танимагандай қаради, сўнг бирдан чехраси очилиб, қучоқ очиб келди.

— Зели оға, тушумми ё ўнгимми?— деб қаршилади.

Кенг ҳовли атрофига уйлар солинган, худди кўрғонга ўхшарди. Мевали дарахтлар тартиб билан экилган, кунга қараган уй рўпарасига темир қувурлардан токсўри ишланган.

Селим уларни кенг уйга бошлаб кирди. Меҳмонхона шифтнинг ўртасида катта биллур қандил. Тўрт чеккасига эса, айнан шу қандилнинг кичик нусхалари

осилган. Йнгирма киши бемалол давра курадиган устолда дастурхон безоғлик эди.

— Оғажон, соғинтириб юбордингиз-ку?— деди Селим жилмайиб.

— Қаердалигимни билмасмидинг?— деди Зелихон.

— Билардим.

— Билсанг нимага сўрайсан. Чиқиб келдим. Хизматинг бўлса, айт.

— Хизматни қўйинг, оғажон. Хизматда мана, биз бўламиз. Сиз иззатда.

— Ишларинг қалай? Ўзбеклар гашингга тегишма-яптими?

Кутилмаган ташрифдан ажабланиб турган Селим бу саволга қандай жавоб беришни билмай, иккиланди.

— Тўғрисишни айтавер.

— Бу ер ўзимнинг қўлимда. Лекин... Ҳосилбойвачча деганни эшитганмисиз? Ўшанинг одамлари кўз очирмайди. Конимни сўриб ташлашди.

— Шунини Федяга айтдингми?

— Кайси Федяга?— Селим шундай деб «Сотдингми?» деган маънода Аҳадбейга қаради.

— Аҳадбейга қарама, менга қараб жавоб бер. Федяга нима дединг?

— Шунини айтдим.

— Ёрдам бер, дедингми?

— Ҳа.

— Аҳмоқсан. Пулинг қўп-у, аммо ақлинг кам. У нима деди, ўзим тинчитаман, дедими?

— Ҳа.

— Сен бу ердан қўчиб кет.

— Негача энди?

— Қирғиннинг уясига чўп суқиб қўйибсан. Келиб келиб Федядан ёрдам сўрайсанми?

— Кимдан сўрай бўлмаса?

— Қучинг етса ишла. Бўлмаса яғир бўлиб юравер.

Зелихонга айрим нарсалар аён бўла бошлаган эди. Шу учун Селимнинг меҳмондорчилигига унамади. Аҳадбейникига ҳам қирмай Фарғонага жўнади. У Федяни қаердан топишни биларди.

Ҳар бир мамлакатнинг ўзига яраша қонуни, қоида-си бўлади. Фуқаро қонун-қоидаларга итоат этиб яшайди. Худди шунга ўхшаб, биз жиноятчилар, деб атовчи оламнинг ҳам ўз қонунлари, тартиб-қоидалари бор. Улар биз жорий этган қонунларни сарик чиқага олишмайди. Шу сабабли уларни таъқиб қиламиз, ҳибсга оламиз, ҳукм чиқарамиз. Дарёга тўғон солингани билан сув орқасига қараб окмайди, тўлиб-тошиб, йўлида давом этаверади. Агар тўғон заиф ақл билан қўйилган бўлса, тўпланган сув уни бузиб кетади. Ҳайкирган жунун сув тўлкинлари элни анча бесаранжом қилиб қўяди.

Зелихон яшайдиган олам ҳам шунга ўхшайди. Унинг фуқароси кам, аммо қонуни пўхта. Уларда «ахлоқ тузатиш колониялари» йўқ. Улар «ахлоқ тузатиш» билан шуғулланишмайди. Уларнинг ҳукми битта — қонунни буздингми, хиёнат қилдингми, биродарингни қутқармадингми, тамом, жонинг билан жавоб бер.

Бу ёзилмаган қонун-қоидаларни сув қилиб ичиб юборган Зелихон қаерда, қандай ҳаракат қилишни, ким билан қандай гаплашишни яхши билади. Қайси ўғрини қаерда топишни, қайси хоним кимга ҳам бошпана, ҳам қучоғидан жой бериши мумкинлиги унга маълум. У «Федяни ўзим топаман», деб бекорга айтмади.

Зелихон Аҳадбейнинг «Запорожец»идан тушиб, бир йўловчи машинани тўхтатди-да, Фарғонага қараб кетди. Тўрт қаватли иморатлар орасига тирсак шаклида тушган бино унга яхши таниш. Иккинчи қаватдаги эшик ўзгарибди. Илгаригисига чиройли чарм қопланган эди. Буниси темирдан бўлибди. Зелихон эшик қўнғироғини уй бекасига таниш бўлган тарзда босди. Қўнғирокнинг иккита қиска, учта узун жиринглашини эшитган бека эшикни беҳавотир очиши мумкин. Қуттилгандай бўлди. Эшик аввал қия очилди. Бека таниш одамни кўриб, эшикни каттарок очди-да, ўзи орқасига чекинди. Зелихон одатига кўра атрофга аланглаб олгач, тезгина ичкари кириб, эшикни ёпди.

— Зеля, яхши келдингми? — Бека шундай деб унга яқинлашди-да, кўкрагига бош қўйди. — Надуля, ўзинг омонмисан? — деди Зелихон, уни елкаларини силаб.

Ҳали қиркка қирмаган бу жувон тароватини йўқотмаган, қучокласа қучоклагудай, ўпса ўпгудай эди. Зелихон вақтида у билан айшини сурган. Аммо улар

орасида муҳаббат, хамиша бирга бўлиш туйғуси йўқ эди. Юрак юракка талпинмаган. Зелихон бу тушакда бир неча соат илгари бошқа эркак ётган бўлиши мумкинлигини биларди, Надя ҳам бу чиройли йигитнинг hozиргина бошқа аёл қучоғидан чикиб келаётган бўлиши мумкинлигини биларди. Дарвин деган зот худди шу тоифа одамларга қараб туриб, «одам маймундан пайдо бўлган», деган назарияни яратган бўлса не ажаб? Булар Оллохнинг эмас, балки хирснинг бандалари эдилар. Одам болаёсига Яратган яхши туйғулар ҳам берганини билмас эдилар. Шундай туйғу бўлмагани учун ҳам бир неча йил эмас, бир неча соатгина кўришмаган танишлар сингари омонлашдилар.

Меҳмонхонадаги устол усти душман пайхон этган кишлоқ манзарасини эслатарди. Бу Зелихонни ажаблантирмади. Чунки у бунда дурустрок манзарани кўрмаган.

Надя Зелихоннинг рўпарасига ўтириб, икки қўлини жағига тираб, унга тикилди.

— Кўринишнинг бинойи. Курорт ёкибди,— деди жилмайиб.

— Сенинг дуоларинг етиб борди,— деди Зелихон ҳам жилмайиб.— Мени соғиниб, ичкиб қилибсан.

— Сени, деб ичиксам арзийди.

— Нима иш қиляпсан?

— Ўзинг билган иш.

— Ким билан ишляпсан?

— Суварак билан.

— Қўнинг шунга қолдими?

Надя «нима қилай бўлмаса?» дегандай елка қисиб қўйди-да:

— Ичасанми?— деб сўради.

— Борми?

— Сенга бор.— Шундай деб ичкари хонага кириб кетиб, дам ўтмай бир шиша ароқ кўтариб қайтди. Зелихон шишани ўнинг қўлидан олиб, чакконлик билан очди-да, иккита қадахга қўйиб, биттасини аёлга узатди.

— Эсон-омон қайтиб келганинг учун,— Надя шундай деб бир ҳўплаб қўйди.

Зелихон қадахни бир кўтаришда бўшатди.

Иккинчи қадахдан сўнг аёлнинг ёнига ўтиб, уни қучоклади.

— Энди эсингга тушдими?— деди Надя нозли вагинали овозда. Зелихон жавоб бермай, бакбақасига

лаб юборди. Унинг назарида Федянинг қаердалигини шу аёл билиши керак эди. Тўғридан тўғри сўраса, айтмаслиги ҳам мумкин эди. Шу сабабли мақсадга аёлларга ёқадиган йўлдан юриб боришни маъқул қўрди. Надя ийиб, тўшакка ётишга тайёр бўлганида «Федя қаерда?» деб сўради. Кўзлари сузилиб турган аёлнинг қошлари бирдан чимирилди.

— Шунга келувдингми?— Надя Зелихонни кўрагидан итарди. Зелихон эса аксинча, уни маҳкамрок кучди. Надя унинг кучоғидан чиқишга уринди, охири бўшашган ҳолда, ёпик эшикка қаради.— Шунинг кейинроқ сўрасанг ҳам бўларди-ку? Ана, ётибди. Ғирт маст.

Зелихон уни кучоғидан бўшатиб, эшикни очди. Юз-тубан ётган, чап кулоғининг остидан оғзигача тиртиги бўлган бу йигитни дарров тиниди. Ичкари кириб эшикни ёпди-да, «Федя», деб чиқирди. У бир текисда нафас оларди. Мастга ўхшамасди. Зелихон уни яна чақирди, сўнг унинг маст уйкуда эканига гўё ишонч ҳосил қилгандай, пиджагининг чўнтагига қўл юборди. Янги паспорт, озод этилгани ҳақидаги гувоҳномани қўргач, боя кўнглига оралаган шубҳа ҳақиқатга айлана бошлади.

У Федянинг бош томонига ўтиб ўтирди-да, худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандай гапира бошлади:

— Менинг Бўри деган бир дўстим бўларди. Ароқ дарё бўлиб оқиб келса, шимириб қуритарди. Аммо ўзи сира маст бўлмас эди. Қамокда бузилибди, бечора. Энди... одам сотилганидан кейин шунақа бўлиб қоларкан-да. Худо раҳмат қилсин, сени Федя. Номингни тоабад унутмаймиз, дея олмайман. Сотқинларни эсламаймиз, ўзинг биласан-ку...

Шу гапдан кейин Федя бир қимирлаб олди.

— Сотқин эмасман,— деди ётган ҳолича.

— Бошингни кўтар, Федя, мендан уялма.

Федя бошини кўтариб, тирсагига тиралди.

— Нимага келдинг?

— Иш бор эди. Чикиб келганингни эшитиб, хурсанд бўлувдим.

— Қанақа иш?

— Энди сенсиз битадиган иш.

— Мени сотқин дема, Академик, мен бировни сотганим йўқ.

— Қочдингми? Қочганга ўхшамайсан?

— Ишинг бўлмасин. Йўлни килиб чиқдим.

— Мен билан ишлайсанми?
— Йўқ.
— Нимага?
— Ўзимнинг ишим бор. Агар хоҳласанг... мен билан ишлашинг мумкин. Яқинда катта ов бўлади.
— Каерда?
— Каердалигини вақти келганда айтаман.
Эшик кўнғироғи жиринглаб, уларнинг суҳбатлари узилди. Бироз фурсат ўтгач, эшик қия очилиб, Надя кўринди.

— Федя, келди айтганинг.
Федя ўрнидан туриб меҳмонхонага чикди. Зелихон унга эргашиди. Меҳмонхонада сочлари пахмайган, қадди келишган бир қиз турарди.

— Ёшинг нечада?— деб сўради Федя унга тикилиб.
— Ўн еттида,— деди қиз, бу саволдан ажабланиб.
— Зеля, бу товукни топиб келган матаҳини кара. Менинг куним энди кара кампирларга қолибди-да, а? Жуна, кўзимга кўринма!

Қиз лабини чимириб, шарт бурилган чокда, Зелихон уни тўхтатди.

— Надуля, бу менга насиб қилган экан. Бизга ўхшаган чолларга қари кампирлар ҳам бўлаверади.

Федя Зелихоннинг олдида олифтагарчилик қилмоқчи эди. Оғзидаги нонни олдириб қўйиб пушаймон еди-ю, аммо сир бой бермади.

XX БОБ

1

— Ҳосилбойвачча деганлари мен бўламан. Бир томони қайнотангиз билан ака-укалимиз бор. Бир томони йигитнинг сўзи қайтгунча шайтоннинг бўйни узилсин, дейишадими?

Шу гапдан кейин Элчин ўйланиб қолди. У Ҳосилбойвачча деганларини эшитган, қўчқорларнинг бири шу эканини ҳам биларди. Аммо ўзини кўрмаган эди. Озғин юзидага катта юмолук кўзлари болакай чизган суратни эслатувчи, қалдирғоч мўйловли, кирра бурунли бу йигит ўзига эринмай зеб берган эди. Қийимларининг тахи бузилмаган, бирон ерда ғажимнинг асорати йўқ, худди у ҳеч ерда ўтирмайдигандай, суянмайдиган-

дай эди. Иккала кўлининг бармокларида биттадан тилла узук. Бу одамдан таралаётган атир хадига димок ёрилиб кетай дейди. Элчинни хайрон қолдирган нарсa бу эмас, бундай олифта юрувчилар кўп. Элчин тўйга айтиб келган бу йигитни зимдан кузатиб, унинг киприк қокмаслигини илғади. Ўқдай қадалиб турган нигоҳдан одам боласида кам учрайдиган совук ўт чакнаб турарди. Бу нигоҳ «сенга яхшилик қиламан», деб алдай олмасди. У тўғрисиини айтарди: мендан факат ёмонлик кут!

Элчин Ҳосилбойваччанинг таклифини эшитгач, кеча Асадбекнинг қидириб келгани сабабини англади. «Демак, Асадбек бу таклифдан огоҳ. Демак, бу одамга хизмат қилишимни истамайди. Нима учун? Ғайирлиги келганми? Обрўйига путур етишини билганми? Қимсан, Асадбекнинг куёви Ҳосилбойваччанинг хизматида бўлса?!»

— Мен ноз қилаётганим йўқ, ака,— деди Элчин, ўзидан икки-уч ёш кичик бўлган Ҳосилбойваччага.— Акахонингиз сизга кадрдон бўлсалар, тўйларига зўррок ашулачиларни олиб борганингиз яхшими, дейманда. Мен анча четга чиқиб қолганман. Биров эслайди, биров эсламайди. Ғулом келибди ё Шерали келибди, деган гап қаёқда-ю, алмисокдан қолган Элчин келибди, деган гап қаёқда?

— Бунчалик паст кетманг. Арзимасангиз ўзим келмас эдим.

Элчин бу гапдан «Мен унча-бунча одамни таклиф этмайман», деган маънони укди. У Асадбекнинг максатини англагандай эди. Аммо шунча ўйласа ҳам Ҳосилбойваччанинг асл нияти нима эканини билолмади. Ҳар бир катта-кичик тўданинг, ҳатто гап ейдиган кичик улфатнинг ўз кўшиқчиси бўлади. Элчин Асадбек тўдасига тегишли, ҳатто улар уни ўз мулкидай кўришар эди. Ҳосилбойваччаларнинг ҳам ўз мулки — кўшиқчиси бор. Тўйга Ҳасанали келармиш, дейилса, одамлар унинг йўлига ҳафталаб кўз тикишади. Ана шундай машҳур ашулачи турганида Элчин нимага керак бўлиб қолди? Элчин таклиф замирида қандайдир китмирлик ётганини фаҳмлади-ю, қисқа фурсатда ўша «қандайдир» нима эканини англай олмади.

— Катта бошингизни кичик қилиб қелибсиз, биз нима дердик. Қасбимиз яхшиларга хизмат қилиш.

Ҳосилбойвачча юзини жилмайиш эпкини силаб ўт-

ди. Бу кувониш эмас, голиб одамнинг мағрур жилмайиши эди.

2

Элчин тўйга борибди?!

Асадбек бу хабарни эшитиб, тутокиб кетди. У «Элчин сал бўлса-да, эсини йиғиб олди», деб янглишганини билди. «Кўзи кўр, акли паст экан,— деб ўйлади Асадбек,— бу таги пастга олов билан ўйнашишни ким қўйибди?»

— Тўйда ахвол канака экан?— деб сўради Асадбек, ўзини бироз босиб олгач.

— Улок Ҳасаналидамиш. Элчинга пул кистиришмабди,— деди Чувринди.

— Ҳа, тулки!— Асадбек ўрнидан туриб, эшик томон юрди.— Кетдик.

— Сиз бормаганингиз маъкул,— деди Чувринди, жойидан жилмай.— Мен йигитларни юбордим. Ўзлари тинчитишади.

Асадбек тўйхонага кундузи бориб муборакбод этиб, совға-саломини бериб келган эди. Унинг кечки зиёфатларга келмаслиги кўпчиликка маълум, шу учун ҳозир борса, мағлубиятини бўйнига олган бўлиб чиқади. Чувринди буни олдиндан ҳисоб-китоб қилиб қўйган эди. Асадбек унинг максadini дарров тушуниб, жойига қайтди.

— Сиз ташвишланманг. Бир жаҳатдан шундай бўлгани ҳам дуруст. Бурнига сув кирса, кейин кадрингизга етади,— деди Чувринди. Асадбек хабарни эшитиб, титраб ўтирган пайтда Элчин тўйда ёниб қўшиқ айтарди. У даврига биринчи чиқишидаёқ бу ерга шарманда бўлиш учун келганини англади. Ундан олдин Ҳасанали чикканида уни қийкириб қарши олишди. Ҳасанали ўртага чиқиб, худди цирк артистидай бир қўлини юқори кўтариб таъзим қилди. Олкишлар тингач, унга торни икки қўллаб узатишди. У арзимаган бир одамнинг мактубини олаётган подшодай қаддини ғоз тутиб, торга қўл узатди. Шу онда Ҳосилбойвачча унга яқинлашиб, устидан пул сочи. Ҳасанали ашула айтиб эмас, пул сочишдан, кистиришдан чарчади. Навбат Элчинга етганида тўйхонада олқишлар янграмади. Пуллар сочилмади. Ташқаридан қараган одам бар-

ча пул аввалги ашулачига сарф этилиб тугабди-да, дейиши мумкин эди.

Элчинга бу усул маълум. Ашулачини хор килишнинг энг маданий йўли шу. Бундан бир вақтлар Асадбек ҳам фойдаланган. Элчинни бошлаб бориб, унинг обрўйини ошириш, тўй эгаси чакирган хофизни ер килиш учун шу усулни қўллар эди. Хосилбойвачча акс йўл тутди: ўзи айтиб келган кўшиқчини ўзи хор қилди. У атайин даврага чикмади. Худди Элчиннинг ашуласини эшитмагандай улфатлари билан чакчаклашиб ўтираверди. Элчиннинг раққосаси — тўйларда юравериб кўзи пишган жонон жувон — Хосилбойвачча ўтирган ерга бориб минг муком қилди, минг ишва билан сузилди, фойдаси бўлмади.

...Ана шу пайтда Асадбекка хабар кетган эди...

Элчин иззати битганини билиб, тўйдан чикиб кетмокчи ҳам эди. Бирок, ўзини тутди. Шармандалик юкини ортмоклаб чикиб кетгандан кўра охиригача чидашга қарор қилди. Ҳозир чикиб кетса — уларга шу керак — ғолиблик жомини сипқоришади, кетмай ўтираверса, чикиб ашуласини айтаверса, улар ажабланишади, балки хавотирга ҳам тушиб қолишар.

Элчин тўйхонада ўзининг калака қилинаётганидан бир эзилса, икки тўда орасида кўғирчок бўлаётганини англаб, минг эзилди. «Бунга аввалроқ аклим етиши керак эди», деб ўзини ўзи айблашдан ўзга чора топмади. У даврага иккинчи марта чикқач, атайин мунгли ашулани айта бошлади. Ширакайф йигитлар келиб, «шўхроғидан бўлсин», деб қулоғига шивирлаб кетишса ҳам парво қилмади. Тўйда яйраб, ўйнайман, деб келган кизлар, йигитлар бетоқат бўлишди. Хосилбойваччанинг даврасидагилар ҳам у томонга бир-икки қараб кўйишди. Ҳозиргина кизиётган тўй совий бошлади. Тўй тўйга эмас, маърузачининг гаплари ёқмай ғўнғир-ғўнғир бошланган мажлисга ўхшаб кетди. Хосилбойвачча ўрнидан туриб, Элчин томон бир кадам қўйгач, тўхтади. Элчин унинг тўхтаб қолиши сабабини рўпарасида Жамшид пайдо бўлгач, англади. Жамшид ашуладан маст бўлган одамдай жилмайиб қўйди-да, чўнтагидан бир даста пул чиқариб Элчиннинг устидан сочди. Жамшиддан сўнг яна икки нотаниш йигит сочди. Ана шунда Хосилбойвачча чўнтагига қўл тикиб ўрнидан турди. Ана шунда Элчин ашулани ниҳоясига етказмай узди-да, жойига қайтди.

Уни тўй охиригача даврага чорламадилар. У эса ўзини эркин тутган бўлиб, еб-ичиб ўтираверди. Шерикларининг савол назарларига «хотиржам бўлинглар», деган маънода им қокиб кўяверди.

Тўй тугаб, келин-куёв кузатилгач, Хосилбовачча Элчин ўтирган устолга яқинлашди.

— Қалай, хофиз, уринтириб қўймадикми?— деди у, Элчиннинг елкасига қўл ташлаб.

— Маза килдик, ака,— деди Элчин унинг кўзига тик қараб.

— Акахонни хурсанд килдингиз, раҳмат,— у шундай деб чўнтагидан икки тахлам юз сўмлик чиқариб, устол устига ташлади.— Етадимми?

Элчин заҳарли жилмайиш билан пулларга қаради. Бир тахламни олиб, ёнида ўтирган доирачига узатдида, «Ўзинг бўлиб бер», деди. Сўнг иккинчи тахламни Хосилбойваччага узатди:

— Акахон, мен холис хизматга келганман.

Хосилбойвачча қошларини бир чимирди-ю, аммо сир бой бермади. Сўнг пулни олиб раққоса олдига ташлади.

— Ўйинингга беш кетдим.

У шундай деб бурилиб, изига қайтди.

3

Кўчада Жамшид кутиб турган эди. Элчин уни кўрмагандай ўтиб кетмокчи бўлди. Аммо сергакликда унча-бунча одамга дарс бера оладиган Жамшид унинг йўлини тўсди.

— Сиз бу ёкка чикинг,— деди, катъий оҳангда.

«Демак, Асадбек олиб келишни буюрган», деб ўйлади Элчин. У бир тўхтамга келиб улгурмай, Жамшид орқарокдаги доирачига буюрди:

— Торни мана бу мошинга қўйинг. Хофиз акангиз биз билан бирга кетадилар.

Элчин Жамшид билан ғиди-биди айтишни ўзига эп кўрмай, машинага ўтирди. «Асадбекнинг кўзи учиб турган бўлса, унга айтадиган икки оғиз ширин сўзим бор», деб қўйди.

Жамшид одатига содик қолган равишда жим борарди. Орқа ўриндикда ўтирган Элчин унга тикилиб, ўйларди: «Асадбек бу лайчасини атай юбордимми? Энди

менга нималар деб сасир экан? «Хосилбойвачча Асадбекнинг куёвини бир пул қилди», деган андишага чидай олмас ҳар ҳолда...»

Элчин камокдан чикиб келгач, ўзини ақлан тўлишган ҳис қиларди. «Атрофимда содир бўлаётган ҳар бир воқеага, айтилаётган ҳар бир гап-сўзга ақлим етади, кимга нима дейишни яхши биламан», деб ўйларди. Зохиран шундай. Ҳар бир инсон йил ўтгани сайин ўзини ақлли ҳис қилиб боради. Худди шу ҳис уни кўпга кулги қилади ёинки ҳаёт сўқмоғида чалиб йикитади, йикитганда ҳам бир умр мажруҳ қилиб қўяди. Тўғри, Элчин кўпни кўрди. Найранг нима, мунофиклик нима, ваҳшийлик нима — ҳаммасига тирик гувоҳ. Аммо, бу найранг, бу мунофиклик, бу ваҳшийлик, одам боласига ёт жамики иллатлар ранги кундан-кунга турланиб туришини ҳисобга олишни ўрганмади. Буни ўрганиши ҳам қийин. Бугун сариқ рангда тусланган ваҳшийлик эртага қайси рангда жило беради? Қорами? Яшилми?.. У Шилимшиқни ўлдирмок истагида юрганида қайси рангда эди. Б жингалак сочли йигитга пичок санчаётганида қайси рангни афзал билади? Буни унинг ўзи ҳам билмайди. У ўзи сезмаган ҳолда икки гуруҳ ўзаро тепиб ўйнайдиган копток ҳолига тушди. Зимдан тайёрланаётган олишув саҳнасида бир зарра бўлиб қолганини у ҳали тушуниб етмасди.

Жамшид шоҳқўчадан тўғрига юрмай, чапга бурилгач, Элчин ажабланди. «Демак, бугун Асадбек мени кўришни истамайди. Демак, бу тун ўйланади, режа тузади. Асадбек қўлида қўғирчоққа айланганингиз муборак бўлсин, Элчинбой. Қасоскор эркак сизми эдингиз?» Элчин дарвозаси ёнида тўхтаган машинадан тушиб, торини қўлтиқлаган ҳолда қолди. Жамшид хайр, ҳам демай, жўнаб кетди. Элчин чўнтагидан қалит чиқарди-ю, кулфга солишга қўли бормади. Нима учундир уйига киргиси келмади. Қимгадир дардини айтишни истади. Унинг дардини ярим кечада ким эшитади? Зелихон бўлганида эшитарди. Лекин у Фарғонадан қайтгач, «зарур ишни» баҳона қилиб, Масковга жўнаб қолган. Элчиннинг дардини Анвар ҳам эшитиши мумкин. Лекин уйғотиб, хотини бағридан чикиб унга кулок тутиш малол келса-чи? Элчин шу фикрларни хаёлидан ўтказиб, ўзини ночор, ёлғиз сезди. Атрофда «азизим, биродарим, дўстим...» дейдиган одамлар кўп. Аммо дардини эшитадиган инсон йўқ бўлса ҳам қийин экан.

«Одамлар камокдан кўркишади,— деб ўйлади Элчин.— Ахир шу ёруғ жаҳоннинг ўзи турма-ку? Ёнма-ён яшайсан, лекин бир-бирингга ишонмайсан. Бу Ер деганлари гунохкор бандаларнинг сургун муддатини ўтовчи жойи эмасми? Қамохонада ҳар бир барак ўзига хос бир мамлакат. Ҳар бир баракнинг ўз қонуни, ўз урфи, ўз подшоси бор. Ер юзидаги ҳар бир мамлакат қамокхоналардаги бараклардан нимаси билан фарқ қилади? Диндорларнинг гаплари балки тўғридир? Одам боласи чиндан ҳам синов учун бу дунё-да яшар? Синовдан ўтса — озодликка чиқади, жаннатга тушади. Ўтмаса жаҳаннам азобида қолади...»

4

Зайнаб эрини кутиб, ухламай ўтирган эди. Машина келиб тўхтаганини билди. Машина эшиги тез очилиб, тез ёпилди. Машина шитоб билан кўзғолди. Зайнаб отарчилар шилта йўллардан юрадилар, деб кўп эшитган эди. Эрининг тўйга боражагини билганидан бери, шу йўлда юриб келади, деган фикр унга тинчлик бермаётган эди. Дарвоза эшиги ҳа деганда очилмай, эри киравермагач, миясига ўрнашган гумон ҳақиқатга айланаверди. Назарида эри ўйнаши билан тушиб қолиб, дарвоза олдида қучоқлашиб тургандай туюлаверди. Елкасига қалин рўмолини ташлаб, ташқарига чиқди. Девор олдида келиб, кўча томонга қулоқ осди. У кутган ҳансирашлар, пичирлашлар, хиринглашлар эшитилмади. «Мошина қўшниларникига келгандир» — Зайнаб шу фикрда изига қайтмоқчи эди, кўча томонда Элчин енгил йўталди. Зайнаб сергак тортиб, яна қулоғини динг қилди. «Нимага кирмаяптилар?» деб ажабланди. Қанча ўйламасин, саволига жавоб тополмади. Кута-кута, охири эшикни ўзи очди.

Торини қучоқлаб ғариб ахволда турган эрини кўриб, хайрати яна ошди. Элчин қўкқис эшик очилганида бир чўчиб тушди. Айвонда ёниб турган чирок нури бу ерга аранг етиб келарди. Шу сабабли Элчин хотини кўзидаги ажабланишни сезмади. Зайнаб ҳам эрининг кўзидаги ҳайронлик аломатини илғамади.

— Зайнаб? Тинчликми? — деди Элчин. Унинг тили гапга келмай, овози соков одамникидай ғўлдираб чик-

ди. Зайнаб «маст экан», деган хаёлга бориб, паст овозда:

— Тинчлик,— деди,— киринг...

«Қутаётган экан!» Шу фикр Элчиннинг кўнглини ёритиб, елкасидан босиб турган дардни қувгандай бўлди. Остона ҳатлаб ўтиб, эшикни ёпгач, бир кўлини хотинининг белига юбориб, уни ўпмокчи бўлди. Зайнаб юзини олиб кочди, ўптирмади. Элчин буни нозли араз ўрнида қабул қилиб, кўнгли янада равшанлашди. «Шунчалик кутдими, шунчалик аразладими, демак, яхши кўради?» деган қарорга келди. Ичкари килиб плащини ечгач, уни яна кучмокчи бўлди. Зайнаб бир тўлғониб унинг кучоғидан чикди-да:

— Аввал ювининг,— деди.

Бу гапдан сўнг Элчиннинг устидан совук сув қуйилгандай бўлди.

— Сен ҳали... мени шунақа саёқ... шалток деб ўйлайсанми?!

Зайнаб эрининг кўзларига қараб бир олам ғам кўрди. Яна бир гап айтса, назарида эри йиғлаб юборадигандай туюлди. Гапи қўпол чикканини англаб, юмшатишга ҳаракат қилди:

— Факат саёқ одам ювинадими? Бегона жойларда ўтирдингиз, бегона одамлар билан кўришгансиз... Дарров эгриликка олманг-да...— Шундай деб эрининг юзини силаб қўйди. Элчин бу юмшоқ қўлнинг тафтини сезмади. «Бугун ўзи тупрокка кориштирадиган кун экан», деб ҳаммомга қараб юрди.

5

Элчин ювинаётган маҳалда Анвар ширин уйкуда эди. Бирдан уйғонди. Уйғонганда ҳам сергак, тиниккан ҳолда уйғонди. Бирпас жим ётди. Пешонаси кизий бошлагач, ўридан туриб меҳмонхонага чикди. Даразадан тушиб турган нурни кўриб, шошиб эшикни ёпди.

— Сени биз уйғотдик,— деган ёкимли овоз келгач, нур устига оёқ қўймокчи бўлди.

— Сени ҳозир олиб бормаيمиз,— деди яна ёкимли овоз.

— Мен Зуннуний билан учрашмокчиман, сўрайдиган гапларим бор.

— Ердаги ҳаёт билан видолашганингдан кейин учрашасан.

— Асқар Қосим билан-чи?

— У билан ҳам... Сен бизнинг борлигимизга ишондингми?

— Ҳа.

— Ердаги ҳаёт билан хайрлашишга тайёرمىсан?

— Йўқ.

— Нима учун?

— Одам ўзини ўзи ўлдириши осон эмас. Мен ҳаётдан тўйганим йўқ.

— Бугун бўлмаса эртага тўясан. Холидий энди баттар авжига чиқади. Атрофдагилар сени талашади. Кўз очиришмайди. Сен ўзгаришларга ишониб ҳа-то қиялсан. Одам эғнидаги либос ўзгаряпти, юрак эмас. Шунга ақлинг етмайдими?

— Билиб турибман... лекин менга озгина муҳлат беринг.

— Вактни чўзма. Билиб қўй: дўстингнинг дўсти хавф остида, йўлдан қайтмаса, ҳалок бўлади.

— Ким?

— Дўстингнинг дўсти...

Шу гапдан кейин нур чекиниб, хона коронгулашди. Анвар ҳолсизланиб, устулга ўтирди. Ёшнинг жумбокли гапи уни ташвишга солди. Дўстимнинг дўсти ким экан, деб ўйланди. «Дўстга ўхшаб юрганлар кўп. Ҳаммасининг огоҳлантириб чиқаманми? Ё энг яқин, энг чин дўстларними? Йўлдан қайтмаса ҳалок бўлади... Қанака йўлдан? Бирови амал талашаётгандир, бирови мол-дунё қайғуси билан яшаётгандир, бирови бошқасининг чиройли хотинини йўлдан урмоққа киришгандир... Қайси бири ҳалок бўлади? Ёш нима учун мени огоҳлантирди? Дўстимнинг дўсти ҳалок бўлишини истамади. Аммо мени шоширяпти. Мен унга «ҳаётдан тўймадим», дедим. Шу гапдан аччикланиб, дарров ғойиб бўлдимми? Мен... ҳаётдан тўймадимми?..»

«Ҳаётдан тўйиш» деган гап тилдан осонгина учеди. Шу иккитагина сўздан иборат тушунчанинг ўқ илди-зини топиш эса жуда мушкул. Ҳар ким ҳаётдан ҳар хил лаззат олади. Қимдир майшатдан, фоҳишалар давра-сида яйраб тун ўтказишдан, бошқа биров эса ана шу ҳаром йўлга юрмаганидан лаззатланади. Қимдир тўп-лаган мол-дунёсига қараган сайин кўзи қувнайди,

бошкаси тешик тоғорага караб, корин ва нафс бандаси бўлмагани учун яратганга шукр қилади.

Худди шунга ўхшаш, ҳаётдан тўйиш ҳам турлича. Биров мол-дунёсидан айрилса, ҳаётдан тўяди. Биров ҳақсиз дунёдаги найранглардан тўяди... Анвар нимадан тўйсин? Холидийнинг хийлаларига чидай олмаганини ошкор этиб, бу дунёдан кетворсинми? Дунёни холидийларга ташлаб қочсинми? Асқар Қосим кетди. Нима ўзгарди? Қим инсофга кирди? Қимнинг кўзи очилди? Унинг исёнини ким англаб етди?

Анварнинг ҳаёлига шу гаплар келиб, беихтиёр ўрнидан турди. Дераза олдига бориб, осмонга каради. Осмон тунд. Юлдузлар кўринмайди. Булут ортига яширинган юлдузни ҳаёлан кўз олдига келтириб, унга муурожаат этди:

— Мени олиб кетсаларинг яхши бўларди. Зуннуний билан гаплашардим. Асқар Қосимдан сўрайдиган гапларим бор эди. Ўзимни ўлдиришим қочмайди. Оркамдан чирқираб қоладиган бир этак болаларим йўқ. Ҳаётдан умидим ҳам йўқ. Аммо ҳозир бир адолатни тиклаш имкони туғилганида, қочиб қолиш номардликда. Ўлимдан кўрқаётганим йўқ. Ўлганимдан сўнг Холидийларнинг хурсанд бўлишларини истамаяпман. Менга фурсат беринг. Озгина фурсат...

XXI БОБ

1

Ёниб кетган машинадан топилган тунукача темир йўл бекати юкхонасининг белгиси экан. Тунукачага зарб этилган рақам бўйича иккита катта жомадон сақланарди. Жомадонлар харидоргир кийим-кечаклар билан тўла эди. Трамвай паттасидаги рақамларга қараб иш юритиш қийин бўлди. Ўихоят, автомат юкхоналардан иккитасининг тилсими ечилди. Икковида бир хил қора сумка турар, иккови ҳам қумли халтачалар билан тўла эди. Таркибида олтин бўлган қум қаердан олингану қимга сотилиши керак? Майор Солиевни ҳам, Зоҳидни ҳам шу жумбоқ гаранг қилди.

— Бойлиги миллион сўмдан кам эмас,— деди Солиев ўзича чамалаб.— Булар сотганларидан қолганлари. Шунча пули бор одам таксини ўғирлаб юрарканми?

— Таксопаркдагиларни кўрkitиб олган бўлса-чи?

— Унда нима учун айтишмаяпти? Комиловнинг ҳаракатига ҳам тушуниб бўлмаяпти.

— Бойлик балки уники эмасдир? У бирор кишининг ёки гуруҳнинг дастёри бўлса-чи?

— Дастёр бўлганида бойликнинг изига тушишарди. Уй бекаси келдими, гаплашдингми?

— Йўқ. Икки марта чақиртирдим. Бугун Толиповни юбордим, олиб келади.

Зоҳид ҳам, майор ҳам калаванинг учини топмок учун турли тахминларни ўртага ташлашар эди. Ҳозир, бошлари котиб турганида сиз бориб: «котил санъаткор, у ўчини олди», десангиз, сира ишонмайди. Чунки миллион сўмлик бойликка эга одам оддий касос қурбони бўлиши мумкинлиги кам учрайдиган ҳодиса.

Солиев Зоҳид билан хайрлашиб, ўрнидан турган чокда телефон жиринглади. Ҳамдам Толипов Шилимшик яшаган уйнинг бекаси уч кун бурун, яъни тинтувнинг эртасига жомадонларини кўтариб кетганини, йўлда учраган кўшнисига «Чет элга кетяпман», деганини маълум қилди. Бу хабарни эшитган майор Солиев жойига қайтиб ўтирди-да, «Нима қиламиз?» деган савол назари билан Зоҳидга тикилди. Зоҳид бундай бўлишини кутмаган, чунки Сангинанинг хатти-ҳаракати унда шубҳа уйғотмаган эди.

— Биздан қочадиган даражада кўп нарса биларканми?— деди Зоҳид, паст овозда, худди ўзига ўзи гапиргандай.

— У котилликдан балки беҳабардир. Лекин беихтиёр ҳолда котиллар йўлини кўрсатиб қўйиши ҳам мумкин бўлган. Комиловни бу уйга қим жойлаштирган? Шу одамни топиш керак.

— Ўринбосар-чи?— Зоҳид шундай деб телефон гўшагини кўтариб, рақам терди.— Балки уни ҳам...

Бошлиқ Зоҳиднинг овозини таниб, қуюқ хол-аҳвол сўради. Кейин худди Зоҳиднинг мақсадини билгандай, қўшиб қўйди:

— Тожимуллаевнинг сал товлари йўқ шекилли. Кеча телефон қилиб, узрларини айтувдилар. Бугун ҳам кўринмадилар. Уйларида сўраб кўрайми?

— Ҳа. Иложи бўлса, бир келиб кетсинлар,— Зоҳид шундай деб гўшакни жойига қўйди.

— Уйига бориш керак,— деди Солиев.

— Ҳозир, билайлик-чи? Ростдан тоби қочганми ё айёр касалмикни?

— Касал бўлса майли-я, у ҳам «чет элга» жўнаб қолмаганмикни?

Шу пайт телефон жиринглаб, уларнинг тусмолли суҳбатларини узди. Телефон гўшагидан Бошлиқнинг хавотирли овози эшитилди:

— Уйда йўқ, кеча «сафарга кетдим», деб чиққан экан.

— Ҳозир етиб борамиз.— Зоҳид гўшакни жойига қўйдию Солиевга савол назари билан қаради.

Саросимага тушган Бошлиқ хонасига сизмай, уларни кўчада бетоқат бўлиб қутарди. У салом-алиқни ҳам унутиб, янги хабар билан қаршилади:

— Кеча эрталаб ишга келганини фаррош кўрган экан. Унга ҳам сафарга кетяпман, дебди.

Ўринбосарнинг қабулхонасида ёши етмишларга бориб қолган озгин кампир ўтирган эди. Солиев унинг ёнидаги бўш стулга ўтирди. Зоҳид дераза томонга ўтди.

— Тожимуллаевни соат нечаларда кўрдингиз?

— Секкиз булмағон эди. Мин убиратъ этиб юрган эдим. Келиб, Ани, чиқиб турунгиз, дедилар. Чиқиб турдим.

— Менга соат етти яримда кўнғирок қилиб, тобим йўқ, девди...

Солиев Бошлиқнинг луқмасига эътибор бермай фаррош билан суҳбатини давом эттирди:

— Кўриниши қандай эди?

— Нормалний эди.

— Бир нарсадан жаҳли чиққани сезилмадими ё шошиб турганмиди? Кампир бироз ўйланди.

— Немножко нервничат этти. Минга «Салом, Ани», деди, и всё. А то, яхши сурашар эди. Здравямни, сеямни сураар эди.

— Ичкарида нима қилди? Масалан, темир жавонни очиб-ёпгани сизга эшитилмадими?

— Йўқ, ҳич нарса ишитмадим. Нў, чиғиб кетгонларидан сунгра қарасам, сейфда қулчлари турибди. Мин удивляться эттим. Қулчни олиб, устолларига спрятат эттим.

— Қаерга, кўрсатинг.

Кампир туриб, ёзув усталига айланиб ўтиб, пастда-

ги тортмага кўл юбормоқчи бўлганида, майор уни тўхтатди:

— Ани, бўлди, кўл урманг. Тожимуллаев қайси шаҳарга кетаётганини айтмадими?

— Вроде Бухара деди.

Майор Солиев Зоҳидга савол назари билан қаради. Зоҳид унинг нима демокчи бўлганини англаб, Бошликка имлаб қўйиб, қабулхонага чикди-да:

— Телефонингиздан фойдаланасам майлими?—деб сўради.

Саросимаси босилмаган Бошликка бу илтимос улуғ бир лутф бўлиб туюлиб, хона эшигини очиб, бироз таъзим қилган ҳолда «марҳамат», деди. Зоҳид, эшик охистагина ёпилгач, телефон гўшагини кўтарди. Аввал экспертиза хизматини чақирди. Кейин Ҳамдам Толиповни топди-да, аэропортга бориб, Тожимуллаевнинг қай томонга учганини аниқлашни топширди. Ўринбосарнинг хонасига қайтганида Солиев фаррошни ҳамон саволга тутарди:

— Тожимуллаев қанақа машинада келди, кўрмадингизми?

— Вроде таксида келди,— фаррош шундай деб, «адашмадимми?» дегандай бошлиғига қараб қўйди.

— Хизмат машинаснни қисқартирганмиз. Таксида келган бўлиши мумкин,— деди бошлик, аниқлик қиритиб.

Солиев кампирни бошқа саволга тутмади. Унга ижозат ҳам бермади. Экспертлар етиб келишгач, кампир билан бошликнинг гувоҳлигида темир жавон очилди. Устолнинг тортмалари тинтиб кўрилди. Бирон-бир ашёвий далил топилмагач, Тожимуллаевнинг уйига йўл олишди. Данғиллама қилиб солинган иморат ичи қашшоқ кўрнишда эди. Паркет поллардаги, деворлардаги изларга қараб, узок вақт гилам тўшалган, осилган эканини пайкаш қийин эмасди. Деворни энлаб турган хориж жавонининг токчалари ҳам ғарибгина кўринишда. Гарчи чанг-чунг артилган бўлса-да, бу токчаларда нималар турганини аниқлаш эксперт учун чўт эмасди. Солиевни ҳозир бу нарсалар қизиқтирмас эди. Шу сабабли уларни ишга солмади. Тожимуллаевнинг хотини аввалига ўзини гўлликка солди. «Қайдам, билмайман, қаякка кетаётганларини менга айтмадилар», деди. Зоҳид Тожимуллаев хавфли ўйинга аралашиб қолгани-

ни, ҳаёти хавф остида эканини айтгач, йиғламсираб туриб:

— Бухородалар,— деди.— Бугун телефон килдилар. Хавотир олма, дедилар.

— Қаерда туришлари маълумми?

— Ҳа, ҳолаваччалариникида.

— Манзилини айтинг.

Зоҳид аёл айтган манзилни тез-тез ёзиб олди-да, телефон турган хонага ўтди. Ярим соат ўтмай, телефон жиринглаб, Тожимуллаев топилгани маълум қилинган, улар идорага қайтишди.

— Тез топилганига ҳайрон бўляпман,— деди Зоҳид, йўлда бора туриб.

— Тожимуллаев содда-муғомбирга ўхшайди. У ишдан ишқал чиқишидан кўркмаган. Уни чўчитишган бўлишлари мумкин.

— Ким, Комиловни ўлдирганларми?

— Балки.

— Унинг қотилликка аралашганига ишонгим келмайди.

— Бевосита аралашмагандир. Лекин у бизга Комилов яшаган уйни кўрсатиб бериб нодонлик қилди. Ҳарҳолда у биздан қочмаган. Қидириб, топиб, қўлга олишимизни ўзи истаган. Биздан қочганда фаррошга «Бухорога кетяпман», демас эди.

— Ўзининг соясидан ҳам чўчидиган одамга ўхшайди. Биринчи келишидаёқ тўрвахалтасини шайлаб олган экан.

— Шунақа одамларни жиним суймайди. Сичконга ўхшаб яшашнинг нима қизиғи бор. Сичконни ҳеч қузатганмисан? Ёйонни бир чўкилайди, ўн марта атрофига қараб олади. Бир қоп бўғдойни ташиб кетади индамасанг. Ҳолбуки унга бир челаги ҳам етиб ортади. Лекин у ташийверади, ташийверади. Охири қопда бир дона бўғдой қолганида қопконга тушади. Энди тасаввур қилиб кўр: бир қопда миллион дон борми? Демак, миллион марта қопконга тушишдан кўркиб яшаган. Тожимуллаевинг ҳам шунақа. Ўгри бўл, мард бўл-да! Худо юракдан бермаган экан, тинчгина, озига шукр қилиб, маошингга яшайвермайсанми?

— Юрак-ку, йўқ, аммо кўз оч-да.

— Одамнинг кўзи тупрок билан тўяди. Унгача «бер, бер», деяверади. Маҳмадана файласуфларинг жиноят ҳақида гапирса, «сиёсий-ижтимоий илдизлар»

деб мияни ачитади. Хеч қанака илдиз йўқ. Ҳамма бало кўзда. Назар тўқ бўлса, ҳасад ҳам, иғво ҳам, таъкиб ҳам бўлмайди. Кеча маҳалламизда бир чол гапириб қолди: кўз зиноси ҳам бўларкан.

— Бу нима дегани экан?

Солиев «ростдан билмайсанми?» деган маънода ажабланиб қараб қўйди.

— Зино — бузукликми, харом йўл билан тўшаққа ётишми? Агар бир покиза аёлга шундай ёмон фикр билан қараб қўйсанг, кўз зиноси бўларкан. Бунинг гуноҳи харом тўшақда ётганининг гуноҳидан кам бўлмас экан.

Зоҳид бу гапни эшитиб, кулимсираб қўйди:

— Кўчада кўзимизни юмиб юрарканмиз-да энди?

— Тожимуллаев билан таксопаркдагиларнинг хизмати бир,— деди Солиев, унинг ҳазилига эътибор бермай.— Улар кимгадир ҳолис хизмат қилишган. Таксопаркдан машина сўрашган, улар йўқ, дея олишмаган. Тожимуллаев эса «ишляпти», деб расмийлаштириб қўйган. Ҳозир биров билан бировнинг иши йўқ. Комилов қамокдан чиққан маҳалларда бу масалага қаттиқ туриларди. Ўғримини, чайковчимини, бир идорага илиниб оларди. Энди Тожимуллаевнинг икки тиг орасида типирчилаб қолди. Бир бикинига биз тираб турибмиз, иккинчисига улар. Комилов яшаган уйни кўрсатгани учун улар Тожимуллаевни сиқувга олишган бўлса, у бечоранинг юраги чикиб кетган.

— Уларнинг ўрнида мен бўлганимда Тожимуллаевга тўхмат қилардим. Комиловнинг қон теккан кийимини уйига ташлаб қўярдим.

— Бунақа ашулалар эскириб қолган. Ўқиб юрганимда бир гап айтганман, эсингдами?— Солиев эслаб кўрсин, деган мақсадда сукут сақлади.

— Сиз менга кўп гапларни айтгансиз.

Солиев мийиғида қўлди:

— Қайси бирин эсингда?

— Дарахт кўчада ўсгани билан илдизи кўркем иморатларнинг тагига қараб кетган бўлади, девдингиз. Ўзингизнинг эсингиздами бу гап?

Солиев пича ўйланиб, бу савол қопқонидан ҳазил билан қутулмоқчи бўлди:

— Бунақа ақлли гапларни кўп айтганман. Мен ҳозир сендан бошқа нарсани сўрамоқчи эдим: сенлар олий маълумот оламан, деб беш йил китоб титасанлар.

Китобларда ўтган гаплар ёзилади. Жиноятчи китобга тушган йўлдан юрмайди сира. Бу йўлда тез фош бўлишини билади. У биздан олдинроқда юради. Бизнинг аклимиз ҳам, техникамиз ҳам уларнинг изидан боради. Уста шахматчи ракибининг ҳеч бўлмаса уч-тўрт юришини олдиндан билиб туради. Сенга ўхшаганлар тамом бўлган ўйинни ўрганиб юраверасанлар.

— Уста шахматчилар илгариги ўйинларнинг юришларидан ҳам фойдаланишади. Одам эски ашулани ҳам баъзан соғиниб қолади.

— Ҳарҳолда бизнинг соҳада эски ашуладан кўркиш керак. Ўтган ўйиндаги юришдан фойдаланиб, сира кутилмаган, мотга олиб борадиган зарбага учрайсан. Чунки сен ракибининг усулини ёд олгансан. У буни билади. Сен «ҳа, ўзимиз билган юришда», деб хотиржам бўласан. Шунда у бир зарб берадики, ўнгланиб ололмайсан.

Улар йўл-йўлакай ўзларича фалсафа сукиб боришарди. Солиев бир жихатдан ҳақ эди. Ғаним томон беш-олти йил китоб титмаган. Шунинг учун бўлса керак, эркин фикрлайди, эркин юриш қилади, кутилмаган зарба беради. Солиевларни кийнайдиган яна бир томони бор: ҳар қандай полвон курашга тушганда аввало ўз кучига ишонади. Аммо уни «ҳа, барқалла», дегувчи рағбатчиси, ҳомийси ҳам бўлади. Солиевларнинг ҳомийлари, шубҳасиз, шинам хоналарда ўтиришади, уларни алқашади, нишонлар, мукофотлар беришади, бироқ, зимдан ракиб томонга ҳам хизмат қилишади. Улардан кўркишадими ё улушларини олиб туришадими, ҳарҳолда Солиевларнинг нозик томонларини уларга билдириб қўйишади. Солиевга бу яхши маълум. Шу боис бирон жиноят изига тушганида дарахтнинг илдизи қайси иморат остида экан, деб ўйлайди. Неча марта илдизни топди, аммо қирқа олмади — йўл қўйишмади. «Сен дарахт кесувчисан, илдиз кемирувчи эмассан», дейишади. Зоҳид бу ўйинларни зоҳиран билади. Эшитган, лекин бу савдолар ҳали бошига тушмаган. У илдизга етиб боришига, болта уришига ишонади. Йўумид — шайтон, ёш қўнгил шу умид билан яшайверсин. Ёшлиқ — асли умид деб аталган, афсуски, қумдан ясалган бир иморат. Уни шамол осонгина тўзитади, ёмғир юниб кетади...

Бухородаги қариндошлариникида коньяк ичиб ўтирган Тожимуллаев уч соат деганда ўзини катта шаҳарнинг жиноят кидирув бўлимида кўрди. Қариндошлариникига милисалар кириб келишганида «хайрият» деб қўйди. Айни чокда юрагига ғулғула тушиб, ғойибдан «энди тамом бўлдинг», деган овоз эшитгандай бўлди. Туғилган одам қачондир ўлишини билгандек, у бир кунмас бир кун қамалиши аниқлигини биларди. У фақат бир нарсадан — не азоблар билан, мисқоллаб тўплаган бойлигининг бир кечада учиб кетишидангина чўчирди. Бойлигини балки бошқалар ҳаром дер. Аммо у учун ҳар бир тийин ҳалол, меҳнати билан топган. Ахир шу йиллар ичи у нечта бошлик кўрди? Ҳаммасининг томоғи тешик эди. Еб тўймасди. Чўнтагини қаппайтириб яна юкори амалларга кўтарилиб кетаверарди. У эса меҳрибон энагадай тиржайиб, жойида қолаверарди. Бошлик изидан келганига «бу зўр одам, эҳтиёт қилинг», деб кетарди. Лекин бирон одам менинг ўрнимга бошлик бўлиб қолсин», демасди. Ёоми «ўринбосар», бироқ, ўрнини боса олмади, эга бўла олмади.

Курортдаги айшини узиб, уйига қайтиши билан бойликларини яширишга киришди. У ҳали нима ган бўлганини билмас эди. Бошлиғи билан гаплашишга ҳам улгурмади. Аммо кўнгли сезди. Бир бало бўлмаса уни чакиртиришмас эди. Уйни-ку, амаллади. Ёазарида орқасидан кимдир кузатиб тургандай бўлаверди. Охири журъат этди. Ўз кўнглида тулкилик қилди. «Ўзгина ақча»ни шу шаҳарнинг ўзига, ишончли ерга қўйди-ю, Бухорога учди. Агар гумон қилишса бойликни Бухородан қидираверишади. Уйида биров даҳл қиладиган нарса йўқ ҳисоб. Уй хотинининг номида, машина қайнонасининг... Ҳаммасига ишонч қоғози йўқ. Баъзан қал пешонасини силаб ўйлаб қолади, ўйлай ўйлай, дунёнинг ўзи омонат бўлганидан кейин топган мол-мулк боқий қолармиди, деган қарорга келиб, ўзига таскин беради. Мисқоллаб йиғиб-терганларининг бировлар номига зикр этилиши унга ҳам алам қилади, ҳам кўрқади. Айниқса машинадан. Қайнонаси анчадан бери ана кетди, мана кетди, бўлиб ётибди. Кампирнинг пешонасида биргина ўғил. Агар кампир омонатини топширса, ўғил, яъни унинг қайин иниси меросхўр сифатида машинага эга чиқиши ҳеч гапмас. Тожи-

муллаев унинг суллоҳ кўзларини ёктирмайди. Ёктир-маслигини хотинидан яширмайди. Шу туфайли эр-хотин кўп сан-манга боришган. Тожимуллаев ҳаммасидан ҳам кайнисининг овқат ейишига токат килолмайди. «Уканг булдозерга ўхшаб бирпасда лаганны текислаб ташлайди», деб минғиллайди. Ўзи бувисининг «кўп овқат есанг ичагинг ёрилиб кетади», деган гапига ишониб, камовқат бўлган. Бувиси қизғанганидан эмас, йўқчиликдан шу гапни тўкиб чиқарган эди. Мўл-кўлчилик дамларига етиб келганида, шубҳасиз, «мен ҳазиллашган эдим», деб гапини қайтариб олармиди... Начора, бувиси кўп овқат ичакни ёриб юборажагига ишонтириб кетди. Тожимуллаев эса бекиёс бахил бўлиб қолди. Ўғлини уйлантиргач, келиннинг овқат ейишини кўриб, юраги зил кетди. «Ўзи чигирткадек бўлса ҳам бало экан», деб қўйди. Аксига олиб, келин тансиқ ме-валарга боши қоронғи бўлсами?! Тожимуллаевнинг назарига бутун дунё қоронғу бўлиб кетди. Назарида келини кўзи ёригунга қадар бор мол-мулкини еб битирадигандай эди.

Бувиси «кўп овқат ичакни ёради», деганида балки харомдан топилган овқатни назарда тутгандир? Тожимуллаев икки йигит ўртасида самолётга чиқиб ўтиргач, бирдан шуни ўйлади. Самолётнинг думалок деразаси ёнидан жой олгач, йигитлардан бири унинг ўнг кўлини ўриндиқ суянчигига кишанлаб қўйди. Кишан зулфнинг «ширк» этиши жонини олгандай бўлди. Хаёли тўзиб кетди. Ҳозиргина баён этилган гаплар ана шундан кейин хотирасидан ўтди.

Майор Солиев уни сичконга ўхшатди. Бу ҳам тўғри. Аммо кейинги кунлардаги иши тулкининг қилиғини эслатарди. Тулки ўлжасини яшириб, устига қумалоғини ташлаб қўяркан. Бошқа ҳайвонлар ҳид олиб келиб, қумалокни кўриб қайтиб кетавераркан. Тожимуллаевку, тулкидир, аммо бойлик кидирилгудай бўлса, излайдиганлар нодон ҳайвондай изларига қайтишмас? Тожимуллаев бу изловчиларни чалғитиш учун хаёлидаги гапини пухта қилиб олган эди. У Зоҳид билан суҳбат қуришни мўлжаллаган эди. «Еш йигитни кўндириш осонроқ», деб ўйловди. Солиевга дуч келдию иш пача-валигини англади.

«— Нимага кочдингиз?

— Мени ўғирламоқчи бўлишди.

— Ким?

— Мафия бўлса керак.

— Қанақа мафия?

— Буни сизлар билсангиз керак?»

Назарида суҳбат шу тарзда бошланиши лозим эди. Бирок, ўзини майор Солиев деб таништирган одам, индамай, унга каттик тикилиб ўтираверди. «Гипнозчими, нима бало?» деб ўйлади Тожимуллаев. Сўнг авраб ташламасин, деган ташвишда ўйлаб қўйган гапларини айта бошлади:

— Бу укамиз ҳеч қаёққа кетманг, девдилар. Лекин мен кўркдим. Кўркитишди. Ўлдириб кетамиз, дейишди.

Солиев индамади. «Қим, деб сўраса ўладими», деб ўйлади Тожимуллаев.

— Телефон қилишди. Уйимга хат ташлаб кетишди. У шундай деб ён чўнтагидан тўрт букланган қоғоз чиқарди. Катак дафтарнинг бир варағига калла суягининг сурати чизилган эди.

Солиев қоғозни олиб бир назар ташлади-да, Зоҳидга узатди:

— Экспертизага,— деди буйрук оҳангида.

— Қўлқопда чизган бўлиши мумкин,— деди Тожимуллаев.

У прокуратура терговчиси билан жинойт кидирув бўлимининг инспектори орасидаги фаркни билмас эди. Шу сабабли майорни шу идоранинг улуғларидан деб билиб, унга умид қўзи билан қаради. Унинг бу қўз қараши шу тобда пичок қайраётган қассобга қараб турган қўзичокни эслатарди. Қўзичокнинг бундай қараши, мунгли маъраши қассобни йўлдан қайтаролмагани каби, жинойтчининг бундай мўлтираши Солиевни чалғита олмас эди. У Тожимуллаевдан қахрли нигоҳини узмаган ҳолда яна бир оз жим ўтирди. Сўнг, Тожимуллаев ўзи кутмаган саволни эшитди:

— Комиловни ишга ким жойлаштирган?

Тожимуллаев гангиб қолди. Чунки у «Сизни ким кўркитган бўлиши мумкин» деган саволга жавоб тайёрлаб ўтирган эди.

— Билмадим... аниқроғи... бу укамизга айтганман. Олдинги бошлиқ... аризага сархат ёзиб берганлар...

— Қамалиб чиққан болани ким ишга киритяпти, деб қизикмаганмисиз?

— Энди... биз кичкина одаммиз.

— Сиз айбингизни биласизми?

— Айбимми? Ишга расмийлаштириб қўйганимми?..
Вақтида бўшатмадим...

— Йўк, сиз Комиловни охирги марта кўрган одам-сиз. Унинг ўлимида сизни ҳам айблашимиз мумкин.

Қўзичок ерга йикилиб, оёқлари боғланди. Бўғзига пичок тортилиши аниқ бўлиб қолди. Маъсум караш фойда бермади. У энди типирчилаб, арконга чап бермай, кутулиб, кочиш пайига тушди.

— Мен... Мен... нима деяпсиз? Мен... йўк эдим-ку?..

— Самолётда тўрт соатли йўл,— деди Солиев совук оҳангда.

— Келиб-кегиш ҳам шарт эмас. Бу ёкда шериклар бор-ку?— деди Зоҳид, гўё унга эътироз билдиргандай.

— Худо... Худо хайрингларни берсин. Ўғри денг, порахўр денг, лекин бунақа деманг. Худодан кўркаман.

— Худодан кўрккан одам бировнинг ҳаққини ейдими?

— Гуноҳкор бандамиз... адашамиз... тирикчилик...

— Шерикларингиз?

— Жон ака, мени кийнаманг,— Тожимуллаев шундай деб йиғламсиради.— Отсангиз отинг, лекин менга бунақа айб қўйманг.

— Комиловни ким ишга жойлаган?

— Билмайман.

— У тез-тез келиб турармиди?

— Йўк. Ўн йилча кўринмади.

— Қаерда экан?

— Сўраганимда Сибирда эдим, девди.

— У ердан нима олиб келди?

— Мен битта телпак билан...

— Қумчи?

— Қанақа қум?

— Тилла қум.

— Сибирда қум нима қилади?

— Тўғриси айтасизми?

— Ёлғон гапирсам тил тортмай ўлай.

— Сизга қасам таъсир қилмайди. Тилла қумни нима қилдингиз, тўғриси айтинг. Сейфингизнинг калити фақат ўзингизда турадими?

— Ҳа.

— Қани?— Солиев шундай деб, қўл узатди.

— Йўқотиб қўйибман.

Солиев устол тортмасидан калит олиб кўрсатди:

— Шуми?

— Ха.

— Сейфни очиб текширдик. Экспертиза тилла кум доналарини топди. Бунга нима дейсиз?

— Йўқ... билмайман... мен ундан битта телпак...

— Ўрнингиздан тулинг. Сизга рухсат. Уйингизга бораверинг. Керак бўлсангиз чакирамыз.

Жон талвасасидаги кўзичок бўғзига пичок тортилмай, оёқлари аркон ҳукмидан озод этилгач, ажабланган ҳолда, бир неча нафас кимир этмай ётади. Сўнг ирғиб туриб, нари кочади. Тожимуллаев кўзичок эмас, дарров турмайди, кочмайди. Ўша кўзичок нигоҳи билан қараб ўтираверади.

— Сизга рухсат деяпман, кетаверинг.

— Уйгами?

— Хоҳласангиз уйингизга боринг, хоҳласангиз ишингизга.

Тожимуллаев бу гапга ишонқирамай ўрнида турди. Остонага етганида «тўхтанг, кайтинг», деган зардали буйрук кутди. Дахлизда юриб бораётганида ҳам, зиналарни бир-бир босиб учинчи каватдан тушаётганида ҳам, хатто кўчага чиққанида ҳам оркадан биров келиб елкасини ушлашини, «кайтинг», дейишини кутди. У ўзича режалар тузганида бунақа савол-жавобни, муомалани, хотимани кутмаган эди. Милисалар хакидаги киноларда бунга ўхшаш воқеани сира кўрмаган эди. Қамаб қўйишларига, сўрок пайтида хатто уриб-тепишларига ишончи комил эди, аммо бундай осон кутиламан, деб ўйламовди. Ишқилиб охири бахайр бўлсин...

Тожимуллаев чиқиб кетиши билан Зоҳид майорга ажабланиб қаради. Боятдан бери қаҳр निकобида ўтирган Солиев кулимсиради.

— Орқасидан одам қўямиз. Агар чиндан ҳам кўркитишган бўлса, бугун-эрта уни йўқотишади. Назаримда ўзининг баҳосини сал оширворган. Анави расм ҳам ўзининг ижоди бўлиши керак. Сиздингми, у кириб келганида хотиржам эди. Чунки биз у чизган чизикдан бораётувдик. Мен чизикларини чалкаштириб юбордим. Буни бир-икки кун кузатиб ўз холига қўй. ОБХСС шуғулланаверсин. Бизга Сангина керак.

— Изини қуритишган бўлса-чи?

Солиев бармоқлари билан устолни чертиб қўйди.

— Бўлиши мумкин. Эртага Сангинанинг, индинга

иккита номаълум кавказликнинг ўлигини топишимиз ҳам мумкин.

— У ҳолда бу аник бир тўданинг иши бўлиб чиқади.

— Менинг бошимни шу нарса қотиряпти. Бу битта тўда ичидаги гапми ё тўдалар орасидаги фитнанинг бошланишими? Битта тўда ичида бўлса бойликни топмай қўйишмасди.

— Бошқа гуноҳи учун жазолашган бўлишса-чи?

— Бунақа намойишкорона осиб қўйишларига хайронман.

— Унда тўдалар орасидаги фитнами?

— Фитнанинг бошланишига пича фурсат бор, назаримда. Тўдалар ҳозир биздан оз бўлса-да, чўчишади. Ҳали ҳамма қавакларга кириб улгуришгани йўқ. Биздан кўркмай қўйишгач, бир-бирлари билан олишишни бошлашади. Ҳозирча, ораларида пинҳона адоват бор. Ошкора уруш яқин орада бошланмаса керак. Ҳозир бошланса бизга осонроқ бўларди, пайини қирқардик. Эрта-индин қўлимиз калталиқ қилади. Кисавурларни эпласак ҳам катта гап бўлиб қолади.

— Вахимачи бўлиб боряпсиз, ака,— деди Зоҳид кулимсираб.

Майор бош чайқаб, бироз сукут қилди.

— Ўлмасак кўрармиз. Катта-кичик идора раҳбарларининг жилови шуларнинг қўлига ўтади. Ана ўшанда тамошаларини кўраверасан.

3

Зоҳид Шарипов шом коронғусида уйига қайтди. Тўққиз каватли бетон уйнинг иккинчи йўлаги оғзида хотинини кўриб, ажабланди.

— Фотима? Нима қилиб турибсан?

— Вой, қаёқларда юрасиз-а,— Фотима шундай деб эрини кучоқлади-да, йиғлаб юборди. У қалт-қалт титрарди. Зоҳиднинг юраги ғашланиб, унинг елкасидан маҳкам ушлади:

— Нима бўлди? Абдувоҳид қани?

— Воҳиджон қўшниларникида, сизни кутавериб совкотиб кетдик.

— Нима бўлди?

— Уйга келсак... даҳлизда иккита киши ётибди. Юрагим чиқиб кетди.

Хотинининг «иккита киши ётибди», дейиши Зоҳид-га даъфатан майорнинг «индинга иккита кавказликнинг ўлигини топишимиз мумкин» деган гапини ёдига солди.

— Канака киши?— деди у шошилиб,— кавказликларми?

— Каёкдан билай, кўл-оёқлари боғлаб ташланган, башарасига қарабманми, юрагим ёрилиб, қочиб чикканимни биламан.

Зоҳид хотинини четга суриб юбормокчи эди, Фотима уни маҳкам ушлади:

— Йўқ, қирмайсиз, кўрқаман,— деди йиғидан тўхтамай.

Зоҳид унга «кўчада дийдираб тураверамизми?» дегандай қаради-да, йўлка сари кадам қўйди. Хотини уни орқага тортди.

— Сен Абдувоҳиднинг олдига қир. Мен телефон қиламан.— Зоҳид шундай деб биринчи қаватдаги кўшнисиникига кирди. Майор Солиев ҳали уйига кетмаган экан. Зоҳиднинг гапини эшитиб, қисқагина буйруқ берди:

— Ичкари қирма. Иккита одам — ўша кавказликлар бўлиши мумкин.

Солиев ит етаклаган милса йигит, суратчи, экспертларни бошлаб келгунича орадан ярим соат вақт ўтди. Бу вақт ичида Зоҳид ҳаёлан турли-туман боши берк кўчаларга кириб чикди. «Агар улар Комиловни ўлдирган кавказликлар бўлса, меникига нима учун ташлашди. Уларни ўлдириб ташлашганми ё тирикми?»

Майор Солиев Зоҳиддан уйнинг калитини олди-ю, тўққизинчи қаватга чикқач, ён кўшнилари чакириб, эшикни очди. Дахлизда кўл-оёқлари чандиб боғланган, оғзига елимли тасма ёпиштирилган, ёши ўттизлардан ошган икки одам ётарди. Остонада турган Зоҳид уларни бир қарашда таниди: ҳамқишлоқлари. Янада аниқ айтилса, ўша машъум кечада муштлашиб, акасини ўлдириб қўйган йигитлар. Зоҳид остона хатламокчи эди, Солиев уни тўхтатди:

— Сен қирмай тур.

— Буларни танийман.

— Танисанг ҳам қирмай тур.— Солиев шундай деб энгашди-да, йигитларнинг бош томонидан бир варақ қоғоз олиб, ўкиди:— «Эркак бўлсанг — қасос ол!» Бу хат сенга аталган шекилли?

Зоҳид воқеага тушунгандай бўлиб, икки қадам тисланди. Милиса ичкари кириб, итига ис олдирди. Ит лифтга қадар келди, сўнг думини ликиллашиб тураверди. Бармоқ изларини олиш ҳам самара бермади. Солиев шундай бўлишини олдиндан билса ҳам расмиятчилик учун уларни бошлаб келган эди. У Зоҳиднинг уйида Комиловни ўлдирганларнинг мурдаси ётибди, деб каттиқ ишонган, шогирди бир балога гирифтор бўлмаслиги учун эҳтиёт чораларини кўриб қўйган эди.

Солиев бошлаб келган мутахассислар қайтиб, қўшнилари ҳам уйларига чиқиб кетишгач, Зоҳид ичкарига кирди. Меҳмонхонада ўтирган акасининг котиллари уни кўриб беихтиёр ўринларидан туришди. Ўша воқеадан кейин Зоҳид уларни кўча-қўйда учратиб қолса ҳам саломлашмас эди. Ҳа, унинг кўнглида қасос умиди бор эди. Аммо котилларни ўлдириш ҳаёлига ҳам келмасди. Ундаги қасос ўти ҳақиқат учун жон олиб, жон беришга ундарди.

— Зоҳид, биз тавба қилганмиз. Ота-онанг бизни кечиришган... — деди қадди тикрок йигит.

— Сизларни ким олиб келди? — деб сўради Зоҳид, унинг гапига эътибор бермай.

— Танаймаймиз. Мен ишда эдим. Иккита йигит борди. Гап бор, деб қўчага олиб чиқишди. Кейин қорнимга бир муштлаб, мошинага тикишди. Эшмўминни уйдан чақириб чиқишибди.

— Кўриниши қанақа?

— Биттаси жингалаксоч, биттаси малларок.

— Мошиналари қанақа?

— Ок «Жигули».

— Сизлар кетаверинглар.

— Шу пайтда қаёққа борамиз? Автобуслар ётиб қолган.

— Хохласангиз меҳмонхонага боринг, хохласангиз бозорга бориб ётинг, — деди Зоҳид қуруқ оҳангда. У автобус йўқлигидан эмас, қўчага чиқишга кўрқиб бахона қилаётганларини сездди. Бу йигитлар ярим кечда ҳам кишлоқларига бора олишлари мумкин эди. Йигитлар Зоҳиднинг гапи катъий эканини фаҳмлаб, бир-бирларига қараб олдилар-да, бараварига ўринларидан турдилар.

— Мен гуноҳларингдан кечмаганман. Ўлгунимча ҳам кечмайман. Аммо сизлардан қасос олмайман. Ёшмардлардан қасос олиб, паст кетмайман, хотиржам

яшайверинг. Агар у дунё деганлари рост бўлса, акам билан учрашганда гапирасизлар гапларингизни.

Йигитлар бошларини ҳам қилиб чиқиб кетишди.

— Нима учун хайдадинг уларни? — деди Солиев. — Балки сўрайдиган гапларим бордир?

— Нимани сўрайсиз? Билганларини айтишди. Улар акамни ўлдиришган. Биттаси камалди. Учтаси кутулиб кетди. Кимдир менга яхшилик қилмоқчи ёки «биз билан ўйнашма», деб огоҳлантирмоқчи. Агар эртага уларнинг ўлиги топилса, кўпчилик мендан гумонсирайди.

Солиев бармоқлари билан устол устини чертиб, индамай ўтирган ҳолда Зоҳиднинг сўзларини тинглар эди. Зоҳид воқеани тўғри талкин қилиб, тўғри хулоса чиқараётганди.

— Сиз бошқачароқ фикрдасиз шекилли? — деди Зоҳид, бироз қўполроқ оҳангда.

Солиев бу оҳангдан оғринган бўлса-да, сир бой бермади. Устол устини чертишни бас қилмай, индамай ўтираверди. Зоҳид шу тобда «бу одам нима учун бундай ўтирибди», деб фикрлашга қодир эмас, асаблари тушовини узиб унга бўйсинмай қўйган эди. У тирсагини устолга тираб, бошини чангаллади, сўнг устолни муштлади. Солиев шундан кейингина тилга кирди:

— Ана энди ўзингга келдинг, — деди хотиржам оҳангда. Шунақа пайтларда ёрилиб туриш ҳам керак. Уч марта чуқур нафас ол. Бармоқларингга тикилиб тур. Ҳеч нимани ўйлама. Ўйлама. Ўйда ўзинг ёлғизсан. Ҳеч ким йўқ... Ҳеч ким келгани ҳам йўқ...

— Қўйсангиз-чи, Максуд ака, — деди Зоҳид ўрнидан туриб.

— Ўзингни бос. Бунақа пайтда муштни эмас, қаллани ишлатиш керак. Ҳўш, энди ўйла: бунақа воқеа аввал ҳам бўлганми? Йўқ. Аввал сен кичкина бир бўлимда инспектор эдинг. Энди прокуратурада терговчисан. Аввал майда баликларни овлардинг. Энди катталарига қармоқ ташлаяпсан. Биринчи ишингни тузуқроқ бошлашга ҳам улгурмадинг. Иккинчи ишинг кимгадир ёкмаяпти. Менга бундай қилик қилишмайди. Чунки феълимни билишади. Мени бошқачароқ тарзда огоҳлантиришади ёки қўрқитишади. Комиловнинг ишини чуқурлаштириш керакмас. Англадингми? Биз очик ишлаяпмиз, бошқа иложимиз ҳам йўқ. Улар кўринмас одамга айланишган. Биз улар билан пойгага чиққанмиз. Маррага биз аввал етиб борсак, никобни йирта-

миз. Ҳақиқатни очамиз. Улар етиб олса, зирхдан никоб ясаб, йўлимизни тўсишади. Ҳозир улар олдинроқда кетишяпти. Улар ҳамма нарсани билишади. Хатто сенинг оилавий сиринггача уларга маълум. Нима дейсан?

— Нима дердим? — Зоҳид ўйлагани билан тайинли жавоб топа олмади. — Қўзимни чирт юмиб, маррага қараб югуравераман...

XXII БОБ

I

Ҳосилбойвачча ўтирган ерида қўл узатиб, Зелихон билан қўришди. Зелихон унинг бу қилиғидан ранжисада, сир бой бермади, таклифни кутмаёк, юмшоқ курсига ўтирди.

— Лакабим Академик, эшитганмисиз? — деди Ҳосилбойваччага тикилиб. Ўзига бино қўйган йигит қўпни қўрган бу чеченнинг чакчайиб турган ўткир нигоҳига дош беролмади. Бармоғидаги узукни ўйнаб туриб:

— Ҳозир ерни тепсанг, дарахтдан академик ёғилади,— деди.

— Мен ер тепса ёғиладиган хилиданмасман, биродар. Агар кимлигимни билмокчи бўлсанг, Хонгирейдан сўра.

Бу гапни эшитиб, Ҳосилбойвачча Зелихонга бир қараб олди. Бу олам одамларини зир титратиб турувчилардан бири бўлмиш Хонгирей учун Ҳосилбойвачча деганлари чивиндай гап. Ҳосилбойвачча буни билади. Шу сабабли қарашида безовталиқ сезилди. Бирок, ботиний хавотирни сиртига чиқармади.

— Менда нима ишингиз бор? Агар ёрдам сўрамокчи бўлсангиз, олдиндан айтиб қўяй: ўғрилар билан борди-келдимиз йўқ.

— Мен бировлардан ёрдам сўрайдиган одам эмасман. Кези келганда мендан ёрдам сўрашади,— Зелихон кибор йигитнинг попури сал пасайганини фаҳмлаб, сенсирашга ўтган эди.— Одамларинг Фарғонада юрган экан. Турклар билан пачакилашишибди.

— Пачакилашишса сизга нима? У ерлар менинг чекимга тушган. Келгиндилар иззатини билиши керак.

— Мен ҳам келгиндиман. Бир бурда нонингни тортиб олгани келган эмасман. Худо насиб этса, ҳамма-

миз юртимизга кетамиз. Сен нонингни бошқа келгиндилардан эhtiёт кил. Туркларга тегма.

— Хонгирей бошқаларнинг ишига аралашмас эди. Сенга ҳам ўргатмаган экан-да, а?

— Ука, омадингни берсин, кўл узатсанг осмондан юлдузларни териб оласан. Мен ҳам ризқимни териб ейман. Турклар ҳам оч колмас. Аммо коннинг иси келиб турибди, гуноҳга ботма. Одамларингни чақириб ол. У ерлар ўзингга буюради, лекин ҳозирча тегмай тур. Кўнглим ёмон нарсани сезмаса олдингга келмас эдим.

— Турклар бизни ўлдиришадими?

— Йўк. Жанжални сенлар бошлайсанлар, кон тўкишга бошқалар тайёр туришибди. Улар конларингни ичиб ғойиб бўлишади. Балога сенлар коласанлар.

— Ким улар?

— Вакти келганда билиб оласан.

— Шунаками?.. Мен чеченлар мард бўлади, деб эшитардим. Куёнюраклари ҳам бўларкан-да,— деди Ҳосилбойвачча ижирганиб.

Зелихон кўзидан учкун чакнади.

— Чеченларга тил теккизма? Сен мен билан гаплашяпсан. Агар мен сенга қараб туриб, «ўзбеклар латтачайнар экан», десам ёкаманми?

— Окахон, мен сизни одам деб гаплашишга рози бўлдим. Ҳамма нарсанинг чегараси бор. Хонгирейга танишман, деб ўзингиздан кетманг.

Зелихон Хонгирей таниш эмас, шогирди эканини айтмокчи эди-ю, ҳамма сирни ошкор этиш шарт эмас, деган қарорга келиб, тилини тийди. У Ҳосилбойваччага айтадиганини айтиб бўлган, энди туриб чикиб кетиши ҳам мумкин эди. Зелихон шаҳардаги катталарнинг бири Ҳосилбойвачча эканини дастлаб эшитганида уни дадил, чўрт-кесар йигитдир, деб ўйловди. Бир неча дақиқа бурун бармоқларига тилла узуклар таккан, ўзига зеб берган кибор йигитни кўргач, ҳафсаласи пир бўлди. У мард одамларни ёктирарди. Рўпарадаги йигит шер эмас, тулки эканини фаҳмлаб, суҳбатнинг бошидаёқ Хонгирей номини тилга олиб янглишмаган эди.

Ҳосилбойваччага бир чечен одам гаплашмокчи, дейишганда дастлаб Хонгирейни эслади. Кейин чеченнинг оддий ўғрилардан эканини билгач, «додини бир эшитиб кўрай-чи», деб кўнган эди. Бу оддий ўғри додини айтиш ўрнига осмондан келиб, ишларига бурнани

тикиб турибди. Бу одам Хонгирейга тегишли бўлмаса ҳам, чечен деган номи бор. Чеченлар одамларини бировларга хор қилдириб қўйишмайди. Хонгирей бу одамни ёқтирмаслиги мумкин, аммо Ҳосилбойвачча шуни билгани учун ҳам тишини тишига қўйди. Агар рўпарасидаги бу одам чечен эмас, ўзбекми, козокми бўлганида онасини Учқўргоннинг қайқисидан кўрсатиб кўярди. У Хонгирейдан кўркишини билдиргиси келмади. Шу боис Зелихонни қай ҳолда қарши олган бўлса, шу ҳолда хайрлашди.

Зелихон чиқиб кетиши билан гумаштасини чақириб «бу тавиянинг кимлигини аниқлашни» топширди. Милисахонада жиноят кўчасига кириб чиққан ҳар бир одам ҳақида маълумотлар сакланади. Жиноятчилар оламининг ҳам ўзига хос маълумотномалари мавжуд. Улар баъзан милисалардан тезроқ маълумот тўплашлари, муайян хулосага келишлари, лозим бўлса ҳукм чиқариб, ижро этишлари ҳам мумкин.

Ҳосилбойвачча Зелихон тўғрисидаги керакли маълумотларни кечга яқин олди. Зелихоннинг камокда Элчин билан бирга бўлгани, озодликка чиққач ака-укадай юришлари унинг эътиборини тортди.

«Уни Асадбек ишга солмаяптими? — деб ўйлади у. — Фарғона томонларнинг меники эканига Асадбекнинг ўзи кўнган-ку? Нимага шартни бузмокчи? Якка ҳоким бўлмокчими? Бу чечен орқали Хонгирейни қўлга олганми? Мен унинг пайини киркаман, деб юрсам у ишни пишитиб қўйибди-ку?»

Бир неча кун давомида ўтирса ҳам, турса ҳам чеченнинг ташрифидан мақсад не экан, деб ўйлади. Зелихон гарчи мақсадини аниқ айтиб кетган бўлса ҳам, иштонсизнинг ҳадиги чўпдан деганларидай, Ҳосилбойвачча унинг гапига ишонқирамай бошқа ҳаёлларга бораверди. Ниҳоят, бу ишда Асадбекнинг қўли бор, деган фикрга маҳкам ёпишди. Зелихоннинг изидан тушган одамлари унинг Асадбек қароргоҳига кирганини маълум қилишгач, фикри тўғри эканига янада каттикроқ ишонди. Дарди факат бойлигу шуҳрат бўлган бу йигит сиёсатчилар оламининг маккорона қилиқлари мавжудлигини, улар кўпроқ ақл кўзлари юмук одамлар хизматидан фойдаланишларини билмас эди. Унинг фожиага етаклаши мумкин бўлган нодонлиги ҳам шу эди...

Анвар нур билан бўлган сўнги суҳбат таъсирида гаранг бўлиб ўтирганида эшик очилиб, кадрлар бўлимнинг бошлиғи кўринди. Ёши ўтиброк колганини ҳалигача сезмай, пардоз-андозини канда қилмовчи бу жувон ҳар куни эрталабдан ходимларнинг жиғига те-гарди. Холидий даврида интизомни назорат қилиш шу хонимга топширилган, бу вазифа бошлик ўзгарганидан кейин ҳам фидойилик билан бажариларди. Ўн беш дақиқа кеч колган ходим бу хонимнинг темир дафтари-га тушар, «қайта қуриш ишига сезиларли улуш қўша олмаётгани учун» мукофотлардан маҳрум этиларди. Анвар барвақт туриб, ишга барвақт келишга ўрганган учун бу рўйхатга тушиш бахтидан бенасиб эди. Кадрлар бўлимнинг бошлиғи унинг кеч қолишини жуда-жуда истарди. Қани эди, Анвар ишга кечикса-ю, бу хушхабарни Холидийга етказса, ҳайфсан эълон қил-лиш ҳақидаги буйрукка имзо чектириб чикса... Вакт-бемахал хоналарни ҳам айланиб юрувчи хоним эшикни очганида «навбатдаги текширув шекилли», деб ўйлаш-ди. Хоним тўғри Анварга яқинлашди-да, сал энгашиб «Сиз мен билан юринг», деди. Бу сирли чақирув хона-дагиларнинг диккатини тортди. «Энг кичкина илмий ходим» маънодор қилиб йўталиб қўйди. Анвар хонимга бир караб олиб, қоғоздаги сатрларни диккат билан ўқиётгандай мук тушди.

— Юринг, деяпман, — деди хоним чимирилиб.

— Тинчликми? — деди Анвар қоғоздан бош кўтар-май. — Ишга вақтида келганман. Худо хоҳласа вақти-да кетаман. Қайта қуришда жон-дилим билан иштирок этипман... — Юринг, — хоним бу сафар катъийрок, буйрук оҳангида гапирди. — Майнавозчилик қилмай, оркамдан юринг.

Анвар ўрнидан туриб бошини эгди-да, итоаткор қул каби унга эргашиди. Хонада енгил кулги кўтарилди. Кадрлар бўлими бошлиғи хонаси эшигини очиб, Анвар-га «киринг» деди. Анвар остона ҳатлагач, ўзи ташкари-да қолиб, эшикни оҳиста ёпди.

Анвар диванда ўтирган йигитни бир қарашда та-ниди. Миктидан келган, сочлари ораста таралган, ни-гоҳи олазарак бу йигитни идорада деярли барча таний-ди. Авваллари бундай одамлар пинҳона иш юритишар-ди. Замон ўзгариб, идораларга очикчасига келадиган,

очикчасига «дилдан суҳбат курадиган» бўлиб қолишди. Анвар кириб келиши билан микти йигит ўрнидан туриб, жилмайган ҳолда, кадрдонлардек саломлашди. Унинг қўллари каттик, қоғоз-каламга ўрганган Анварнинг бармоқлари унга дош беролмади.

Микти йигит мақсадга дарров кўчмай, гапни узоқдан бошлади. Аввал Анварнинг саломатлигини суриштирди. Онасининг соғлиғи ҳам назаридан четда қолмади. Акасининг чет элга бориш-бормаслиги билан қизикди. «Чет элларга бориб дарс ўтадиган зўр олимларимиз бор экан, фахрланишимиз керак», деб таъкидлашни унутмади. Анвар унинг гапини маъқуллаб, акаси билан фахрланишга ваъда берди. У жиловни бўш қўйиб, микти йигитнинг мақсадга кўчиш онини сабр билан кутди.

— Ўзингизнинг диссертациянгиз ҳам бўлай деб қолдимиз?

— Мусулмончилик аста-секин, бўлиб қолар.

— Мавзу қанака эди?

— «Қолхозлаштиришда партия ячейкаларининг рўли».

Микти йигит ажабланиб Анварга тикилди. Анвар тўппа-тўғри гапни айтгандай, хотиржам, киприк қокмай ўтираверди. Йигит қулимсираб, бош чайқади.

— Ҳазилни ҳам эшворар экансиз. Назаримда бошқачароқ эди.

— Эсингизда йўқмиди? «Рус истилоси ва Туркистонда миллий озодлик ҳаракати»...

— Ҳа, ана энди эсладим.

— Бу мавзудан воз кечиб, қолхозлаштириш тарихи билан шуғулланишни буюрган эдингиз, буни ҳам эсладингизми?

— Бўйруқ эмас, директорингизнинг таклифини айтувдим. Сиз қўнмай, тўғри иш қилган экансиз. Ҳамма ҳам янглишади. Биз ҳам оз-оз адашганмиз.

— Шунини айтгани келдингизми?

— Ҳа, энди бир суҳбатингизни олай, дедим-да. Ёрдам керак бўлса, ёрдам берайлик.

— Ёрдамми?..— Анвар унга синовчан тикилди.— Ёрдам керак. Идорангизнинг архивидан фойдаланишга рухсатнома олиб бера оласизми?

Микти йигит қоғозчага телефон рақамларини ёзиб, узатди:

— Эртага соат тўртда телефон килинг. Мен аниқлаб кўяман. Бу кийин масала эмас.

— Менга рухсатми?

— Яна бир оғиз сўз: диссертациянгиз хақида гапирмадингиз, ёклашга тайёрми?

— Танишиб чиқмоқчимисиз?

— Агар мумкин бўлса... Хизмат юзасидан эмас. Ўзим тарихга кизиқаман.

— Тарихга кизиксангиз мен сизга китоблар рўйхатини берай.

— Диссертация-чи?

— Тайёр эмас.

— Шунча йилдан бери ишлайсиз-ку. Мен тайёр деб эшитувдим.

— Кимдан?

— Ҳа, энди кимлигини билишингиз шарт эмас. Тайёр қисмини ўқиб чиқишим мумкинми?

— Йўқ. Чала ишни бировга қўрсатмайман.

— Диссертация... ўзингиздами?

Шу саволдан кейингина Анвар Холидий билан бўлган суҳбатни эслаб, микти йигитнинг мақсадини тушуниб етди. Унга қараб туриб кулди:

— Уч-тўрт кунга аммамга бериб юборган эдим. Йўқотиб қўйибдилар.

— Анвар ака, майнавозчиликсиз гаплашайлик.

— Майнавозчилик қилаётганим йўқ. Диссертация йўқолган.

— Йўқолганми ё... чет элга сотилганми?

— Чет элга? Бе, бир жиннининг ҳимоя қилинмаган диссертацияси кимга керак?

— Шунга кизикадиганлар ҳам бор. Демак, диссертация йўқми?

— Ким сизга йўқ деди? Диссертация бор. Аммо чала. Ўзингиз замон ўзгарди, дедингиз. Демак, уни энди янги замон кўзи билан қараб чиқиш керак. Тарих фани фоҳишага ўхшаб ўзгариб туради, биласиз-ку? Яқинда жиннихонадан тузалиб чиқдим. Энди ўтириб ишлайман. Чет элга сотворган деб, сизга нотўғри маълумот беришибди. Бу хабарлари учун уларга ҳақ тўламанг. Чет элга бунақа гаплар беш-ўн йил олдин керак эди. Ҳозир уларни бошқа нарсалар кизиктиради. Жинни бўлсам ҳам бунга ақлим етади.

— Диссертациянгизни эртага олиб кела олмай-сизми?

— Тилхат ёзиб бера колсам-чи? Диссертация ўзим-да турибди, чет элга сотмайман, маъқулми?

Аввалги суҳбатда Анвар «бу мавзу билан шугулланмайман», деб ёзиб берган эди. Ҳозир шунини эслатиб, пичинг килди. Йигит буни тўғри тушуниб, унга бир варақ қоғоз узатди. Анвар ўйлаб ўтирмай тез-тез ёзиб берди: «Берурман ушбу тилхатни шул ҳақдаким, сарик чақага арзимас «диссертация» деб аталмиш матоҳ ҳамон ўзимдадир ва уни ўзим бирлан гўрга олиб кетгумдир.

Байт: Дунёнинг ишига бермоқ керак тан:

Усган соч қирқилди, ошгач ҳаддидан!»

Микти йигит тилхатни ўқиб, кулимсираб қўйди-да, Анварга рухсат берди.

Анвар бу суҳбатда руҳининг янчилганини сездирмай, ўзини эркин тутган бўлса-да, даҳзилга чикканидан сўнг томоғига бир нима тикилиб, кўз олди коронғилашди. Дераза олдида етгач, тўхтади. Ўтган суҳбатда бу микти йигит ҳамкорлик қилишни таклиф этган эди. Идорадаги майда-чуйда гаплардан, айниқса тузумга, ҳукуматга қарши гаплардан огоҳ қилиб туриш эвазига катта ёрдамлар ваъда қилиб эди. Унга жавобан Анвар «Мен сотқинга ўхшайманми?», деган, микти йигит эса, «Бу сотқиннинг эмас, чин ватанпарварнинг иши», деб таъкидлаган эди. «Бу даргоҳда нечта «ватанпарвар» бор? — деб ўйлади Анвар. — Шаҳарда-чи? Ҳаммаёкни «ватанпарвар»га тўлдириб юборишмадими? Битта одамнинг орқасидан нечтаси пойлайди? Гап пойлаб, гап етказгандан кўра ўлгани яхши эмасми одамнинг?..»

Хонасига киргиси келмай, кўчага чикди. Қаерга боришни аниқ билмади. Яратганнинг синовли бу дунёсида тўғри яшаш ниҳоятда мушкул. Холидийга ўхшаганларнинг эса ошиғи ҳамиша олчи. Замон ўзгарадими, тузум ўзгарадими, уларга фарқи йўқ. Анварга ўхшаб тўғри яшайман, деганлар умр бўйи улар билан олишиб ўтади. Анварга алам қиладиган ери шундаки, холидийлар халқ кўз олдида кўкрак кериб, ваъз айтадилар, ўзларини энг фидойи, миллатпарвар қилиб кўрсатадилар. Очилмиш кўзлари уйқуга зор ўлмиш халқ уларнинг нутқларидаги сохта оҳангларни дарров пайкамайди. Уларни узоқ вақт олқишлайди. «Халқимни севаман, халқим учун курашаман», деган гапларга

барча мафтун бўлади. Ҳар бир одам халқнинг фарзанди. Фарзанд бурчи ота-онани севмоқ, ота-она учун лозим бўлса жонини фидо қилмоқ эмасми?.. Қайси имонли одам маҳалла гузарига чиқиб «мен онамни севаман!» деб бақиради?.. Бу одам бақираётган маҳалда онаси ўлим тўшагида, оғзимга ким бир томчи сув томизаркин, деб илҳақ ётган бўлади... Анвар бу ҳақда кўп ўйлаган. Ҳозир ҳам хаёлида шу фикрлар. «Халким» деб юрганлар, «ватанпарварлар» уни яна сотишибди. Ҳамкасбини сотган одам эртага шу халқни, шу Ватанни сотмоғи мумкин эмасми? «Ҳаммаёкни соткин босиб кетган, ҳатто бир вужуднинг ўзида ўнг кўл чап кўлни сотади...» Анвар шуларни ўйлаб, тунов куни Собитхон қори айтган гапни эслади. Шайтон Одам Атога ҳасад қилиб Оллохнинг қаҳрини келтиргач, «шу бандангни менга топшир, мен уни тўрт томонидан ўраб олай» деган экан. Оллохнинг «бандамни қандай ўрамоқчи-сан?» деган саволига шайтон: «Мен уни олд томондан амалпарастлик пардаси билан ўраб, кўзини кўр қиламан. Ўнг томонини нафс балоси, чап томонини эса ваҳшат ва фаҳш пардаси билан ўрайману ўзим орқасига ўтиб, аста-аста жаҳаннам сари итариб бораман», деб жавоб берган экан. Анварнинг назарида ҳар бир одам орқасида бир эмас, бир неча шайтон туриб олгандай. Кўзлар боғланган, одамларнинг эса нафс жиловлари ечиб юборилган...

Анвар қайси кўчалардан юргани, қайси трамвайга чиққанини дастлаб дуруст идрок этмади. Хаёллар тўфони бироз босилиб, кўчалардаги таниш манзараларни фарқлай бошлагач, жиннихонага бораётганини фаҳмлади. «Ўша ерда ётганим ҳам дуруст эди,— деб ўйлади у.— Ҳарҳолда улар бир-бирини сотмайди-ку, бир-бирини иғво қилмайди-ку, амал талашмайди-ку...» Мўлжалдаги бекатда тушиб, тор кўчага бурилганида ҳам хаёлида шу фикр эди. Назарида ҳозир у боради-ку, жиннихона уни кучок очиб кутиб олади. У Асадбек билан бош табиб орасида бўлиб ўтган қиска суҳбатдан беҳабар, бу даргоҳ эшиги унинг учун тақа-так беркилганини билмас эди.

Табиббоши унинг «тоби қочганини» эшитиб, қулимсиради.

— Ҳозир баҳор ҳавоси. Ҳамманинг юраги сиқилди. Кўпроқ очик ҳавода юринг, ўтиб кетади,— деди

мулойимлик билан. У Анварнинг барча гапларига ана шундай мулойимлик билан жавоб қайтарди.

— Эртага Элчин билан бирга келаман. Жой тайёрлаб қўйинг,— деди Анвар.

— Ким билан келсангиз ҳам сизга жой йўқ. Сиз соппа-соғ одамсиз. Ўзингизни ҳам, бизни ҳам қийнаманг.

— Кўнгул пора-пора, дил жарохатга тўла... Мирзо Анвар, сени жиннилар ҳам сафларига қабул қилмаслар. Аросатда чирийсан, энди вужудинг вахшат ичра тор-мор ўлажак! — Анвар сахнада сўйлаётган каби баланпарвоз оҳангда гапириб, ўрнидан турди.

Жиннихонадан чикиб трамвай йўлига бориш учун қабристонни кесиб ўтган тор кўчадан юриш керак. Қабристон устидан юриб бораётганларини билган айрим хайдовчилар машиналарини секинлатадилар, айримлар танга ташлаб ўтадилар, айримлар эса тезликни камайтирмай, ёмғирдан мерос қолган кўлмакларни сачратиб ўтиб кетадилар.

Қабристоннинг пастак деворига қадалган энсиз йўлакчадан бораётган Анвар беихтиёр индамаслар дунёсига кўз ташлади. Ёруғ дунёда биров бой, биров камбағал яшагани билан, ўлим топганидан сўнг тенглашади, дейишади. Дарҳақиқат, бойга ҳам, камбағалга ҳам ўша ер, ўша кафан тегади. Униси ҳам, буниси ҳам тупроққа қорилади. Аммо алдамчи бу дунё худбинлигига банди одамлар қабрларнинг тепаларига мармар тошлар бостириб, қабрда ётган одамнинг ёруғ дунёда пулдор бўлганидан огоҳ этиб турадилар. Анвар шу хаёлда тўхтаб, бир-бирига мингашиб кетган қабрларга разм солди: қора мармар, оқ мармар... гишт сағаналар... Ҳеч қандай тош ўрнатилмасдан суваб қўйилган қабрлар усти эса лолақизғалдоқларга бурканган. Бахор ўзининг неъматларини фақат шу қабрлар устига сочган. Қакқайиб турган қимматбаҳо тошлар бу гузаллик орасида шумшайиб, кўзга хунук кўринади. Анварнинг назарида қабрдаги рухлар лолақизғалдоқларга айланиб, бу дунё кўркемлигидан шодланар, тош остидагилар эса эзилиб, зулматга банди эдилар...

«Тириклик билан ўлим ўртасида шу паст, юпка девор бор,— деб ўйлади Анвар.— Деворнинг у томони осойишталик. Бу томони нотинчлик. Ҳасад ўтида қоврилиб, бир-биримизга хоинлик қилиб, охири у томонга ўтамиз. Риё, хиёнат, ҳасад, мунофиқлик... хасталиклар»

рига тупрок остида даво бормикин? Умри шу хасталик билан ўтган, бу хасталигидан ўзи лаззат олиб яшаганлар у дунёда нимадан роҳатланар эканлар?.. Мен ҳам бир кунмас бир кун келаман. Жисмим тупрок остида, руҳим бошқа томонларда бўлади. Қимдир деворнинг нариги томонидан туриб, қабримга қарайди. «Бу ерда ётган ким экан, тириклигида нима каромат кўрсатган, экан?» деб ўйлайди. Қабрим, унинг устида очилган лолакизғалдоқлар соков — унга жавоб беролмайди. Чайкалиб турган лолакизғалдоқлар ҳозир мени кўриб туришибди. Менга нимадир дейишяпти. «Биз ҳам холидийлардан куйганмиз, кўй у дунёни, кел биз томон», деяптимиз? Одамлар олтмиш-етмиш ёшга тўлдим, деб зиёфатлар берадилар. Бунга қувониш эмас, балки қайғуриш керакдир? Узоқ яшамай, деворнинг у томонига тезроқ кетиш балки айни бахтдир?..»

3

Анвар кўчасига бурилиб, эшиги рўпарасида турган оқ «жигули»ни кўриб ажабланди. «Меҳмон келибди шекилли», деб қадамини тезлатди. Машинага яқинлашгач, ундан жингалаксочли йигит тушиб, салом берди. Анвар уни қаердадир кўрган эди. Дафъатан қачон, қаерда кўрганини эслолмади.

— Бек акамнинг сизда ишлари бор экан,— деди йигит.

— Бек акангиз... ким?

— Асадбек ака.

Анвар энди эслади — бу йигитни Элчиннинг тўйида кўрган эди. — Ҳозир боришим керакми?

— Ҳа.

— Тинчликми, ўзи?

— Борганда биласиз...

Анвар машинага ўтирди.

Асадбек шаҳар марказидаги хос хонасида Чувринди билан маслаҳатлашиб ўтирар эди. Эшик очилиб, аввал Жамшид кўринди. Сўнг Анвар кириб келди.

— Келинг, мулло Анвар,— деди Асадбек ўрнидан туриб.— Бормисиз, бу оламда?

— Юрибмиз, худо деб...

Асадбек уни такаллуф билан кутиб олди. Анвар «Элчин ҳақида бир гап деса керак», деб ўйлади. Лекин

Асадбек бу ҳақда сўз очмай, Анварни гангитиб қўядиган саволни берди:

— Жиннихонада яна нима қилиб юрибсиз?

Анвар «бекорчиликда шундай айланиб боровдим», демокчи бўлди-ю, гапни чалғитишнинг фойдаси йўқлигини англаб, индамай елка қисиб қўя қолди.

— Қўйинг-е, мулла Анвар. Сизга ярашадиган иш эмас бу. Сиз бизга тарихимизни тўппа-тўғри гапириб беринг. Биров ғиди-биди деса бизга қўйиб беринг. Сиз мен ҳақимда ваҳимали гапларни кўп эшитгансиз. Шу ваҳималарнинг бир фоизи ҳақиқат. Мен бировнинг бурнини ноҳўя қонатган боламасман. Аксинча, мени бу ҳаётда ноҳақдан ноҳақ роса тепкилашган. Ноҳақ жабр чекиш нималигини яхши биламан. Менинг ўз адолатим, ўз ҳақиқатим бор. Бу адолатим сизни ҳўрламокчи бўлганларнинг танобини тортиб қўйишга руҳсат беради. Қерак бўлса Холидий деганингиз келиб оёғингизга бош уради.

— Йўқ, керакмас.

— Мен уни мажбур қилмайман. Бунга ўзингиз эришасиз. Сиз ишингизни қотириб бажарганингиздан сўнг тан беришга мажбур бўлади. Тан бериши оёққа бош уриши билан барабар.

— Хотирингизни жам қилинг, Бек ака, улар икки дунёда бировга тан беришмайди. Итнинг думига айланган сув илондан нима кутиш мумкин?

Анвар Асадбекнинг лақаби «ўқ илон» эканини билмаган ҳолда сув илонни итнинг думига айлантирди. Сув илон билан ўқ илон қўлоққа деярли бир хил эшитилгани учун Асадбекнинг турқи бир ўзгарди. Бу ўзгариш узоқ давом этмай бир лаҳзада йўқолди — суҳбатдошлар сезмай ҳам қолдилар.

— Холидий деганингиз камалиб чиққан экан, ҳақноҳақнинг фарқига бормайдими?

— Камалиб чиққанини қаердан билдингиз?

— Ўзи телевизорда кўп гапиради-ку? Қодирий ҳақида гапиришса ҳам чиқади, Усмои Носир дегани ўтган экан, у ҳақда ҳам гапирди. Кеча Ҳамид Сулаймон деган одамни ҳам устозим деди. Йигирма беш йил ўтирганми?

Анвар қўлди.

— Ўтирган бўлса йигирма беш ҳафта ўтиргандир. Лекин у ёқда қанақа хизматлар қилган экан? Бек ака, сиз Шорасул Зуннун деган одамни эшитганмисиз? Ла-

зиз Азиззода деганни-чи? Тўхтасин Жалолов, деган алломалар ўн йиллаб ўтиришган. Биронтасидан «мен камокда ўтирдим, азоб чекдим», деган гапни эшитган-мисиз? Нима учун бу кўп вайсайди? «Кўрккан олдин мушт кўтарар» деган мақол бор-ку?

— Бу ёғини ўйламабман,— деди Асадбек иягини қашиб.

— Акам тўғри топдилар,— деди Чувринди сухбатга аралашиб. — Кўп гапириши бежизмас. Урушдан кейин канча одам қамалиб, қанчаси окланиб чиқди. Биронтаси гинг демайди. Битта ёзувчи камокдан китоб ёзиб чиқкан эканми?

— Ҳа,— деди Анвар.— У киши ҳам индамай кетдилар...

Эшик кия очилиб, Жамшид кўринди. Асадбекнинг савол назарига жавобан телефонни имлаб кўрсатиб, «Элчин ака, куёвингиз», деб гапни қисқа қилди.

— Ҳа, тинчликми? — деди Асадбек гўшакни қулоғига тутиши билан. Элчин тўйдан кейин ўзича бир келиш у ёқда турсин, кўнғироқ ҳам қилмаган, шу боис. Асадбек унинг бу қутилмаган йўқловидан бироз хавотирланган эди. Элчиннинг нималар деганини хонадагилар эшитишмади.

— Ким? Академикми? — Асадбек шундай деб Чувриндига қаради.— Қанақа иш? Шунақа зарурми? Яхши, келинлар, ўртоғингиз ҳам шу ердалар. Анвар. Ишим бор эди, чакирттирдим.— Шундай деб гўшакни норози бир қиёфада жойига қўйди.

— Хуллас, мулла Анвар, сиз ишингизни қилаверинг.

— Ҳўп, кетаверайми!

Асадбек унга қараб кулимсиради.

— Ўхшатмасдан учратмас, деганлари рост. Икки ошна роса топишгансизлар. Бировнинг гапи ёқмаса дарров жириллаб берасизлар, «Насихатга ҳам, ёрдамга ҳам мухтож эмасман», демоқчисиз-да, а? Акаси, бизни нима деб сўксаларингиз сўкаверинглар. Қулоқларимиз бунақа сўкишларни эшитавериб пишиб кетган. Аммо биз ҳам одаммиз. Дардимиз факат пулу сиз ўйлагандек одам ўлдириш эмас. Бизда ҳам юрак бордир, дард бордир, борингки, виждон ҳам бордир. Темир таёқ эмасдирмиз ҳаркалай. Ҳеч бўлмаса «нимага чакирттирдингиз, юмушингиз бормиди?» деб сўрамайсиз-

ми? Мен ёшларга насихат қилиб утирадиган бекорчи бобой эмасдирман?

— Мен унака демадим-ку?

— Тилга чиқариб айтмасангиз ҳам, ранг-руйингиз билдириб турибди. Мен сиз билан учрашиб, маслахатлашмоқчи эдим... Туғрироғи, бир илтимосимни айтмоқчи эдим. Отамни қирк тўққизинчи йилнинг ўттиз биринчи декабрида олиб кетишган. Нимагалигини ҳалигача билмайман. Олтиш биринчи йилда суриштирганимда бир парча қоғоз беришди. Эллиқ иккинчи йилда вафот этган эканлар. Эллиқ бешинчи йилда оқлашган экан. Билганим шу. Архивларни титишга аклим етмайди. Қўмилган ерларини аниқламоқчи бўлдим, яқинлаштиришмади. Менга ўхшаганларга рухсат беришмайди, шекилли. Сиз олим одамсиз, бир шуғулланиб кўрсангиз...

— Мен ишдан қочмайман, аммо бизнинг ҳам архивга етиб боришимиз қийин.

Асадбек Чувриндига қаради.

— Бу ёгидан хотиржам бўлинг, — деди Чувринди. — Қанака тўсиққа дуч келсангиз, менга айтаверинг.

Хушбичим қиз нозли юриш билан кириб келди-да, чақалокнинг муштидай кичкина, зарҳал юритилган пиёлаларга қаҳва қуйиб узатиб, ширин жилмайиш ҳадя этгач, яна ўша нозли юриш билан чиқиб кетди. Асадбек унинг юришига ҳам, жилмайишига ҳам эътибор бермади. Чувринди кўз қирини ташлади-ю, ўзини тийди. Кесакполвон бўлганида жилмайишга жилмайиш билан жавоб бериб, қизнинг изларини кўзлари билан ўпиб чикарди.

Асадбек қахвадан ҳўплаб, отаси ҳақида билганларини сўзлаб берди. Ўша янги йил кечаси ва тонгидаги кечинмаларини айтмади. Аввало бу кечинмаларини баён қила олувчи сўзамол эмасди, қолаверса, бу кечинмалар айтилгани билан бировга, айниқса бу олим йигитга таъсир этадими ё йўқми — худо билади. Отаси ҳақидаги ҳикояси Элчин билан Зелихон кириб келгунича давом этди.

Зелихон «гапимни ёлғиз ўзингиз эшитишингиз керак», дегач, Элчин билан Анварга қўшилиб Чувринди

ҳам хосхонадан чикди. Бўтқа уларни ўнг томондаги хонага бошлади. Чувринди у ёкка кирмай, кўчага чикиб кетди.

— Оғайнингнинг сендан яширадиган сири борми? — деди Анвар, ёлғиз қолишгач.

— Мендан эмас, сендан яширади. Сен ҳарҳолда синашта эмассан.

— Бу оламнинг одами эмассан, десанг-чи?

— Шунақа деса ҳам бўлади. Буларнинг ўзига яраша ташвиши бор. Уларнинг тилига биз тушунмаймиз.

— Ҳозир бировнинг шўрини қандай қилиб қуриштиши келишиб олишадими?

Элчин ўртоғига норози қиёфада қараб олди. Анвар унинг кайфияти унча эмаслигини сезиб, бошқа гап қўшмади. Шу онда нурнинг айтганларини эслади: «...дўстингнинг дўсти хавф остида...»

— Эл, оғайнингнинг иши пачаварок эмасми?

— Нимага ундай деяпсан?

— Тўғриси айт, хатарли гирдобга тушиб қолмаганми?

— Йўқ.

— Унда нима учун бу ерга бошлаб келдинг?

— У бир ёмонликнинг исини сезиб қолган. Шу ёмонликни қайтармоқчи.

— Демак, шу... — деди Анвар паст овозда, худди ўзига ўзи гапиргандай.

— Нима дединг?

— Оғайнингнинг ҳаёти хавф остида, уни йўлдан қайтар.

— Жиннимисан, нима деяпсан?

— Олдин жинни эдим. Тузалгансан, деб ўзинг олиб чиқдинг-ку? — деди Анвар пичинг билан. Элчин беихтиёр ножўя сўз айтиб юборганини билиб, узр сўрагандай уни тиззасига уриб қўйди.

— Сен ҳам экстрасенс бўлиб қолдингми? — деди гапни ҳазилга буриб.

— Жиддий гапиряпман. Оғайнинг керак бўлса, тўхтатиб қол.

Элчин бироз ўйлагач, елка қисди.

— Уни тўхтатиб бўлмайди. Ёнига балки биз ҳам қўшилишимиз керакдир?

— Мен ҳамми?

— Билмадим... Бир жойда катта уруш чиқадиганга ўхшайди. У шунинг олдини олмоқчи. Қаерда, қанақа

уруш, менга айтмади. Олдиндан миш-миш тарқалишини истамаяпти.

— У ўғримиди?

— Ҳа.

— Ўғрилиқдан қайтдими?

— Йўқ. Ўлгунча ҳам қайтмайди.

— Қанақадир урушга араллашиб нима қилади?

— Билмайман.

— У чечен, а? Қадимда миллатлар, тиб уруғлар бўлиниб олиб бир-бирини қирган эди. Ўшанақа урушнинг хиди келмаяптими? Ҳозир бунақа қирғинлар кўпайиб қолди-ку? Иккита миллатдан иккита тентакни уруштириб қўйиб, ўт чиқариш осон ишга айланди.

— Анвар, ростдан ҳам билмайман. Менга очиқ айтмади. Жума куни Фарғонага тўйга бормокчимиз, балки йўлда айтар?

— Балки унғача қайнотанг айтар?

Жамшид билан Бўтка кириб, уларнинг суҳбати узилди. Жингалаксочни кўрди дегунча Элчиннинг баданига титрок қирадиган бўлиб қолган эди. Бўтка уларга пиво қуйиб бериб, чиқиб кетди. Жамшид бу уйда одам борлигига парво қилмай, максади худди суҳбатни узишдан иборат бўлгандай, юмшоқ ўриндикка чўкиб, индамай ўтираверди.

— Сен ўшанда Учқудукка борганингда қамокнинг ичидаги қамокда ўтирган эдим,— деди Элчин, худди суҳбатни узилган жойидан давом эттираётгандай.— Бир хунасароқ одам бор эди, ҳамма нарсага бурнини тикаверарди. Бир куни шартта оғзига пайтавасини ёпиб, кекирдагидан олдим. Мендан гумонсирашди-ю, аммо бўйнимга қўйиб беришолмади. Бир-икки одам ўлдирганингдан кейин хумори тутиб тураркан. Қамокда хуморёздига имкон бор эди. Қутилиб келганимдан бери хумор тутиб, кийналиб кетяпман.

Анвар Элчиннинг максади бу йигитнинг жигига шунчаки тегиш, деб тушунди. Дўстининг Жамшидга нисбатан нафрати кучли экани, юрагида ўч тўйгуси борлиги, шубҳасиз унга қоронғи эди. Шу сабабли Элчин гапига ўзича тўн қийдирди:

— Энди ўлдирсанг, бир-икки қошиқ иссик қонидан ичиб юбор, шунда хуморинг кўзимайдиган бўлади. Қадимда жаллодлар шундай қилишар экан. Қассоб қонсираса, шартта битта қўйми, хўрозми сўяди. Жаллод қонсираса нима қилади? Подшолар ҳар куни одам

сўйишга ҳукм чиқаришмаган-ку? Умуман, ошна, сенга хавасим келади. Мен ҳам бир-иккитасини ўлдиришим лозим-ку, аммо кўрқаман. Кўлим калтираб кетса керак. Лекин икки марта хўроз сўйганман. Иккинчисида типирчилашидан кўркиб қўйиб юборибман, дегин...

— Одамнинг иши осон. Кекирдагига соласан, тамом...

Икки ошнанинг гапларини эшитиб, Жамшид эснаб қўйди.

5

Асадбек Зелихоннинг гапларини диққат билан эшитди.

— Бу ишга менинг нима алоқам бор? — деди пича мулоҳаза қилгач.

— Ҳосилбойваччани сиз йўлга солишингиз мумкин.

— Менми? Қим айтди буни сизга?

— Шаҳарнинг зўри учта. Учинчиси Манасян. У аралашмайди. Икки урушқоқ подшонинг кучи қирқма унга яхши.

— Нимага?

— Ҳосилга сўзим ўтмайди. У ўзиникини маъқуллайдиган бола. Унга Хонгирей бир нарсa деса балки...

— Хонгирей ҳам аралашмайман, деяпти. Хонгирейни ҳукуматнинг одамлари огоҳлантириб қўйишганга ўхшайди.

«Хонгирейни огоҳлантиришган бўлса... демак... биз аралашгудай бўлсак, ҳукумат бизни ҳам омон қўймайди. Истаса бир кечада яксон қилиб ташлайди,— деб ўйлади Асадбек.— Бу чечен нимага типирчилаб қолди? Тўртта ўзбек билан турк урушса унга нима? Сибирдаги камокхоналардан каллакесарлар қочган бўлса, ўзбек билан туркнинг урушига нима алоқаси бор? Улар кимга хизмат қилади?..

Асадбек Зелихонга тикилди. Бу чакчайган, ўткир қарашли кўзларда мунофиқлик учқуни борми-йўқми, аниқламоқчи бўлди. Бир неча нафаслик нигоҳ буни аниқлаш учун кифоя этмади. Асадбек қаттиқ тикилса, унча-бунча кўзлар дош беролмасди. Зелихон эса «ўк илон» деб ном чиқарган бу одамдан заррача тап тортмай ўтираверарди. Аслини олганда, жиноятчилар оламининг ёзилмаган қонунига кўра, улар бир-бирларига

душман эдилар. Зелихон Асадбекдан ёмонлик кўрмаган, унга даъвои ҳам йўқ, уни душман деб билмайди. Шунинг учун ҳам бу ерга дадил келди. Элчин билан Асадбек орасидаги душманлик тўйдан кейин камайган деган фикрда. Бироқ, Асадбекка Зелихоннинг ким экани маълум, кейинги ойлари ичи кўрган ташвишлари шу одам туфайли эканини, кизини ўғирлаб зўрлашда ҳам, Шилимшиқни ўлдиришда ҳам Элчиннинг ёлғиз бўлганини энди аниқ билади.

Элчин кўнғирок қилганидан сўнг Анвар билан сухбатини давом эттирган бўлса-да, хаёлининг бир чети «уларнинг мақсади не экан?» деган саволга жавоб топиш билан банд эди. Зелихон воқеани баён қилаётганида ҳам, ҳозир ҳам шу саволга жавоб изларди. Зелихоннинг тўғри гапларига ишона қолмасди.

Асадбек шу пайтгача кўнглини ранжитган одамни кечирмаган. Тиз чўкиб тавба қилганлар ҳам унинг ғазабидан бенасиб қолишмаган. Йўқ, у гуноҳкорларни бир четдан ўлимга ҳукм қилавермас эди. Ўлим — сўнгги чора. Бу чорани камдан кам ҳолларда қўлларди. У жорий этган ўзига хос жазо усуллари мавжуд. Сулаймоновнинг тақдири, Шилимшиқнинг сургун қилиниши ана шу усулларданки, сиз бунга гувоҳсиз. Асадбек кейинги пайтда кўнгли бўшлиқ қиялпими ё эҳтиёткор бўлиб қолганми, ҳар нечук жазо усуллари юмшатди. Рўпарасида ўтирган чеченни уч-тўрт йил аввал бўлганида ўйлаб ўтирмай ўлимга ҳукм қилиб юборарди. Ҳозир эса унинг маслаҳатларига кулок тутиб ўтирибди. Унинг гуноҳини кечириш мумкинми? Гапларига ишониш керакми? Мақсади Ҳосилбойвачча билан уруштириб қўйиш бўлса-чи?..

— Мен ўша томонларнинг тузини ичганман, — деди Зелихон, орадаги сукутни бузиб. У бу ёққа келаётганидаёқ Асадбекни ишонтириш осон эмаслигини билган эди. Асадбекнинг ўйга толганини кўриб, фурсатдан фойдаланди — ўтмишдан сўз очди. — Ўғирликни ҳам ўша ёқда ўрганганман. Бир кун устам билан бойвачча одамнинг уйини урдик. Ҳамма нарсасини шилиб кетаётганимизда устамнинг кўзлари бир халтага тушиб, менга «кара-чи, нима экан», дедилар. Қоронғида нималигини билмай, ялаб кўрсам, туз экан. Устамга «туз экан», десам, «қайдан билдинг?» дедилар. «Ялаб кўрдим», дедим. «Ў, падарлаънат, касофат», дедилар-да, тўплаган мол-матонни уй ичига қайтардилар. «Бу хона-

донда туз ичгандай бўлибмиз, молини ўгирласак, гуноҳга ботамиз», деб, куп-курук чикиб кетдилар.

Асадбек бу ҳикоя нима учун айтилганини аниқ тушунмай:

— Ҳа, шунақа мард одамлар бор эди,— деб кўйди.

Зелихоннинг ҳикояси ёдига устозини солди. У одам ҳам ғоят мард эди. Улар эгасиз ҳовлида ошиқ тепишарди. Асадбек болаларга кўшилиб тамошага келарди. Қиморбозларнинг улар билан ишлари йўқ. Кейинчалик Асадбекни канотига олган Садирбеккина болаларни ҳайдагани ҳайдаган эди. Садирбек бунинг сабабини анча кейин, Асадбек уйланаётган маҳалда тушунтирди:

— Қиморбоздан худо безор, болам,— деган эди у.— Қўлимдан миллион-миллион сўм пул ўтди. Аммо бирим сира икки бўлмади. Сени болам деганман. Вакти келса, болам бўлиб, бир парча кафанга ўраб кўмиб қўйсанг бас. Эсингдами, болалигингда нукул сенларни ҳайдардим. Ўшанда мен қиморни ўрганишларингни истамасдим. Пешонангда бор экан, сен қўшилиб қолдинг. Бизни худо ургани етарди... Сенга айтадиган гапим битта: никоҳингнинг эртасигаёқ қиморни ташлайсан. Қўнгил узолмасанг, қозилик қил. Тирикчилигинг ўтиб туради. Аммо қимор ўйнама. Сен бир куни «нима учун уйланмайсиз?» девдинг. Саволингга энди жавоб берай: бир қизни суйиб уйланган эдим. Йигирма кунлик куёвман, улфатларим «супракокди»га келишди. Бирпасда бор нарсамни ютқаздим. Келиннинг деворга ёйилган латта-лутталари ҳам кетди. Йигирма кунлик келин «эримнинг ўртоқлари келибди», деб хизмат қилиб юрибди. Бир маҳал у самовор кўтариб ўтиб қолмайдими, кўзим унга тушиб қолмайдими, шайтон «хотинингни тик», деди, шартта тикиб юбордим. Ютқаздим. Мен ялиндим, хотиним дод деди, қаёқда, кий-чувга парво қилмай, отга ўнгариб олиб кетди. Шу хотиннинг уволи тутади мени...

Йиғламсираб айтилган бу гаплар Асадбекнинг юрагига михланиб қолди. Қиморни ташлади. Аммо устасини одам қаторида дафн қилиш унга насиб қилмади. Русия томонларга кетганича қайтиб келмади. Шериклари ҳам тайинли жавоб айтишмади...

Ҳозир Асадбек шуни эслади. Эслади-ю, аммо тилига чиқармади.

— Мен ўша жойнинг тузини ичганман,— деди Зелихон, гапини такрорлаб.— Урушда бизни ҳайдаб ке-

лишган. Биз тиг кўтариб келмадик. Бўш қўл, оч қорин билан келдик. Онам ҳам, бувам ҳам ўша ёқда ётибдилар. Кафанликни ҳам ўзбеклар беришган. Мен кичкина бола эдим. Итдай хор килиб хайдаб келишган. Туркларнинг бошига ҳам шу кун тушган. Хорлик нималигини биламан. Бувам ичган тузингни окла, деганлар. Ўғри бўлиб кетдим. Бувамнинг васиятларини бажармадим. Энди ҳам қараб турсам ярашмайди. Сиз гапларимга ишонмаяпсиз.

— Ҳа,— Асадбек шундай деб ўрнидан турди.

— Тўғри қиласиз,— деди Зелихон,— дарров ишонсангиз, сизни нодон дердим.

— Мен ўйлаб кўраман. Сиздан бир илтимосим бор. Элчин кўпроқ сизга суянади. Гапингизга кулок солади. Унга тайинланг, жим юрсин. Ҳаддидан ошмасин. У ашулачи, ашуласини айтиб юраверсин.

— Сиз ҳақсиз. Мен ҳам унга шундай дедим.

XXXIII БОБ

1

— Тўйхонами ўзи, бу? — деди Зелихон, Аҳадбей билан кучоклашиб кўришиб.— Нимага жим-жит? Мана, ўзбекнинг энг зўр ашулачисини олиб келдим. Тўйингни гуллаатиб беради. Тўйингнинг доврўғи бутун Фарғонага таралмаса, башарамга тупурасан.

Аҳадбей ошнасининг гапларидан кулимсираб, Элчин билан кўришди.

— Мана, сизлар келдингиз, тўй энди бошланади,— деб уларни ичкари бошлади.

Пастак дераза олдида ўтирган Исмоилбей уларни кўрган эди. Меҳмонлар остона хатлаб уйга кирмай туриб, уларга пешвоз чикди.

— Омон келдингми, болам, кўзим тўрт бўлиб ўтирувдим.

— Самолёт вақтида учмай, хуноб килди. Элчин, етмишга кирган куёв бола шу киши бўлади. Қани ота, қўлни узатинг,— Зелихон шундай деб Исмоилбейнинг бармоғига тилла узук такди. Иккинчи узукни чолнинг кафтига қўйди.— Буниси холамга, ўзингиз такиб қўйинг. Аҳадбей, ошна, сен билан мен бахтли одаммиз. Ота-онасининг олтин тўйини кўриш ҳаммага ҳам насиб

килмайди.— Зелихон ён чўнтагидан тах бузилмаган бир даста пул чиқариб, Аҳадбейга узатди.— Ҳозир битта бука топиб ағдарасан. Қозоннинг каттасини ос. Ошдан еганларнинг ҳаммаси шу ёшга етсин, олтин тўйларни кўрсин. Микрофонларни ўрнат, хофиз тинмасдан ашула айтади. Элчин келганини билса уйингга одамлар сиғмай кетади. Ўзбекларга ўзбекчасини, туркларга туркчасини айтади. Чеченчасини билмайди бу хумпар, билса уни ҳам айтарди. Бу хофизга етадигани йўқ, оламда!

— Болам, кел ўтир,— деди Исмоилбей, босик охангда. Шу оханг Зелихоннинг тантанавор кайфиятидаги ховурни ўчирди. Ота-боланинг кўзларида шодиёна учқуни кўринмаганидан ажабланиб, чол кўрсатган томонга ўтиб ўтирди. Исмоилбей пичирлаб дуо ўкиб, юзига фотиҳа тортди.

— Нима гап, тинчликми ўзи? — деди Зелихон.

— Тинчлик,— деди Исмоилбей, кейин ўзича нимадир деб пичирлаб, кўзини юмди. Бир неча тундан бери у тушида денгизни кўради. Тўлин ой денгиз адоғига ёнбошлаб, мавжлар узра узун нурли пойандоз ёзади. У ширинтой ўғлини елкасига ўтказиб, шу пойандоз устида юриб боради. Бирдан ой юзини булут парчаси тўсади. Пойандоз йўқолиб у сувга шўнғийди. Қанча типирчиламасин, сув қаърига тортаверади. Бу манзарани бир марта кўрса, сув ёруғлик деган таъбирни эслаб кўя қоларди. Кетма-кет кўраётгани учун хайрон... Кечаги воқеадан сўнг кўнглига хавотир оралади.

— Масковдаги вакиллар келишдими? — деб сўради Зелихон. У ота-боланинг нохуш кайфиятига шу таъсир этдимикин, деб ўйлади.

— Қайтишди,— деди Аҳадбей, отасига бир караб олиб.— Тарвузлари қўлтиқларидан тушиб қайтишди. Масковнинг қайтаргиси йўқ.

— Дуч келган ерларда яшаб кетаверадиган одамлар Ватаннинг кадрига етармиди? Қорин дардидаги одам Ватан дардига тушуна олмайди. Борманглар, девдим, кулок солишмади,— Исмоилбей шундай деб хўрсинди.— Ватанга қайтарадиган нияти бўлса, ўшанда хайдаб чиқаришмас эди. Яхшилик билан битадиган иш эмас бу.

— Хохласангиз, Ўзбекистон ичида мухтор вилоят ташкил этиб берайлик, дейишибди.

— Бундан фойда борми? — деди Зелихон Аҳадбейга қараб.

— Уларга наф бордир. На турклар, на ўзбеклар бир наф кўради бундан.

— Бизга мухтор вилоят эмас, Ватан тупроғи керак, — деди Исмоилбей. — Масковга умид билан кетдилар-у, жонга ҳаловатли хабар келтира олмадилар. Бу юракда энди на қуёш бор, на нур, на ҳаёт қўшиғи бор. Дарёдаги ёлғиз қайикдай, маёксиз сузамиз. Юрт ғафлат уйкусида бежон ва беҳуш. Қўрқинч булутлари даф бўлиб, ойдин чиқар, деб янглишибмиз...

Зелихон тиззасига шапати урди.

— Масков бугун кўнмаган бўлса, эртага кўнади. Шунга мотам тутиб ўтирибсизларми? Тўй-тўйдек бўлсин!

Исмоилбей аста ўрнидан туриб, каддини машакат билан тиклади-да, уйдан чиқди.

— Оксоколни хафа қилиб қўйдимми? — деди Зелихон, Аҳадбейга ажабланиб қараб.

— Йўқ, хафа бўладиган гап гапирмадинг. Бирикки кундан бери кўнгиллари нима учундир хижил бўлиб юрибди.

— Ўзинг-чи? Сен нимага тумшуғингни осилтириб олгансан? Нимага одамлар кўринмайди? Тўй бугунми ё эртагами?

— Тўй... тўйни қолдирдик, ошна.

— Нима учун?

— Ўтган куни Қувасойда жанжал чиққан.

— Ўзбеклар биланми?

— Ҳа. Пивахонада бошланибди.

— Федя ўша ерда эканми?

— У кўринмай қолувди. Аммо... уруш чиқарганлар бу ерлик эмас.

— Охири нима бўлди?

— Бир йигитни отиб қўйишибди.

— Йигит ким, ўзбекми, отган — туркми?

— Отганни ўзимиз ушлаб топширдик. Тез суд қилиб ҳукм чиқаринглар, деб талаб қилиб турибмиз. Ўзбеклар орасида ғалати гап-сўзлар тарқалапти.

— Қанақа?

Аҳадбей жимгина ўтирган Элчинга бир қараб олиб, паст овозда деди:

— Туркларнинг ваҳшийлиги ҳақида.

— Демак, бошланибди... — деди Зелихон, худди

ўзига ўзи гапиргандай.— Тўйни тўхтатиб тўғри қилибсан. Элчин, сен уйингга қайтавер.

— Сиз билан бирга қолсам-чи?

— Хошишинг... Қани, Аҳадбей, ўрнингдан тур, кетдик.

— Қаёкка?

— Селимникига.

Селим уларни хушчакчаклик билан кутмади. Унинг карашида хавотир ҳам сезилмади. Аксинча, кутилмаган меҳмонларга ҳуши йўқлигини яширмади. Ўйга киришлари билан Зелихон шарт орқасига ўгириб, уни ёқасидан олди.

— Отган бола ким? — деди ғазаб билан.

— Танаймайман.

Селим сўзини тугатмай, қорнидан мушт еди.

— Чўпчагингни энангга айтасан,— деди Зелихон иккинчи муштни тушириб.— Ким деяпман, сенинг одамингми?

— Йўқ, бу жанжалга биз аралашмадик. У бола ҳеч кимнинг одами эмас.

— Қаерда ўтирибди, Фарғонадами?

— Йўқ, шу ерда.

— Хозир олиб борасан, учраштирасан.

— Милисага гапим ўтмайди.

Қорнига тушган учинчи мушт зарби қучлироқ бўлди, ҳарҳолда Селим милисага сўзи ўтиши мумкинлигини эслаб қолди.

Милисахонадагилар Селимнинг илтимосини рад этолмай, «қотилнинг амакиси бўлмиш» Зелихонга беш дақиқалик учрашувга рухсат беришди. Тўс-тўполонда уйдан милтик чиқариб ўқ узган йигитни қўрган одам уни биров билан урушадиган ҳоли бор, деб ўйламас эди. Мўқ тушиб ётган йигит Зелихонни терговчи деб ўйлаб, эринибгина қаддини қўтарди. Йигитнинг юзқўзида қўқарган ёки тирналган жой йўқ эди. Қўзларида ҳам азоб учқунлари сезилмасди. «Наҳот, уриб-тергашмаган бўлса...». Зелихон тик бостириб бориб, даҳани остига муштини тиради.

— Менинг умрим қамокда ўтган,— деди у дабдурустдан.— Шу сабабли сен билан пачақилашиб ўтирмайман. Тўғриси айтмасанг, ичагингни бошингга салла қилиб ўраб кетаман. Милтикни сенга ким берди?

— Ўзим олдим. Уйда турган эди.

— Нимага отдинг?

— Кувлаб келишди.

— Терговчига шундай дедингми?

— Ҳа.

— Мен терговчи эмасман. Менга тўғриси айтишинг керак, тушундингми?

— Тўғриси...

Йигит корнига мушт тушиб, букчайиб қолди. Зелихон кекирдагидан чимчилаб, уни қаддини ростлашга мажбур этди.

— Ўаша чекасанми?

— Йўқ.

— Нашани қимдан олдинг ўша қуни?

— Чекмайман, дедим-ку?

Зелихон унинг корнига яна бир мушт урди. Букчайган қаддини бу сафар ростламади.

— Қим берди, Селимми?

Йигит оғрик зўридан ингради, аммо жавоб бермади. Зелихон уни қулоғидан чўзиб, бошини қўтарди. Йигит қўрқиб қўзини олиб қочди. Зелихон икки бармоғини омбур қилиб унинг кекирдагини қимчиди.

— Селим бердимми?

— Ҳа... — йигит шундай деб ўқчиб юборди.

Зелихон бошлаб бир тепсамми, деб хезланди-ю, «бун ургандан нима фойда», деб ўзини тийди.

2

Элчин Зелихонга қўшилиб милисахонага бормади. У Аҳадбей билан бирга эски «Запорожец» ёнида қолди. Икковлон биттадан чекишди. Аҳадбей катта шаҳардаги об-ҳавони суриштирган бўлди. Табиатан камгапроқ Аҳадбей Зелихон таърифидаги «зўр ашулачи» билан нима ҳақда суҳбатлашишини билмас эди. Бир пайтлар лашқари шону шуҳратдан иборат бўлган Элчиннинг номи аввалдан таниш, унинг кейинги умри эса, табиийки, унга қоронғу эди.

Элчин Аҳадбейни сиртдан биларди. Зелихон қамқоқчилигида ҳам, озодликка чиққанидан кейин ҳам у ҳақда гапирган эди. Бироқ Элчин Ватан ҳажрида диллари вайрон бу одамларнинг қисмати ҳақида ўйлаб қўрмаганди. Ҳозир унга қараб туриб, қам айтган ашулаларидан бирини эсламоқчи бўлди:

«Сен эй, бедард, найлайким, кўнгул дардини билмайсан...»

Шухрат булутида сузган чокларида, дили кайғуга бегона, маишатга ошно дамларда кўнгул дарди ҳақида қандай куйлади экан? Ажаб, кўшиқнинг оҳангини ҳам унутибди. Энди у дил азоби нима эканини билади. Лекин бу одамга дардкаш бўла оладими? Эски «Запорожец»ига суяниб турган Аҳадбей дардини тушуниш, боши узра тўпланаётган ҳасрат балоларини ҳайдашга кимнинг қурби етади? Хўрлик кўчасидан ўтиб келган Зелихон ҳам унинг дардини тўлалигича ҳис қила олмас... Бу дунёда касос жомини сипқориб лаззатланиш учунгина тирик қолганман, деб ҳисобловчи Элчин Ватандан қувилган, бегона тупрок узра тариқдай сочилган халқи тақдирдан қуяётган одам дардига қандай шерик бўлиши мумкин? Аҳадбей юраги жаҳаннам азобларининг яқинлашаётганини сезиб беҳаловат тепади. Ҳадемай «Ватани йўқнинг имони йўқтур», деган тилларнинг, Ватан томон термилиб, нури қочган кўзларнинг гулҳанда қуяжагини билмаса-да, қачбини ўша бўлажак аланга тафти куйдира бошлаган.

Аҳадбей мезбоннинг ҳадеб жим туравериши одобдан эмас, деган қарорга келиб, ёнидан Зелихон берган пулни чиқарди-да, Элчинга узатди:

— Мендан олмайди, сиз бериб қўйинг... — деди.

Элчин унинг мақсадини тушунди — йўқ тўйга тўёна олишни истамаяпти. Балки Зелихоннинг «битта бука топиб, ағдарасан...» дегани малол келгандир? Мол сўйишга қурби етмаган одам тўй бошламайди. Зелихон соф кўнгилда тўёна берган бўлса-да, гапларидаги оҳангда биров манманлик, миннат сезилган эди. Элчин Аҳадбей шундай оғринган, деб ўйлаб, бош чайқади:

— Мендан ҳам олмайди. Феълини биласиз-ку? Сал қўполроқ гапиргани билан кўнгли тоза.

Аҳадбей қулимсираб, бош чайқади. «Мен унинг гапидан хафа бўлмадим», демади. Шуни айтса, «демак, барибир қўпол гапи дилини оғритган экан-да», деган фикр чиқиши мумкин эди.

— Сиздан илтимос, ука... Отам айтдилар. Гапларини қайтара олмайман. Худо хоҳласа, замон тинчиса, тўйни қолдирмаймиз. — Аҳадбей шундай деб, Элчиннинг тисланишига қарамай, пулни пиджагининг чўнтагига солиб қўйди. — Худо хайрингизни берсин, ука...

Кўп ўтмай уларнинг ёнида Селимнинг машинаси келиб тўхтади. Селим иш битди, деган максатда хайрлашиш учун Аҳадбей сари кадам қўйганида Зелихон уни тўхтатди:

— Уйингга юр, — деди ғазаб билан.

Аҳадбей дўстининг авзойи бузилганини билиб, унга яқинлашди-да, билагидан ушлади.

— Зели, кетдик, — деди катъий оҳангда.

— Сен нари тур, — Зелихон бир силтаниб, қўлини бўшатди-да, безрайиб турган Селимга ўшқирди: — Уйингга кир, хунаса!

Селим ахвол чатоқлигини сезиб, кафасдаги куш холига тушди. Бир Зелихонга, бир хотиржам Элчинга қаради. Элчинни Зелихоннинг каллакесар шогирдларидан деб гумон қилиб, оёқларига қалтирок югурди. Зелихон уни бўйнига чанг солиб, судради.

— Зели оға, сизга нима бўлди? Сизга нима ёмонлик қилдим...

Селим дарвозадан ичкари киргунича ялинчок овозда шу гапларни такрорлайверди. Остона хатлаши билан Зелихоннинг оёғи ҳам ишга киришди. Ғўштдор одамнинг тўрт-беш кадам учиб тушганини орқадан келаётган Элчин ҳам, Аҳадбей ҳам сезмай қолишди. Селим ўрнидан туришга ҳаракат қилиб типирчилади. Зелихон унга яқинлашиб, сочини тутамлаб қўтарди-да, жағига мушт урди. Элчин Зелихоннинг мутлашишини кўп кўрган. Бунақа пайтда уни тўхтатиб қолиш жуда мушкул. Ажратмоқчи бўлганлар ҳам унинг муштидан ёки тепкисидан бенасиб қолмайдилар. Элчин Селимнинг кимлигини, қалтакка лойиқми ё йўқми, билмаса-да, Зелихонга эрк бериш номаъкул эканини фаҳмлаб, орқасидан кучоклади. Аҳадбей чаккон юриб келиб, Зелихон билан Селим орасида туриб олди.

— Аҳадбей қоч, — деди Зелихон, тишини ғижирлатиб.

— Зели, ўзингни бос, фойдаси йўқ.

Бу орада ошхона томондан аёл кишининг фарёди эшитилди. Бир нафас ўтмай, семиз хотин «вой-дод, эримни ўлдириб қўяди», деганича лопиллаб югуриб кела бошлади.

— Қайт, — деди Зелихон унга қараб ўшқириб. — Қайт, деяпман! Жойингда дамингни чиқармай ўтир!

Хотин унинг пўписасига парво қилмай, эрини тўсди. Аҳадбейнинг рўпарада туриши, хотиннинг қалқон

булиб олгани ҳам фойда бермади. Зелихон бир силтаниб Элчиннинг кучоғидан чикдию Селимни тепди. Хотин эр билан овора, Элчин билан Аҳадбей эса Зелихонни маҳкам ушлашди.

— Гули, миласага тилпон қил! — деб бақирди аёл, ошхона томон қараб.

— Зели, қўй уни, кетдик, — деди Аҳадбей.

— Йўқ, қўймайман, — деди Зелихон. — Ҳаммасини шу бошлаган. Қўйвор мени, — Зелихон шундай деб силтанди. — Қўйвор, бу хунасага тегмайман. Сен чиқиб маҳалладаги турклар билан ўзбекларни чақириб кел. Мен бунинг айбини бўйнига қўяман. Ўзбеклар буни тошбўрон қилишсин.

Аҳадбей итоат билан чикди. У одам тўплашга улгурмай Селимнинг дарвозаси рўпарасида милисанинг машинаси келиб тўхтади. Ундан икки милиса йигит тушди. Улар остона ҳатлашлари билан Зелихон:

— Орқага қайтларинг! — деб буюрди.

Милиса йигитлар аввалига буйруққа итоат этиб, тўхтадилар. Сўнг «ким экан бу, бизга буйруқ берадиган?» дегандай яна бир-икки қадам қўйдилар.

— Қайтинглар! — деб бақирди Зелихон, сўнг Селимга ўғирилди. — Қимлигимни биласан, а? Айтиб қўй, қайтишсин!

Селим Зелихонга қўрқибгина қараб олиб:

— Қайтинглар, — деди.

Милиса йигитлар кўчага чиқишди-ю, аммо машиналарига ўтиришмади. Бу орада ўнга яқин одам тўпланди. Аҳадбей кўпчиликни айтган бўлса ҳам, чўчибми, мулоҳаза қилибми, чиқишмади. Зелихон ок яқин устидан майда қавик тўн кийиб, белбоғ боғлаган, бир тутам оқ соқоли ўзига ярашган чолга яқинлашиб, қўш қўллаб сўрашди-да:

— Ота, — деди, — мана бу одамни танийсизларми?

— Ҳа, таниймиз, болам, — деди чол, юзи қонталаш Селимга ажабланиб қараб.

— Бу одам эмас, шайтоннинг урғочиси, буни ҳам биласизми?

— Ундай деманг, болам, бу ҳам Худонинг бир бандаси.

— Худонинг бандаси бунақа бўлмайди-да, ота. Бу одам тузингизни ичиб, тузлигингизга тупурди. Кечаги тўс-тўполонни шу бошлаган. Отган бола билан ўзим гаплашиб чикдим. Мен чеченман, ота. Аммо ўзбекнинг

нонини еганман, сувини ичганман. Турклар билан кистим бир. Бу бармоғимни тишласам ҳам оғрийди, бунисини тишласам ҳам оғрийди. Орада кон тўкилишини истамайман.

— Худо хоҳласа низо чикмайди, болам. Қирк йил бир гап ораламаган, энди оралайдими? Ёшлар...

— Йўқ, ота, калта ўйламанг. Буларнинг оёқлари зулмга қараб етакляпти. Бегунох инсон конлари тўкилади.

— Астаффируллох, денг, болам, Ёмон нафас қилманг.

— Бу хунагани тошбўрон қилиб ўлдиринглар. Жавобини мен бераман. Тошбўрон қилмасаларинг ўзим ўлдираман. Шу савобни деб камокда чириб кета қолай.

Чол Зелихонга яқинлашиб, гўштсиз бармоқлари билан унинг қазабдан ёниб турган юзини силади. Зелихон сесканиб кетди. Бобосининг бармоқларини эслади. Бобоси ўлганидан бери бу юзларни биров меҳр билан силамаган эди...

— Болам, шайтонга ҳай беринг. Гуноҳи бўлса, ана, милиса турибди. Олиб борсин, сўроқ қилсин...

Чолнинг бармоқлари Зелихон вужудига ҳукм ўтказётган қазабни енгди. Қазаб, нафрат чекинди-ю, бирдан хўрлик булути босиб келиб, кўзлари намланди.

— Ота, кўнгилчанлик қилманглар. Бунақаларнинг мингтасини йиғиштириб келсангиз, битта пичоққа соп бўлмайди-ю, аммо ҳаммаёқни киёмат қилиб кетиш қўлларида келади. Сиз милисага ишонманг, ота.

— Болам, мендай нодон чолга ҳўп, дея қолинг, юринг, — чол шундай деб уни елкасига қокди. Шундан сўнг ҳозиргина шер кепатасидаги Зелихон қўй ҳолига тушди.

— Кетайлик, — деди Элчин, — ота тўғри айтяптилар.

— Мен бу хунасага яхшиликча айтган эдим, — деди Зелихон, худди ўзига ўзи гапиргандай. — Арининг уясини кавлама, кўчиб кет, девдим... Бу кўр, мен соқов эканман. Кўр билан соқов икки дунёда бири-бирининг гапига тушунмайди... — Зелихон шундай деб, бўшашган холда дарвоза томон юрди. Милиса йигитларнинг олдидан ўтаётганида тўхтади: — Обориб тикиб қўйиш қўлларингдан келадими? — Йигитлар жавоб ўрнига бир-бирларига саволомуз қараб олдилар. Зелихон улардан тасдиқ жавобини кутмаган ҳам эди.

Агар Селимнинг адолатли жазо олишини билганида уни дўппосламас, одам тўплаб «тошбўрон килинглар», демас эди.

— Хакикий эркак бўлиш учун ўғил бола бўлиб, туғилиш кифоя эмас, — деб тўнғиллади Зелихон, «Запорожец»нинг орка томонига ўтириб. Бу гапни кимга карата айтганини Аҳадбей ҳам, Элчин ҳам англамади.

— Бекорга бўғилияпсан, — деди Аҳадбей. — Гапингга кириб тошбўрон килишганида баттар бўларди. Чол тўғри килди.

Элчин суҳбатга қўшилмади. Унинг назарида ҳам оксокол энг тўғри йўлни танлаган эди. Элчин бу воқеани бир неча кундан сўнг яна эслайди. Ана ўшанда «Чол тўхтатмай, Селимни тошбўрон килдирганида балки бу қиёмат содир бўлмасмиди», деб ўйлайди.

Табиатга ҳукм ўтказган киш ер сатҳини безайди. Одам юрагида кўз очган киш эса дилни музлатади, инсонга ҳусн бермайди. Кўнгилни ўз ҳукмига олган муз одам оласига хос меҳр-шафқатни маҳф этади. Оқибатда эса йирткич ҳайвонларни ҳам лол қолдириши мумкин бўлган ваҳшийликлар содир бўлади.

Зелихон, чолнинг бармоклари юзига тегиши билан кўнгли юмшаган бўлса ҳам, аламдан тушмаган эди. «Агар бир итни ўлдирсанг, одамлар сендан нафратланишади, — деб ўйлади у. — Олдин «бу ит кутурган» деб ишонтириб, сўнг ўлдирсанг, раҳмат айтишади. Селим итдан баттар махлук эди. кутурган итни балки даволаш мумкиндир. Пул кутуртирган одамни-чи? Уни фақат ўлдириш керак. Нимадан қўрқишди?..»

— Аҳадбей, аэропортга ҳайда, — деди Зелихон буйруқ оҳангида. — Элчинни кузатиб қўяйлик.

— Бир-икки кун қоламан, — деди Элчин, эътироз билдириб. — Ошна-оғайнилар билан отамлашиб кетай...

— Ўзинг биласан. Мен булар тинчигунча Аҳадбейникида бўламан. Аҳадбей, Фарғонага ҳайда. Федяни топайлик.

Элчин шаҳарни кесиб ўтган сой бўйида тушиб қолди. Эски «Запорожец» машиналар оқимида қўшилиб бурилиб кетгунича орқасидан тикилиб турди. «Зели оға ҳозир гап кўтара олмайди, — деб ўйлади у. — Ташлаб кетсам ҳам бўлмайди. Жигарларим дўзахда куйса, мен жаннатда яйраб яшай оламанми, деди. Кўнгли ёмонлик сезяпти. Нахот, арзимас жанжалдан

катта фожиа туғилса?! Илгари йигитлар уришмаганми, бир-бирига пичок тортмаганми? Ўймага энди киёмат бошланиши керак? Қорабоғдаги ахвол маълум. Тил бошқа, дин бошқа, дил бошқа. Тили бир, дини бир, урф-одати бир одамлар бир-бирларининг қонларини нимани баҳона қилиб тўкадилар? Зели оға ошириб юбояпти шекилли? Ҳар нима бўлганида ҳам, бир-икки кун шу атрофда юрай-чи... «Ракиб кула бошлар, якин дўстинг ахволингга чекмаса қайғу...» Элчин шу тўхтамага келиб, сой бўйидаги самовархона томон юрди.

Элчин яқиндагина бўёқдан чиққан сўрига бориб ўтирди. Сойнинг лойқа суви айқириб, бетон қирғоқни ялаб ўтади. «Одамнинг умри ҳам шу сойга ўхшайди, — деб ўйлади Элчин. — Дам мана шу лойқа сувдай зардобга тўлиб оқади. Дардини қаёққа сингдиришини билмайди... Ҳаёт икки қирғоғи бетонланган сойнинг ўзи. Бир қарич четга чиқмайсан. Айниқса лойқа дамларда кийин. Бу сой ҳам бора-бора тинчийди, тинади. Шунга мажбур, бошқа иложи йўқ...»

— Ассалому алайкум, Ҳофиз ака...

Қироат билан берилган салом уни хаёл дунёсидан қайтариб, овоз келган томонга ўгирилишига мажбур этди. Марғилоннусха дўппини бошига қийшиқ кўндирган, қалдирғоч мўйлови ўзига ярашиқли, кўзлари қулиб турувчи йигит Элчин ўгирилгач, яна бир марта салом берди-да, кўшқўллаб сўрашди.

— Омонмисиз, ака, бугун қуёш қаёқдан чиқди, деб турсам, сизнинг келишингиз экан-да, — йигит кўрпачанинг бир четига ўтириб, юзига фотиҳа тортган бўлди. — Сизни кўриб, аввал кўзимизга ишонмадик. Ака, бир лутф кўрсатиб, бизнинг сўрига ўтсангиз, бир чўқимгина ошимиз бор эди.

Элчин бу йигитни танимагани учун таклифни қабул қилишга иккиланди.

— Сиз ҳеч хижолат бўлманг, ака, — деди йигит. — Санъат шинавандалари йиғилганмиз. Мен театруда ишлайман. Хизматга эндигина кирган вақтимда бир келган эдингиз. Шу-шу кўнгилни эгаллаб қўйгансиз. Исми Толибжон, ака, марҳамат қилинг.

Элчин кўпам ноз этмай, ўрнидан турди. Тенгқур ҳамкасблар ичкарида давра қуришган экан. Уларнинг айримлари Элчинни аввал ҳам бир-икки кўрган, айримлари доврўғини эшитган эди. Элчин шўҳрат отидан барвақт тушиб қолмаганида бундай даврани менсиб

кўшилармиди, йўқми — Худо билади. Амалдорлар мансабдан тушган куннинг эртасигаёк ёлғизланиб қоладилар. Ўзини дўст тутиб юрганлар юз буриб кетаверадилар. Шухрати сўнган санъаткорларни эса бу аччиқ қисмат кутмайди. Уларнинг мухлислари сақланиб қолади. Айниқса ҳамкасблар юзаки бўлса-да, қуллук қилиб турадилар. Инсофи бор санъатчи «осмонда сузиб юрганимда буни менсимай дуруст иш қилмаган эканман», деб ҳижолат бўлиши мумкин. Отдан тушса ҳам эгардан тушмайдиган хили эса, «мени иззат қилишга мажбурлар», деб йўнилмаган таёқдай ўтираверади. Элчин Фарғонада кўп бўлган, кўп зиёфатларнинг тўрида ўтирган. Кўп одамлар билан қўл бериб сўрашавериш ҳам эриш туйилган. Ҳозир ўша қилиғи эсига тушиб одамларни менсимай ранжитгандирман, деб бироз уялди.

Даврадагилар Элчиннинг ташрифидан астойдил қувондилар. Меҳмонни ҳижолатга қўйиши мумкин бўлган гаплардан гапирмадилар, хотираларни тилга олмадилар. Элчин билган одамларни бир-бир эслаб, сўраб-суриштирди. Даврадагилар дам ҳазил билан, дам афсус билан жавоб қайтардилар. Ош сузилишидан олдин Элчин:

— Фарғона тинчми, ўзи? — деб сўради.

— Тинч бўлмай қаёққа борарди. Қизил пошшомизни Масковга депутат қилиб сайлаб қўйганмиз. Дўппини бошга чамбарак қилиб юрибмиз, қизил пошшо даврида Фарғонамиз би-ир гуллайдиган бўлиб турибди.

— Толибжон эрта-сахарда биринчи овоз берган, — деди даврадагилардан бири. — Ўйима бўлса Толибжон жавобгар.

Аскияга суяғи йўқ йигитлар Толибжонни бир-бир «олишгач», Элчин яна бошлаб қўйган гапига қайтди.

— Турклар тинчми?

Кутилмаган бу саволдан ҳамма бир-бирига қараб олди.

— Туркларга нима бўлибди, — деди Толибжон ажабланиб. — Бир гап борми?

— Ҳар хил мишмишларни эшитяпмиз.

— Бу мишмишлар етиб келмади бизга. Бир гап бор бўлса эшитардим. Қўшним турк. Кунда бўлмаса ҳам кун ора бир коса овкатни биз уларга илинамиз, эртасига улар бизга илинишади. Шавкат тоға деганимиз мени «ўғлим-ўғлим», деб бошига кўтаргудай қила-

ди. Бугун эртаматан чиқиб иккита кўйимнинг жуни-ни олиб бердилар, денг. Агар уларга тегишли ноҳуш-рок гаплар бўлса, мен эшитардим. Шавкат тоға ҳам-ма дардларини менга айтадилар.

Элчин орага ноўринрок савол ташлаганини фахм-лаб, гапни театрға буриб юборди.

— Бугун Водилда концертимиз бор, ака, ошдан кейин жўнаймиз. Биз билан бориб иккитагина ашула қилиб берсангиз жаннатни ҳада этгандай бўлардин-гиз-да...

Элчин бу таклифға кўнди. Уни тамошанинг иккинчи бўлимида чиқарадиган бўлишди. Тамошаға тўпланганлар Элчиннинг келганини эшитган, дам-бадам «Элчин чиқсин!» деган хайкириқлар эшити-либ қолар, бу хитоблар унга доврүкли кунларини эсига солиб, юрагини ҳаприктирар эди. Элчин торни созлаб турганида Толибжон башанг кийинган бир йигитни бошлаб келди. Элчин унинг кўзларида таш-виш учкуни кўрди.

— Ҳа, Толибжон, баҳай? — деди ҳазил оҳангида. Толибжон жавоб беролмай, кўзларини олиб қочди. Унинг ўрнига йигит жавоб қайтарди:

— Мен обкомданман, мафкура бўлимидан, — у шундай деб ён чўнтагидан қизил гувоҳнома чиқарди.

— Қўяверинг, ишондим, — деди Элчин, гувоҳнома-ға қарамай.

— Сиз бугун саҳнаға чиқа олмайсиз.

— Нимаға энди?

— Концерт — мафкуравий тадбир. Репертуарини обком тасдиқлаган. Сиз нима айтасиз, биз билмаймиз. Маданият министрлигидан рухсатингиз бўлиши шарт.

— Жон ака, бу кишини биз таклиф қилганмиз. Ўзларича келганлари йўқ, — деди Толибжон бўғилиб. Элчин бу масалада анча гап-сўз бўлганини англаб, жилмайди:

— Толибжон, акангизни кийнаманг.

— Ҳа, ана, тушунар экансиз-ку! Мен буларға ту-шунтираман, деб жигарим қон бўлиб кетди. Ўтган ҳафта Дадахон деганлари келиб «қўзғалинг», деган ашула айтибди. Партбилетимни қўйишға сал қолди.

— Ташвишланманг. Айтмасам айтмабман-да. Си-бирнинг совуғида томокни олдириб қўйганман. Илга-рига овоз йўқ. Қамалганимни эшитгансиз, а? — деди Элчин, обком вакилига синовчан тикилиб.

— Ха... йўк... шунақамиди? — деди йигит. Кейин Толибжонга ўғирилди. — Мен жойимда бўламан.

У нари кетиши билан Толибжон бўралаб сўкди.

— Кимдир чакибди. Дарров етиб келибди-я! Ўзини гўлликка солишини қаранг... Билмасмиш... Ака, узр, энди...

Элчин бағрида ғазаб ўти аланга олаётганини яшириб, ҳазин жилмайди-да, унинг елкасига қўлини қўйди.

— Унинг жойи қаерда экан?

— Биринчи қаторда. Қоккан қозикдек ўтиради.

— Сиз ҳижолат чекманг, Толибжон. Агар ҳўп десаңгиз, бир иш қиламиз. Бу нусха концертга чиқмасин, деди-а? Мен танаффусда иккита ашула айтиб бераман. Сиз танаффус эълон қилинг-у, дарров пардани ёпманг. Чикқанимдан кейин ёпасиз. Хиралик қилса, мен билмадим, деб тураверинг.

Толибжон пича ўйлангач, таваккал, дегандай қўл силтади.

— «Пахта ракси»дан сўнг тайёр туринг.

Танаффус эълон қилиниб, беш-ўн одам ўрнидан кўзғолишга улгурмай, саҳнага Элчин чиқиб келди. Уни таниганлар бирданига қийқириб, ҳуштак чалиб юборишди. Шу заҳоти шошқич равишда парда ёпилиб, Элчин саҳна чеккасида тамошабинлар билан юзма юз қолди. Ўринларидан турганлар «танаффус эълон қилиниши ҳазил экан-да», деган хаёлда қайта ўтирдилар. Биринчи қатордаги обком вакили эса шарт туриб, саҳна ортига олиб борувчи зина томон юрди.

Муҳлислар ҳаяжони тингач, Элчин енгил таъзим қилиб, сўз бошлади:

— Мени унутмаганиңгиз учун қуллуқ, азизларим. Урушдан олдин Юсуфжон қизикқа «сиз рамкадан чиқиб кетяпсиз», деб танбеҳ беришган экан. Шундан сўнг уста кейинги томоша пайтида бўйинларига бир расминг рамкасини солиб чиқибдилар. «Менга шундай дейишган эди, энди рамкадан чиқмай гапираман», дебдилар. — Ўтирганлар қулиб, қарсақ чалишгач, Элчин ўзини енгил сездиди. — Мен бу томошага меҳмонман. Шу сабабли танаффус пайтида рамкадан чиқмай иккитагина ашула қилиб бераман. Бу ашулалар Ватандан узоқда, озодликни қумсаб юрган пайтларда туғилган. Мен ҳақимда сиз турли гап-сўз эшитгансиз. Гапнинг тўғриси шуки, гуноҳим учун жазолашган. Ҳақли жазони ўтаб, ҳузурингизга қайтдим.

Элчин торнинг созини бир текшириб олгач, титрок оханг янгради. Якка торда, гижжаксиз, доирасиз кўшик айтиш расмдан чиққани учун аввалига мухлислар бир гарангсиз олишди. Электрга уланган Оврупо чолғу асбобларининг шовқинига кўника бошлаган кулокларга торнинг инграши ғалати туюлди. Сўнг... Элчиннинг бўғик, дардли овози таралди...

Ўқсир кўнгил қуши —

Тушди қафасга.

Сира етолмайдир

Эркин нафасга

Қаро кунлар тушди менинг бошимга...

Тўпланганлар кўшикни нафас ютиб тинглашаётганда бирдан микрофон узиб қўйилди. Элчин бунинг сабабини дархол англади-да, овозини бироз кўтариб, кўшикни давом эттираверди. Орқарокдаги мухлисларга овоз етиб бормаи бетокаат бўлиб хуштак чала бошлашди. Элчин «тинчланинг», дегандай қўл кўтурди-да, пастга тушди. У кенг давра ўртасида тургандай ашуласини давом эттирди.

Эй! Сен мени ҳақир кўрган, тубан деган афанди!

Эй! Устимда бир умрга хўжа бўлмоқ истаган.

Эй! Бўйнимга кишан солиб, ҳалокатга судраган,

Кўзларингни заҳарлатиб ўйнатмагил, бас энди!

Кўшик шу ерга келганида сахнага бир йигит чиқиб микрофонга яқинлашди-да:

— Элчин ака, бу ёққа чикинг, чирокни уладик, — деди узрли оҳангда.

Элчин торни чалишни тўхтатмай, сахнага қайтди.

Кишанларинг занг босгандир, сергак бўлким, узилур,

Томиримда кўзғалишининг ваҳший қони гупирди.

Эски фикр, анъаналар энди буткул узилди.

Ё битарман, ёки сенинг салтанатинг бузилур!

Элчинни аввал билганлар ҳам, билмаганлар ҳам кўшикларни ҳайрат билан тинглар эдилар. Илгари ёр васлини куйлашдан бошқасини билмаган бу хушовоз хофиз уларга бутунлай ўзга кўринишда кўринмокда эди. Бир жуфт кўшик икки-уч жуфт бўлди ҳамки,

мухлислар уни қўйиб юборишмади. Қўшиқдан қўшиқ-ка ўтгани сайин Элчиннинг ўзига нисбатан ишончи орта борди. Ҳосилбойвачча хорлаганидан бери кўнгли қўкиб юрган эди. Бу издиҳомда онадан қайта туғилгандай бўлди.

XXIV БОБ

1

Шариф Намозов шаҳар марказидаги уч каватли қадимги бино ертўласида шундай сарой жойлашганини етти ухлаб тушида кўрмаган эди. «Асадбек идорасида кутиб ўтирибди», деган хабар келганида идора деганининг шундай ҳашамдор бўлишини ўйламаганди. Шу пайтгача бунақа одамлар пинҳона иш юритишади, деган фикрда эди. Шундай сароймонанд жойда ўтиришибдими, демак, ўзларига ишонишади. Давлат ҳам айшингни суравер, деб уларга қўйиб берибдими, демак, ҳазиллашиб бўлмайди.

Кесакполвон Шариф Намозовни қандай кутиб олиш хусусида Бўтқага аниқ кўрсатма берган эди. Бўтқа хўжайинининг топшириғини аъло даражада ўринлатди: Намозов остонада кўриниши билан пешвоз чиқиб, салом берди:

— Бек акам ҳозир бўшаб қоладилар, окахон, ун-гача бир пиёла чойимиз бор.

Шариф Намозов Бўтқанинг изидан юриб, шинам бир хонага кирди. Меҳмон ўрнашиб ўтириб олгач, кафтдек қутичани қўлига олиб, телевизор томон тўғри-лаб тугмачани босган эди, экран ёришди.

— Сиз бахузур ўтира турунг, — деди Бўтқа унга илтифот кўрсатиб.

Телевизорда хорижнинг томошаси кўрсатилаётган эди. Намозов шундай беҳаё томошалар мавжудлигини эшитганди-ю, аммо қўришга иштиёқи ҳам, вақти ҳам йўқ эди. Ҳозир қарамай деса ҳам, кўзи томошага тор-тиб кетаверди. Шу зайлда хонага дўндик бир қиз кириб келганини сезмай қолди. Қалта қўйлакли дўндик қўли-даги патнисни курсига қўйиб, нозли жилмайиб қўйди.

— Қаҳва олиб келдим, — деди-да, телевизорга қа-раб олди. Сўнг девон ёнбошидаги курсида турган ши-шани олиб иккита биллур қадахга коньяк қўйиб бирини

Шарифга узатди-да, ўзи иккинчисини олиб, пастга, гилам устига ўтирди.

— Олинг, — деди ишва билан.

Шариф туш кўряптими ё кино томоша қиялптими, билмай гаранг бўлди. Унинг гангиб қолганини сезган дўндик тирсагини тиззасига қўйиб яна нозланди. Шарифнинг кўзи ярим очик кўкракнинг ариқчасига тушиб, юраги энтикиб кетди. Коньякни ичиб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Дўндик қадахни бир ҳўплаб, курси устига қўйди-да, Шарифнинг тиззасини кучоклади. Шарифнинг эхтироси жоловини узиб, қўллари ўзига бўйсинмай қолди. Бу дунёда шундай маишат борлигига энди ишона бошлаганида эшик очилиб, Бўтка кириб келди. Шариф уни кўриб чўчиб тушди. Бўтка эса ҳеч нима кўрмагандай, хотиржам оҳангда:

— Бек акам кутяптилар, — деди.

2

Кесакполвон Шариф Намозовнинг шу ерда экани, Бўткага топширган вазифаси ҳақида гапиргач, Асадбек уни жеркиб берди:

— Бу қилиғингни бошка ерда қилмайсанми?

— Кимлигимизни билиб қўйсин. Ҳаёт қанақалигини би-ир кўрсин. «Ҳақиқат, ҳақиқат!» деб нима кўрибди. Ана энди бугундан бошлаб бор ҳақиқатга тупуради. Ўзимизнинг одамга айланади. Ҳақиқат деганнинг ярмига амал бериб, «Волга»га ўтказиб қўй, ярмининг қўйнига биттадан жононни солиб қўйсанг, кимлигини биласан. Бугун уни маишатга олиб қоламан.

— Хаддингдан ошма. Чакир уни, — деди Асадбек.

Шариф бу хонага юраги дуқури босилмаган ҳолда кириб келди. Асадбек ўрнидан турмай, ўтирган ерида унга қўл узатди. Асадбекнинг қараши жиддий, Кесакполвон эса айёрона жилмайиб боқиб турарди. Чувринди унга эътибор бермай, қандайдир коғозлардаги ёзувларни диққат билан ўқирди.

— Ишлар қалай, ўртоқ директор? — деди Асадбек, киноя билан. — Планлар ошиғи билан адо этилптими?

— Ҳа, бажармасак бўладими?

— Бу акангиз айтмаганмиди? — Асадбек шундай деб Кесакполвонга қаради.

— Айтгандилар.

— Хўш? Нима учун планни бажараман, деб зўр беряпсиз?

— Юкоридагилар кўйишмаяпти.

— Сиз учун юкори биз бўламиз. Биз айтдикми, тамом! Бажаришга мажбурсиз. Сизга ким буйрук берди, министри?

— Йўқ, Фарходов дегани...

Асадбек Кесакполвонга қаради:

— Хайдар, билармидинг?

— Йўқ, хозир... — Кесакполвон шундай деб телефон гўшагини олди-да, керакли рақамни терди.

— Фарходовми? — Ҳа, мен, Хайдар акангман. Намозовинг нима деяпти? Планни бажарасан, деб сен зўрлаганмишсан-ку? Мажлисида айтдингми? Унга тегишли эмасми? Шуни секин ўзига айтиб қўйсанг ўласанми, ҳе сўтак. Ҳа, айтиш керак, козокнинг тўқкиз пулидек тушунтириб, белига тугиб ҳам қўйиш керак. Дуойи саломни олдингми, энди ўчир овозингни...

Кесакполвон гўшакни жойига қўйиб, Шарифга қаради:

— Эшитдингизми? Директор деган бунақа лалаймайди.

— Бу ой етмишдан ошмасин, — деди Асадбек. — Кейинги ойларда ишчилар маош олмайди. Керакли одамларга пул-мул бериб туринг. Бошқалар бўшаб кетаверсин.

— Бунинг иложи йўқ, банкда заводнинг пули кўп.

— Кўп бўлса ҳам маош йўқ, — деди Кесакполвон тахдид оҳангида. — Лалайманг, дедим-ку?!

— Португалиядан жавоб йўқми, ҳали ҳам? — деди Асадбек, биринчи масала ҳал, деган оҳангда.

— Жим-жит бўлиб кетишди.

— Бориб келиш керак. Уларга ёкмаса бошқалар билан гаплашамиз.

— Бориш учун улар чакиришлари керак. Доллар керак.

Бу гапдан сўнг чувринди қоғоздан бош кўтарди:

— Бу ёғини бизга қўйиб беринг.

Асадбек «гап тамом» дегандай ўрнидан турди. «Шу икки оғиз гапни телефонда айтиб қўйишса ҳам бўларди-ку», деб ўйлади Шариф, эшик сари юриб.

— Мени кутиб туринг, гап бор, — деди Кесакполвон.

— Жамшид каерда? — деди Асадбек, Шариф чи-
киб кетгач.

— Эрталабдан бери кўрганим йўк. Маишат қилиб
ётгандир, — деди Кесакполвон. — Янгисини топган
экан, ўша билан овора.

— Маишат, деявериб ҳаммани буздинг. Энди би-
чиб қўйишим қолди.

— Эркаклар билан ишлагандан кейин чидайсан,
ошна. Ёш йигитлар вақтида маишатини қилиб олсин.
Вақтида ўзинг ҳам...

— Бўлди, айнама. Жамшидни топ. Бугун Масков-
га учсин.

— Нимага?

— Хонгирей билан учрашиб келсин. — Асадбек
шундай деб Зелихон билан икки кун аввал бўлган
учрашув мазмунини айтди.

— Жамшидни юборманг, — деди Чувринди. —
Ўзингиз бориб келганингиз маъкул. Иш жиддийга ўх-
шайди.

— Жамшидни топ, бирга борамиз.

3

Кизига қараб туриб, Манзуранинг кўнгли ўксиди.
Зайнаб турмушидан нолиб, хасрат қилмади. Бирок
кўзларини шодлик учқунлари тарк этгани онанинг зий-
рак назаридан четда қолмади. Зайнаб сингари келин-
чаклар бунақа дамларда яйраб-яшнаб юрадилар. Юз-
ларига тушган доғ, бармоқларининг тўлишиб, узуклар-
нинг сиғмай қолиши улар хўснига хўсн қўшади. Зайнаб
эса худди сўлиётган гулга ўхшайди. Онасига дилини
ёрмайди. Манзура унинг дардли нигоҳига қараб туриб,
ичида «қиз туғмайин мен ўлай», деб кўяди. Ётарида
ҳам, турарида ҳам, дуо қилса яратгандан кизига бахт
тилайди.

Худога шукр қилиши керак, куёви беўхшов эмас.
Ёши каттарок бўлса ҳам хушрўйгина. Зайнаби қайно-
нанинг тергаб-тергашлари-ю, қайин эгачи, қайин син-
гилларнинг димоқ-фирокларидан холи. Бир жувоннинг
бахтли турмуши учун ҳамма нарса етарли. Лекин бахт
факат емок-ичмоқдан иборат эмаслигини у ҳам яхши
билади. Асадбек билан турмуш қуриб оч, яланғоч қол-
мади. Эри ичиб келиб, уни дўппосламади, кўчага хай-

даб чиқармади. Бирин-кетин болалар туғилишди. У эрининг «кимор ўйнамайман», деган сўзига ишона борди. Эри кеч қолса жойнамоз устида қутмайдиган бўлди. Уйда ҳамма нарса тўкин эди. Аммо унга нимадир етишмаётгандай бўлаверарди. Бахтсизлик фақатгина камбағални таъқиб этмайди. Бойлар бахтсизликни ўзлари сезмаган ҳолда чакириб оладилар. Камбағал бахтсизликдан кўпам қуймайди, унга кўникиб қолган. Аммо бойларнинг бахтсизликка чидашлари қийин. Камбағал учун арзимас бир гап бўлиб кўринган ҳар бир нарса бойлар учун бекиёс бахтсизликдай туюлади...

«Қизимнинг эрига кўнгли йўқ, — деб ўйлади Манзура. — Фарзанд кўрса балки дили юмшар... Ҳозирги кизларда сабр деган нарса йўқ, тавба...»

Қизи ўқишга бормаётганини айтганида Манзура «ўзинг биласан», деб қўйган эди. Бугун келиб индамай ўтираверишини кўргач, «ўкишингга борганинг дуруст экан, кизим, дугоналарингни кўриб кўнглинг ёзилади», деди. Зайнаб бу гапни эшитмагандай жавоб қайтармади. Айвоннинг ўймакор устунига суяниб, ҳовлига ўйчан тикилиб тураверди.

Зайнаб шу ҳовлида Қумуш бўлиб яшаган эди, хаёлидаги Отабеги уни шу ҳовлида қучган, ёноғидан бўса олган эди... Энди назарида бу ҳовлидан нур қочган, гунчалари тўлиб эрта-индин кўз очаман, деб турган атиргуллар ҳам хунук, мрамор фаввора ҳам ўлик... Қуёш бор-у, файз йўқ, хонадон қоронғу. Хоналарда ҳаёт кезиб юрибди, аммо бахт йўқ...

Фақат болахона... Бахт ўша ерда беркинганми?.. Унинг кўнгил қўйгани ўша ерда. Орзулари дафн этилган бу хонадонга фақатгина уни кўргани келади. Кўриш насиб этса, кўнгли баттар эзилиб, уйига қайтади. Ҳомиладорлигини билганидан бери эри уни бошида кўтариб юргудай бўлади. Элчин уни суйиб-қучгани сайин у Жамшидини кўпроқ ўйлайди. Елғиз қолганида тўлишиб бораётган қорнига қараб, ҳали туғилмаган боладан нафратланади. Назарида уни бахтсиз қилган, умидларини чил-чил синдирган — шу бола. Хайриятки, нафрат кўзиган пайтда оналик меҳри ҳам уйғониб, уни ёмон хаёллардан қайтаради.

Манзура кизидан кўз узмай, хўрсинди.

— Етиб кола қол, кизим, — деди ўксик овозда.

Зайнаб онасининг дили пора-пора бўлиб кетаётга-

нини сезмади. Ховли узра бемаксад кезиб юрган нигоҳини йиғиб, унга қаради.

— Бугунча қола қол, — деб такрорлади Манзура.

— Йўқ, кетаман, — у шундай деб ховлига тушди. Чиқиб кетгунича болаҳонага икки-уч қараб қўйганини Манзура сизди.

Зайнаб уйига қайтди-ю, бепоён саҳрода ёлғиз ташлаб кетилган бечора ҳолига тушди.

Кунни эринчоклик билан ўтказган қуёш энди уфқдаги булутлар четини қизартириб ботмоқда эди. Осмонни безаган бу манзара алдамчи, булут четлари кизил эса-да, бағри қора эди.

Хаёт остонада кутмайди. Қуёш ботиши билан бу бағри қора булутлар чакин чақиб, бостириб келади. Дов-дарахтни савалаб ўтиб кетгач, юлдузлар чараклайди. Сўнг яна қуёш чиқади. Барглари илиниб қолган томчилар жавҳар сингари ялтиллайди. Аммо Зайнабнинг хуфтон дили бундан ёришармикин? Айрилиқ дарди енгилиб, умид гули очилармикин?

Қуёш ботмай туриб, кўз ўнгида борлиқ хира тортди.

Ёлғиз... Нидо йўқ... Гўё қуёш барчани ўлимга маҳкум этиб, видолашиб кетаётгандай. Тор кўкрагига банди юраги беҳаловат тепади. Тепиб-тепиб кўкрак қафасини синдириб қочиб кетгиси келади. Бу вужудни тарк этмокни истайди. Тарк этолса ўтли ҳасратларнинг фанонлари мангуликнинг сукутига фарқ бўла олармикин?

Бу хонадонга кадам босиб келганидан бери унинг ҳаёти пуч ҳаёллар зиндонига беркилди. Беркилди-ю, кулф-калити бировнинг қўлида қолди. Топишган тақдирларида тўлин ой ва осмон сингари бўлар эдилар. Энди осмон тўлин ойсиз тунд бўлиб олган. Дил қоронғи. Дил оғрийди. Кўз ёши эса худди ёмғир... Кўзларни ёш қуйдиради...

Унинг дардига қим шерик бўлиши мумкин?..

Зайнаб бу тун ёлғиз қолишини, ёлғизлиқнинг темир тирноқлари орасида азоб чекишини биларди. Элчин «бир-икки кун уйингизда турунг», деб кетди. Шу гапга биноан уйига борган эди. У ерга ҳам сиғмади. Ёлғизликдан қўрққани ҳолда ёлғизликни истади. Ҳозир эса қаёққадир боргиси келди. Қим биландир гаплашгиси келди. Таниш-билишлари қўп. Остона ҳатлаб кириб боргудай бўлса, қучоқ очиб кутиб олгучи яқинлари қўп. Аммо қай бири унинг дардини тушунади? Қай бири «қўй, ўша отарчи эрни, суйганинг билан

бўл», дейди. Хеч ким айтмайди. Аксинча, «Сабр қил, шайтон йўлига кирма», дейишади. Насихат қилишади. «Кимга ҳасратингни айтсанг, дардингни олиш ўрнига, бирданига донишмандга айланадию бисотидаги насихатларини сочиб ташлайди, — деб ўйлади Зайнаб. — Насихатгўй акли бутунлар мунча кўп бўлмаса, бу дунёда. Дардкаш мунча кам...»

Зайнаб ўзини ўзи чалғитиш учун ошхонага кирди. Бир ўзи учун овқат қилғиси келмай, ховлига чикди. Дарвозага каради. Эшик қия очик. Кимдир кириб келгандай... Ким келди?..

Уйга кирди. Телевизорни ёкди. Юмшоқ ўриндикка ўтирди. Умид билан аввал дарвозага, кейин телефонга каради. Нима учун уйига қайтганининг сабабини у хатто ўзидан ҳам яширмоқчи бўлади.

Ёлғизлигида бир мартагина кўча эшиги очилиб, У кириб келди. Шундан бери неча марта кўз тикади. Кутгани келмайди. Бу кеч келармикин? Унинг илинжи шу.

— «Ўзича келмайди, бир баҳона билан чақир.»

— «Шарманда... Шарманда...»

— «Ёшлик ва гул... Икковининг умри киска бўлади. Буни билганлар юришибди ялло қилиб. Сен-чи?»

— «Шарманда... Шарманда...»

— «Менинг эрим борми? Қим у? Номусимни булған одамми? Агар энди мен унга хиёнат қилсам, унинг номуси булғанадими? Фалончининг хотини...»

— «Вой, шарманда... вой, шарманда-е...»

— «Мен унинг номусини ўз кўз ўнгида булғайман, деб қасам ичганман. Худо уни шол қилиб қўйсин. Ана ўшанда кўчадаги дайди итни бўлса ҳам бошлаб келаман, кўз олдида...»

Зайнаб шу қасамини эсласа ростдан ҳам умиди ушалгандай этлари жимирлашиб кетади. «Шу иш қўлимдан келармикин?» деб иккиланади.

Аёл қасам ичмасин. Қасд қилдими, шайтон тўрига ўраладию оқибатда унга худо ҳам бас келолмас.

— «Чақир уни...»

— «Нима деб чақираман?»

— «Баҳона топ.»

— «Уяламан.»

— «Бирпас гаплашиб ўтириш мумкин-ку? Масалан... Ака-сингил сингари. Уни чақир, сен ёлғизсан. Сени қўриклаши лозиммасми?»

Шу тарздаги узок олишувдан сўнг унинг қўли телефон сари узатилди.

4

Жамшид кўнглига ёққан жувон билан бир кечакундуз қолиб кетди. У жаннат хурлари билан яшаётгандай лаззат қилиб, Бек акасининг йўқлаб қолиши мумкинлигини ҳам унутди.

Асадбек йўқлатган пайтда у ўйнашини тарк этиб, йўлда келаётган эди. Болахонага чиқиши билан йигитлар хўжайин йўқлаганини айтишди. Шу пайтда телефон жиринглади. Жамшид «Бек акамдир», деб гўшакни кўтарди. Кўнгирок қилган одам дарров гапира қолмади. Жамшид учинчи-тўртинчи марта «алло!» дегач, Зайнабнинг ҳазин овози эшитилди:

— Зайнабман... Ҳовлида биров юрибди. Қўрқяпман...

Жамшиднинг шошилиб ўрнидан туриши учун шу хабар кифоя эди. Кейин айтилган гапларнинг маъзини у йўлда кетатуриб чакмоқчи бўлди. «Кўча эшиги очик турибди... Мошинангизни катта кўчага қўйиб келинг...» Бу гапларга тушуниш унчалик қийин бўлмаса-да, Жамшид ҳақ жавобни олишни истамади.

У Зайнабнинг қарашларидаги сирни билмас эди, десак, сизни алдаган бўламиз. Аёл зотининг қарашларини тушунмайдиган эркак борми ўзи бу дунёда. Жамшид камокдан чикканидан бери аёл зотининг турли тоифасини кўрди. Уларни кўзларига қараб, чиндан суйиб эркалаяптими ё эрсираб қолганми, ё дарди пулми, дарров билиб олади. Зайнабнинг қарашлари эса... бошқача эди. Зайнабнинг муҳаббатини тили тиш ҳатлаб ошкор эта олмасди, бироқ кўзлари «севаман!» деб дод соларди. Жамшид бу додни кўзи билан кўриб, юраги билан эшитарди. Аммо бу фарёд унинг қалбини ларзага солмасди. Чунки унинг юрагидаги муҳаббат туйғусини ўсмирлик чоғидаги аёлнинг ўша найранги бўғиб ўлдирган эди.

У Бек акасига содик эди. Бек акаси учун, хусусан, шу киз учун жони лозим бўлса, берарди. Аммо кизнинг бу сирли қарашига банди бўла олмасди.

Шаҳар кўчаларидан машинани учуриб ҳайдаб «балки бормаганим маъқулдир. Ҳали ҳам қайтиб, Рав-

шанни юборайми» деб ҳам ўйлади. «Эри қаёқда экан? Балки боргунимча келиб қолар...» деган фикрда изига қайтмади. Элчиннинг Фарғонага кетганини билганида балки қайтар, шу билан ташвишлардан қутулиб қолармиди...

5

Асадбек, Шариф Намозов чиқиб кетгач, уйига қайтмоқчи эди. Чувринди эски маҳалладаги «амри маъруф»га таклиф этилганларини эслатгач, ноилж кўнди. Жалил бошлаб келган чоллар «маҳаллани буздиришга йўл қўймаётган эмишсан», деб кетишганидан бери эски маҳалласига ўтмаган эди. «Бормасам аразлабди, дейишмасин», деган фикрда йўлга чикди.

Болалиги ўтган уйдан икки эшик нарида одамлар тўпланиб туришган эди. Машинани бериюкда тўхташиб, тушишлари билан тўпдан бир киши ажралиб, улар томон юрди. Асадбек Жалилни таниди.

— Қараб тур, ҳозир сасишни бошлайди, — деди Чувриндига.

— Хўп деяверасиз-да, — деди Чувринди кулимираб.

— Бу маҳаллада ҳам одамлар туришини биларминдиг? — деди Жалил салом-алиқ қилмай. — Қуттириш ҳам эви билан-да. Беш яримга кел, дегандан кейин кел-да. Омонмисан, ўзинг ишқилиб?

— Ака, хизматчилик-да, иш чиқиб қолди, — деди Чувринди, Асадбек ўрнига жавоб бериб.

— Яхши ҳамки «иш-ш-ш» дейди. «Хих!» деса думингни тутказмас экансан-да, а? — деди Жалил, гапни ҳазилга буриб. — Юрақол, Собитхон маъруза қияпти. Қўқонга кетиши керак экан зўрлаб олиб қолдик.

— Қўқонда нима қилар экан? — деди Асадбек.

— Ота-онаси ўша ерда тураркан. Отпусмага чиқибди. Бир ой уйда турар экан.

— Имомлар ҳам отпуска қилар эканми? — деб қулди Асадбек.

Асадбек ҳовлига ўрнатилган товуш кучайтиргичдан келаётган майин овоз эгасини Жалил айтмаёқ таниган эди. Асадбекни воиз ўтирган уйга эмас, «нозик одамлар» учун ажратилган хонага бошлашди. Жалил билан Чувринди унга ҳамроҳ бўлишди.

— Зур гапиради-да, — деди Жалил, чой қайтариб.

Собитхоннинг маърузасини Асадбек икки-уч эшитган, таклифини рад этгани учун уни ёмон кўриб қолган бўлса-да, нутк сўзлашига тан берган эди. Шу сабабли ҳозир Жалилга эътибор бермай, корининг сўзларига кулок тутди:

— Шундай қилиб, ҳазрат Али, Розияллоху анху, қилич ҳам тақмай, совут ҳам киймай, оддий кийимда Зубайр томон юрдилар. Бориб қарасаларки, Талҳа ҳазратлари ҳам мукаммал қуролланган ҳолларида тайёр турибдилар экан. Ҳар иккиларининг яқинларига бориб, уларга қараб: «Умримга қасамки, сизлар одамларни, отларни жангга тайёр ҳолга келтириб қўйибсизлар. Бироқ, қиёмат куни Оллоҳ табарока ва таоло ҳузурига борганингизда унга айтадиган узрларингизни ҳам тайёрлаб қўйдингизми? — дедилар. Сўнг уларни шайтон йўлидан қайтармакни истаб яна шу гапларни айтдилар: — Оллоҳдан кўркинлар, бундай бемаъни урушга бел боғлашдан тийилинлар. Ўзи аввалда маҳкам этган арконни ўзи чувалаб ташлайдиган кимса қаби бўлманглар. Буюк ислом жамоатини барпо этишда бениҳоя хизмат этган эдингиз. Эндиликда уни парчалаб ташловчи кишилардан бўлиб қолмангиз. Сизларнинг бу ишингиз Ислом жамиятини қиёматга қадар бирлаша олмаслик фитнасига гирифтор этмасун, ўзимиздаги ички адоватга барҳам бермасак, ташки душманлар бизни тезда мағлуб этажак. Биз мана шундай мағлубият аламига учрамаслигимиз даркор. Биз ички тортишувларни ҳал этмай, ўзаро биродарқушлик оловини ёқиб юборсак, келажак авлодларимиз учун ғоятда улуғ хиёнат қилган бўламиз. Қуч фақат бирликдадир. Қайси миллат бирлигини йўқотса, ўша миллат келажаги учун қайғурмаган, ўзига ҳалокатни лозим этиб олган бўлади. Орадаги ихтилофни Оллоҳнинг улуғ китобига ҳамда Оллоҳнинг муборак пайғамбарининг кўрсатган йўлларига амал қилган ҳолда бартараф этмоғимиз даркор...

Собитхон мулойим овози билан барчанинг хаёлини ўғирлаган эди. Хизматчилар шарпасиз юришга уринадилар. Зарур гапи борлар бир-бирлари билан пичирлашиб муомала қиладилар. Асадбек Собитхоннинг шу фазилати учун ўзи қурдираётган масжидга имом бўлишини истаган эди. Бу «манман қори» эса рад этди. Асадбек фақатгина имомнинг ширали овозига махлиё

бўлмай, айтаётган гапларининг мазмунидан маст ҳам эди. Худди биров у келишидан аввал имомга «Асадбекнинг юрагида шундай яширин дард бор», дегану Собитхон атайин шу мавзуда маъруза бошлаган. Сухбат ниҳоясига етгандан сўнг ҳам издиҳом ахли воизнинг сўзлари таъсирида биров жим ўлтирди. Асадбек совуб колган чойига қараб ўйга ботди. «Бирлигини йўкотган миллат келажаги учун қайғурмаган бўлади... Биз-ку, бирлаша олмаймиз. Сиёсатчиларга нима бало бўлган? Биз пул талашамиз. Дардимиз ҳам, имонимиз ҳам пул. Уларнинг имони — амал. Ҳайдарнинг гапи тўғри. Ҳақиқат, миллат, деб валдираётган ҳунасаларга биттадан «Волга» берилса овози ўчади. Биттаси ўзимизнинг депутатми...»

— Чойингни янгилаб берай, — деди Жалил, Асадбекнинг хаёлини тўзитади. — Вактлироқ келганингда зўр гапларни эшитардинг. Энди ҳамманинг худо дейдиган вақти келибди, ошнам.

— Вакт ўтди, десанг-чи... Биз-ку, худо дермиз-а, лекин... Худо энди бизни бандам дермикин?

— Дейди, нимага демас экан? Беш вақт намоз ўқиганнинг ҳамма гуноҳидан кечаркан.

— Беш вақт намоз етарли бўлса зўр-ку? — Асадбек шундай деб ҳазин жилмайди. — Собитхоннинг гапига қараганда менга ўхшаганлар кунига эллик маҳал намоз ўқиса ҳам гуноҳини ювишга кифоя қилмаскан.

— Қанақа гуноҳинг борлигини биласанми? — Жалил «шу гапларингни дилдан чиқариб айтяпсанми?» дегандай унга тикилди.

Кетма-кет овқат киритилавериб сухбатнинг белига тепди. Ҳозиргина мазмунли маърузага маҳлиё бўлиб ўтирганлар бир неча нафас ичида корин бандаларига айландилар...

Асадбек уйига хуфтонга яқин кириб келди.

— Эрталабки самолётда кетамиз, — деди у ховлига кириб келгач. — Чикиб сўра-чи, Жамшидни топишибдими?

Чувринди болаҳонага чикиб, дам ўтмай қайтиб тушди.

— Келган экан, Зайнаб чакирибди.

— Нимага чакирибди?

— Сабабини билишмайди.

— Кетмай тур, — Асадбек шундай деб уй томон

тез-тез юрди. Рўпарасидан чиккан Манзуранинг саломига алик олмай, саволга тутди. — Қизинг қани?

— Уйида, — деди Манзура, хавотирланиб. — Нимага сўраяпсиз? Ҳали келиб кетувди.

— Куёвинг йўқлигини биларминдиг?

— Йўқ... айтмади-ку?

— Ҳе, ношуд. — Асадбек шундай дейишга дедию кетидан ўзича «мен айтмаган бўлсам, қаердан билсин», деб уни оклаб ҳам қўйди.

Жамшид Зайнабникига кетди, деганда дастлаб кўнглига хавотир оралаган эди. Ҳозир куёви йўқлигини эслаганида бирданига шубҳа уйғонди. Хотинига бошқа гап айтмай, уйига кириб, телефон гўшагини кўтарди-да, ракам терди. Нариги томондан анчагача жавоб бўлмади. Гўшакда эшитилаётган узун дудудлаш уни дам хавотир, дам шубҳа чохи сари тортарди. Ниҳоят, жавоб бўлди. Қизи йиғламсираб, озгина зарда билан «Ҳа» деди. Асадбек гапирмай тураверди.

— Ҳа, гапиринг! — деди Зайнаб зарда билан. Кейин гўшак қўйилди.

Асадбек яна ракам терди. Яна шу ҳол такрорланди. У қизига нима дейишни, шу топда нима қилишни билмасди. Мияси кизиби уни фикрлаш қувватидан маҳрум этган эди. У қайта-қайта ракам тераверди. Бешинчи ё олтинчи мартасида гўшакни Жамшид олди! Шундан кейингина Асадбек хаёлини жамлади. Шошилиб ҳовлига чикди-да, сигарет чекиб турган Чувриндига қискагина буйруқ берди:

— Кетдик!

Чувринди каёкка деб сўрамади.

Жамшиднинг машинасини Элчиннинг уйи олдида эмас, тор кўча бурилишида кўрган Асадбек ажабланиб «Тўхта», деди. Пастга тушиб машина атрофида бир айланиб чикди-да, Чувриндига «Сен шу ерда тур», деб, ўзи куёвининг уйи томон юрди.

Кўча эшик қия очик эди. Асадбек худди ўғридек ичкарига бош сукиб чироқ нури тушиб турган деразага қаради-да, ўзидан ўзи уялди. Ёшлик кезлари Кесак-полвон билан бирга ўғриликка боргудек бўлса ҳам бунақа ишларни Асадбек сира уддалай олмас эди. Ҳозир уни ташқаридан кузатган киши ўғрилик оламида атак-чечак қилаётган бола бўлса керак, деб ўйлаши мумкин эди.

Кўнглида дастлаб уйғонган хавотир энди йўқол-

ган, аксинча шубха кучга кириб шармандалик сиртмо-
ғи билан бўйнини бўға бошлаган эди. Қизи йўқолгани-
да, сўнг топилганида, сўнг хомиладорлиги ошкор бўл-
ганида шармандалик олови уни куйдирмаган эди.
У дамда кўпроқ ўзини айблаган эди. Қизининг юзини
шувит қилмаслик учун шу отарчини куёв қилиб эди.
Шу масалада янглишдимиз? Қизи шунчалик... Бу фикр-
нинг ўзиёқ юрагини музлатиб қўйгандай бўлди.

Шубҳага банди бўлган ҳолда изига қайтишни иста-
мади. У ўзини мажбурлаб, ховлига кирди. «Ёмон нияти
бўлса эшикни очик қолдирармиди?» деган фикр кўн-
лига сал ёруғлик олиб кирмоқчи бўлганида «эсидан
чиккандир...» деган гумон яна қора чодирга ўради.
Асадбек аста юриб келиб деразага яқинлашди. Бўй
чўзиб ичкарига қарашга юраги дов бермади. Ичкари-
дан дам Зайнабнинг, дам Жамшиднинг овози келиб
турар, қўшқават дераза ойнаклари ичкаридаги гаплар-
ни ўғри мушукдай пойлаб турган одам қулоғига етиши-
га йўл бермас эди. Дераза қия очик бўлганида балки
олам гулистон эди. Асадбек бўй чўзиб мўраламас, ўзи-
ча бир хулосага келиб, машъум ҳукми чиқармас эди.

У деразадан мўралаган онда Жамшид ўрнидан тур-
ди. Зайнаб эса унинг бўйнига осилди... Асадбек бу
манзарага қараб тура олмади. У аввалига бостириб
кирмоқчи ҳам бўлди. Аммо ўз қизининг шармандалиги-
ни фош этиш унинг учун оғир эди. У шармандалик
юқини елкасига ортиб, ховлига қандай шарпасиз кир-
ган бўлса, шундай чиқди. Эшик оғзидан дарров узоқ-
лаша олмади. Беш-ўн кадамни юрак тўлғоғида босди.
Сўнг бир қарорга келиб, тез-тез юриб кетди.

Чувринди тор кўчадан кўз узмай турган эди. Асад-
бекнинг аста ичкари киргани, бир неча дақиқадан сўнг
чиқиб, оғир кадамлар билан юрганини ҳам кўрди. Бек
акаси кадамни тезлатгач, машина моторини ўт олди-
риб, юришга тайёр бўлиб турди. Асадбек машинага
ўтириши билан «уйга» деб буйруқ берди. Чувринди
нохуш воқеа юз берганини сезди-ю, бироқ «нима гап
экан?» деб сўрамади.

Асадбек ховлига қара солиб, Манзурани чақирди:

— Қизингга телефон қил, тайёр турсин, бориб олиб
кел, — деди.

— Сиз... бормадингизми? — деди Манзура ўсмоқ-
чилаб.

— Мен нима қиламан у ерда? Бошқа ташвишим

йўқми?! — деди Асадбек, ўдагайлаб, Манзура шошиб чикмокчи бўлганида тўхтатди: — Телефон кил, дедим.

Манзура «шартми» дегандай қараб қўйди-ю, аммо буйрукка итоат этди. Бошқа пайт бўлганида шарт эмасди. Асадбек Жамшиднинг тезроқ чиқиб кетишини истаб шундай деб буюрди. Холбуки Жамшид у билан изма-из уйдан чиққан, Асадбек машинага етай деганида оркасидан кўрган, «Бек акамми ё бошқа одамми?» деб тусмол қилган эди.

Манзура билан Чувринди кетгач, Асадбек болохонага чикди.

— Хайдар акангни топ. Нариги дунёда бўлса ҳам ҳозир етиб келсин.

Ярим соатдан сўнг ховлида Манзуранинг овози эшитилди. Сўнг Чувринди болахонага чикди. Бир соат деганда Кесакполвон пайдо бўлди. Асадбек икки аъёнини бошлаб пастга тушди. Майдалаб ёмғир ёға бошлаган эди. Осмонга қараб, юзини ёмғирга тутди. — Хайдар, Шилимшиқ ўлдирилган жой эсингдами? — деди осмонга қараган ҳолда.

— Эсимда, — деди Кесакполвон.

— Қандай ўлдирилгани-чи?

— Эсимда.

— Шу ишни такрорлаш керак, қўлингдан келадими?

— Кимни?

— Эрталабгача бажарасан. Кимлигини айтганим-да «нима учун?» деган савол бермаларинг. Қавказликларинг тайёрми?

— Ҳа.

— Иккала ўлимни бўйнига олсин.

— Кимни?

— Жамшидни...

Кесакполвон ҳайратланиб Чувриндига қаради. Чувринди ҳукмга нима сабаб бўлганини тахминан биларди. Шу боис Кесакполвоннинг савол назарига жавоб бермай юзини бурди. «Балки аблахлик қилгандир. Лекин дунёда ундан беш баттар аблахлар яшаб юрганида у ҳам тирик қолса бўларди», деб ўйлади. Аммо фикрини тилига чиқариб ошкор этмади.

Йигитлар ичида садоқати билан ажралиб турувчи Жамшиднинг ўлимга маҳкум этилишини Кесакполвон ҳазм қила олмади. Бунақа пайтда қарорнинг муҳокама этилиши ман қилинган бўлса-да, сўради:

— Нимага?

- Ишинг бўлмасин, айтдим-ку...
- Бек, эрталабгача ўйла.
- Эрталабгача буйрукни бажар.

6

Жамшид тор кўча бошида кетаётган одамни Асадбекка ўхшатиб, юраги бир хаприқди. Хаяжонини босиш мақсадида чўнтагидан сигарет чиқариб чекди. Шу пайт ҳовли томондан кадам товушлари эшитилди. «Эргашиб чиқяптими?» деб ўйлаб орқасига ўгирилди. Эшик зичлаб ёпилиб, калит буралди. «Бу ёғи кизик бўлди-ку?» Жамшид шу фикрда дарвозадан аста узоқлашди. Тор кўча бошига етганида орқасига ўгирилди — кўча кимсасиз эди. Машинасига ўтириб дарҳол юргизмади, ўйга толди.

У учун Зайнабнинг рухий ҳолати бегона эди.

Зайнаб кўнғирок килиб чакиришга чакирди-ю, уятдан ёниб кетди. Дарров ҳовлига чиқиб кўча эшикни кулфлади. Бир неча нафасдан сўнг уят алангаси пасайиб, яна шайтон йўриғига кириб эшикни қия очиб қўйди.

Жамшид одати бўйича индамай кириб келди.

— Тинчликми? — деди ўйга кириб.

— Тинчлик... биров юрганга ўхшади, кўркдим.

— Ҳофиз акам қаердалар? Тўйга кетдиларми?

— Ҳофиз акангиз... — Зайнаб «акангиз» деган сўзга пичинг билан урғу берганини ўзи ҳам сезмай қолди, — Фарғонадаги тўйга кетганлар.

— Кеннайимни олиб келайми, ё ўзингни олиб кетайми?

«Қани эди олиб кетсангиз... узоқларга... фақат иккиламиз яшайдиган жойга... Атрофимизда ҳеч ким бўлмаса...»

— Бирпас ўтиринг, чой ичинг.

— Майли, бир пиёла ичай.

Жамшид ўзини мажбурлаб ўтирди. У Зайнабнинг асл мақсадини билмас эди. Аниқроқ айтилса, гумонининг ҳақиқатга айланиб қолишини истамади. Бир пиёла чойга иккинчиси, учинчиси... уланди. Жамшид камгап, кўзлари ҳам хотиржам боқарди. Бу чиройли кўзларда ишрат учқунлари ёнмас эди. Эркак томон ташаббус кўрсатмагандан сўнг аёл кишига кийин экан. Зайнаб — қизлик орзулари топталган маъсума — иф-

фатини ўзи топтамокка ожизлик килмокда эди. «Олов темирни эритгани каби ошиқ юрак тафти тош калбларни эритгай», дейишарди. Наҳот Жамшиднинг калби тошдан ҳам каттиқроқ бўлса?...

«Илон чакса менга унинг захри қор қилмайди, аммо жонимнинг чиқиши учун бир қиё боқининг кифоя»... Қайси бир кинода йигит қуйиб шундай ашула айтган эди. Ажаб, йигитлар қизларнинг биргина қиё боқини учун ўлиб-тириладилар. Бу тошюрак эса... Ё бу «Ёр азоби мен учун фароғат», дейдиган тоифаданми? Зайнаб уни суҳбатга қандай тортишни билмай, ҳаёлига келган майда-чуйда гапларни қайтармасдан айтаверди.

Жамшид жувоннинг ҳаракатини кузатиб, гапларини эшитиб, онда-сонда бир жавоб айтиб ўтираверди. Яхши ҳамки бу ерга келишидан олдин бир кеча-кундуз айш қилди. Йўқса, шайтонга ҳай беролмай қолсам...

«Ўзингни бос... Синаётган бўлса-чи?..» Балки акасидай кўрар мени... Аёл киши чақирса мақсади фақат... Шу бўладими?»

— Нима учун мени шу одамга беришди, биласизми? — Зайнаб шундай деб қаттиқ тикилди. Шу пайтгача қўзларнинг тўқнашувидан чўчиётган эди. Бу сафар ҳеч тап тортмай тикилди.

Жамшид дарров жавоб бермади. Сўнг гапни ҳазилга бурмокчи бўлди:

— Бек акам «нимага?» деган саволни ёмон кўрадилар. Акамга «хўп бўлади» дегани кўпроқ ёқади. Бу ҳазилдан Зайнабнинг зардаси қайнади:

— Сиз... қўлмисиз?

Мазкур саволдан Жамшиднинг ҳам зардаси қайнади. Аммо ўзини мажбур қилиб қўлди:

— Қўл эмасман. Ишимиз шунақа. Ҳамма «нимага?» деб сўрайверса, ақл ўргатаверса иш юришмайди.

— Адамдан сўрамаган бўлсангиз, ўзингизча ўйламадингизми?

— Бу гапларни қўзғама. Бек акам янглишмайдилар.

— Ҳа... янглишмайдилар... Мени ким ўғирлаган, биласизми?

Жамшид «Ҳа», деса яна саволлар укига дучор бўлишини билиб, индамади.

— Билмасмидингиз?

— Қўйсанг-чи шу гапларни.

— Билмасмидингиз?.. Сиз... писмиксиз!.. Сиз ме-

нинг одам эканимни биласизми? — Зайнаб шундай деб туриб йиғлаб юборди.

Айни пайтда телефон жиринглади. Зайнаб телефон томонга бир қараб, қўлини силтаб қўйди-да, гапини давом эттирди:

— Менинг ўрнимда хайвон бўлганида хўрланишига чидолмай, ҳеч бўлмаса ўқирарди. Эгаенинг раҳми келарди, эгаси хўрлатиб қўймас эди.

Телефон жиринглашини қўймагач, гўшакни зарда билан кўтариб «Ҳа!» деди. У томондан жавоб бўлмади. Бу ҳол бир неча марта такрорлангач, Жамшид «Тўхта, биров майнавозчилик қияпти шекилли», деб гўшакни кўтарди. Унинг бу хонадонга келиши ҳукм сари қўйилган биринчи қадам бўлса, бу иккинчиси бўлди. Учинчиси, энг асосийси эди...

Зайнаб ҳасратларидан бир чимдимини айтиб енгил тортгач, жим бўлди. Унинг ўқсиб, хўрсиниб йиғлаши Жамшидга онасини эслатди. Ҳакам ҳукмни ўқиб, Жамшид қўлига кишан солинганида онаси додлаб юборган эди. Темир панжарали машинага олиб чиқишаётганда милиса йигитлар кўнгилчанлик қилиб қондани бузишса ҳам икки-уч дақиқага уларни ҳоли қолдиришганди. Ўшанда онаси хўрсиниб-хўрсиниб йиғлаган эди...

— Зайнаб... мен ҳаммасини биламан, — деди Жамшид бошини эгиб.

— Мен аёл бўлсам ҳам ундан ўч оламан.

— Сен синглимсан... Сен учун мен ўч оламан... Қасам ичаман... Агар сени ҳимоя қиладиган эркак зоти қирилиб битса ўзинг ўч оласан...

Ана шу гапдан кейин Зайнаб ўрнидан туриб келиб, Жамшидни бўйнидан қучиб, ўпиб қўйди... Учинчи ҳал қилувчи қадам шу эди...

ХОТИМА

ЁХУД ИККИНЧИ КИТОБНИНГ ДЕБОЧАСИ

Зоҳид

1989 йил 29 май

Ўша жой, ўша дарахт, ўша манзара. Фақат мурда бошқа. Машина бошқа.

— Бизнинг гўллимизни таъкидламоқчи бўлишганими? — деди майор Солиев.

Зоҳид котиллик ҳақидаги хабарни эшитиб йўлга чикканида айнан шу ер, айнан шу дарахт деб ўйламаган эди. Манзарани кўриб, хайратда турганида майор шу саволни берди. Зоҳид унга жавоб бермай мурдага тикилди.

— Айнан ўшандай эмас, — деди ўйчан. — Ҳозирча иккита фарқ бор. Биринчиси мошина ёнмаган. Бунинг ўрнига мурдани ёкишган.

— Бунинг ҳам бойлигига тегишмабди, — деди машина ичини титаётган Ҳамдам Толипов. — Анча мунча пул. Безаклар бор экан. Йигитлар ҳисоблашяпти.

— Ўзаро урушнинг бошланганими бу? — деб сўради Зоҳид майордан.

Солиев елка қисиб қўйди.

— Ҳали вақт бор эди. Қайдам?

— Бизнинг ишимизни осонлаштиришми ё чалкаштиришми мақсадлари?

Бу саволга майор Солиев жавоб бера олмас эди...

ЭЛЧИН

1989 йил 1 июн

Жамшидни Чувриндининг уйидан чиқаришди.

Зайнаб унинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитди-ю, эси оғиб қолаёзди. У отасининг пойлаб келганини, фожиа унинг амри билан юз берганини тасаввур ҳам қила олмас эди. Зайнаб туни билан мижжа қокмади. Туни билан Жамшид унга ҳамсухбат бўлди. Жамшид

илгаригидек жингалаксоч эмас, сочларини олдириб бошига дўппи кийиб олган, янада хушрўйлашган Отабек эди. Улар қилвир сочлари майин титраётган мажнунтол панасида, тўлқинчалари ой нури билан ўйнашаётган ховуз бўйида бир-бирларига роз айтдилар...

Кизини пойлаб Манзура ҳам бу тун ухламади. Зайнаб ховли ўртасида ҳаракатсиз туриб колганида Манзура зийрак эди. Қизига тикила-тикила кўзи толиқди. Шошқалок хўрозлар кичкира бошлаганида ғафлат босибди. Неча дақиқа кўзи илинди, билмайди. Чўчиб кўзини очса — Зайнаб йўқ. Манзура ўтирган ерида «Зайнаб!» деб чақирди. Жавоб бўлмади. У «Вой, шўрим!» деганича ховлига оёқланг ҳолда югуриб чикди. Ошхонага олиб борувчи усти берк йўлакда осилиб турган одам қорасини кўриб дод солди. Яхши ҳамки яратган унинг хушини олмади — югуриб бориб кизининг оёқларини кучоклаганича юқорига кўтарди. Бу орада болахонадаги сергак йигитлар тушиб, арконни ечишди.

Орадан бир неча соат ўтгач, ховлига Элчин кириб келди. У уйида Зайнабни кўрмагач, «онасиникидадир», деб шу ерга келган эди. Субҳи содиқдаги даҳшат туридан қутилмаган Манзура уни дардли нигоҳ билан қарши олди.

— Зайнаб шу ердами? — деган саволига «Ҳа», деди-ю, ичкарига таклиф қилайинми ё йўқми, деб иккиланди. Охири бир қарорга келиб: — Ётибди, тоби йўқроқ, — деди.

Зайнаб қаравотда сочлари паришон ҳолда, кўзларини бир нуктага қадаб ётар эди. Манзура қизига қараб туриб хўрлиги келди. Пастки лабини тишлаб, йиғлаб юбормаслик учун ташқарига чикди.

— Нима бўлди? Тузукмисиз? — деди Элчин.

Зайнаб унга бир қараб олгач, кўзини шифтдаги яна ўша нуктага қадади:

— Мен... ўзимни ўлдирмокчи эдим... — деди Зайнаб хаста овозда.

Элчин нима дейишини билмай гангиб қолди.

— Мен... яшашни истамайман... Жамшид акамнинг ёнларига боришни хоҳлайман...

— Жамшид? Қайси Жамшид?

— Жамшид акамни ўлдиришди. Мен Жамшид акамни яхши кўрардим. Худодан яширмаганини сиздан яширмайман... Худо жонимни олмади. Болангиз

туғилганидан кейин... мени ўлдилинг!.. Мен... Сизга хиёнат қилдим...

— Йўк! — деди Элчин титраб.

— Эркак бўлсангиз, мени ўлдирасиз...

— Йўк! — Элчин бу сафар каттик бакирди. Зайнаб шифтга қадаган нигоҳини узиб унга қаради.

— Ўлдирасиз... — деди пичирлаб.

Манзура кириб, Элчиннинг енгидан аста тортди.

— Сизни чакиришяпти.

— Зайнаб, бу гапни миянгиздан чиқариб ташланг, ишонмайман! — деди Элчин, оркасига тисарилаб.

Катта хона ўртасида Асадбек билан Кесакполвон тик турган ҳолда гаплашишарди. Элчин кириб келгач, Асадбек дарғазаб кўзларини унга қадаб, тик босиб келди.

— Жамшидда нима қасдингиз бор эди?! — деди у титроқ овозда.

— Жамшидда? — Элчин довдиради. — Нима бўлди ўзи, ҳозир эшитдим...

Гапини тугатишга улгурмасдан Асадбек уни гирибонидан олди.

— Жим юргин деганмидим? Қасосингни олган эдинг-ку?

— Бек ака, аввал гапимни эшитинг. Ҳозир Фарғонадан келяпман, ахир.

— Хайдар, Шилимшиқ қандай ўлдирилганини кўрганмидинг? — деди Асадбек уни кўйиб юбормай. — Айт бунга, кўрганмидинг?

— Кўргандим.

— Жамшидни-чи?

— Кўрдим. Ўша дарахтга осиб, ҳалигиси кесиб ташланибди.

Асадбек Элчиннинг гирибонидан қўлини олди-ю, ўша захоти жағига мушт туширди. Элчин гандираклаб кетди. Ўзини ўнглашга улгурмай Кесакполвоннинг тепкисини еди. Асадбек ғазаб отига миниб томоша кўрсатмаётган эди. У Жамшиднинг ўлимида Элчини чиндан ҳам айбли деб санади. Назарида Элчин дайдиб кетмай уйида ўтирганида, хотинига яхши қараганида бу кўргуликлар йўк эди...

АСАДБЕК

1989 йил 6 июн

Аср намозига азон айтилган дамда Асадбекка депутат кўнғирок килди:

— Ака, аҳвол чаток, мен билан Фарғонага бориб кела олмайсизми? — деди ховлиқиб.

— Нима гап ўзи? — деди Асадбек.

— Йўлда тушунтириб бераман. Аэропортга кела-веринг.

Асадбек самолётга чиқмай туриб, Фарғонада нималар бўлаётганини эшитгач, Зелихоннинг гапларини эслади.

— Бу жанжалларга менинг нима алоқам бор? — деди Асадбек.

— Сиз у томонларда кўп одамларни танийсиз. Мени ўша ердан сайлашгани билан ҳеч кимни танимайман. Ёнимда бўлсангиз...

Асадбек унга қараб турди-да, қўл узатди:

— Яхши бориб келинг...

* * *

Ҳар бир тоғнинг чўққиси бўлганидек, шайтанат олами воқеаларининг баёни ҳам шу нуқтада чўққисига боради. Бу демак, Оллоҳнинг мадади ила биринчи китоб ниҳоясига етди. Омин ва Роббил оламин.

АЛВИДО ОТЕЛЛО

*«... Агар диний ақидалар ҳақиқатга айланиб, менинг кўрганларимни ер Чиғатойгача етказса, Аброр Ҳидоят, шубҳасиз, гўрида тик турар эди»
(Профессор Халил Давроннинг Тошкентга юборган мактубидан).*

«... Ер юзида одам зотининг вужудга келиши, шаклланиши, ҳозиргидай шаклу шамойилга, энг муҳими — онга эга бўлиши учун бир неча миллиард йил талаб қилинди. Инсониятнинг ондан, фикрлашдан маҳрум бўлиши учун қанча фурсат керак? Миллиард йилми? Йўқ, бир неча йил кифоя. Бу борада дастлабки қадам қўйилгани муносабати билан... таъзия изхор этаман».

(«Отелло» спектаклининг премьерасидан сўнг бўлиб ўтган зиёфатда академик Муҳаммад Султонов сўзлаган нутқдан.)

— Янглишмадингиз. Халил Даврон, — у шундай деб қўл узатди. — Санъатшуносман.

— Профессор Халил Давроннинг мақолаларига кўзим тушиб турар эди. Айниқса, дадил танқидий фикрларингизга беш кетардим. «Халил Даврони ким бўлди экан?» деб юардим. Танишганимдан хурсандман. Муҳаммад Султонов.

— Академик Султоновни мен ҳам ғойибона билар эдим. Учрашган еримизни қаранг. Икки ўзбек бири билан туманли Лондонда танишса, қизик туюлар экан.

— Такдир-да. Сиз қачон келдингиз?

— Бугун саҳарда, Сиз-чи?

— Келганимга бир ҳафта бўлди. Роботехника ва психоробиканинг келажати ҳақида етти кун баҳслашдик. Профессор, мени бу окшом бир ҳамкасбим уйига таклиф қилган эди. Агар зарур юмушингиз бўлмаса, бирга борсак.

— Бажонидил. Аммо мен суҳбатларингизга ҳалакит бермасам эди, деган хавотирдаман.

— Мутлако хавотирланманг. Келинг, сизни хижолату-хавотирдан холи килиш учун уни ташрифимиздан огох килиб кўяй. Айтмоқчи, профессор, сизни Лондонга қайси шамол учирди?

— Инглизлар сирли, ғаройиб томошага таклиф килишган.

— Каминалари ҳам бу таклифдан бенасиб эмаслар. Инглизларнинг тилсимотини бирга бахам кўрар эканмиз. Нур устига аъло нур бўлибди.

Лондон қуёши икки кундан бери юз кўрсатмайди. Эзилиб ёғаетган ёмғир на тинади, на тезлашади. Ўтган асрда қад кўтарган иморатлар ХХІ аср мўъжизаси — биллурсимон бинолардан таралаётган хира нур оғушида. Қачонлардир бу уйлар мухташам ҳисобланиб, аср кўрки сифатида савлат тўкиб турарди. Арзимаган вақт ичида улар баландликда ҳам, кўрк ва мухташамликда ҳам рақобатга бас келолмай қолди. Инвеншинстритдаги бу иморатлар энди ХХ асрдан бир ёдгорлик. Муҳаммад Султоновни таклиф этган Жемс шу уйларнинг бирида истиқомат қилади.

Меҳмонларни бир-бирига жуда ўхшаш икки киши кутиб олди. Муҳаммад Султонов улардан бирининг бесўнақайроқ қадам ташлашига қараб, кибернетик эгизак эканлигини сезди.

— Жемс Кенти,— деди уларнинг бири Халил Давронга қўл узатиб.

— Кенти — 2,— деди бесўнақай одимловчи эгизак.

Даврон Халил бунга тушунмай ҳамроҳига қаради. Кенти буни сезиб, изоҳ берди:

— Бу менинг кибернетик эгизагим. Қўполроқ килиб айтганда, роботларнинг энг янги тури. Ўзим яратганман. Шунинг учун у ўзини «Кенти-2», деб таништиради.

Даврон Халил кибернетик эгизакларнинг овозасини эшитган, аммо ўзини кўрмаган эди.

Улар ХХ аср услубида безатилган шинам хонага кирдилар. Кенти — 2 уларнинг хизматида бўлди. Жемс Кенти меҳмонларнинг ташрифидан бениҳоя мамнун эканлигини яна бир таъкидлаб қадах кўтарди.

— Осиё дунёга энг буюк алломаларни берган. Бу ҳақиқатдан қўз юмолмаймиз. Аммо бу сирли диёр бир неча аср ухлаб қолди. Мен Осиёда, албатта, фан оламини назарда тутяпман, уйғониш палласи авжга чиққан бир даврда яшаётганимдан, буюк алломалар-

нинг асл ворислари билан ҳамсухбат бўла олганимдан беҳад шодман. Жаноблар, сизларнинг ташрифингиз ва саломатлигингиз учун!

Жемс Кенти чертиб-чертиб сўзловчи, камгап одам эди. Мезбоннинг бу одати даврага файз бермади. Мухаммад Султонов билан Жемс Кенти роботехниклар анжумани ҳақида бир оз сўзлашишгач, сухбат мавзуи кутилаётган томошага кўчди. Халил Даврон шундагина гапга кўшилди:

— Мистер Кенти, томошаларингиз чиндан сир сакланяптими?

— Ҳа, жаноб, сир!— Жемс Кенти шундай деб кулиб кўйди.— Бир кунгина сабр қиласизлар, кейин ҳаммаси ойдин бўлади. Жаҳонга Шекспирни берган Англия уни ҳаётга қайтадан йўллайди.

— Яъни?.. Унинг эгизаги яратилдими?

— Менингча, Шекспирнинг эгизагига ҳожат йўқ.

— Мистер Кенти, ҳаракатларингиз детектив фильмларни эслатяпти.

— Наиллож, шундай қилишга мажбурмиз. Агар олдиндан ҳаммасини айтиб қўйсак, томошанинг кизиги қолмайди.

Шу пайт деразанинг унг томонидаги видеофон экрани ойдинлашиб, ёш бир йигит кўринди.

— Хело, мистер Кенти, эрталабки аҳдимизга биноан сизни безовта қияпман.

— Шу ишни эртага қолдирсак бўлмайдими?

— Ҳеч иложи йўқ.

— Ундай бўлса келаверинг.

Видеофондаги тасвир йўқолди.

— Мухбирлар бир тўр ташладими, кутилиш амри маҳол. Итга айлантирилган бола ҳақидаги фикримни билмокчи бўлиб кечадан бери безор қилиб юборди.

— Итга айлантирилган?

— Ҳа. Аммо, бу илмий кашфиёт эмас. Тасодифий бир нарсa. Кеча газеталар шов-шув бошлашди. Бундан ўн етти йил илгари Мервин Стивенсон деган кишининг Америкадан сотиб олиб келган қимматбаҳо бир ити йўқолади. Стивенсон Мак Стоун деган кишидан гумон қилиб жанжал кўтаради. Аммо ҳеч иш чиқаролмайди. Орадан кўп ўтмай, Стоуннинг уч яшар ўғли йўқолади. Йиллар ўтиб ит можараси унутилади. Стоун ҳам ўғлидан умидини узади. Кеча Ньюстрит-

даги одамлар ғалати воқеанинг гувоҳи бўлибдилар. Бакувват бир йигит Стивенсоннинг уйидан кўчага отилиб чиқиб, одамларга қараб вовуллабди. Етти кишини кекирдагини тишлаб, узиб ташлабди-да, яна уйга қочиб кириб кетибди. Маълум бўлишича, бу йигит Стоуннинг ўн етти йил илгари йўқотган ўғли экан. Стивенсон «Стоун менинг итимни гумдон қилди. Энди унинг ўғли итим ўрнини босиши керак», деб болани ўн етти йил давомида бир хонада саклабди. Хонадаги қарнайдан фақат итларнинг овози эшитиларкан. Ҳеч минг километрли киноленталарга ҳам фақат итлар олинган экан. Хуллас, Стивенсон бола онгига итларнинг феълени сингдирибди.

— Кейин кўчага қўйиб юборибдими?

— Энг қизиғи шундаки, йигит аввал Стивенсоннинг кекирдагини узган. Нима учун бундай бўлганини ҳеч ким билмайди.

Видефонда Кенти — 2 кўринди:

— Сэр, муҳбир келди.

Азизим, у билан ўзинг муомала қилавер.

Экрандан Кенти — 2 нинг тасвири йўқолди.

— Мистер Кенти, янглишмасам, газета сизнинг фикрингиз билан қизиқяпти-ку?

— Жаноб Султонов, биз ҳар бир майда — чуйда ишга аралашавермаслигимиз керак. Арзимаган бир воқеани газетачилар ўзларича шов-шув қилиб юришибди. Бу муҳокаматалаб иш эмас. Бола итчасига тарбияланса — ит бўлади, бўрилар тўдасида ўсса — бўридан фарқ қилмайди. Ҳаммаси атроф-муҳитга боғлиқ. Бунни таҳлил этиш бизнинг вазифамиз эмас.

— Аммо... масаланинг ижтимоий томони ҳам бор-ку?

— Кенти — 2 бу томонга ҳам пишиқ.

— У оддий одамдан юз чандон ақлли бўлиши мумкин. Лекин содир бўлган воқеанинг даҳшатини ҳис қилолмайди.

— Юраги йўқ демокчимимиз?

— Ҳа.

— Бунни жаноб Султонов ҳам айтган эдилар. Дарвоқе, жаноб Султонов, мен маърузангиздаги бу фикрни ҳам ўйлаб кўрдим. Кибернетик эгизакларга табиий юрак ҳам ўрнатиш мумкин экан.

— Роботларга ўз юрагини инъом этадиган одам ҳам бор эканми?

— Жаноб Султонов, бу киноянгиз ўринсиз. Хеч ким юрагини «ма, ол», деб бермайди. Аммо ер юзида кўнгилсиз ҳалокатлар, деган гап бор. Қолаверса, асримиз руҳий беморлар масаласини ҳал қилиш қудратига эга эмас. Бу беморлар жамият учун... ортиқча. Юраклари эса фойда бериши мумкин.

— Гапларингиздан Адольф Гитлернинг хиди келяпти, мистер Кенти.

— Жаноблар, бу даражага бормайлик. Мен ҳали тажриба бошлаганим йўқ. Бу шунчаки гап, холос. Қолаверса, мен кибернетик эгизакларга табиий юрак ўрнатишнинг мутлақ душманиман. Келинглар, бу гапларга чек қўяйлик. Азиз меҳмонларим билан баҳслашиб, уларни толиктириб қўйишдан хижолатдаман. Яхшиси, санъат ҳақида суҳбатлашайлик.

Жемс Кенти шундай деб Даврон Халилга қаради, Санъат мавзуга дахлдор суҳбат ҳам қовушмади.

Эртасига окшом пайти жаҳондаги бир канча телекомпанияларнинг вакиллари, телешарҳловчилар Лондондаги Марказий театр биносига тўпландилар.

Муҳаммад Султонов билан Даврон Халил учун олдинги қатордан жой ҳозирланган эди. Жемс Кенти уларни ёлғизлатмади.

Саҳна пардаси театр одатига ҳилоф равишда очик эди. Даврон Халил бир қарашдаёқ саҳнанинг торроқ эканини, қучли нур юборувчи чироқларнинг йўқлигини сезд.

Залга қуюқ қоронғулик чўка бошлади. Кўп ўтмай, саҳна тўридаги оқ мато аста ёришди. Қадимги Венеция кўчаси, турли юмушлар билан банд бўлган одамлар, аслаҳали ҳарбийлар, чавандозлар кўринди. Кейин бу тасвир хиралашди. Ҳаракат сусайди: шаҳар тун пардасига чулғанди. Тасвирдаги ҳаракатлар буткул тингач, саҳнада бесўнақай, кадам олишлари кўпол одамлар кўринди.

«Булар ҳам роботлар, шекилли?» — деб ўйлади Даврон Халил ўзича. Фикрини Султоновга айтмоқчи бўлиб энгашиганида, саҳнадагилар тилга кирди:

«— Яго, қўй, кўп гапирма. Менга жуда ёкмасдан қолди.

Пулларимга худди ўзинг хўжайин каби
Валламатлик қиласан-а..

— Ё тавба-е, Родриго, гапга қулоқ солмаётибсиз.

Агар бу ўй етти ухлаб ёдимга тушса, ундан кейин мендан нафоат қилсангиз, майли».

Томошабинлар сахнадан анча йирик ўтирсалар ҳам, сўзлар жуда яқиндан эшитиларди.

Родриго билан Яго сахна ўртасига келиб суҳбатларини давом эттираётганларида, Даврон Халил Султоновга аста пичирлади:

— Сезяпсизми? Гапларнинг оҳанги сал... бошқачарок-а?

— Совукрок, демокчимисиз?

— Ҳа, хиссизрок, сунъийрокми...

— Туғри. Булар одам эмас-да.

— Роботларми?

— Синчиклаб қаранг. Томошанинг сири шу бўлса керак.

Брабанцио «Хой, куролланинг!» деб бакириб, машъала тутганича Родриго билан сахнанинг чап томонига юргач, оқ матодаги тасвир аста ўзгариб, тун кўйнида мудраётган Венециянинг бошқа кўчаси кўринди. Сахнага машъала ушлаган қароллар билан Отелло чикиб келганида, Даврон Халил ҳамроҳига савол назари билан қараб олди. Отелло оғзидан «Шунинг яхши...» деган биринчи сўз учганда улар яна бир-бирларига савол назари билан қарадилар. Дакика ўтмай,

«Севмасайдим у севимли Дездемонани, Денгизларнинг баликлари чақирса мени Ҳур, дарбадар ҳаётимни алишмас эдим»,— деган сўзлар эшитилгач, Даврон Халил хайратини яширолмади:

— Овоз Аброр Ҳидоятонинг ўзи. Агар у Отеллони инглиз тилида ўйнаса, худди шу оҳангда сўзлаган бўларди. Имоним қомил!

Уларнинг пичирлашишларини эшитиб ўтирган Кенти суҳбатга қўшилди:

— Жаноблар, назаримда сахнадаги Отелло хусусида сўзлашяпсизлар, шекилли? Ватандошиңгизни танияпсизми?

— Қандай қилиб...

— Кейинрок жаноб, кейин гаплашамиз...

Даврон Халил Султоновга қаради:

— Сабабини англамадим, бу ҳам роботми?

— Ҳа, роботнинг мукамалроқ бир тури. «Кенти — 2»га ўхшаш кибернетик эгизак.

Сахнадаги воқеалар давом этиб, Отелло маълум ва машхур монологларни ўқиган сари уларнинг дастлабки ҳаяжонлари ўлиб бораверди. Сахнадаги Отелло, фақат Отелло эмас, бошқалар ҳам, китобдан ўқиб бераётгандай сўзлашар, ҳаракатларида кескинлик, ҳаёт нишонаси йўқ эди.

Отелло «Мен коп-қораманми?..» деб сўз бошлаганда Даврон Халил бош чайқаб пичирлади:

— Йўқ, бу Хидоятлов эмас. Ўтган асрнинг киноленталарида у ижро этган Отеллони кўрганмисиз? Эътибор қилинг-а. Бу ерда унинг юраги сезилмаяпти. Бу гапларни хидоятловчасига айтиш учун Хидоятловнинг юраги керак. Юраксиз бир темирнинг Отеллони ўйнаши...

Томошанинг қолган қисмини лоқайдлик билан кўришди. Дездемонанинг ўлдирилиши тасвирланувчи жой келганда Даврон Халил аччиқланганини яширмади.

Отелло рафикасини бўғмоқчи бўлганида, у ҳадеганда эш бермади. Сапчиб туриб кетаверди. Отелло унинг орқасига ўтиб ниманидир тортиб юборди-ю, Дездемона бўм-бўш копдек «шилқ» этиб тушди. Сўнг Отелло уни кўтариб парда билан ўралган каравотга ўтқизди-да, «бўға бошлади». Сахна орқасидан «хой, афандим!» деган овоз келгачгина, «Ўлдимми ё ўлган йўқми? Каттиққўллим билан шафкатим ҳам бор», деб кўйди.

Томоша тугагач, сахнага ижрочи роботлар тизилдилар. Кейин томошанинг ижодкорлари, роботехниклар, санъатшунослар чиқдилар. Қарсак чалиб, Жемс Кентини кутладилар. Кенти сахнага чиккач, ҳамма тинчиди.

— Хонимлар ва жаноблар, — деди Кенти ҳаяжонли овозда. — Йиллар асрлар ўтар, лекин бугунги кун жаҳон театрининг тарихида буюк инқилоб кuni сифатида қолади. Жаҳонга Шекспир каби буюк зотни берган Англия бугун янги театр яратди. Роботлар театрда ҳам дадиллик билан ҳокимликни қўлга олдилар. Бу кунга етишиш учун биз ўн беш йил меҳнат қилдик. Икки юз йил ичида «Отелло»да ўйнаган барча актёрларнинг овозини, киноленталарни тўплادик. Бугун кўрганингизни жаҳон актёрларининг сайланмаси десак ҳам бўлади. Биз бу томоша учун энг буюк актёрларнинг кибернетик эгизакларини яратдик. Отелло ролига биз йигирманчи асрнинг ўрталарида шуҳрат топган ўзбек актёри Аббор Хидоятовни танладик.

Унинг ижросини Шекспир орзу қилган ижрога яқин деб топдик...

Қарсақлар янгради. Кенти бошқа актёрларни бир-бир санаб бўлгач, барчани зиёфатга таклиф этди.

Меҳмонлар театр боғи томон йўналдилар. Султонов билан Даврон Халил кичик фаввора ёнидаги шийпонга бурилишди.

— Тушунолмай қолдим,— деди Даврон Халил,— «Оламшумул», «Буюк», «Инқилоб» деб жар солишяпти. Бу томошанинг нимаси буюк? Шекспир гўрида тик турмайдими?

— Улар йигирма биринчи аср — роботлар асри, деган тушунча билан яшаяпти. Роботлар ҳар соҳада инсоннинг ўрнини эгаллаши керак, деган гапни салкам қонун деб биладилар. Бу гап фақат корхоналарга тегишли десам, театрга ҳам жорий қилишибди.

— Бу кетишда яқинда ўзлари роботларнинг қулига айланишмайдими?

Академик жавоб беришга улгурмади. Қалин дафтар кўтарган оппоқ нозик қиз шийпонга яқинлашди:

— Жаноблар, театрнинг хотиралар дафтарига фикрларингизни ёзиб қолдирибсизларми?

— Албатта, албатта ёзаман,— деди Даврон Халил. Кейин қизнинг қўлидан дафтарни олиб, академикка узатди.— Марҳамат, аввал сиздан бўлсин.

— Бор гапни ёзамиз, а?— Муҳаммад Султонов шундай деб бир оз ўйга чўмди. Кейин «Хайр, Отелло, хайр Дездемона! ХХI аср инқилобининг қурбони буюк Шекспир, хайр!» деб ёзди-да, Даврон Халилга узатди. У академик битган сатрларни ўқиб, қулимсираб бош чайқади.

Менинг фикримни ҳам ёзиб қўйибсиз. Жиндаккина таҳрир қилсам, қарши эмасмисиз?

— Бемалол.

Даврон Халил «Хайр» деган сўзларни аста ўчириб, тепасига «алвидо» деб ёзиб чикди-да, имзо чекди.

